

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი

საქართველოს ისტორია

თეიმურაზ ჯოჯუა

XII საუკუნის ქართული ხელნაწერი
კრებული (Ven.4) და მისი ანდერძ-მინაწერები
(ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი გამოკვლევა)

ისტორიის დოქტორის (Ph.D.) აკადემიური ხარისხის
მოსაპოვებლად წარმოდგენილი

დ ი ს ე რ ტ ა ც ი ა

სამეცნიერო ხელმძღვანელი: ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი,
პროფესორი მარიამ ჩხარტიშვილი

თბილისი

2009

შესავალი	3
თავი I. გარეჯული კრებულისა (Ven.4) და მისი ანდერძ-მინაწერების სამეცნიერო კვლევის ისტორია, ხელნაწერის აღწერილობა და მისი კოდიკოლოგიური ანალიზი	10
§1. გარეჯული კრებულისა (Ven.4) და მისი ანდერძ-მინაწერების სამეცნიერო კვლევის ისტორია	-10
§2. გარეჯული კრებულის (Ven.4) აღწერილობა და მისი კოდიკოლოგიური ანალიზი	45
თავი II. გარეჯული კრებულის ანდერძ-მინაწერები, როგორც საისტორიო წყარო	85
§1. საქართველოს მეფის გიორგი III-ის აღსაყდრების თარიღი	85
§2. მოქვის ეპისკოპოსის ლუკა ოძრხელის ხუთი მინაწერი (1363 წ.)	98
§3. არტანუჯელი პილიგრიმის გიორგი ლომას-ძის მინაწერი (XV ს.)	116
§4. აფხაზეთის კათოლიკოსის ბართლომეს მინაწერი (დაახლ. 1488-1519 წწ.)	-129
§5. გელათელი მონაზონის, ლევან IV დადიანის თანამეცხედრის, თინათინ-ყოფილი ნინო ბაგრატიონისა და მონაზონ ფებრონია ხევარიძის სამი მინაწერი (XVIII ს-ის I ნახ.)	-150
თავი III. გარეჯულ კრებულში (Ven.4) შეტანილი თხზულებები, როგორც საისტორიო წყარო	-179
§1. დოგმატიკურ-პოლემიკური ტრაქტატი „წვალებისა წინამძღუართა შეჩუნებად“	-179
დასკვნა	196
დამოწმებული ლიტერატურა	203

შ ე ს ა ვ ა ლ ი

საკვლევი პრობლემის აქტუალობა.

ხელნაწერი წიგნების აშიებზე შესრულებული ანდერძ-მინაწერები (კოლოფონები) ისტორიული წყაროების ერთ-ერთ ყველაზე უფრო საინტერესო სახეს წარმოადგენს. ანდერძ-მინაწერები შინაარსობლივი თვალსაზრისით, შეიძლება დაიყოს მემორიალური, იურიდიული და სხვა ხასიათის ძეგლებად.

ანდერძ-მინაწერებს, უმრავლეს შემთხვევაში, ახასიათებს სამი ძირითადი ნიშანი: 1. რაიმე სახის მიზეზ-შედეგობრივი კავშირი იმ ხელნაწერთან, რომლის აშიაზეც შესრულებულია ესა თუ ის კოლოფონი; 2. ანდერძ-მინაწერის ლაკონური ხასიათი და ამით გამოწვეული ინფორმაციული შეზღუდულობა; და 3. კოლოფონის ავთენტურობა ანუ მისი შესრულების ქრონოლოგიური სიახლოვე ტექსტში გადმოცემულ მოვლენებთან.

ჩამოთვლილი მახასიათებელი ნიშნების გამო ანდერძ-მინაწერები, მართალია, მოკლე, მაგრამ სანდო და მრავალფეროვან ცნობებს გვაწვდიან საქართველოს საერო თუ საეკლესიო ისტორიის შესახებ.

ხელნაწერთა ანდერძ-მინაწერების ტექსტებით ქართველი ისტორიკოსები ჯერ კიდევ XIX საუკუნეში დაინტერესდნენ. მათგან განსაკუთრებული აღნიშვნის ღირსია თედო ჟორდანიას, რომელმაც მის მიერ გამოცემული „ქრონიკების“ I-II ტომებში ქრონოლოგიური თანამიმდევრობით დააღაგა საქართველოს ისტორიის მრავალრიცხოვანი წერილობითი ცნობები. აღნიშნულ გამოცემაში, რომელიც დიდი ხნის მანძილზე სამაგიდო წიგნს წარმოადგენდა სპეციალისტებისათვის, მრავალი ისტორიული მოვლენა და ფაქტი სწორედ ხელნაწერთა ანდერძ-მინაწერების დახმარებით არის გადმოცემული (ჟორდანიას 1892; ჟორდანიას 1897).

მოგვიანებით, XX საუკუნის 40-იანი წლებიდან ქართულმა ისტორიოგრაფიამ ერთგვარად დახვეწა ანდერძ-მინაწერების შესწავლისა და პუბლიკაციის მეთოდი. ამ პერიოდში სპეციალისტთა ძალისხმევა, ძირითადად, მიმართული იყო რომელიმე კონკრეტული ხელნაწერის აშიებზე შესრულებული სხვადასხვა კოლოფონების ერთად თავმოყრისა და მათი ერთობლივად გამოქვეყნების მიმართულებით.

აღნიშნული საქმიანობის გააქტიურებას ხელი დიდად შეუწყო იმხანად საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართული ხელნაწერი წიგნების კოლექციების აკადემიური „აღწერილობების“ შედგენისა და გამოცემის

პროცესმა. დადგენილი წესის თანახმად, „აღწერილობაზე“ მომუშავე სპეციალისტებს ყოველ გამოცემულ ტომში შეჰქონდათ თითოეული ხელნაწერის არქეოგრაფიული დახასიათება, აქ წარმოდგენილ თხზულებათა ჩამონათვალი და ამ ხელნაწერის აშიებზე შესრულებული მეტნაკლებად ყველა ანდერძ-მინაწერის ტექსტი (შარაშიძე 1948; მეფარიშვილი 1949; მეტრეველი 1950 და სხვ.).

XX საუკუნის II ნახევარში ხელნაწერთა ანდერძ-მინაწერების შესწავლისა და გამოცემის საქმემ კიდევ უფრო სრულყოფილი სახე მიიღო. ამ პერიოდში შეიქმნა და გამოქვეყნდა მთელი რიგი სამეცნიერო ნაშრომებისა, სადაც, წარმოდგენილი იყო არამხოლოდ რომელიმე კონკრეტული ხელნაწერის ანდერძ-მინაწერების ტექსტები, არამედ ამ კოლოფონებისადმი მიძღვნილი შესაბამისი ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი გამოკვლევებიც. ამ რიგის პუბლიკაციებიდან შეგვიძლია დავასახელოთ ვალერი სილოგავას მიერ გამოცემული „კორიდეთის საბუთები“ (სილოგავა 1989), დარეჯან კლდიაშვილის მიერ გამოქვეყნებული „თისლისა და ხახულის ხელნაწერების მინაწერები“ (კლდიაშვილი 1986) და სხვ.

დასახელებულ გამოცემებსა და მსგავს სამეცნიერო პუბლიკაციებზე დაკვირვება აჩვენებს, რომ ქართველი ისტორიკოსების კვლევის საგანს, ძირითადად, იმ ხელნაწერთა ანდერძ-მინაწერები წარმოადგენს, რომლებიც საქართველოს სიძველეთსაცავებში ინახება. ერთგვარად განსხვავებული სურათი გვაქვს ევროპის უნივერსიტეტებში, ბიბლიოთეკებში, მუზეუმებსა თუ სამონასტრო ცენტრებში დაცულ ქართულ ხელნაწერებთან დაკავშირებით, რომელთა ანდერძ-მინაწერებიც, დღემდე არ არის საფუძვლიანად შესწავლელი.

ამ მხრივ, განსაკუთრებული აღნიშვნის ღირსია ავსტრიის (ვენის) ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში დაცული ხუთი უძვირფასესი ქართული ხელნაწერი წიგნი, რომელთა ანდერძ-მინაწერებიც აქამდე არასოდეს გამხდარა ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი შესწავლის საგანი (თუ, რასაკვირველია, ასეთად არ ჩავთვლით გრიგოლ ფერაძის კოდიკოლოგიური ხასიათის ნაშრომს, რომელზეც ქვემოთ ვრცლად გვექნება საუბარი).

მოკლედ დავახასიათებთ ამ ხელნაწერებს:

№1 ქართული ხელნაწერი, იგივე Ven.1. წარმოადგენს მცირე ზომის ეტრატის ოთხთავს და დათარიღებულია X-XI საუკუნეებით. ხელნაწერის აშიებზე შესრულებულია სხვადასხვა პერიოდის ათეულობით ანდერძ-მინაწერის (კოლოფონის) ტექსტი (ფერაძე 1940: 223; ფერაძე 2004: 161; ჯოჯუა 2005; იმნაიშვილი 2008: 11).

№2 ხელნაწერი, იგივე Ven.2. წარმოადგენს პალიმფსესტს. მისი ქვედა შრე შეიცავს წმ. კვიპრიანესა და წმ. იუსტინას, აგრეთვე, წმ. ქრისტინას „წამებათა“ ხანმეტ ტექსტებს და ტარიღდება V საუკუნის I ნახევრით. პალიმფსესტის ზედა ტექსტი წარმოადგენს მაისის „თოვენს“ და დათარიღებულია XIII-XIV საუკუნეებით (ფერაძე 1940: 223-224; ფერაძე 2004: 161-162; ქაჯაია 1981; ქაჯაია 2001; ქაჯაია 2006; იმნაიშვილი 2008: 11).

№3 ხელნაწერი, იგივე Ven.3. ეს არის სახელოვანი ქართველი მწიგნობრის იოანე ხახულელის მიერ გადაწერილი თებერვლის „თოვენი“. ხელნაწერი თარიღდება X-XI საუკუნეებით (ფერაძე 1940: 225-226; ფერაძე 2004: 162-164; იმნაიშვილი 2008: 11).

№4 ხელნაწერი, იგივე Ven.4. წარმოადგენს საკმაოდ დიდი ზომის კრებულს და გადაწერილია 1160 წელს, გარეჯის მრავალმთაში, შესანიშნავი კალიგრაფის ნიკოლოზ ნიკრაის მიერ. კრებულის აშიებზე დაცულია გარეჯის მრავალმთასა და წმიდა მიწაზე მყოფი სხვადასხვა პირების მიერ შესრულებილი XII-XIX საუკუნეების ასზე მეტი ანდერძ-მინაწერის ტექსტი.

№5 ხელნაწერი, იგივე Ven.5. ეს არის მომცრო ტანის ოთხთავი, რომელიც გადაწერილია XII-XIII საუკუნეებში. ხელნაწერს ახლავს მდიდრულად შემკული ვერცხლის ყდა, რომელიც შუა საუკუნეების ქართული ჭედურობის ბრწყინვალე ნიმუშს წარმოადგენს (ქაჯაია 1975: 294; იმნაიშვილი 2008: 12)¹.

ვენის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართული ხელნაწერების კოლექციიდან ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი თვალსაზრისით, განსაკუთრებით საინტერესო ნუსხას წარმოადგენს 1160 წლის გარეჯული კრებული ანუ Ven.4, რომლის აშიებზეც, როგორც უკვე ვთქვით ზემოთ, დაცულია გარეჯის მრავალმთასა და წმიდა მიწაზე მყოფი სხვადასხვა პირების მიერ შესრულებილი XII-XIX საუკუნეების ასზე მეტი კოლოფონის ტექსტი. აღნიშნული ხელნაწერი და მისი ანდერძ-მინაწერები ყურადღებას ორი ძირითადი მიზეზის გამო იპყრობს:

¹ ამჟამად საქართველოში ვენის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ხუთივე ქართული ხელნაწერის შავ-თეთრი ფოტოპირი მოგვეპოვება. ფოტოპირები ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის ფოტოპირების კოლექციაშია დაცული: Ven.1 – RT XXV-1; Ven.2 – RT XXV-5; Ven.3 – RT XXV-2, I-II; Ven.4 – RT XXV-3, I-II; Ven.5 – RT XXV-4. დასახელებული ხელნაწერებიდან, Ven.1-ის, Ven.3-ის, Ven.4-ისა და Ven.5-ს ფოტოპირები დამზადებულია იმ მიკროფირების საშუალებით, რომლებიც 1970-იანი წლების დასაწყისში ვენის ნაციონალური ბიბლიოთეკიდან ჩამოიტანა და ხელნაწერთა ინსტიტუტს გადასცა აკადემიკოსმა გიორგი წერეთელმა (ქაჯაია 1975: 294). მათგან განსხვავებით, მეხუთე ხელნაწერის – Ven.2-ის ფოტოპირი ოდნავ უფრო ადრე მოიპოვა ხელნაწერთა ინსტიტუტის მეცნიერ-თანამშრომელმა ლამარა ქაჯაიამ (ქაჯაია 2006: 37; შდრ.: ქაჯაია 1975: 294).

1. Ven.4 წარმოადგენს გარეჯის სამონასტრო სკრიპტორიუმიდან გამოსულ ჩვენთვის ცნობილ უძველეს ხელნაწერ წიგნს. შესაბამისად, მის შედგენილობასა თუ ცალკეულ ტექსტებზე დაკვირვებას შეუძლია, გარკვეული წარმოდგენა შეგვიქმნას XII საუკუნის გარეჯელი მამების სამონასტრო ყოფის, ადგილობრივ მონასტრებში მიმდინარე სამწიგნობრო პროცესებისა და ზოგადად, ქვეყანაში არსებული საეკლესიო-კულტურული ვითარების შესახებ.

2. განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს გარეჯული კრებულის აშიებზე შესრულებული XII-XIX საუკუნეების ათეულობით ანდერძ-მინაწერის ტექსტიც. ამ კოლოფნებზე ზედაპირული დაკვირვებაც კი ცხადყოფს, რომ მათ ტექსტებში დაცულია უმდიდრესი და პრაქტიკულად, უცნობი წყაროთმცოდნეობითი მასალა გარეჯის მრავალმთის, იერუსალიმის ქართული კოლონიისა და ზოგადად, საქართველოს ისტორიის მრავალი სადავო თუ ბუნდოვანი პრობლემის შესახებ.

ვფიქრობთ, ყოველივე ზემოთქმულიდან ნათლად ჩანს, თუ რაოდენ მნიშვნელოვან და საჭირო საქმეს წარმოადგენს ვენის ნაციონალური ბიბლიოთეკის №4 ხელნაწერის აშიებზე დაცული ანდერძ-მინაწერების ერთად თავმოყრა, მათი გეგმაზომიერი შესწავლა და ბოლოს, ისეთი სამეცნიერო ნაშრომის შედგენა-გამოცემა, სადაც, ერთის მხრივ, წარმოდგენილი იქნება გარეჯული კრებულის კოლოფონების ტექსტები, ხოლო, მეორე მხრივ, ამ ანდერძ-მინაწერებისადმი მიძღვნილი ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი გამოკვლევა.

კვლევის მიზანი და ამოცანები.

წინამდებარე ნაშრომზე მუშაობისას ჩვენი უმთავრესი მიზანია, ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი კუთხით შევისწავლოთ და სამეცნიერო საზოგადოებას გავაცნოთ Ven.4-ის ის ანდერძ-მინაწერები, რომლებიც საშუალებას გვაძლევს, წარმოვაჩინოთ ქართული ისტორიოგრაფიისათვის აქამდე სრულებით უცნობი ფაქტები და მოვლენები, დავაზუსტოთ ან ახლებურად გავაშუქოთ სპეციალურ ლიტერატურაში მყარად დამკვიდრებული დებულებები, დამატებითი არგუმენტებით შევამაგროთ სხვა მკვლევართა მიერ გამოთქმული ცალკეული მოსაზრებები და სხვ.

დასახული მიზნის მისაღწევად, საჭიროდ მიგვაჩნია, გადავჭრათ სამი ძირითადი ამოცანა:

1. აკადემიური სახით დავადგინოთ, სათანადო სამეცნიერო-ტექნიკური აპარატით აღჭურვით და სამეცნიერო საზოგადოებას მივაწოდოთ საკვლევად შერჩეული თითოეული ანდერძ-მინაწერის ტექსტი.

2. გავაანალიზოთ საკვლევად შერჩეულ ანდერძ-მინაწერებში დაცული სხვადასხვა სახის ცნობები და მიღებული შედეგების საფუძველზე, მოვახდინოთ შესაბამისი ისტორიული სურათის რეკონსტრუქცია.

3. შეძლებისდაგვარად სრულად შევისწავლოთ საკვლევად შერჩეული კოლოფონების სტრუქტურა და თეორიული განზოგადების მიზნით, მოვახდინოთ მათი ტიპოლოგიური კლასიფიცირება.

მოსალოდნელი სამეცნიერო სიახლე.

თუ წინამდებარე ნაშრომის ფარგლებში წარმატებით მოვახერხებთ დასახული ამოცანების გადაჭრას, მაშინ სამეცნიერო სიახლის გამოვლენა მოსალოდნელი იქნება შემდეგი ძირითადი მიმართულებებით: Ven.4-ის გადამწერის მიერ გადანუსხული სხვა ხელნაწერების მიკვლევა, რომელთა წარმომავლობაც აქამდე არ იყო დადგენილი; ქართულ-სომხური საეკლესიო ურთიერთობების ერთი მნიშვნელოვანი საკითხის გარკვევა გარეჯულ კრებულში შეტანილი უცნობი დოგმატიკურ-პოლემიკური ტრაქტატის დახმარებით; Ven.4-ს აშიებზე დაცული XII-XIX საუკუნეების ოცამდე უცნობი ან ნაკლებად ცნობილი ანდერძ-მინაწერის ტექსტის შემოტანა სამეცნიერო მიმოქცევაში; საქართველოს მეფის გიორგი III-ის ზეობის ქრონოლოგიის კორექტირება გარეჯული კრებულის ანდერძზე დაყრდნობით; Ven.4-ის კოლოფონებში მოხსენიებული უცნობი ან ნაკლებად ცნობილი თხუთმეტამდე ქართველი პილიგრიმის ბიოგრაფიული პორტრეტების რეკონსტრუირება; გარეჯული კრებულის მინაწერებში მოხსენიებული უცნობი ქართველი საეკლესიო იერარქების ჩართვა შესაბამის მღვდელმთვართა ქრონოლოგიურ რიგებში; აფხაზეთის საკათოლიკოსო რეზიდენციის ბიჭვინთიდან ხობის მონასტერში გადატანის აქამდე უცნობ პროცესზე დაკვირვება Ven.4-ის მინაწერზე დაყრდნობით და სხვ.

ნაშრომის სტრუქტურა.

წინამდებარე ნაშრომის სტრუქტურა აგებულია საკვლევი საკითხების თავისებურებათა გათვალისწინებით.

ნაშრომის I თავი შედგება ორი პარაგრაფისაგან. აქედან, პირველ პარაგრაფში დაწვრილებით არის მიმოხილული გარეჯული კრებულისა და მისი ანდერძ-მინაწერების სამეცნიერო კვლევის ასორმოდდაათწლიანი ისტორია. აქ შეძლებისდაგვარად სრულადაა დახასიათებული და შეფასებული სხვადასხვა მკვლევართა მიერ ამ მიმართულებით შესრულებული სამუშაოები. აქვეა წარმოდგენილი ჩვენს მიერ ჩატარებული კვლევითი სამუშაოების აღწერილობაც.

ნაშრომის I თავის მეორე პარაგრაფი ეთმობა Ven.4-ის დეტალურ აღწერილობასა და მის კოდიკოლოგიურ ანალიზს. აქ, პირველ რიგში, დახასიათებულია გარეჯული კრებულის ტექნიკური პარამეტრები და მოყვანილია Ven.4-ის შედგენილობაში წარმოდგენილი თხზულებების ჩამონათვალი, ვრცელი კომენტარებითურთ. ამავე პარაგრაფში დაწვრილებით არის შესწავლილი გარეჯული კრებულის გადაწერის დროსთან და ადგილთან, აგრეთვე, გადამწერის ვინაობასა და მის სამწიგნობრე საქმიანობასთან დაკავშირებული საკითხები. გარდა ამისა, განხილულ პარაგრაფში გარეჯული კრებულის მინაწერებიდან საგანგებოდ არის გამოყოფილი XV-XIX საუკუნეების რამდენიმე კოლოფონი და მათზე დაყრდნობით, განსაზღვრულია Ven.4-ის წმიდა მიწაზე გადატანის ზედა ქრონოლოგიური ზღვარი. აქვე შეძლებისდაგვარად სრულად არის რეკონსტრუირებული ხსენებულ მინაწერებში მოხსენიებულ პირთა ბიოგრაფიული პორტრეტებიც.

ნაშრომის II თავი დაყოფილია ხუთ პარაგრაფად და თითოეული ეს პარაგრაფი ეთმობა გარეჯული კრებულის ანდერძ-მინაწერებიდან გამოყოფილი კოლოფონების თითო ჯგუფს. აქედან, პირველ პარაგრაფში წარმოდგენილია Ven.4-ის ანდერძის ტექსტი და მასზე დაყრდნობით, დაზუსტებულია საქართველოს მეფის გიორგი III-ის აღსაყდრების თარიღი.

რაც შეეხება II თავის მომდევნო ოთხ პარაგრაფს (§2, §3, §4 და §5), აქ წარმოდგენილია სამეცნიერო საზოგადოებისათვის, პრაქტიკულად, უცნობი ოთხი პილიგრიმის მიერ XIV-XVIII საუკუნეებში შესრულებული ათი კოლოფონი და მათი შესწავლის შედეგები. ამ ოთხი პარაგრაფის სტრუქტურა თითქმის იდენტურია: პარაგრაფში თავდაპირველად მოტანილია კოლოფონების არქეოგრაფიული დახასიათება, მათი ტექსტი, დედნის შრიფტის დაცვით და ამ ტექსტის ჩვენეული წაკითხვა; ამას მოსდევს პარაგრაფის ძირითადი ნაწილი, სადაც ზედმიწევნით სრულად არის შესწავლილი მინაწერებში დაცული

ცნობები და მიღებული დასკვნების საფუძველზე რეკონსტრუირებულია შესაბამისი ისტორიული სურათი.

აქვე, ხაზგასმით შევნიშნავთ იმ ფაქტს, რომ წინამდებარე ნაშრომში, ამ უკანასკნელის შეზღუდული მოცულობის გამო, გარეჯული კრებულის ასზე მეტი ანდერძ-მინაწერიდან გამოყოფილი და შესწავლილია მხოლოდ ოცამდე კოლოფონის ტექსტი. ამასთან, საკვლევად შერჩეულია კონკრეტულად ის ანდერძ-მინაწერები, რომლებიც, ერთი მხრივ, აუცილებელ ცნობებს გვაწვდიან Ven.4-ის კოდიკოლოგიური შესწავლისათვის, ხოლო, მეორე მხრივ, გვთავაზობენ უძვირფასეს ცნობებს სამეცნიერო საზოგადოებისათვის აქამდე უცნობი ან ნაკლებად ცნობილი მოვლებისა თუ ფაქტების შესახებ. დასასრულ, შევნიშნავთ იმასაც, რომ სამომავლოდ დაგეგმილი გვაქვს წინამდებარე ნაშრომში წარმოდგენილი კვლევა-ძიების გაგრძელება და ისეთი სამეცნიერო მონოგრაფიის შექმნა, სადაც ანალოგიური სისრულით იქნება შესწავლილი გარეჯული კრებულის აშიებზე შესრულებული უკლებლივ ყველა ანდერძ-მინაწერის ტექსტი.

დავუბრუნდეთ წინამდებარე ნაშრომის სტრუქტურას. ამ უკანასკნელის III თავი შეიცავს ერთადერთ პარაგრაფს, რომელიც, თავის მხრივ, უჭირავს Ven.4-ის შედგენილობაში წარმოდგენილ ერთ-ერთ თხზულებას, სამეცნიერო საზოგადოებისათვის სრულებით უცნობ დოგმატიკურ-პოლემიკურ ტრაქტატს, სახელწოდებით „წვალებისა წინამძღუართა შეხუნებაჲ“. მართალია, აღნიშნული ტრაქტატი წმინდად სასულიერო ხასიათის თხზულებაა, მაგრამ მისი ტექსტი საშუალებას გვაძლევს, საბოლოოდ გავარკვიოთ გარეჯის სამონასტრო ძმობისა და მონოფიზიტი სომეხი მომლოცველების ურთიერთობების ერთი კონკრეტული საკითხი, რომელიც აქამდე სადავოდ იყო ქცეული ქართველ და სომეხ მეცნიერებს შორის. განხილული პარაგრაფის დასაწყისში დაწვრილებით არის დახასიათებული ტრაქტატის სტრუქტურა და შინაარსობლივი მხარე. ამას მოსდევს თავად ტრაქტატის ტექსტი, რომელსაც დართული აქვს მრავალრიცხოვანი კომენტარები.

წინამდებარე ნაშრომის დასკვნას ერთგვარად შემაჯამებელი ხასიათი აქვს. აქ სრულად არის რეზიუმირებული ყველა ის ძირითადი შედეგი, რომელიც ზემოთ აღწერილი სამეცნიერო კვლევა-ძიების საფუძველზეა მიღებული. ნაშრომს ასრულებს დამოწმებული ლიტერატურის ჩამონათვალი.

**თავი I. ბარეჯული კრებული (Ven.4) და მისი
ანდერძ-მინაწერების სამეცნიერო კვლევის ისტორია,
ხელნაწერის აღწერილობა და მისი კოდიკოლოგიური ანალიზი**

**§1. ბარეჯული კრებული (Ven.4) და მისი
ანდერძ-მინაწერების სამეცნიერო კვლევის ისტორია**

Ven.4-ისა და მისი ანდერძ-მინაწერების (კოლოფონების) სამეცნიერო შესწავლის საქმეს თითქმის ას ორმოცდაათ წელზე მეტი ხნის ისტორია აქვს.

ამ პროცესს საფუძველი ჩაუყარა XIX საუკუნეში მოღვაწე ქართველმა ლექსიკოგრაფმა და სიძველეთმცოდნემ ნიკო ჩუბინაშვილმა (1788-1845 წწ.). მან 1845 წლის მაისში, წმიდა მიწაზე მოგზაურობის დროს, საკუთარი თვალთ მოიხილა და მოკლედ აღწერა იერუსალიმის ჯვრის ქართველთა მონასტრის წიგნთსაცავში დაცული თექვსმეტი ქართული ხელნაწერი (ცაგარელი 1894: 44, 47-52), მათ შორის, ჩვენთვის საინტერესო გარეჯული კრებულიც. ეს უკანასკნელი მკვლევრის მიერ შედგენილ კატალოგში მეათე ნომრითაა აღნიშნული.

თავად კატალოგი ორგზის არის გამოქვეყნებული: პირველად – 1889 წელს, გაზეთ „ივერიის“ 70-ე, 72-ე და 73-ე ნომრებში, ცნობილი საზოგადო მოღვაწისა და პედაგოგის არისტო ქუთათელიძის მიერ, მცირედ შემოკლებული სახით (ქუთათელაძე 1889), ხოლო მეორედ – 1894 წელს, ქართველი ფილოლოგოსისა და ისტორიკოსის, პროფესორ ალექსანდრე ცაგარელის ავტორობით დაბეჭდილი რუსულენოვანი კრებულის „Сведенія о памятникахъ грузинской письменности“-ს პირველი ტომის მესამე ნაკვეთში, სრული სახით (ცაგარელი 1894: 44-52).

ნიკო ჩუბინაშვილის კატალოგში ვკითხულობთ: „ჯ(ვარ)ის მონასტერსა შ(ინ)ა შენახულთა წიგნთათ(ვის). როს შევედით ეკკლესიასა ტაძრისასა, სადაც არს ბიბლიოტეკა ანუ წიგნთსაცავი, მას შ(ინ)ა მდებარებენ წიგნნი. 1. ლათინურნი, 2. არაბულნი და 3. ქართულნი, რომელნიც არიან დაწერილნი ხუცურად ზოგნი ეტრატზედ და ზოგნი სქელს ქალაღზედ, რიცხვით იქმნება ვიდრე ორასამდინ, როგორც დავსთვალეთ ფიცრის თაროებზედ. რომელნიმე მათგანნი დაშლილან და ვისაც კ(ვალა)დ შეუკრეფინებია, ან განუახლებია, მათნი სახელნი ზედ აწერიან; მაგრამ კ(ვალა)დცა არიან დაშლილნი და ჭიისაგან შეჭმულნი. ამ წიგნებიდამ გავსინჯეთ ვიდრე 30 მ-დან და რაცა

მათ შინა ვნახეთ ღირსსახსოვარი, გამოვსწერეთ ესეთი: ... 10. მეტაფრასი, რომლისა ზანდუკი არს: შემოსვლისათვის მარხვათასა, ქმნილი ანასტასი მონაზონისა; ცხოვრება შიშველ მართალთა და წ(მიდ)ისა მამისა ზოსიმესი. „ქება ქებათა“ იამბიკონად თქმული. ესე წიგნი არს თორმეტ ნაწილად. შეიკაზმა წიგნი ესე ქ(ორონი)კ(ონ)ს სნწ, 258-1570 წ.“ (ქარაგმის გახსნა ჩვენია – თ. ჯ.) (ცაგარელი 1894: 47, 50. შდრ.: ქუთათელაძე 1889: №73, 3)².

როგორც ვხედავთ, 1845 წელს შედგენილ კატალოგში გარეჯული კრებული და მისი ანდერძ-მინაწერები ერთობ ძუნწად არის აღწერილი. სავარაუდოდ, სწორედ ეს ფაქტი გახდა მიზეზი იმისა, რომ შემდგომი დროის მკვლევრებმა საკმაოდ დიდი ხნის მანძილზე ვერ შეძლეს ნიკო ჩუბინაშვილის მიერ იერუსალიმის ჯვრის მონასტერში აღწერილი №10 და ვენის ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში დაცული №4 ხელნაწერების ერთიმეორესთან გაიგივება (მენაბდე 1980: 1-31, 135-139)³. არადა, ამ ხელნაწერთა იდენტიფიცირება სულაც არ არის ძნელი საქმე.

მართლაც, ნიკო ჩუბინაშვილის კატალოგიდან ჩვენთვის ცნობილია ექვსი ძირითადი ნიშანი, რომელიც ახასიათებს ჯვრის მონასტრის №10 ხელნაწერს: 1. იგი შედგება „თორმეტი ნაწილის“ ანუ თორმეტი სხვადასხვა ტექსტისაგან; 2. ხელნაწერს დართული აქვს „ზანდუკი“; 3. „ზანდუკში“ ერთ-ერთი ტექსტი მითითებულია შემდეგი სახით: „შემოსვლისათვის მარხვათასა, ქმნილი ანასტასი მონაზონისა“; 4. კიდევ ერთი ტექსტი სახელდება როგორც: „ცხოვრება შიშველ მართალთა და წ(მიდ)ისა მამისა ზოსიმესი“; 5. „ზანდუკში“ დასათაურებულია მესამე ტექსტიც: „ქება ქებათა“, იამბიკონად თქმული“; 6. ხელნაწერის ერთ-ერთ ფურცელზე მითითებულია მისი შეკაზმვის თარიღი – ქრონიკონი სნწ ანუ 1570 წელი: „შეიკაზმა წიგნი ესე ქ(ორონი)კ(ონ)ს სნწ“ (ცაგარელი 1894: 50).

² №10 ხელნაწერის აღწერილობა საგრძნობლად განსხვავებული სახით არის წარმოდგენილი კატალოგის არისტო ქუთათელაძისეულ გამოცემაში: „10. მეტაფრასი რომლისა ზანდუკი არს შემოსვლისათვის მარხვათასა თქმული ანასტასი მონაზონისა. ცხოვრება შიშველ მართალთა და წმინდისა მამისა ზოსიმესი ქება-ქებათა იამბიკონად თქმული. ესე წიგნი არს თორმეტ ნაწილად. შეიკაზმა წიგნი ესე ქორონიკონს. სნწ 258-1586“ (ქუთათელაძე 1889: №73, 3).

³ საგულისხმოა, რომ პროფესორმა ლევან მენაბდემ, რომელიც საგანგებოდ იკვლევდა იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის ქართული ხელნაწერების თავგადასავალს XIX-XX საუკუნეებში, გარეჯული კრებულისაგან განსხვავებით, სავსებით სწორად განსაზღვრა ვენის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ერთ-ერთი სხვა ხელნაწერის – მაისის თვენის (Ven.2) ნომერი ნიკო ჩუბინაშვილისეულ კატალოგში (№5) (მენაბდე 1980: 135. შდრ.: ცაგარელი 1894: 48; ფერაძე 2004: 160-162).

ჩამოთვლილი ექვსი ნიშნიდან უკლებლივ ყველა ახასიათებს ვენის ნაციონალური ბიბლიოთეკის №4 ხელნაწერს: 1. გარეჯულ კრებულში წარმოდგენილია თორმეტი სხვადასხვა ტექსტი; 2. ხელნაწერს დასაწყისში დართული აქვს საძიებელი: „ზანდუკი ამა წიგნისა“; 3. ზანდუკში პირველივე ტექსტი სახელდებულია როგორც: „შემოსლვისათჳს მარხვათასა, თქმული ანასტასი მონაზონისა“; 4. ამავე ზანდუკში რიგით მეექვსე ტექსტი მითითებულია შემდეგი სათაურით: „ცხორებაჲ შიშველ-მართალთა“: აღნიშნული სათაური საკმაოდ განსხვავებული სახით არის წარმოდგენილი ხელნაწერის ძირითად ტექსტში: „შრომაჲ და ცხორებაჲ სანატრელთა მათ შიშველ-მართალთაჲ და წმიდისა მამისა ზოსიმესი“; 5. ზანდუკისავე მიხედვით, რიგით მეცხრე ტექსტის სახელწოდებაა: „ქებაჲ ქებათა, იამბიკონად თქმული“; 6. გარეჯული კრებულის 305r-ზე დაწერილია ხელნაწერის განმარტების მთავარეპისკოპოს ვლასე ურბნელის ვრცელი მინაწერი, რომლის ბოლო ფრაგმენტიც შემდეგი სახით იკითხება: „შეიკაზმაჲ წმიდაჲ ესე წიგნი ქრონიკონსა სნწ (1570 წ.)“.

ამრიგად, ჩვენს მიერ გამოყოფილ სახასიათო ნიშნებში იმდენად დიდი თანხვედრა გვაქვს, რომ, ვფიქრობთ, დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას – ნიკო ჩუბინაშვილის მიერ 1845 წელს აღწერილი იერუსალიმის ჯვრის ქართველთა მონასტრის №10 ხელნაწერი ანუ „მეტაფრასი“ და დღეისათვის ვენის ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში დაცული გარეჯული კრებული „სანატრელი“ ერთსა და იმავე ხელნაწერს წარმოადგენს (მდრ.: ჯოჯუა 2002გ: 104, 129).

Ven.4-ის ნიკო ჩუბინაშვილისეული აღწერილობის 1889 და 1894 წლების გამოცემები, პირველ რიგში, საყურადღებოა როგორც ქრონოლოგიურად ყველაზე უფრო ადრეული პერიოდის პუბლიკაციები, სადაც სამეცნიერო კუთხით არის დახასიათებული გარეჯული კრებული და მისი კოლოფონები: წარმოდგენილია ხელნაწერის შედგენილობა, მითითებულია რამდენიმე ტექსტის სათაური, ციტირებულია ერთ-ერთი მინაწერის ფრაგმენტი და ა. შ.

მეორეს მხრივ, ამ აღწერილობას მთელი რიგი ნაკლოვანებებიც ახლავს: კრებულის შედგენილობა მეტად არასრულად არის დახასიათებული: თორმეტი ტექსტიდან მხოლოდ სამის სათაურია მითითებული; თავად მითითებული ტექსტების სათაურები ერთი საერთო პრინციპით არ არის მოყვანილი – ზოგი მათგანი „ზანდუკიდანაა“ აღებული, ზოგიც უშუალოდ ტექსტიდან; ხელნაწერის მრავალრიცხოვანი კოლოფონებიდან რატომღაც მხოლოდ ერთი, 1570 წლის

მინაწერია გამოყოფილი; იმავედროულად, არაფერია ნათქვამი Ven.4-ის გადამწერის 1160 წლის ანდერძის თაობაზე და სხვ.

ნიკო ჩუბინაშვილის მიერ საკუთარი კატალოგისთვის შერჩეული ძირითადი სახელმძღვანელო პრინციპები სანახევროდაც ვერ პასუხობს ხელნაწერის აკადემიური აღწერილობის თანამედროვე ნორმებსა და მოთხოვნებს.

ნიკო ჩუბინაშვილის მიერ იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის ქართულ ხელნაწერთა კატალოგის შედგენიდან თითქმის ერთი საუკუნის შემდეგ, 1940 წელს ქალაქ ვენაში გამომაგალი ავსტრიული სამეცნიერო ჟურნალის „Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes“ XLVII ტომში გერმანულ ენაზე გამოქვეყნდა ემიგრაციაში მოღვაწე ქართველი მეცნიერის, პარიზის წმ. ნინოს ქართული ეკლესიის წინამძღვრის, არქიმანდრიტ გრიგოლ ფერაძის წერილი, სახელწოდებით „Über die georgischen Handschriften in Österreich“ („ქართული ხელნაწერების შესახებ ავსტრიაში“) (ფერაძე 1940)⁴.

ამ სტატიის დაბეჭდვიდან ნახევარ საუკუნეზე მეტი ხნის შემდეგ, 2004 წელს თბილისში, აღმანახ „მწიგნობარში“ გამოქვეყნდა გრიგოლ ფერაძის დასახელებული ნაშრომის სრული ქართული თარგმანი კომენტარებითურთ. ტექსტი გერმანულიდან თარგმნა ცისია კილაძემ, თარგმანის რედაქტორობა იტვირთა დიმიტრი თუმანიშვილმა, ხოლო სტატიას კომენტარები ჩვენ დავურთეთ (ფერაძე 2004).

ვიდრე დასახელებული წერილის განხილვაზე გადავიდოდეთ, ხაზგასმით აღვნიშნავთ იმ ფაქტს, რომ წინამდებარე ნაშრომში გრიგოლ ფერაძის მიერ გამოთქმული სხვადასხვა მოსაზრებები, გასაგები მიზეზების გამო, მოტანილი გვაქვს არა უშუალოდ 1940 წლის გერმანულენოვანი პუბლიკაციიდან ანუ გერმანულ ენაზე, არამედ მისი ქართული თარგმანიდან, შესაბამისად, ქართულ ენაზე. ამასთან, ყველა ასეთ შემთხვევაში, 2004 წლის ქართული გამოცემის გვერდით, ვუთითებთ გერმანულენოვანი პუბლიკაციის შესაბამის გვერდებსაც.

აქვე, შევნიშნავთ იმასაც, რომ 1940 წლის პუბლიკაციაში მრავლად გვხვდება გარეჯული კრებულის ცალკეული თხზულებებიდან და ანდერძ-მინაწერებიდან ციტირებული ტექსტები, რომლებიც გრიგოლ ფერაძეს სტატიაში

⁴ ამ ვენური ჟურნალის ბიბლიოგრაფიულ იშვიათობად ქცეული XLVII ტომის მოძიებაში დიდი დახმარება გაგვიწიეს აწ გარდაცვლილმა მეცნიერმა, პროფესორმა ლევან მენაბდემ, ჩვენმა მასწავლებელმა, ფილოლოგოსმა თამაზ ჯოლოგუამ და ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის ბიბლიოთეკის თანამშრომელმა ცისანა ზუკაკიშვილმა, რისთვისაც უღრმეს მადლობას მოვასხენებთ მათ.

გერმანული თარგმანის სახით აქვს შეტანილი. წინამდებარე ნაშრომში მიზანშეუწონლად მივიჩნით ამ ტექსტების ისევ ქართულად გადმოთარგმნა და ისინი დედნის შესაბამისი ადგილების ჩვენეული წაკითხვებით ჩავანაცვლოთ. ამასთან, რაიმე აღრევის თავიდან აცილების მიზნით, ყველა ასეთი შემთხვევა მიუეთითეთ სქოლიოში.

დავუბრუნდეთ საკუთრივ პუბლიკაციას. გრიგოლ ფერადის წერილის სათაურიდან გამომდინარე, შეიძლება, შეიქმნას შთაბეჭდილება, რომ ავტორს სტატიაში შესწავლილი ჰქონდა ავსტრიის სხვადასხვა სიძველეთსაცავებში დაცული ქართული ხელნაწერები. სინამდვილეში, პუბლიკაცია შეეხება, ძირითადად, ვენის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ანუ ყოფილი ავსტრია-უნგრეთის საიმპერატორო კარის ბიბლიოთეკის ქართულ ხელნაწერთა კოლექციას და რეალურად, წარმოადგენს 1940 წლისათვის ამ ბიბლიოთეკაში დაცული ოთხი ქართული ხელნაწერი წიგნის მეცნიერულ კატალოგს (ფერადე 1940: შდრ.: ფერადე 2004).

როგორც განსახილავ სტატიაზე დაკვირვება აჩვენებს, ბიბლიოთეკის კუთვნილი ოთხი ქართული წიგნიდან გრიგოლ ფერადემ განსაკუთრებული ყურადღებით შეისწავლა №4 ხელნაწერი ანუ ჩვენთვის საინტერესო გარეჯული კრებული და საკუთარი სტატიის დიდი ნაწილიც სწორედ ამ ხელნაწერთან დაკავშირებულ საკითხებს დაუთმო (ფერადე 1940: 219-222, 226-232; შდრ.: ფერადე 2004: 160-161, 164-170, 172-173).

გრიგოლ ფერადის პუბლიკაციის ძირითად ნაწილს ანუ კატალოგს წინ უძღვის ერთგვარი შესავალი ტექსტი. სტატიის ამ ნაწილში ავტორი საგანგებოდ ეხება გარეჯული კრებულის რაობას და გამოთქვამს მოსაზრებას, რომ Ven.4 პატრისტიკული ხელნაწერია: „№4 მთლიანად პატრისტიკული ხასიათის ხელნაწერია, რომლის მსგავსი, ქართული ხელნაწერებით მდიდარ თბილისის სიძველეთა მუზეუმშიც კი ბევრი როდია“ (ფერადე 2004: 160. შდრ.: ფერადე 1940: 220)⁵.

აღნიშნული მოსაზრების გამოთქმის შემდეგ გრიგოლ ფერადე იქვე, სქოლიოში განმარტავს, თუ კონკრეტულად რას გულისხმობს ტერმინში „პატრისტიკული ხელნაწერი“. მკვლევრის თქმით, „ამგვარ პატრისტიკულ ხელნაწერებს ქართველი მეცნიერები მრავალთავს (დაახლ. πωλυχέφαλος Βίβλος)

⁵ აქ ავტორს, სავარაუდოდ, მხედველობაში აქვს ამჟამინდელი საქართველოს ეროვნული მუზეუმის სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი, რომელიც, წერილის გამოქვეყნების ქამს ანუ 1940 წელს, საქართველოს მუზეუმად იწოდებოდა და ქართულ ხელნაწერთა უმდიდრეს კოლექციებს ფლობდა.

უწოდებენ. ჩემთვის მხოლოდ შვიდი ასეთი ხელნაწერია ცნობილი: 1. ე. წ. სვანური ხელნაწერი; X საუკუნე; თბილისის საეკლესიო მუზეუმის ხელნაწერი №19; შეიცავს 73 თხზულებას და დაწვრილებით არის აღწერილი სერგი გორგაძის მიერ, „საქართველოს არქივი“, III (ტფ., 1927); 2. პარხლისა; თბილისის საეკლესიო მუზეუმის ხელნაწერი №95; X საუკუნე; მოიცავს 151 თავს. ამ ხელნაწერის ორიგინალური ქართული თხზულებები აღწერილია მოსე ჯანაშიელის მიერ, „ივერია“, №267 (ტფ., 1897). თბილისის საეკლესიო მუზეუმის ხელნაწერები ამჟამად თბილისის სიძველეთა მუზეუმშია; 3. ათონის ივერთა მონასტრის ხელნაწერი №57 (ა. ცაგარელის მიხედვით); X საუკუნე; შეიცავს 61 თხზულებას; დაწვრილებით აღწერილია ნიკო მარის მიერ, „Агиографическія матеріалы по грузинскимъ рукописямъ Ивера“, I-II (Спб., 1900), II (Спб., 1901); 4. ბოდლის ხელნაწერი ოქსფორდში; გადაწერილია 1038-1040 წლებში; შეიცავს 50 თხზულებას; საფუძვლიანად არის აღწერილი პაულ პეტერსის მიერ, De codice hiberico, biblioth. Bodleianaе Oxoniensis, „Analecta Bollandiana“, XXXI (Bruxelles), 301-318; 5. ჯვრის მონასტრის პატრისტკული ხელნაწერი; 1034-1042 წლები; ამჟამად ბრიტანეთის მუზეუმის საკუთრება – №Add.11281-2764; შეიცავს 12 თხზულებას; აღწერილია სერ ოლივერ უორდროპის მიერ, „Katologue of Georgian Manuscripts“, 397-405 (London. SA., სამწუხაროდ, თარიღისა და თხზულებათა სათაურების მითითების გარეშეა). 6. სინას მონასტრის ხელნაწერი №83; 864 წელი; არასაკმარისად არის აღწერილი ა. ცაგარელის მიერ, Памятники грузинской старины въ Святой земле и на Синае, „Православный Палестинскій сборникъ“ (Спб., 1888), IV, 1, 234-235; 7. ბერძნული საპატრიარქოს ხელნაწერები იერუსალიმში №2 და №3 (ორივე საერთო წარმომავლობისაა); შეიცავს 28 თავს; აღწერილია ნიკო მარის მიერ, „Житіе св. Григорія Хандзтійскаго“, (Спб., 1911), XXXVIII-XLI. ვენის №4 ხელნაწერი ამ ხელნაწერებთან არის ახლოს. ისინი შეიცავენ პატრისტკული და პაგიოგრაფიული ლიტერატურის რამდენიმე დაკარგულ ძეგლს. ზოგიერთი ამ ტექსტთაგან უკვე გამოცემულია ნ. მარისა და კ. კეკელიძის მიერ, მრავალი მათგანი კი მკვლევარს ელოდება. სამომავლოდ, მნიშვნელოვანი ამოცანა იქნება ყველა ამ ხელნაწერის დაწვრილებით აღწერა და მათი ურთიერთმიმართების შესწავლა“ (ფერაძე 2004: 170. შდრ.: ბერუე 1868: 220-221).

სტატიის შესავალი ტექსტის ბოლოს გრიგოლ ფერაძე რამდენიმე წინადადებით ეხება გარეჯული კრებულისა და ვენის ნაციონალური ბიბლიოთეკის კიდევ ორი ქართული ხელნაწერის ავსტრიაში მოხვედრის მიზეზებს:

„...ვენის ხელნაწერები იერუსალიმის ჯვრის მონასტერში იყო დაცული. №2 და №3 ხელნაწერები პროფ. ალექსანდრე ცაგარელის 1888 წლის აღწერილობით არის ცნობილი. ამ დროისათვის ხელნაწერები ჯერ კიდევ მონასტერში ინახებოდა. №4 ასევე ჯვრის მონასტერს ეკუთვნოდა, მაგრამ ა. ცაგარელს ის აღვიღებდნენ აღარ დახვედრია. ხელნაწერი მთავარდიაკონი (მოგვიანებით კი მთავარეპოსკოპოს) კლეოპას საკუთრება გამხდარა. ამ უკანასკნელის გარდაცვალების შემდეგ კი მის მემკვიდრეებს იგი ალექსანდრიაში გაუყიდათ. ავსტრიის ეროვნული ბიბლიოთეკის გამგეობამ ეს სამი ხელნაწერი 1931 წელს ალექსანდრიაში, ვინმე ანტიკვარისაგან შეიძინა. გამგეობამ ხელნაწერები სანიმუშოდ აღადგინა და აკინძა“ (ფერაძე 2004: 161. შდრ.: ფერაძე 1940: 222).

გრიგოლ ფერაძის ნაშრომში შესავალი ტექსტის შემდეგ წარმოდგენილია პუბლიკაციის ძირითადი ნაწილი – ვენის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართულ ხელნაწერთა კატალოგი, სადაც დანარჩენ სამ წიგნთან შედარებით, გაცილებით უფრო სრულყოფილად არის აღწერილი ჩვენთვის საინტერესო გარეჯული კრებული.

Ven.4-ის აღწერილობის დასაწყისში მკვლევარი მოკლედ ახასიათებს ხელნაწერის ტექნიკურ პარამეტრებს: „ქაღალდი; 305 ფურცელი; ორ სვეტად; ფურცლები – 30 X 24; ტექსტი – 20,7 X 15; თითოეული სვეტი – 16,4 X 6; 17 მუხლი; ნუსხახუცური“ (ფერაძე 2004: 164. შდრ.: ფერაძე 1940: 226).

გარეჯული კრებულის ტექნიკური პარამეტრების დახასიათების შემდეგ გრიგოლ ფერაძე საკმაოდ დაწვრილებით განიხილავს ხელნაწერთან დაკავშირებულ კოდიკოლოგიურ საკითხებს და ამ მიზნით, Ven.4-ის ანდერძ-მინაწერებიდან საგანგებოდ გამოყოფს რამდენიმე კოლოფონის ტექსტს:

„ხელნაწერის წარმომავლობას გვამცნობს 304v-ზე ტექსტის ხელითვე, წითელი ფერის მეღნით, ნუსხახუცურით შესრულებული საინტერესო ანდერძი:

„სახელითა ღმრთისათა, წიგნსა ამას ეწოდების სანატრელი [სანატრელი]. დაიწერა კელითა უნდოძსა, შავ ნიკოლოზ ნიკრადსათა [ნ(ი)კ(ოლო)ზ ნიკრადსათა], სანახებსა წმიდისა მამისა დავითისსა, გარესჯას, კედელსა (?), რომელსა ეწოდების სახელად ბერთად [სანახებსა წ(მიდ)ისა მამისა დავითისსა. გარესჯას, კედელსა, რ(ომე)ლსა ეწოდების სოფლად ბერთად], ქრონიკონსა ტპ (1160 წ.), მეფობასა ძისა დემეტრეს გიორგისაზე, წელსა მეფობისა მისისასა ბ (3). დაამყარენ ღმერთმან მეფობად მისი სათნოდ ოჯვლისა ჩუენისა იესუ ქრისტესსა, რომლისად არს დიდებაჲ უკუენითი უკუენისადმდე, ამენ და შავ ნიკრასა

[და შავ ნიკრასა) შრომისათვის კურთხევად საუკუნოდ, ამენ. დიდებად ღმერთსა სრულყოფელსა ყოველთასა, ამენ. მეუფეო, გუაკურთხენ“⁶.

ხელნაწერი 1160 წელსაა გადაწერილი. 1570 წელს იგი მთავარეპისკოპოს ვლასეს აუკინძავს და აღუდგენია. ამის შესახებ 305r-ზე მისივე ხელით, შავი ფერის მეღნიით, ნუსხახუცურით დაწერილი ანდერძი გვამცნობს:

„დიდებად ღმერთსა სრულყოფელსა ყოველისა კეთილისასა. ღირს ვიქმენ მე, ურბნელ მთავარეპისკოპოსი ვლასი, შეკაზმად წმიდისა ამის წიგნისა „სანატრელისა“ [სანატრელი], რამეთუ ჟამთა სივრდისაგან განრყენილ და უკმარ ქმნილიყო და ჩუენ ახლად, ბრძანებითა და ჯერჩინებითა მამისა ჩუენისა, ტფილელ მთავარეპისკოპოსისა ბარნაბაძისითა, კელეყავ შეკაზმად სალოცველად ცოდვილისა სულისა ჩემისა და ცოდვათა ჩემთა შესანდობელად და ყოველთა ჩუენტა თვსთა და ნათესავთა მიცვალებულთა შესანდობელად და აწ, გვედრები ყოველთა, რომელნიცა იკითხვდით წმიდასა ამას წიგნსა, რადთა კსენებულ ვიქმნებოდეთ წმიდათა შინა ღოცუათა თქუენტა, რადთა თქუენცა მოიღოთ სასყიდელი უხუვად მიმნიჭებლისა მის ყოველთა ღმრთისაგან და ერთობით ღირს ვიქმნეთ სასუფეველსა ცათასა, ამენ. ღოცუა ყავთ მამისა ბარნაბასათვის და ჩუენ სულიერთა ძმათათვის და ჩემ, ცოდვილისა ვლასესათვის, რომელმან წმიდად ესე წიგნი შევკაზმე. მრავალი ჭირი ვიხილე, ოჯღალმან უწყის. შეიკაზმა წმიდად ესე წიგნი ქრონიკონსა სნწ [სნწ] (1570 წ.)“⁷.

როგორც ანდერძი ცხადყოფს, შესაძლოა, ხელნაწერი ამ თარიღებს შორის (ე. ი. 1160 წლის შემდეგ) გარეჯის მონასტრიდან პალესტინაში ვინმე უცნობმა ბერმა წაიღო, სადაც იგი იერუსალიმის ახლოს მდებარე ჯვრის მონასტრის ბიბლიოთეკაში შეინახეს. ხსენებული მთავარეპისკოპოსები 1570-1572 წლებში ამ მონასტერში ცხოვრობდნენ და ძველი ხელნაწერების განახლება-აკინძვისათვის იღწვოდნენ.

⁶ ანდერძის ტექსტის წაკითხვა ჩვენია. რაც შეეხება დაკუთხულ ფრჩხილებში ჩასმულ, დაუხრელ, ხაზგასმულ ფრაგმენტებს, ისინი გრიგოლ ფერადის 1940 წლის პუბლიკაციიდან გვაქვს ამოღებული. აქ ეს ფრაგმენტები ზუსტად ციტირებული სახით, ქართული მხედრული შრიფტით არის ჩართული ანდერძის გერმანული თარგმანის ტექსტში. ხსენებულ ფრაგმენტებში ქარაგმის გახსნა ჩვენია.

⁷ მინაწერის ტექსტის წაკითხვა ჩვენია. რაც შეეხება კუთხოვან ფრჩხილებში ჩასმულ, დაუხრელ, ხაზგასმულ ფრაგმენტებს, ისინი გრიგოლ ფერადის 1940 წლის პუბლიკაციიდან გვაქვს ამოღებული. აქ ეს ფრაგმენტები ზუსტად ციტირებული სახით, ქართული მხედრული შრიფტით არის ჩართული მინაწერის გერმანული თარგმანის ტექსტში. ამავე მინაწერს დართული აქვს სქოლიოში ჩატანილი ავტორისეული შენიშვნა: „მთავარეპისკოპოსის მიერ (აღბათ, დიდი რაოდენობით) აღდგენილი წიგნებიდან საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში დღეისათვის მხოლოდ სამია დაცული – №77, №141 და №145 (იხ.: ა. ცაგარელი, დასახ. ნაშრ., 64, 169, 182, 188)“ (ფერაძე 2004: 172. შდრ.: ფერაძე 1940: 227).

1864 წელს ხელნაწერი კვლავ იქვე იმყოფებოდა და განახლებულ იქნა ბესარიონ ქიოტიშვილის მიერ (ჩჰმდ წელს მხედრულით შესრულებული მინაწერი 8r-ზე).

1864 წლის შემდეგ (1883 წლამდე) ხელნაწერი ჯვრის მონასტრის ბიბლიოთეკიდან გაიტანეს. 1883 წელს რუსეთის საიმპერატორო პალესტინური საზოგადოების დავალებით, პროფ. ა. ცაგარელმა შეისწავლა ჯვრის მონასტრის ქართული ხელნაწერები, მაგრამ ეს ხელნაწერი კატალოგში არ შეუტანია.

როგორც ბერძნული ანდერძი (303r, Κλεόπασ Μ. ΑΡΧΙΔΙΑΚΟΝΟC) ცხადყოფს, ეს ხელნაწერი მთავარდიაკონ კლეოპას პირად ბიბლიოთეკაში ინახებოდა, რომელიც მოგვიანებით ნახარეთის ეპისკოპოსი გახდა⁸. მთავარეპისკოპოსის გარდაცვალების შემდეგ ხელნაწერი, როგორც ჩანს, მისმა მემკვიდრეებმა მიჰყიდეს ვინმე ანტიკვარს ალექსანდრიაში, სადაც იგი 1931 წელს ვენის ეროვნულმა ბიბლიოთეკამ შეიძინა. იმავე წელს ხელნაწერი თავიდან აიკინძა და სანიმუშოდ იქნა რესტავრირებული ვენის ეროვნული ბიბლიოთეკის გამგეობის მიერ“ (ფერაძე 2004: 164-165. შდრ.: ფერაძე 1940: 226-227).

Ven.4-ის კოდიკოლოგიური საკითხების მიმოხილვის შემდეგ გრიგოლ ფერაძემ სათითაოდ ჩამოთვლის ხელნაწერის აშიებზე დაცულ გრაფიკულ გამოსახულებებს: „ხელნაწერში გვხვდება რამდენიმე გრაფიკული ჩანახატი: 43r, 68r, 179r და 260r – ღმრთისმშობლის გამოსახულება; 33r – მაცხოვრის გამოსახულება; 71r, 129r და 192v – წმიდა გიორგის გამოსახულება; 94r – უცნობი წმიდანის გამოსახულება; აგრეთვე, 56r და 105r – ჯვრის მონასტრის ბეჭედი და 259v – სეფისკერის საბეჭდავი (იგივე საბეჭდავი 203v-ზე ხელით არის გამოსახული)“ (ფერაძე 2004: 165-166. შდრ.: ბერჟე 1868: 228).

გრაფიკული გამოსახულებების ჩამოთვლის შემდეგ ავტორმა მოკლედ ახასიათებს ხელნაწერის დეკორატიული მორთულობის ძირითად ელემენტებს: „ყოველი ახალი აბზაცის პირველი ასო წითლად არის დაფერილი, ხოლო თითოეული თხზულების სათაური ყვავილთა მშვენიერი გვირგვინითაა გარშემოწერილი“ (ფერაძე 2004: 166. შდრ.: ფერაძე 1940: 228).

Ven.4-ის დეკორატიულ შემკულობაზე საუბრის შემდეგ გრიგოლ ფერაძე ახლა უკვე გარეჯული კრებულის შედგენილობაზე გადადის და პირველ რიგში,

⁸ იქვე, სქოლიოში: „არქიეპისკოპოსმა კლეოპამ იცოდა ქართული ენა და ბერძნული საპატრიარქოს გაზეთში „Nea Sion“ პალესტინის ქართული მონასტრების ისტორიის შესახებ რამდენიმე ნაშრომიც გამოაქვეყნა“ (ფერაძე 2004: 172. შდრ.: ფერაძე 1940: 227).

ხელნაწერის „ზანდუკს“ ახასიათებს: „პირველ გვერდზე ნუსხახუცურით მოცემულია სარჩევი, შინაარსის აღწერილობა.

ხელნაწერი თორმეტი თხზულებისაგან შედგება:

1. „შემოსლვისათვის მარხვათაჲსა, თქმული ანასტასი მონაზონისა“.
2. „თარგმანებაჲ მომიხსენეთა, თქმული გრიგოლი ნოსელიისა“.
3. „აღდგომასა შემდგომად ამბორის ყოფისა, თქმული წმიდისა იოანე ოქროპირისა“.
4. „საკითხავი ამაღლებისა“.
5. „კითხვა-მიგებანი წმიდისა ბასილისა და გრიგოლისი“.
6. „ცხორებაჲ შიშველ-მართალთა“.
7. „საკითხავი წმიდისა ნისიმასი“.
8. „შეჩუზნებაჲ მწვალებელთაჲ“.
9. „ქებაჲ ქებაჲთა, იამბიკონად თქმული“.
10. „საკითხავი შობისა ღმრთისაჲ ჩუენისა იესუ ქრისტესი, დეკენბერსა კმ (25)“.
11. „საკითხავი დიონისიოს არიოპაგელისა“.
12. „აღრიცხვა წელთა ადამისითგანთა“ (ფერაძე 2004: 166. შდრ.: ფერაძე 1940: 228)⁹.

„ზანდუკის“ დახასიათების შემდეგ გრიგოლ ფერაძე სათითაოდ ეხება Ven.4-ში შეტანილ პირველ თერთმეტ თხზულებას და თითოეული ამ საკითხავის სათაური მოაქვს იმ სახით, რა სახითაც ისინი წარმოდგენილია Ven.4-ის ძირითად ტექსტში. გარდა ამისა, ავტორი იქვე მიუთითებს თერთმეტივე თხზულების პირველ და ბოლო გვერდებს, ხოლო ზოგიერთ ამ საკითხავს დამატებით ურთავს მათი ტექსტის დასაწყის ფრაგმენტებს:

„1. 3v-41r. „*თქმული ანასტასი მონაზონისა, სინელისა, შემოსლვისათვის მარხვათაჲსა და მეექუსისათვის ფსალმუნისა*“: Migne, PG. 89, 1077-1116¹⁰.

2. 41v-177v. „*თარგმანებაჲ მომიხსენისა, თქმული წმიდისა გრიგოლი ნოსელიისა*“: Migne, PG. 44, 1193-1302.

⁹ „ზანდუკში“ წარმოდგენილი თორმეტივე თხზულების სათაურის წაკითხვა ჩვენია.

¹⁰ იქვე, სქოლიოში: „სხვა ხელნაწერების შესახებ, რომლებიც იგივე თხზულებებს შეიცავენ და საქართველოში ინახება ის: ჩემი შრომა: Die altchristliche Literatur in der georgischen Überlieferung, „Oriens Christianus“, Jahrgänge, 1929-1933 (Leipzig)“ (ფერაძე 2004: 172. შდრ.: ფერაძე 1940: 228).

3. 178r-180r. „აღესებასა შემდგომად ამბორის ყოფისა. ესე საკითხავი ერსა ზედა იკითხევების, თქუმული წმიდისა მამისა ჩუენისა იოანე ოქროპირისა“: Migne, PG. 59, 721-724.

4. 180v-186v. „წმიდათა შორის მამისა ჩუენისა იოანე ოქროპირისა, კოსტანტინეპოლელ მთავარეპისკოპოსისა, სიტყუად ამაღლებისათვის ოუფლისა ჩუენისა იესუ ქრისტესა“: Migne, PG. 52, 791-794.

5. 187v-208r. „სიტყვს-გებად კითხვა-მიგებითი დიდისა ბასილისი და გრიგოლი ღმრთისმეტყუელისა“: Inc.: „ჰრქუა გრიგოლი: „ვისსა შეჰვაეს წოდებად გულის კმისყოფად“.

6. 208v-224r. „შრომად და ცხორებად სანატრელთა მათ შიშუელ-მართალთად და წმიდისა მამისა ზოსიმესი“: Inc.: „უამსა მას, რომელსა იყო კაცი ერთი უდაბნოს და სახელი მისი ზოსიმე“.

7. 224v-234v. „ცხორებად და მოქალაქობად წმიდისა ნისიმესი, რომელი იყო ასული მეფისა ეგვიპტისა და იქმნა მამასახლის უდაბნოს მძუვართა ზედა, რიცხვთ ოთხასთა“¹¹. Inc.: „იყო ეგვიპტეს დედაკაცი ერთი, რომელსა ერქუა ნისიმე“.

235r-249r. „მოთხრობად წმიდათა მამათა მძუვართათვის, რიცხვთ ოთხასთა“: Inc.: „ხოლო ამისა შემდგომად მო-ვინმე-ვიდა მსახურსა ეკლესიისასა თანა ალექსანდრიისასა“.

8. 249v-254v. „წვალებისა წინამძღუართა შეჩუენებად“: Inc.: „არიოზ, უცხო ქმნული ღმრთისაგან, მწვალებელთა წინამძღუარი“. აქვე განკითხული და დაწყევლილი არიან შემდეგი ერეტიკოსები: არიოზი, ევნომი, ნესტორი, სევერიანე და ევტიქე.

9. 255r-266r. „ქებად ქებათად, შესხმად წმიდისა ღმრთისმშობელისა ბრძნისა სოლომონისგან“: Inc.: „ამბორის ყოფად პირისად მომეცინ მე“.

10. 266v-292r. „უწყებათაგან პირუელთა გამოწულილვით შეკრებული ნეტარისა იოანესგან ხუცისა და მონაზონისა დამასკელისა, საკითხავი შობისათვის ოუფლისა ჩუენისა იესუ ქრისტესა“¹². Inc.: „რაუამს ზაფხული მოიწიოს, ყოვლისა სოფლისა ნივთნი კუალად განახლებად მოიქცევიან“.

¹¹ იქვე, სქოლიოში: „ბერძნულად – βότχις ან βότχιω (სადოვარზე გადენა). ასე უწოდებდნენ ასკეტებს, რომლებიც მხოლოდ ბალახებითა და ფესვებით იკვებებოდნენ“ (ფერაძე 2004: 172. შდრ.: ფერაძე 1940: 229).

¹² იქვე, სქოლიოში: „Migne, PG. 96, 763-768. ეს ქადაგება იოანე ოქროპირის სახელითაა მოტანილი. იგი გამოცემულია ქუთაისში, 1912 წელს“ (ფერაძე 2004: 173. შდრ.: ფერაძე 1940: 230).

11. 292v-303r. „ცხორებად წმიდისა დიონოსიოს ეპისკოპოსისა, რომელი იყო ძე სოკრატისი და მთავარი ათენელთაჲ, რომელსა ეწოდა ქალაქი ბრძენთაჲ. მოთხრობად ჯუარცუმისათჳს ოჴფლისა ჩუენისა იესჳ ქრისტესა“: Inc.: „გუთხრობდა თავისა თჳსისათჳს ნეტარი დიონოსიოს“⁴³ (ფერაძე 2004: 166-167. შდრ.: ფერაძე 1940: 228-230)¹⁴.

Ven.4-ის პირველ თერთმეტ საკითხავთან შედარებით, გრიგოლ ფერაძე გაცილებით უფრო დაწვრილებით ესება გარეჯული კრებულის რიგით მეთორმეტე ტექსტს:

„12. 303v-304r. ვასილი ოპრაფის¹⁵ მოკლე უწყება სამყაროს შექმნისა და ქრონოგრაფიის შესახებ¹⁶.

რადგან უწყებაში მრავალი შეცდომაა, მის მხოლოდ მოკლე შინაარსს მოვიყვან:

„აღამიდან წარღვნამდე გავიდა 2242 წელი; წარღვნიდან ბაბილონის გოდოლამდე – 425 წელი; ბაბილონის გოდოლიდან აბრაამის დროებამდე – 425 წელი; აბრაამის ხანიდან ებრაელთა ეგვიპტიდან გამოსვლამდე – 430 წელი; ეგვიპტიდან გამოსვლიდან ტაძრის აგებამდე – 757 წელი; ტაძრის აგებიდან ტყვეობამდე – 425 წელი; მთლიანად კი – 4880 წელი¹⁷. ტყვეობის ხანიდან ალექსანდრეს მეფობამდე – 318 წელი; ალექსანდრეს მეფობიდან ქრისტემდე – 303 წელი; მთლიანად კი – 5005 წელი¹⁸. ქრისტედან კონსტანტინემდე – 318 წელი; კონსტანტინეს დროიდან მეფე მიხაელის¹⁹, თეოფილეს ვაჟის მმართველობამდე – 5045 წელი, მთლიანად კი – 5365 წელი. ამ დროიდან ალექსი კომნენოსამდე – 245 წელი. ამგვარად, სამყაროს შექმნიდან აქამდე 6008 წელი

¹³ იქვე, სქოლიოში: „ეს ვერსია, სხვა ხელნაწერების მიხედვით, გამოქვეყნებულია პ. პეეტერსის მიერ. იხ.: „Analecta Bollandiana“, XXXI (Bruxelles, 1912), 277-313“ (ფერაძე 2004: 173. შდრ.: ფერაძე 1940: 230).

¹⁴ თერთმეტივე თხზულების სათაურისა და მათი ტექსტების დასაწყისი ფრაგმენტების წაკითხვა ჩვენია.

¹⁵ იქვე, სქოლიოში: „ოპრაფი-ს ნაცვლად წაკითხულ უნდა იქნეს ოღრაფი. აქ მცდარადაა გადმოცემული ხრონო-გრაფი ან ჰაგიო-გრაფი – ვასილი ქრონო- ანუ ჰაგიოგრაფოსი“ (ფერაძე 2004: 173. შდრ.: ფერაძე 1940: 230).

¹⁶ იქვე, სქოლიოში: „როგორც ტექსტის ერთ-ერთი მინაწერიდან ჩანს, ამ ქრონოგრაფიის მთარგმნელია თეოფილე. ეს თეოფილე XI საუკუნის კარგად ცნობილი ქართველი მწერალია. იხ.: კ. კეკელიძე, დასახ. ნაშრ., 252-256“ (ფერაძე 2004: 173. შდრ.: ფერაძე 1940: 230).

¹⁷ იქვე, სქოლიოში: „სინამდვილეში ეს 4704 წელია“ (ფერაძე 2004: 173. შდრ.: ფერაძე 1940: 230).

¹⁸ იქვე, სქოლიოში: „თუ ათვლის წერტილად 4880 წელს ავიღებთ, ამ შემთხვევაში, 5501 წელია, ხოლო თუ 4704 წლიდან გამოვალთ, მაშინ 5325 წელი გამოდის“ (ფერაძე 2004: 173. შდრ.: ფერაძე 1940: 231).

¹⁹ იქვე, სქოლიოში: „მიხაილ III მეფობდა 842-867 წლებში“ (ფერაძე 2004: 173. შდრ.: ფერაძე 1940: 231).

გავიდა. როცა ეს თხზულება ქართულად ითარგმნა, მარტი იყო, ბერძნული ინდიკტიონი ხ. დაიწერა 13 წლის შემდგომ, ტლა წელს, ინდიკტიონს ლ (1111 წ.)“ (ფერაძე 2004: 167-168. შდრ.: ფერაძე 1940: 230-231).

გარეჯულ კრებულში წარმოდგენული თხზულებების დახასიათების შემდეგ, გრიგოლ ფერაძე ყურადღებას ახლა უკვე გარეჯული კრებულის მინაწერებზე ამახვილებს და მათგან, საგანგებოდ გამოყოფს XVIII საუკუნის ორი მინაწერის ტექსტს:

„ზემოთ მოყვანილი ანდერძ-მინაწერების გარდა, ხელნაწერში სხვა, ძალზე საინტერესო მინაწერებიც გვხვდება.

ყდის მხარეს, მხედრულით:

„*ჩლომ* (1770 წ.) *მარტს კმ* (25). *უღირსმან: იოანე. მღუდელ: მონაზონმან მუნჯმან. შვესწირე. ჯვარის. მონასტერსა. ჩემი: მოგებული ქამნი. დავითნი. კურთხევანი: კონდაკი. სტამბისა. ვინცა მოხვიდეთ. აქ. იხმარეთ. იაითხეთ. და შენდობა. მიბრძანეთ. ვინც. ამ იერუსალიმიდამ. წაიღოს. ხელიმცა მოეკვეთოს: და შეჩვენებულ იყოს. ქ(რისტ)ესგან. და მეცა. მეპასუხოს. დიდის. მსაჯულის. წინაშე. ა(მე)ნ: სახარებისა სტამბისა პირღებულისა²⁰. ღ(მრ)თის მშობლისა: არს:²¹.*

იქვე, სხვა ხელით ნაწერი:

„*ჩლომ* (1778 წ.) *ოკდობერსა კმ* (25). *უღირსი არქიმანდრიტი ანტონიოს. ამა წმიდათა. ადგილთა. მეორედ. მოვედ. და თაყვანისვეც. ყოველთ განმაცხოვებელს. ქ(რისტ)ეს საფლავსა. და წმიდასა. გოლგოთას. და ყოველთა. წმიდათა. ადგილთა. წმიდის მამის. იოანეს. ნაწერი ვნახე. წიგნები. ვეძიე. და იერუსალიმს. წიგნების საუნჯეშ²². ვნახე. სახარება. და კურთხევანი. ვპოვე. სხვა. არა იყო. ბევრი: ვეძიე. ყველგან. და ვერ ვიპოვნე. ვინცა წაიღო. აღწერილისა მ(ე)ბრ. ეყოს. და მას უპასუხოს. ვინც. ამ მონასტერს. გამოახვა. ა(მე)ნ²³.*

²⁰ იქვე, სქოლიოში: „სიტყვა პირღებული გარკვეულ სიძნელეებს ქმნის. შესაძლოა, იგი, მოციქულ ლუკას მიერ შექმნილ პირველ ხატს გულისხმობს, ან აღნიშნავს მრავალფერად გამოსახულებას, ან კიდევ ხატს, რომელიც სასწაულებრივად განახლდა. ყოველ შემთხვევაში, ეს ღმრთისმშობლის სასწაულთმოქმედი ხატის სახელია. რამდენადაც ვიცი, გარდა ამ შემთხვევისა, პირღებულის ღმრთისმშობელი საქართველოში უცნობია“ (ფერაძე 2004: 173. შდრ.: ფერაძე 1940: 231).

²¹ ქარაგმის გახსნა, აგრეთვე, ფრნხილებში მითითებული წელი და თვის რიცხვი ჩვენია.

²² იქვე, სქოლიოში: „მინაწერიდან ირკვევა, რომ იერუსალიმში, გარდა სამონასტრო ბიბლიოთეკებისა, არსებობდა ქართული ცენტრალური ბიბლიოთეკაც (იერუსალიმის წიგნთსაცავი)“ (ფერაძე 2004: 173. შდრ.: ფერაძე 1940: 232).

²³ ქარაგმის გახსნა, აგრეთვე, ფრნხილებში მითითებული წელი და თვის რიცხვი ჩვენია.

ორივე მინაწერი ცხადყოფს, რომ XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში პალესტინის ქართული სამონასტრო ბიბლიოთეკები რიგიანად არ იმართებოდა“ (ფერაძე 2004: 168. შდრ.: ფერაძე 1940: 230-231).

სტატიის სულ ბოლო ნაწილში გრიგოლ ფერაძე გარეჯული კრებულის მინაწერებიდან დამატებით გამოყოფს ოცზე მეტი კოლოფონის ტექსტს და იქვე მიუთითებს, თუ კონკრეტულად ვინ არის მოხსენიებული ამ ტექსტებში:

„სხვა მინაწერებში იხსენებია: 4r (1863 წ. 9 დეკემბერი), 8r (1864 წ.), 39r, 41v, 42r (სამივე – 1863 წ.), 56r, 81r, 129r, 180r (1863 წ.) და 292v – ბესარიონ ქიოტიშვილი; 25v, 39v და 218r (სამივე – 1806 წ.), 41r, 209r, 224v, 249rv და 292r (ყველა უთარილო) – ბერი ლავრენტი.

18v-ზე – აღდგომის მონასტრის ბერი იოსებ ხუნტუსძე; 120r – ამბროსე და მისი პატრონი ქაიხოსრო; 187r – დიაკვანი ესაია; 265r – ბატონიშვილი თინათინ-ყოფილი ნინო; იქვე – მონაზონი თებრონია გურიიდან და მისი ბიძა გრიგოლ ხევარიძე“ (ფერაძე 2004: 168-169. შდრ.: ფერაძე 1940: 232).

დასასრულ, აღვნიშნავთ იმასაც, რომ გრიგოლ ფერაძეს სტატიის ბოლოს ჩამოთვლილი მინაწერებიდან სქოლიოში საგანგებოდ მოაქვს ორი კოლოფონის ტექსტი:

18v. „აღდგომელი იოსებ ხუნტუსძისა“ (ფერაძე 2004: 173. შდრ.: ფერაძე 1940: 232).

265r. „ღ(მერთ)ო შ(ეიწყალ)ე. ბატონიშვილი თინათინ. ყოფილი ნინო“ (ფერაძე 2004: 173. შდრ.: ფერაძე 1940: 232)²⁴.

ამით ვასრულებთ გრიგოლ ფერაძის 1940 წლის გერმანულენოვანი სტატიის დეტალურ მიმოხილვას. ვფიქრობთ, გადაუჭარბებლად შეიძლება ითქვას, რომ მკვლევარმა განხილული ნაშრომით უმნიშვნელოვანესი ეტაპი შექმნა გარეჯული კრებულისა და მისი ანდერძ-მინაწერების სამეცნიერო შესწავლის საქმეში. მეტიც, არ შეეცდებით, თუკი ვიტყვით, რომ არც ქართულ და არც რომელიმე უცხო ენაზე დღემდე არ შექმნილა სამეცნიერო გამოკვლევა, სადაც ასე მრავალმხრივად იქნებოდა გაშუქებული Ven.4-თან დაკავშირებული ცალკეული საკითხები.

გრიგოლ ფერაძის სტატიის დაბეჭდვიდან ორ ათეულ წელზე მეტი ხნის შემდეგ, 1962 წელს ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის პროფესორმა ლევან მენაბდემ გამოაქვეყნა თავისი

²⁴ მინაწერში ქარაგმის გახსნა ჩვენია.

მონოგრაფიული ნაშრომის „ძველი ქართული მწერლობის კერების“ I ტომის პირველი ნაკვეთი. წიგნში, სხვა მრავალფეროვან მასალასთან ერთად წარმოდგენილი იყო გარეჯის ქვაბოვან საგანებში გადაწერილი ხელნაწერებისა და აქ მოღვაწე მწიგნობარ-კალიგრაფთა საკმაოდ ვრცელი ჩამონათვალი (მენაბდე 1962: 273-319).

ჩამონათვალის ბოლოს ლევან მენაბდეს სქოლიოში ჩატანილი ჰქონდა შენიშვნის ტექსტი, სადაც ზემოთ განხილულ 1940 წლის სტატიაზე დაყრდნობით, აღნიშნავდა, რომ „გ. ფერაძეს ვენაში უნახავს ნიკოლოზ ნიკრაის მიერ 1160 წელს გარეჯში გადაწერილი მოზრდილი კრებული“ (მენაბდე 1962: 319).

მიუხედავად იმისა, რომ დასახელებულ წიგნში სხვა არაფერი იყო ნათქვამი Ven.4-ის შესახებ, ამ ცნობას მაინც დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ქართველი ფილოლოგოსებისა და ისტორიკოსებისათვის. მართლაც, ლევან მენაბდის ნაშრომი წარმოადგენდა საქართველოში დაბეჭდილ პირველ წიგნს, რომლის დახმარებითაც ფართო სამეცნიერო საზოგადოებამ გარკვეული ინფორმაცია მიიღო არამხოლოდ ქვეყნის იმდროინდელი ხელისუფლების მიერ შერისხული ემიგრანტი მეცნიერის ერთ-ერთი პუბლიკაციის თაობაზე, არამედ ვენის ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში დაცული 1160 წლის გარეჯული კრებულის შესახებაც²⁵.

ლევან მენაბდის წიგნის გამოცემიდან დაახლოებით ორი ათეული წლის შემდეგ Ven.4-ით საგანგებოდ დაინტერესდა ქართველ ფილოლოგოსთა ერთი ჯგუფი და რამდენიმე სხვადასხვა ხასიათის ნაშრომშიც მიუძღვნა გარეჯულ კრებულს, უფრო ზუსტად კი, კრებულში წარმოდგენილ „ქებაჲ ქებათაჲს“ ტექსტს. ამ მხრივ, პირველი რიგში, აღსანიშნავია ხელნაწერთა ინსტიტუტის მეცნიერ თანამშრომლის, პროფესორ ზურაბ სარჯველაძის მიერ 1983 წელს,

²⁵ საბჭოთა საქართველოს ოფიციალური ხელისუფლების მხრიდან გრიგოლ ფერაძის სამეცნიერო მოღვაწეობისადმი უკიდურესად აგრესიული დამოკიდებულების უკეთ წარმოსაჩენად მოვიყვანთ ნაწევრებს ისტორიკოსი გონა საითიძის სტატიიდან „წმ. მღვდელმთავარ არქიმანდრიტი გრიგოლ ფერაძე (ცხოვრება და მოღვაწეობა)“: „...მამა გრიგოლს მისმა მოღვაწეობამ საერთაშორისო სამეცნიერო წრეებში უდიდესი ავტორიტეტი მოუხვეჭა. მის მრავალმხრივ საქმიანობას იგნორირებას მხოლოდ საბჭოთა სისტემა უწევდა. აქ, როგორც წესი, გრიგოლ ფერაძის ნაშრომების არათუ დაბეჭდვა, არამედ სქოლიოში დამოწმება და, უბრალოდ, სახელის სხენებაც კი სასტიკად იკრძალებოდა. საილუსტრაციოდ ერთ მაგალითს მოვიტანთ: „1937 წელს, როდესაც მთელს მსოფლიოში ფართოდ აღინიშნებოდა შოთა რუსთაველის „ვეფხისტყაოსნის“ 750 წლის იუბილე, გრიგოლ ფერაძემ ამ ღირსშესანიშნავ თარიღს ერთბაშად სამი ნაშრომი უძღვნა, ვარშავაში გამართულ საერთაშორისო კონფერენციაზე მოხსენებაც წაიკითხა. იუბილესთან დაკავშირებული დონისძიებები, რასაკვირველია, საქართველოშიც ტარდებოდა, გამოიცემოდა სამეცნიერო კრებულები თუ წიგნები, რომელთაგან ერთ-ერთს სავალალო ბედი ეწია: ცნობილი ლიტერატორის – გაიოზ იმედაშვილის წიგნი საბჭოთა ცენზურამ აკრძალა მხოლოდ და მხოლოდ იმიტომ, რომ ავტორს სქოლიოში მითითებული ჰქონდა გრიგოლ ფერაძის ნაშრომი შოთა რუსთაველის შესახებ“ (საითიძე 2003: 17).

კრებულ „მრავალთავის“ X ტომში გამოქვეყნებული სტატია „ვენაში დაცული „ქებაჲ ქებათაჲს“ ტექსტისათვის“ (სარჯველაძე 1983).

სტატიის შესავალ ნაწილში ავტორი შეგვახსენებს, რომ განსახილავი ბიბლიური წიგნის „ქებაჲ ქებათაჲს“ ტექსტი დაცულია რამდენიმე ქართულ ხელნაწერში და იქვე ჩამოთვლის ამ ნუსხებს: ოშკის ბიბლია (978 წ.), მცხეთური ანუ სულხან-საბა ორბელიანის მიერ გადაწერილი ბიბლია (XVII-XVIII სს.) და ბაქარისეული პირველნაბეჭდი ბიბლია (1743 წ.). მკვლევრის თქმით, გარდა უშუალოდ „ქებაჲ ქებათაჲს“ ტექსტისა, ცნობილია „ქებაჲ ქებათაჲს თარგმანებები“, რომლებიც, თავის მხრივ, წარმოდგენილია შატბერდის კრებულსა (X ს.) და ხელნაწერთა ინსტიტუტში დაცულ ორ ხელნაწერში – A-55-სა (XII ს.) და A-65-ში (1188-1210 წწ.). დასასრულ, ავტორი შენიშნავს, რომ იმავე A-65-ში შეტანილია შესაბამისი „თარგმანებიდან“ გამოკრებილი „ქებაჲ ქებათაჲს“ ტექსტიც (სარჯველაძე 1983: 75)²⁶.

ამის შემდეგ ზურაბ სარჯველაძე პირდაპირ გადადის გარეჯულ კრებულზე და გვაუწყებს, რომ „ქებაჲ ქებათაჲს“ სრული ტექსტი არის დაცული ავსტრიაში, ვენის ნაციონალური ბიბლიოთეკის №4 ქართულ ხელნაწერში. ეს საინტერესო ხელნაწერი აღწერა გრ. ფერაძემ (აქ ავტორს მხედველობაში აქვს გრიგოლ ფერაძის 1940 წლის სტატია – თ. ჯ.). ამ შემთხვევაში უსათუოდ იმსახურებს

²⁶ სპეციალური ლიტერატურის თანახმად, ზურაბ სარჯველაძის მიერ ჩამოთვლილ ხელნაწერებში შემონახულია „ქებაჲ ქებათაჲს“ ხუთი განსხვავებული რედაქცია. აქედან, პირველი რედაქცია დაცულია 978 წლის ოშკის ბიბლიაში (Ath.1) (გიგინეიშვილი ... 1989: 559-572; ცაგარელი 1886: 17-56; კიკნაძე 1965: 127-134; დოჩანაშვილი 1985: 21-30; სოლომონი 1987: 164-174, 717). მეორე რედაქცია წარმოდგენილია XI-XII საუკუნეებით დათარიღებულ A-55-სა (ბრეგაძე ... 1973: 147-153; კიკნაძე 1965: 127-134; დოჩანაშვილი 1985: 21-30) და სულხან-საბა ორბელიანისეულ ბიბლიაში (A-51) (გიგინეიშვილი ... 1989: 609-619; კიკნაძე 1965: 133-134; დოჩანაშვილი 1985: 21-31, 61-68), აგრეთვე, XII საუკუნის გრიგოლ ნოსელის თხზულებათა კრებულში (A-108) (ბრეგაძე ... 1976: 29, 33; კიკნაძე 1965: 126), XVIII საუკუნეში გადაწერილ Q-1052-სა (კიკნაძე 1965: 126) და ათონის ივერთა მონასტრის კუთვნილ ერთ-ერთ ქართულ ხელნაწერში (კიკნაძე 1965: 126). „ქებაჲ ქებათაჲს“ მესამე რედაქცია შეტანილია 1188-1210 წლების კრებულში – იგივე A-65-ში (ბრეგაძე ... 1973: 224-230; გიგინეიშვილი ... 1989: 592-593; კიკნაძე 1965: 133; დოჩანაშვილი 1985: 21-30); ხოლო კიდევ ერთი, რიგით მეოთხე რედაქცია კი – ქართლის მეფის ბაქარის (1717-1719 სს.) საფასით 1743 წელს მოსკოვში დაბეჭდილ ბიბლიაში (გიგინეიშვილი ... 1989: 627-635; კიკნაძე 1965: 133; დოჩანაშვილი 1985: 21-30). ცალკე მსჯელობის საგანია „ქებაჲ ქებათაჲს თარგმანების“ ის ტექსტი, რომელიც, სათაურის თანახმად, იპოლიტე რომაელს მიეკუთვნება და რომელიც, ჩვენამდე სამი ხელნაწერით არის მოღწეული. ეს ნუსხებია: X საუკუნის შატბერდის კრებული (S-1141) (იპოლიტე 1901: V-ბზ; გიგინეიშვილი ... 1979: 15-44, 249-268), XII-XIII საუკუნეების იერუსალიმური ხელნაწერი №39 (მარი 1955: 81-82; გიგინეიშვილი ... 1979: 32-36) და XVII-XVIII საუკუნეებით დათარიღებული კრებული (A-165) (ბრეგაძე ... 1976: 244-248; გიგინეიშვილი ... 1979: 32-36). ამ თხზულებაში განმარტებული „ქებაჲ ქებათაჲს“ ტექსტი, ზურაბ სარჯველაძის ჯერჯერობით გამოუქვეყნებელი ნაშრომის თანახმად, არ მიეკუთვნება ზემოთ ჩამოთვლილი ოთხი რედაქციიდან არც ერთს და მათგან განსხვავებულ მეხუთე რედაქციას ქმნის (ინფორმაციის მოწოდებისათვის მადლობას მოვახსენებთ მკვლევრის ქალიშვილს, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის მეცნიერ თანამშრომელს, ფილოლოგოს სოფიო სარჯველაძეს).

ყურადღებას ის ფაქტი, რომ „ქებაჲ ქებათაჲ“ შეტანილია არაბიბლიურ კრებულში. როგორც კარგადაა ცნობილი, „ქებაჲ ქებათაჲ“ არ გვხვდება ლექციონარებშიც კი, სადაც თითქმის ყველა სხვა ბიბლიური წიგნებიდან არის დადასტურებული ნაწევრები, ხოლო ცალკეული წიგნები (რუთისა, იონას წინასწარმეტყველება და სხვა) მთლიანადაა წარმოდგენილი“ (სარჯველაძე 1983: 75).

ოდნავ უფრო ქვემოთ მკვლევარი კიდევ ერთ საყურადღებო დეტალზე ამახვილებს ყურადღებას: „ირკვევა, რომ ავსტრიულ ხელნაწერში დადასტურებული ტექსტი არ მისდევს „ქებაჲ ქებათაჲს“ სხვა რომელიმე ქართულ რედაქციას. იგი განკერძოებით დგას და დამოუკიდებელ თარგმანს წარმოადგენს. ამასთან ზოგიერთ შემთხვევაში ქართული ტექსტი საკმაოდ სხვაობს თვით ბერძნული ტექსტისაგან“ (სარჯველაძე 1983: 75). აღნიშნული მოსაზრების დასასაბუთებლად ზურაბ სარჯველაძე საფუძვლიანად განიხილავს არამხოლოდ „ქებაჲ ქებათაჲს“ ვენურ ნუსხას, არამედ ამ ტექსტის სხვა ქართულ და ბერძნულ ვარიანტებსაც (სარჯველაძე 1983: 76-79).

ზურაბ სარჯველაძის განხილულ ნაშრომს განსაკუთრებულ სამეცნიერო ღირებულებას სძენს ის ფაქტიც, რომ მკვლევარს წარმოდგენილი აქვს „ქებაჲ ქებათაჲს“ ვენური ნუსხის პირველი და ჯერჯერობით ერთადერთი სრული პუბლიკაცია. ტექსტი აკადემიური სახით არის გამოცემული (სარჯველაძე 1983: 79-86).

ცალკე აღნიშვნის ღირსია კიდევ ერთი გარემოება. სტატიის ავტორს „ქებაჲ ქებათაჲს“ ტექსტისათვის დართული აქვს გარეჯული კრებულის შესაბამისი ფურცლების (255r-266r) აშიებზე შესრულებული ოთხი მინაწერის ტექსტი. უცვლელი სახით მოგვყავს ამ კოლოფონების ზურაბ სარჯველაძისეული პუბლიკაცია:

1. „აშიაზე (იგულისხმება 265r-ს აშია – თ. ჯ.): „*მანდრაგორი ვაშლია, ძმანო*“ (სარჯველაძე 1983: 85).
2. „აშიაზე (იგულისხმება ამავე 265r-ს აშია – თ. ჯ.): „*ღმერთო, შეიწყალე ბატონიშვილი თინათინ, ყოფილი ნინო. ღმერთო, შეიწყალე ფებრონია მონაზონი, გურული, ბიძა მისი გრიგოლ ხევარიძე*“ (სარჯველაძე 1983: 86)²⁷.

²⁷ ეს ორი კოლოფონი, როგორც უკვე ვნახეთ ზემოთ, გრიგოლ ფერაძის სტატიაშიც არის მოხსენიებული (ფერაძე 2004: 162). გარდა ამისა, დასახელებულ პუბლიკაციაში სრული სახითაა შეტანილი პირველი მინაწერის ტექსტიც (ფერაძე 2004: 173).

3. „მინაწერი (იგულისხმება 266r-ზე ნიკოლოზ ნიკრაის ხელით შესრულებული და უშუალოდ „ქებაჲ ქებათაჲს“ ტექსტზე მიკრული კოლოფონი – თ. ჯ.): „დიდებაჲ ღმერთისა, სრულ-ყოფელისა ყოველთასა, ამენ“ (სარჯველაძე 1983: 86).

ზურაბ სარჯველაძის სტატიას ასრულებს რუსულ ენაზე შედგენილი რეზიუმე, სადაც კიდევ ერთხელ არის შეჯამებული მკვლევრის მიერ გამუტქმული ძირითადი მოსაზრებები: „Грузинская рукопись 1160 года Венской национальной библиотеки (№4) содержит полный текст „Песни песней“. В результате сравнения Венского текста с другими вариантами этой книги автор приходит к выводу, что Венский текст самостоятельный перевод с греческого языка. Время перевода – приблизительно XI в²⁸. Интересен язык Венского текста. Он содержит лексические единицы, которые не учтены в словарях древнегрузинского языка. К статье прилагается Венский текст Песни песней“ (სარჯველაძე 1983: 87).

ამრიგად, ზურაბ სარჯველაძის 1983 წლის სტატია შეიძლება ჩაითვალოს საეტაპო მნიშვნელობის მქონე სამეცნიერო პუბლიკაციად, რომელმაც საფუძველი დაუდო გარეჯულ კრებულში თავმოყრილი ტექსტების აკადემიური შესწავლისა და გამოცემის საქმეს.

განხილული სტატიის დაბეჭდვიდან მცირე ხნის შემდეგ, 1985 წელს საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიასთან არსებულმა საქართველოს ისტორიის წყაროების კომისიამ სერიით „მცხეთური ხელნაწერი“ გამოაქვეყნა სულხან-საბა ორბელიანისეული ბიბლიის (A-51) რამდენიმე ტომიანი გამოცემის მეოთხე ნაკვეთი. პუბლიკაციაში შეტანილი იყო შემდეგი ტექსტები: ეკლესიასტე, სიბრძნე სოლომონისა, ქება ქებათა სოლომონისა და წინასწარმეტყველების: ესაიას, იერემიას, ბარუქისა და ეზეკიელის წიგნები. ძეგლები გამოსაცემად მოამზადა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის პროფესორმა ელენე დოჩანაშვილმა. მანვე შეადგინა პუბლიკაციისათვის წამდგარებული ვრცელი შესავალი ტექსტიც (დოჩანაშვილი 1985).

აღნიშნულ შესავალ ნაწილში მთელი თავი აქვს დათმობილი მცხეთურ ხელნაწერში წარმოდგენილ ერთ-ერთ ბიბლიურ წიგნს „ქებაჲ ქებათაჲს“. მასზე საუბრისას ელენე დოჩანაშვილი თანმიმდევრულად მიმოიხილავს სხვადასხვა ქართულ ხელნაწერებში დაცულ ნუსხებს და არსებითად უცვლელი სახით იმეორებს სპეციალურ ლიტერატურაში დამკვიდრებულ სამ ძირითად

²⁸ საგულისხმოა, რომ ავტორის მიერ შემოთავაზებული ბოლო დებულება უშუალოდ სტატიაში შეტანილი არ არის და მხოლოდ რუსულენოვან რეზიუმეში გვხვდება.

მოსაზრებას: 1. 978 წლის ოშკის ბიბლიაში (Ath.1), 1160 წლის გარეჯულ კრებულში (Ven.4), 1188-1210 წლების A-65-სა და 1743 წლის პირველნაბეჭდ ბიბლიაში წარმოდგენილია „ქებაჲ ქებათაჲს“ ოთხი განსხვავებული რედაქცია; 2. XI-XII საუკუნეებით დათარიღებული A-55-ისა და XVII-XVIII საუკუნეების მცხეთური ბიბლიის (S-1141) ნუსხები ქმნიან ზემოთ ჩამოთვლილი რედაქციებიდან ცალკე მდგომ, რიგით მეხუთე რედაქციას; 3. „ქებაჲ ქებათაჲს“ ქართულ რედაქციათა მთარგმნელი პირები არ კმაყოფილდებიან მხოლოდ ერთი რომელიმე უცხოენოვანი წყაროთი და საჭიროების შემთხვევაში დაუბრკოლებლად სარგებლობენ სხვა წყაროებითაც (დოჩანაშვილი 1985: 21-30).

ამ დასკვნების პარალელურად, ელენე დოჩანაშვილი საგანგებოდ გამოყოფს გარეჯულ კრებულში დაცულ „ქებაჲ ქებათაჲს“ ტექსტს და რამდენიმე საინტერესო მოსაზრებას გამოთქვამს მის შესახებ: „როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ზ. სარჯველაძემ გამოსცა ვენის ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში დაცული „ქებაჲ ქებათაჲს“ სრული ტექსტი და ამ ტექსტის შესახებ საგანგებო გამოკვლევა, რომელშიც ის აღნიშნავს, რომ ავსტრიულ ხელნაწერში დადასტურებული ტექსტი არ მისდევს „ქებაჲ ქებათაჲს“ სხვა რომელიმე ქართულ რედაქციას. იგი განკერძოებით დგას და დამოუკიდებელ თარგმანს წარმოადგენს. ეს შეიმჩნევა როგორც რედაქციულ-შინაარსობრივ ასპექტში, ისევე ლექსიკაში. დასახელებული ნაშრომის ავტორი თვლის, მიუხედავად თვით ძეგლის ბერძნული ტექსტისაგან არა ერთი განსხვავებისა, რომ იგი აუცილებლად ბერძნულიდან არის თარგმნილი და ამის დამადასტურებელი მასალა მოაქვს. მართლაც, ამ ტექსტის გულდასმით შეჯერება სხვა ქართულ ნუსხებთან და ჩვენთვის ხელმისაწვდომ უცხო (ბერძნული, სომხური, ებრაული, ლათინური) წყაროებთან სრულიად დამაჯერებლს ხდის ზ. სარჯველაძის დასკვნას. მაგრამ ინტერესს აღძრავს და გაოცებას იწვევს ის ფაქტი, რომ როდესაც S ნუსხას (იგულისხმება „ქებაჲ ქებათაჲს“ სულხან-საბასეულ ბიბლიაში წარმოდგენილი ნუსხა – თ. ჯ.) ვუდარებდით სხვა ნუსხებსა თუ უცხო წყაროთა ჩვენებებს, ზოგჯერ ის განსხვავებული ლექსემა თუ სხვა რამ განმასხვავებელი ნიშანი სწორედ ნუსხაში ე. ი. ავსტრიულ ტექსტში იჩენდა თავს. რედაქციულად ისინი ისევე ცალკე რჩებიან ამ კონკრეტულ შემთხვევაშიც, მაგრამ აღნიშნული გარემოება

მათში საერთო წყაროდან მომდინარე ნაკადის არსებობაზეც უნდა მიუთითებდეს“ (დოხანაშვილი 1985: 28-29)²⁹.

როგორც ვხედავთ, „მცხეთური ხელნაწერის“ მეოთხე ნაკვეთისთვის წამმდვარებულ შესავალში ელენე დოხანაშვილმა ერთგვარად გააგრძელა გარეჯულ კრებულში წარმოდგენილი ერთ-ერთი ტექსტის „ქებაჲ ქებათაჲს“ ფილოლოგიური შესწავლის საქმე და არამხოლოდ გაიზიარა, არამედ რამდენიმე ახალი დაკვირვებითაც გაამდიდრა ზურაბ სარჯველაძის მიერ ამავე ტექსტის შესახებ ოდნავ უფრო ადრე გამოთქმული მოსაზრებები.

„მცხეთური ხელნაწერის“ მეოთხე ნაკვეთის დაბეჭდვიდან არცთუ ისე დიდი ხნის შემდეგ, 1989 წელს ხელნაწერთა ინსტიტუტმა გამოაქვეყნა აგრეთვე რამდენიმეტომიანი გამოცემის „წიგნნი ძუელისა ალთქუმისანის“ პირველი ნაკვეთი, სადაც შეტანილი იყო „შესაქმისაჲს“ და „გამოსლვათაჲს“ ტექსტები. წიგნს დამატების სახით ერთვოდა „ძველი ალთქუმის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა“, რომელიც, თავის მხრივ, შესრულებული იყო ფილოლოგოსების: ბაქარ გიგინეიშვილის, ნარგიზა გოგუაძის, გულნაზ კიკნაძის, ციალა ქურციკიძისა და უჩა ცინდელიანის მიერ (გიგინეიშვილი ... 1989).

აღნიშნულ „აღწერილობაში“, როგორც ეს მისი სახელწოდებიდან ჩანს, მეტნაკლები სისრულით არის დახასიათებული ყველა ის ქართული ხელნაწერი, სადაც ძველი ალთქუმის თუნდაც ერთი წიგნი მაინც არის წარმოდგენილი. ქრონოლოგიური პრინციპით დალაგებულ ამ ორ ათეულამდე ხელნაწერს შორის, რასაკვირველია, გარეჯულ კრებულსაც ვხვდებით. მისი აღწერილობა გულნაზ კიკნაძის მიერ არის შედგენილი (გიგინეიშვილი ... 1989: 538).

პუბლიკაციაში ვკითხულობთ: „ვენის ნაც. ბიბლ. ხელნ. 4. კრებული. 1160. 305 ფ.; 30X24; ქაღალდი; ნაწერი 20,7X15, სვეტი 16,4X6; გვერდზე 17 სტრიქონი; ნუსხური, საზედაო ასოები ასომთავრულით; გადამწერი ნიკოლოზი (304v), გადამწერის ადგილი დავით გარეჯა (304v); მკაზმველი ვლასი (305r); 1160; მინიატიურა (260). „ქებაჲ ქებათაჲ, შესხმაჲ წმიდისა ღმრთისმშობელისაჲ,

²⁹ ამავე შესავალი ნაწილის ბოლოს ელენე დოხანაშვილი გვაუწყებს, რომ „ქებაჲ ქებათაჲს“ ძველი ქართული რედაქციები გამოსაცემად ჰქონია მომზადებული ზემოთ უკვე არაერთგზის ნახსენებ ზურაბ სარჯველაძეს (დოხანაშვილი 1985: 21, 30). ვინაიდან ეს მეტად მნიშვნელოვანი ნაშრომი დღემდე არ არის დაბეჭდილი, პირადად დავუკავშირდით გარდაცვლილი მეცნიერის ქალიშვილს სოფიო სარჯველაძეს და გავარკვიეთ, რომ ზურაბ სარჯველაძის მიერ კრიტიკულად დადგენილი და შესაბამისი სამეცნიერო აპარატით აღჭურვილი ტექსტების გამოცემა ახლო მომავლისთვის ყოფილა დაგეგმილი. იმავე სოფიო სარჯველაძის ცნობით, პუბლიკაციაში ჯეროვანი სახით იქნება წარმოდგენილი Ven.4-ში დაცული „ქებაჲ ქებათაჲს“ ტექსტიც.

ბრძნისა სოლომონისაგან; მეუფეო, გუაკურთხენ, – ამბორის-ყოფად პირისად მომეცინ მე, რამეთუ შენნი ძუძუნი ღვინისა მჯობ არიან...³⁰. 255r-266r. შენიშვნები: 1. ტექსტი მოთავსებულია არაბიბლიური ხასიათის კრებულში, ნათარგმნი ბერძნულიდან XI ს-ში, გამოიკვლია და გამოაქვეყნა ზ. სარჯველაძემ (იხ. ზ. სარჯველაძე, ვენაში დაცული „ქებაჲ ქებათაჲს“ ტექსტისათვის, მრავალთ., X, 1983, გვ. 75-87). 2. ხელნაწ. აღწერილი აქვს გ. ფერაძეს (იხ.: Gr. Peradze, Über die Georgischen Handschriften on Östereich: Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 1940, Bd. 47, H. 3-4, S. 226-232). მინაწერები (ნუსხურით): 1. „ღმერთო, შეიწყალე ბატონიშვილი თინათინ, ყოფილი ნინო“; 2. „ღმერთო, შეიწყალე ფებრონია მონაზონი გურული, ბიძა მისი გრიგოლ ხეარაძე“ (265r); 3. „დიდება ღმერთსა, სრულყოფელსა ყოველთასა, ამენ“ (265r)³¹. სხვა მინაწერების შესახებ იხ.: G. Peradze, დასახ. ნაშრ., იქვე“ (გიგინეიშვილი ... 1989: 593).

ამრიგად, გულნაზ კიკნაძემ სამეცნიერო საზოგადოებას შესთავაზა გარეჯული კრებულის პირველი ქართულენოვანი აღწერილობა, რომელიც, მართალია, ინფორმაციის სისრულით საგრძნობლად ჩამოუვარდებოდა გრიგოლ ფერაძისეულ გერმანულენოვან აღწერილობას, მაგრამ ამ უკანასკნელისაგან განსხვავებით, ბიბლიოგრაფიულ იშვიათობას არ წარმოადგენდა და ფართო სამეცნიერო საზოგადოებისათვისაც გაცილებით უფრო ადვილად ხელმისაწვდომი იყო.

XX საუკუნის 90-იან წლებში გარეჯული კრებულისადმი სამეცნიერო ინტერესმა ერთგვარად იკლო. მართლაც, ამ პერიოდიდან ჩვენთვის ცნობილია მხოლოდ ერთი პუბლიკაცია, 1995 წელს დაბეჭდილი შემეცნებით-ბიბლიოგრაფიული ხასიათის წიგნი „ბიბლიის მეგზური“, რომლის ქართული ვერსიაც ფილოლოგოს ელგუჯა გიუნაშვილს ეკუთვნის. აქ „ქებაჲ ქებათაჲს“ შემცველ სხვა ქართულ ხელნაწერებს შორის უბრალოდ დასახელებულია Ven.4 (გიუნაშვილი ... 1995: 32).

XXI საუკუნის დასაწყისიდან გარეჯული კრებულისა და მისი ანდერძ-მინაწერების სამეცნიერო კვლევის პროცესი ისევ განახლდა. ამ მხრივ, პირველ რიგში, აღსანიშნავია ავსტრიის ქართული სიძველეების ცნობილი მკვლევრის, ფილოლოგოს ვახტანგ იმნაიშვილის ავტორობით 2001 წელს გამოქვეყნებული

³⁰ „ქებაჲ ქებათაჲს“ ეს ფრაგმენტი სხვადასხვა სახით არის წარმოდგენილი გრიგოლ ფერაძისა (ფერაძე 2004: 167) და ზურაბ სარჯველაძის (სარჯველაძე 1983: 79) პუბლიკაციებში.

³¹ აქ ციტირებული კოლოფონები სხვადასხვა სახით არის შეტანილი გრიგოლ ფერაძისა (ფერაძე 2004: 169, 173) და ზურაბ სარჯველაძის (სარჯველაძე 1983: 86) სტატიებში.

მცირეტიანი წიგნი „სინას მთიდან გრაცამდის (გრაცის ქართული ხელნაწერების ისტორია)“. ნაშრომში ძირითადი ყურადღება გრაცის უნივერსიტეტის კუთვნილ ქართულ ხელნაწერებს, უფრო ზუსტად კი, ამ ხელნაწერების სინას მთიდან გრაცში მოხვედრის პერიპეტიებს ეთმობა (იმნაიშვილი 2001).

გარდა ამისა, ვახტანგ იმნაიშვილი გაკვირვებით ეხება ვენის ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში დაცულ ქართულ ხელნაწერებს, მათ შორის, ჩვენთვის საინტერესო Ven.4-საც და ამ ხელნაწერების „პირად საქმეებზე“ დაყრდნობით, გარკვეულ ინფორმაციას გვაწვდის მათი ვენაში მოხვედრის დროისა და პირობების შესახებ: „ვენის ეროვნული ბიბლიოთეკის №1 ხელნაწერი 1873 წლის 8 მაისს იყიდეს 45 გულდენად ანტიკვარ გოლდშმიდტისაგან, №№2-3-4 ხელნაწერები (№4 ხელნაწერში იგულისხმება გარეჯული კრებული – თ. ჯ) პროფესორმა ტურკერმა ბიბლიოთეკისათვის უცნობი ანტიკვარისაგან 1931 წლის 3 იანვარს შეიძინა ეგვიპტეში, ალექსანდრიაში, ხოლო №5 ხელნაწერი, სახარება, 1938 წლის 15 ივლისს იყიდეს ვენაში ნატალია კრონგერისაგან“ (იმნაიშვილი 2001)³².

როგორც ვხედავთ, ვახტანგ იმნაიშვილმა მის მიერ წარმოებული კოდიკოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგად, სამეცნიერო მიმოქცევაში შემოიტანა რამდენიმე დაზუსტებული ცნობა გარეჯული კრებულის მრავალსაუკუნოვანი ისტორიის ბოლო მონაკვეთის შესახებ.

Ven.4-ის ფილოლოგიური შესწავლის თვალსაზრისით, საკმაოდ წარმატებული გამოდგა 2003 წელი. დავიწყოთ იმით, რომ ამ წელს კრებულ „მრავალთავის“ XX ნომერში გამოქვეყნდა ხელნაწერთა ინსტიტუტის მეცნიერთანამშრომლის ქეთევან ასათიანის სტატია: „ნისიმეს ცხოვრების“ XII საუკუნის უცნობი ქართული ნუსხის შესახებ (წინასწარი ცნობები)“, რომელიც საგანგებოდ გარეჯულ კრებულში წარმოდგენილი ჰაგიოგრაფიული თხზულების – წმ. ნისიმეს „ცხოვრებისადმი“ იყო მიძღვნილი (ასათიანი 2003: 53-59)³³.

³² ზუსტად სამი წლის შემდეგ, 2004 წელს ვახტანგ იმნაიშვილმა გამოაქვეყნა ვრცელი ნაშრომი სახელწოდებით: „უძველესი ქართული ხელნაწერები ავსტრიაში“. ავტორს წიგნში A ნაკვეთად შეტანილი აქვს 2001 წელს დაბეჭდილი წიგნაკის ტექსტი (იმნაიშვილი 2004: 4-46). ვინაიდან 2004 წლის გამოცემა აბსოლუტურად უცვლელი სახით იმეორებს 2001 წლის პუბლიკაციის ჩვენთვის საინტერესო ადგილს, წინამდებარე ნაშრომში მხოლოდ ამ უკანასკნელის ციტირება ჩავთვალეთ საჭიროდ.

³³ მართალია, აღნიშნული ნაშრომი 2003 წელს გამოქვეყნდა კრებულ „მრავალთავის“ ფურცლებზე, მაგრამ მისი ტექსტი ავტორმა გაცილებით უფრო ადრე, 2001 წლის სექტემბერში, ჩვენი თხოვნით, მოხსენების სახით წაიკითხა ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტში გამართულ, ინსტიტუტის დაარსების 60 წლისთავისადმი მიძღვნილი ახალგაზრდა მეცნიერთა და ასპირანტთა დარგთაშორის სამეცნიერო კონფერენციაზე. მოხსენების სათაური იყო: „ნისიმეს ცხოვრების“ შეუსწავლელი XII საუკუნის ქართული ნუსხის შესახებ (წინასწარი ცნობები)“.

სტატიის დასაწყისში ქეთევან ასათიანი მოკლედ გვაცნობს წმ. ნისიმეს წარმომავლობასა და მოღვაწეობასთან დაკავშირებულ დეტალებს³⁴. ამის შემდეგ ავტორი გვაუწყებს, რომ წმ. ნისიმეს „ცხოვრების“ X საუკუნეში შესრულებული ქართული თარგმანის ტექსტი კორნელი კეკელიძის მიერ სამ – A, B და C რედაქციად არის დაყოფილი³⁵. იქვე მკვლევარი დეტალურად მიმოიხილავს „ნისიმეს ცხოვრების“ ქართული თარგმანის წარმომავლობის თაობაზე გამოთქმულ სხვადასხვა მოსაზრებებს³⁶ და ძეგლის სამეცნიერო კვლევის ისტორიაზე საუბარსაც ამით ამთავრებს (ასათიანი 2003: 53-54).

³⁴ მკვლევრის თქმით: „ცნობა ნისიმეს შესახებ ჯერ კიდევ IV საუკუნიდან ჩნდება. ყველაზე ძველი ავტორი, რომელიც მასზე მოგვითხრობს, ევრემ ასურია. მისი ავტორობით მოღწეული თხრობის სიუჟეტის მიხედვით, ეგვიპტის მეფის ასული ისიდორა (იგულისხმება წმ. ნისიმე – თ. ჯ.), მშობლების გარდაცვალებისთანავე ტოვებს მამისეული სახლ-კარს და უდაბნოში მიდის. ორმოცი წლის ასაკტური ცხოვრების შემდეგ, იგი უდაბნოდან ტაბენესეს დედათა მონასტერში მკვიდრდება, იქ სალოსის მოღვაწეობას იწყებს, ხოლო მას მერე, რაც პიტრიონის მეშვეობით, მისი ფარული დგაწლი ცხადდება, იგი კვლავ უდაბნოს უბრუნდება და ამის შემდეგ აღარავინ იცის მისი ასავალ-დასავალი. ამავე თხრობას იმეორებს ოდნავ მოგვიანებით პალადი ჰელინოპოლელი „ლაფსაიკონში“. ამ ადრეული თხრობებისაგან განსხვავებით, უფრო დიდი მოცულობისა და შედარებით ფართო შინაარსისაა მისი „ცხოვრება“, რომლის მიხედვითაც ტაბანესეს მონასტრიდან უდაბნოში წასული ნისიმა (ისიდორა) ოთხასი მეუღაბნოე მამის წინამძღვარი ხდება“ (ასათიანი 2003: 53).

³⁵ კორნელი კეკელიძის თანახმად, „ნისიმეს ცხოვრების“ A რედაქციას მიეკუთვნება ერთადერთი, X-XI საუკუნეების კრებულში (A-249) დაცული ნუსხა (ბრეგაძე ... 1980: 87; კეკელიძე 1918: XXXIV, XLVI, 202-214; კეკელიძე 1960: 92-101). B რედაქციაში გაერთიანებულია სამი სხვა ნუსხა, რომლებიც, თავის მხრივ, წარმოდგენილია შემდეგ ხელნაწერებში: XIV საუკუნის კრებულში (A-146) (ბრეგაძე ... 1976: 200; კეკელიძე 1960: 92-101), 1738 წლის „წმიდათა ცხოვრებასა“ (A-161) (ბრეგაძე ... 1976: 230; კეკელიძე 1960: 92-101) და XVIII საუკუნის კრებულში (A-126) (ბრეგაძე ... 1976: 1976 წ. 121; კეკელიძე 1960: 92-101). სულ ბოლო, C რედაქციაში თავმოყრილია კიდევ სამი ხელნაწერით მოღწეული ნუსხები. ეს ხელნაწერებია: XV საუკუნის კრებული (A-382) (ბრეგაძე ... 1985: 123; კეკელიძე 1918: XXXV, XLVI, 202-214; კეკელიძე 1960: 92-101), 1708 წლის კრებული (A-518) (ბრეგაძე ... 2004: 518; კეკელიძე 1960: 92-101) და XIX საუკუნის A-653 (კეკელიძე 1960: 92-101). მოგვიანებით, 1983 წელს ფილოლოგოსმა ნანი წაქაძემ მთელი მონოგრაფია მიუძღვნა ჩვენთვის საინტერესო ტექსტს: „ნისიმეს ცხოვრების“ სირიული, არაბული და ქართული ვერსიები (გამოკვლევა, ტექსტები, თარგმანები)“. ნაშრომში ავტორმა კორნელი კეკელიძის მიერ შესწავლილ შვიდ ნუსხას კიდევ თორმეტი სხვა ნუსხა დაუმატა. აქედან, ათი ნუსხა აღმოჩნდა საქართველოში, ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდებში, ხოლო ორი ნუსხა, დიდ ბრიტანეთში, ბოდლეის ბიბლიოთეკის უორდროპისეულ ხელნაწერთა ფონდში (წაქაძე 1983: 29-31). ნანი წაქაძის მიერ გამოკვლენილი ნუსხებიდან რვა ნუსხა მიეკუთვნება „ნისიმეს ცხოვრების“ B რედაქციას. ესენია: Wardr.e-1 (1784 წ.), H-2281 (1793 წ.), S-134 (XVIII ს.), Wardr.e-2 (XVIII ს.), A-1050 (1801 წ.), H-286 (1853 წ.), S-139 (XVIII-XIX სს.) და S-3640 (XIX ს.) (წაქაძე 1983: 30-32). კიდევ სამი ნუსხა მიეკუთვნება C რედაქციას: H-947 (1864 წ.), A-851 (XIX ს.) და H-1762 (XIX ს.) (წაქაძე 1983: 30-32). სულ ბოლო, 1765-1779 წლების კრებული (S-300) კი, მკვლევარმა სულაც მეოთხე, D ლიტერით გამოყო (წაქაძე 1983: 7; გაბიაშვილი 2009ბ: 32).

³⁶ ქეთევან ასათიანის თქმით: „სპეციალურ გამოკვლევაში კ. კეკელიძე ვარაუდობს, რომ „ნისიმეს ცხოვრება“, რომელიც ქართულად ნათარგმნი ჰაგიოგრაფიის ერთ-ერთი უძველეს ნიმუშს წარმოადგენს, კოპტურიდან უნდა იყოს ნათარგმნი. პ. პეტერსი კი მას უფრო სირიულიდან მომდინარედ მიიჩნევს. კ. კეკელიძის და პ. პეტერსისაგან განსხვავებული აზრი აქვს ნ. წაქაძეს. ის აღნიშნავს, რომ ქართული ვერსია იმდენად ზედმიწევნით ემთხვევა Sin.342-ის არაბულ ტექსტს, რომ მათ შორის ვარიანტული სხვაობებიც კი მისთვის საგანგებო კვლევის საგანი გამხდარა. სხვაობათა შესწავლის შემდეგ მკვლევარი ასკვნის, რომ რიგ შემთხვევაში ვარიანტები არაბული სიტყვების პოლისემიურობით აიხსნება, ზოგჯერ კი ისინი მთარგმნელის

პუბლიკაციის მომდევნო ნაწილში ქეთევან ასათიანი მკითხველს განუმარტავს თუ რატომ დაინტერესდა იგი მაინცდამაინც ამ ტექსტით: „სანამ „ნისიმეს ცხოვრების“ ქართულ თარგმანს შევეხებოდეთ, აღვნიშნავთ, თუ რამ გამოიწვია ჩვენი დაინტერესება ამ საკითხით. საქმე ისაა, რომ 1949 წელს გ. ფერაძემ ვენაში ოთხი უმნიშვნელოვანესი ქართული ხელნაწერი აღმოაჩინა. ერთ-ერთ მათგანში, რომელიც მეოთხე ნომრად არის გატარებული და ჰაგიოგრაფიულ და ჰომილეტიკურ კრებულს წარმოადგენს, აღმოჩნდა „ნისიმეს ცხოვრების“ კიდევ ერთი, მანამდე უცნობი ნუსხა. ეს ხელნაწერი ჯერ არ გამხდარა მეცნიერთა შესწავლის საგანი³⁷. მის შესახებ არც ზოგადი ცნობები მოგვეპოვება სპეციალურ ლიტერატურაში, ვინაიდან სამეცნიერო ლიტერატურაში ცნობილი იყო, რომ ნისიმეს „ცხოვრების“ ქართული ტექსტი მხოლოდ ხელნაწერთა საქართველოში დაცულ კოლექციებში დასტურდებოდა, ასევე უორდროპების ქართულ ნუსხათა შორის. „ნისიმეს ცხოვრების“ ტექსტების როგორც ტექსტოლოგიურ-ენობრივი, ასევე იდეური თვალსაზრისით დიდი მნიშვნელობის გამო აუცილებლად ჩავთვალეთ ამ შეუსწავლილი ნუსხის გადასინჯვა“ (ასათიანი 2003: 54).

ამას მოსდევს გარეჯული კრებულის ქეთევან ასათიანისეული მოკლე აღწერილობა: „ხელნაწერს აქვს საოცრად ნატიფი ხელით შესრულებული საზედაო ასოები. პაგინცია ახალი გაკეთებულია და ფურცლები რესტრავირებული. ზოგან ტექსტი აღდგენილია. „ცხოვრება“ ლამაზი ხელითაა ნაწერი და შესანიშნავად იკითხება. ადგილ-ადგილ ტექსტი ჩამატებულია (სხვა ხელით), შესწორება შეტანილი, ამოშლილია აშკარად ზედმეტი ასოები. აქვს მინაწერები როგორც ხუცურად (238v), ისე მხედრულად (229r, 248v, 429v). ხელნაწერი გადაწერილია 1160 წელს დავით გარეჯის მონასტერში, რაც თავისთავად მნიშვნელოვანი ფაქტია“ (ასათიანი 2003: 54).

სტატიის ძირითადი ნაწილი Ven.4-ში დაცული „ნისიმეს ცხოვრების“ ტექსტოლოგიურ, ენობრივ და ორთოგრაფიულ ანალიზს ეთმობა. ამ ნაკვეთის დასაწყისში ქეთევან ასათიანი ხაზგასმით აღნიშნავს შემდეგს: „ვერც იმას

მიერ არაბული გრამატიკული ფორმების აღრვეითაა გამოწვეული. ნ. წაქაძე სამივე რედაქციისათვის ერთი არქტიპის არსებობას უშვებს, რომლისაგანაც სამივე დამოუკიდებლად განვითარდა. მისივე აზრით, სინური ვერსია უნდა მომდინარეობდეს სირიულიდან: სირიულიდან ჯერ არაბულად ითარგმნა, არაბულიდან – ქართულად, ხოლო შემდეგ შეივსო ეფრემ ასურის თხზულების იმ მონაკვეთის თარგმანით, რომელიც შეიცავს თხრობებს „ნისიმეს ცხოვრების“ შესახებ“ (ასათიანი 2003: 53-54).

³⁷ მკვლევარი იქვე, სქოლიოში ჩატანილი შენიშვნებით აზუსტებს ამ ბოლო ფრაზას: „ერთი ტექსტი ამ ხელნაწერიდან „ქებათა ქება“ შეუსწავლია ზ. სარჯველაძეს“ (ასათიანი 2003: 54).

ვიტყვით გადაჭრით, ნისიმეს „ცხოვრების“ ახალი ნუსხა პირველ რედაქციას ეკუთვნის, მეორეს, მესამეს, თუ საერთოდ ახალი ვერსიას. სამწუხაროდ, კ. კეკელიძეს გამოკვლევაში „ნისიმეს ცხოვრების“ ტექსტის შესახებ არა აქვს მითითებული, რა პრინციპით ყოფს იგი მის მიერ შესწავლილ ხელნაწერებს სამ რედაქციად. ჩვენ შეგუდართ ჩვენი ტექსტი მის მიერ ხაზგასმულ განსხვავებებს და უნდა აღინიშნოს, რომ გარეჯული კრებულის „ნისიმეს ცხოვრებასა“ და უკვე შესწავლილებს შორის არის იმდენად განსხვავებული წაკითხვებიც, რომ ტექსტის ახალ, სტილისტურ რედაქციაზე შეიძლება საუბარი“ (ასათიანი 2003: 55). ამის შემდეგ მკვლევარს საკუთარი მოსაზრების საილუსტრაციოდ ციტირებული აქვს მთელი რიგი ადგილები, ერთის მხრივ, X-XI საუკუნეების A-249-ში დაცული „ნისიმეს ცხოვრების“ ჯერჯერობით უძველესი ქართული ნუსხიდან, ხოლო, მეორეს მხრივ, გარეჯულ კრებულში წარმოდგენილი ტექსტიდან (ასათიანი 2003: 55-59).

სტატიის დასკვნით ნაწილში ავტორი საბოლოო სახით აჯამებს მის მიერ გამოთქმულ ძირითად მოსაზრებებს: „ვენაში დაცული გარეჯული კრებული აშკარად ითვალისწინებს კორექციას. ზემოთმოცემული მასალა გვაძლევს საშუალებას, ვისაუბროთ სტილისტურ რედაქციაზე, თუმცა დაბეჯითებით ამ ეტაპზე მაინც ვერ ვწყვეტთ მისი რედაქციული მიმართების საკითხს. ჩვენი ხელნაწერი აშკარად ითვალისწინებს X საუკუნის ქართულ თარგმანს და შეაქვს მასში სტილისტურ-ლიტერატურული ხასიათის კორექტივები. ტექსტოლოგიური შედარების შედეგები გვიჩვენებს, რომ საქმე ძალიან საინტერესო ტექსტთან გვაქვს, რომელმაც, შესაძლოა, რედაქციათა ურთიერთმიმართების გარკვევისათვის საყურადღებო მასალა მოგვაწოდოს. „ნისიმეს ცხოვრების“ აქ განხილულ XII საუკუნის ნუსხას გარკვეული მნიშვნელობა ენიჭება ამ თხზულების ქართული თარგმანის ისტორიის გათვალისწინებისას (ასათიანი 2003: 59).

მკვლევრის ძირითადი დასკვნები ოდნავ უფრო კატეგორიული ჩანს სტატიის რუსულენოვან რეზიუმეში: „В статье рассматривается новый список „Жития Нисимы“, грузинская рукопись XII в. Текстологическое сопоставление данного текста с другими существующими списками выявляет интересные детали характеризующие этот текст как новую редакцию, отличающую от других. Данный вариант „Жития Нисимы“ представляет большой интерес для изучения истории грузинского перевода этого текста“ (ასათიანი 2003: 59).

ამრიგად, ქეთევან ასათიანმა საგრძნობლად გააფართოვა გარეჯული კრებულის ფილოლოგიური კვლევის არეალი და სპეციალური შესწავლის საგნად, ზურაბ სარჯველაძისა და ელენე დონანაშვილის მიერ გამოკვლეულ „ქებაჲ ქებათაჲს“ შემდეგ, Ven.4-ში დაცული კიდევ ერთი ტექსტი, წმ. ნისიმეს „ცხოვრება“ აქცია³⁸.

იმავე 2003 წელს დაიბეჭდა მდიდრულად ილუსტრირებული, სქელტანიანი კრებულის „ნათელი ქრისტესი – საქართველოს“ პირველი წიგნი. კრებულში სხვა საინტერესო ნაკვეთებთან ერთად შეტანილია ფილოლოგოს მიხეილ ქავთარიას მიერ შედგენილი თავი სახელწოდებით: „დავით გარეჯის სამონასტრო-ლიტერატურული სკოლა“. ნაკვეთი, როგორც ეს მისი სათაურიდან ჩანს, მთლიანად გარეჯული მწიგნობრობის ისტორიას ეთმობა (ქავთარია 2003).

მკვლევარი დასახელებული ნაკვეთის პირველ ნაწილში ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით მიმოიხილავს გარეჯის მრავალმთაში გადაწერილ ან გარეჯელ მოწესებთან რაიმე სახით დაკავშირებულ ხელნაწერებს და საგანგებოდ ჩერდება Ven.4-ზე: „XII საუკუნეში დავით გარეჯაში შემოქმედებით-მწიგნობრული საქმიანობა აქტიურად მიმდინარეობდა. ეს შესანიშნავად ჩანს ხელნაწერიდან, რომელიც დღეს ავსტრიაში, ვენის ნაციონალური ბიბლიოთეკის საცავში ინახება მე-4 ნომრით. ამ მეტად საინტერესო ხელნაწერის ანდერძში ვკითხულობთ: *„სახელითა ღმრთისაჲთა, წიგნსა ამას ეწოდების სანატრელი. დაიწერა კელითა უნდოდსა შავ ნიკოლოზ ნიკრადსაჲთა, სანახებსა წმიდისა მამისა დავითისა, გარეჯას, კედელსა, რომელსა ეწოდების სახელად ბერთაჲ. ქორონიკონსა ტპ (1160 წ.), მეფობასა ძისა დემეტრეს გიორგისაზე, წელსა მეფობისა მისისასა ბ (3). დაამყარენ ღმერთმან მეფობაჲ მისი სათნოდ უფლისა ჩუენისა იესუ ქრისტესა, რომლისაჲ არს დიდებაჲ უკუნითი უკუნისამდე, ამენ. და შავ ნიკრასა შრომისათვის კურთხევაჲ საუკუნოდ. ამენ. დიდებაჲ ღმერთსა სრულმყოფელსა ყოველთასა, ამენ. მეუფეო, გუაკურთხენ“*. ხელნაწერს დიდი გზა

³⁸ განხილული სტატიის დაბეჭდვიდან ერთი წლის შემდეგ, 2004 წლის 14 ნოემბერს ქეთევან ასათიანმა მეცნიერების ფონდ „უდაბნოს“ დაარსების ათი წლისთავისადმი მიძღვნილ დარგთაშორის სამეცნიერო კონფერენციაზე, ჩვენი თხოვნით, წაიკითხა „ნისიმეს ცხოვრების“ Ven.4-ის ნუსხისადმი მიძღვნილი კიდევ ერთი მოხსენება: „შიშველ-მართალთა და წმ. ნისიმეს „ცხოვრებების“ ახალ რედაქციითა შესახებ“. კონფერენციის მასალები და მათ შორის, რასაკვირველია, დასახელებული მოხსენებაც ახლო მომავალში სრული სახით გამოქვეყნდება მეცნიერების ფონდ „უდაბნოს“ პერიოდული კრებულის „ANALECTA IBERICA“ II ტომში. სხვათა შორის, ამ მოხსენების პუბლიკაცია იმითაცაა მნიშვნელოვანი, რომ აქ, „ნისიმეს ცხოვრების“ გვერდით, პირველად იქნება წარმოდგენილი გარეჯულ კრებულში დაცული აპოკრიფული ხასიათის თხზულების „შიშველ-მართალთა ცხოვრების“ ტექსტის ფილოლოგიური კვლევის შედეგები.

გაუვლია. მე-16 საუკუნეში იგი იერუსალიმში ჯვრის მონასტერში მოხვედრილა, სადაც იგი განუახლებიათ: „ღირს ვიქმენ მე ურბნელ მთავარ-ეპისკოპოსი ვლასი შეკაზმვად წმიდისა ამის წიგნისა „სანატრელისა“, რამეთუ ქამთა სიგრძისაგან განრყუნელ და უკმარ ქმნილიყო. და ჩუენ ახლად ბრძანებითა და ჯერ ჩინებითა მამისა ჩუენისა, ტფილელ მთავარ-ეპისკოპოსისა ბარნაბაძისთა კელ ვეავ შეკაზმად“. ეს მომხდარა 1570 წელს“ (ქავთარია 2003: 587).

ამის შემდეგ მიხეილ ქავთარია უკვე ნიკოლოზ ნიკრაის მიერ გადაწერილ მეორე ხელნაწერზე – წმ. იოანე სინელის „კლემაქსზე“ (H-1669) გადადის: „ამავე ნიკოლოზს გადაუწერია მეორე ხელნაწერი – H-1669 იოანე სინელის თხზულება „კლემაქსი“ – ექვთიმე მთაწმიდელის თარგმანი. კოდექსის ანდერძში ვკითხულობთ. „სულსა ნიკრაძსასა შეუნდვენ უფალო ღმერთო, ამენ, რომელმან იშრომა ეს წიგნი“. ამ ხელნაწერის მიხედვით ვახტანგ ბერიძე ასე ახასიათებს გადამწერს: „ნაწერი მოწმობს, რომ იგი დიდი ტემპერამენტისა და ფანტაზიის პატრონი უნდა ყოფილიყო, თანაც, მაინცდამაინც არ დაუდევდა საყოველთაოდ მიღებულ წესებსა. ნიკრაძ თითქოს სულ ვერ ეგუებოდა ვერაფერს მშვიდსა და სტატიკურს... ნიკრაძ კალიგრაფი კი ყოფილა, მაგრამ პროფესიონალი მხატვარი არა“ (ქავთარია 2003: 587).

სულ ბოლოს მკვლევარი საზგასმით აღნიშნავს შემდეგს: „ამ პერიოდიდან (იგულისხმება XII საუკუნე – თ. ჯ.) დღესდღეობით გარეჯაში გადაწერილი მხოლოდ ეს ორი ხელნაწერია მოღწეული ჩვენამდის“ (ქავთარია 2003: 587)³⁹.

მიხეილ ქავთარიას ნაშრომი მნიშვნელოვან ეტაპს წარმოადგენს გარეჯული კრებულის სამეცნიერო შესწავლის საქმეში. მართლაც, ეს არის პირველი და ჯერჯერობით ერთადერთი პუბლიკაცია, სადაც Ven.4-ის გადამწერის ნიკოლოზ ნიკრაის მხატვრულ-კალიგრაფიული საქმიანობა განხილულია გარეჯის სამონასტრო სკრიპტორიუმებში მოღვაწე XVII-XIX საუკუნეების მხატვარ-კალიგრაფების სამწიგნობრე საქმიანობის გვერდით.

ამავე „ნათელი ქრისტესი – საქართველოს“ პირველ წიგნში, მიხეილ ქავთარიას ავტორობით შედგენილი ნაკვეთის გარდა, წარმოდგენილია ფილოლოგოს ციალა ქურციკიძის მიერ მომზადებული თავი სახელწოდებით „ქართული ბიბლია“. აქ ავტორს საკმაოდ დეტალურად აქვს დახასიათებული სხვადასხვა

³⁹ აქვე, შენიშვნის სახით დავძენთ, რომ მიხეილ ქავთარიას Ven.4-თან და H-1669-სთან დაკავშირებული მოსაზრებები გამოთქმული აქვს ჩვენს მიერ 2002 წელს გამოქვეყნებულ სტატიაზე დაყრდნობით: „წმიდა მღვდელმთავრე გრიგოლ ფერაძე და 1160 წელს გარეჯში გადაწერილი ერთი უცნობი ხელნაწერი“ (შდრ.: ჯოჯუა 2002გ: 93-101).

ქართულ ხელნაწერებსა თუ ძველნაბეჭდ წიგნებში დაცული ბიბლიური საკითხავები ნუსხები (ქურციკიძე 2003).

ნაკვეთში მკვლევარი საგანგებოდ ამახვილებს ყურადღებას „ქება ქებათაჲს“ ტექსტზე და აღნიშნავს, რომ „XII საუკუნის ორ ხელნაწერს A-65-ს (1188-1210 წწ.) და ვენის ნაციონალური ბიბლიოთეკის №4 ხელნაწერს (1160 წ.) დაცული აქვთ სოლომონის ქება ქებათას ორი სხვადასხვა თარგმანი. ვენის ხელნაწერის ტექსტი იმითაა საყურადღებო, რომ მთარგმნელი თხზულებას ღვთისმშობლის ხოტბად აღიქვამს და ქება ქებათას, სხვა თარგმანებისაგან განსხვავებით, ამგვარად ასათაურებს: „ქება ქებათაჲ, შესხმაჲ წმიდისა ღმრთისმშობელისაჲ ბრძნისა სოლომონისგან“ (ეს თარგმანი გამოცემულიცაა – ზ. სარჯველაძე, „მრავალთავი“, X, 1983)“ (ქურციკიძე 2003: 613)⁴⁰.

ამრიგად, ციალა ქურციკიძემ „ქება ქებათაჲს“ Ven.4-ში დაცულ ნუსხას არამხოლოდ ჯეროვანი ადგილი მიუჩინა ქართული ბიბლიური მწერლობის ისტორიაში, არამედ სპეციალური მინიშნებაც გააკეთა ამ ნუსხის სათაურის ორიგინალურ შინაარსზე.

„ნათელი ქრისტესი – საქართველოს“ I წიგნის დასტამბვიდან ერთი წლის შემდეგ, 2004 წელს, გამომცემლობა „ნათლისმცემელმა“ დაბეჭდა „საქართველოს ეკლესიის კალენდარი 2005 წლისათვის“. გამოცემის პირველი ნაკვეთი თითქმის მთლიანად სათვეო კალენდარს უჭირავს, ხოლო მეორე ნაკვეთში წარმოდგენილია წმ. გრიგოლ ნოსელის საღმრთისმეტყველო, ეგზეგეტიკურ და პანეგირიკულ თხზულებათა ძველი ქართული თარგმანები, სულ – ექვსი ტექსტი. თხზულებები გამოსაცემად მოამზადა მკვლევართა ჯგუფმა თინათინ დოლიძის, ნინო ეფრემიძის, მალხაზ კობიაშვილის, ექვთიმე კოჭლამაზაშვილის, გახუ მეგრელაურის, კახა ოლაძის, ანა ღამბაშიძისა და მედეა შამუგიას შემადგენლობით. გამოცემის საერთო რედაქცია ექვთიმე კოჭლამაზაშვილს ეკუთვნის (წმიდა გრიგოლი ნოსელი 2004).

წმ. გრიგოლ ნოსელის დაბეჭდილ თხზულებათა შორის ერთ-ერთია ეგზეტიკური ხასიათის „თარგმანებაჲ მომიჯსენისაჲ“ (წმიდა გრიგოლი ნოსელი 2004: 198-285). მისი კრიტიკული ტექსტის დადგენისათვის გამოყენებულია ოთხი ქართული ხელნაწერი: A – Ath.49, B – A-55 (XI-XII სს.) (ხელნაწერთა აღწერი-

⁴⁰ აღნიშნულ დეტალზე ყურადღება გამახვილებული გვქონდა ჩვენც, ოდნავ უფრო ადრე, 2002 წელს გამოქვეყნებულ სტატიაში: „წმიდა მღვდელმწამე გრიგოლ ფერაძე და 1160 წელს ვარჯში გადაწერილი ერთი უცნობი ხელნაწერი“ (ჯოჯუა 2002გ: 132).

ლობა (A) 1973, 150), C – A-108 (XII ს.) (ხელნაწერთა აღწერილობა (A) 1976, 30), დაბოლოს, D – W4 ანუ ჩვენთვის საინტერესო 1160 წლის გარეჯული კრებული (წმიდა გრიგოლი ნოსელი 2004: 145).

სხვათა შორის, ამ უკანასკნელზე საგანგებოდ ჩერდებიან გამომცემლები და სქოლიოში ჩატანილი შენიშვნის დახმარებით, რამდენიმე აუცილებელ განმარტებას აძლევენ მკითხველს: „W4-ით აღვნიშნავთ ვენის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართულ ხელნაწერს №4. „მომიკსენენის“ თარგმანების შემცველი ეს კრებული გრიგოლ ნოსელის თხზულებათა არც ერთ ბიბლიოგრაფიაში დღემდე მოხსენიებული არ ყოფილა. მის შესახებ ინფორმაცია მოგვაწოდა ქეთევან ასათიანმა“ (წმიდა გრიგოლი ნოსელი 2004: 145).

ამავე გამომცემელთა თქმით, „მომიკსენენის“ თარგმანების ტექსტზე მუშაობდნენ: გახუ მეგრელაური (I-IV თავები), ანა ღამბაშიძე (V თ.) ნინო ეფრემიძე (VI თ.), კახა ოლაძე (VII თ.) და მედეა შამუგია (VIII თ.). მათ ტექსტი გადმოწერეს B ხელნაწერიდან (იგულისხმება A-55 – თ. ჯ.). ACD ვარიანტები (იგულისხმება Ath.49, A-108 და Ven.4 – თ. ჯ.) დაურთო ექვთიმე კოჭლამაზაშვილმა“ (წმიდა გრიგოლი ნოსელი 2004: 146).

ამრიგად, ირკვევა, რომ გამომცემლებს, უფრო ზუსტად კი – გახუ მეგრელაურს, ანა ღამბაშიძეს, ნინო ეფრემიძეს, კახა ოლაძესა და მედეა შამუგიას „თარგმანებად მომიკსენისადს“ სრული ტექსტი A-55-დან გადმოუწერიათ. რაც შეეხება დანარჩენ სამ ნუსხას, მათ შორის, გარეჯულ კრებულში დაცულ ტექსტს, ისინი ექვთიმე კოჭლამაზაშვილს ვარიანტების სახით შეუწყვიტა A-55-დან გადმოწერილი ძირითადი ტექსტისათვის.

ანუ სხვაგვარად რომ ვთქვათ, „თარგმანებად მომიკსენისადს“ Ven.4-ში წარმოდგენილ ნუსხაზე, ზემოთ ჩამოთვლილი მკვლევრებიდან, უშუალოდ მხოლოდ ცნობილ ლიტურგისტსა და ფილოლოგოსს ექვთიმე კოჭლამაზაშვილს უმუშავია და ამ ნუსხაში დადასტურებული მრავალრიცხოვანი ვარიანტული კითხვა-სხვაობებიც სწორედ მას დაურთავს გამომცემაში ძირითად ნუსხად აღებული A-55-ის ტექსტისათვის (წმიდა გრიგოლი ნოსელი 2004: 198-285).

როგორც ვხედავთ, ექვთიმე კოჭლამაზაშვილმა, მასთან ერთად კი მკვლევართა მთელმა ჯგუფმა გახუ მეგრელაურის, ანა ღამბაშიძის, ნინო ეფრემიძის, კახა ოლაძისა და მედეა შამუგიას მონაწილეობით კიდევ უფრო გააფართოვა Ven.4-ის ფილოლოგიური კვლევის არეალი, საგანგებოდ

დაინტერესდა აქ დაცული ეგზეტიკური თხზულებით „თარგმანებად მომიჯნენისად“ და ეს უკანასკნელი, სამ სხვა ნუსხასთან ერთად წარმატებით გამოიყენა დასახელებული თხზულების კრიტიკული ტექსტის დადგენისა და გამოცემისათვის.

წმ. გრიგოლ ნოსელის საღმრთისმეტყველო, ეგზეგეტიკურ და პანეგირიკულ თხზულებათა ძველი ქართული თარგმანების გამოქვეყნებიდან არცთუ დიდი ხნის შემდეგ, 2008 წელს თბილისში დაიბეჭდა I ტომი კრებულისა „შოთა რუსთაველის სახელობის სტიპენდიანტთა შრომები“. კრებულში სხვა საინტერესო მასალასთან ერთად, შეტანილია ფილოლოგოს ვახტანგ იმნაიშვილის ქართულ და ინგლისურ ენებზე შედგენილი წერილი „უძველესი ქართული ხელნაწერები უცხოეთის წიგნთსაცავებში“ (იმნაიშვილი 2008).

ვახტანგ იმნაიშვილის დასახელებული ნაშრომი შედგება შესავალი ტექსტისა და სამი ნაკვეთისაგან: 1. „გრაცის უნივერსიტეტის ქართული ხელნაწერები“; 2. „ვენის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართული ხელნაწერები“ და 3. „ბრიტანეთის მუზეუმის №11281 ქართული ხელნაწერი“ (იმნაიშვილი 2008).

განსახილავი სტატიის მეორე ნაკვეთის დასაწყისში ავტორი მოკლედ მოგვითხრობს ვენის ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში დაცული ქართული ხელნაწერებისა და მათ შორის, გარეჯული კრებულის ბიბლიოთეკაში მოხვედრის ისტორიას: „№1 ხელნაწერი 1873 წლის 8 მაისს იყიდეს 25 გულდენად ანტიკვარ გოლდშმიდტისაგან, №№2-3-4 ხელნაწერები (№4 ხელნაწერში იგულისხმება გარეჯული კრებული – თ. ჯ.) პროფესორმა ტურკერმა შეიძინა ბიბლიოთეკისათვის უცნობი ანტიკვარისაგან 1931 წლის 3 იანვარს ალექსანდრიაში, დაბოლოს, 1938 წლის 15 ივლისს ბიბლიოთეკამ ვენაში ნ. კრონეგერისაგან იყიდა №5 ხელნაწერი – სახარება“ (იმნაიშვილი 2008: 10).

სტატიის მეორე ნაკვეთის მომდევნო ნაწილში ვახტანგ იმნაიშვილი რიგრიგობით წარმოგვიდგენს ვენის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართულ ხელნაწერებს და რამდენიმე წინადადებით ახასიათებს გარეჯულ კრებულსაც. მკვლევარის თქმით: „№4 ხელნაწერი მრავალთავის მსგავსი კრებულია, იგი გადაწერილია 1160 წელს კედვაში, დავითგარეჯის მახლობლად, ნიკოლაოზ ნიკრას მიერ, აკინძულია 1570 წელს მთავარეპისკოპოს ვლასას მიერ. ხელნაწერი 300 ფურცელს შეიცავს, თუმცა ბოლო გვერდს 306 აწერია. ნაწერია ქაღალდზე, ასოები ნუსხურია. ბერძნული მინაწერი 303-ე ფურცელზე გვაუწყებს, რომ ეს ხელნაწერი ეკუთვნოდა მთავარდიაკონ კლეოპას, შემდგომში ნაზარეთის მთავარეპის-

კოპოსოსის, პირად ბიბლიოთეკას. გ. ფერაძის ფიქრით, მთავრეპისკოპოსის სიკვდილის შემდეგ რომელიღაც ანტიკვარს მიჰყიდეს ალექსანდრიაში, სადაც 1931 წელს ვენის ბიბლიოთეკისათვის შეიძინეს“ (იმნაიშვილი 2008: 10-11).

როგორც ვხედავთ, ვახტანგ იმნაიშვილი თავის 2008 წლის სტატიაში ორ ადგილას შეეხო Ven.4-თან დაკავშირებულ საკითხებს. აქედან, პირველ შემთხვევაში, მკვლევარმა მოკლედ გაგვაცნო გარეჯული კრებულის ვენის ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში მოხვედრის დეტალები, ხოლო ნაშრომის მეორე ადგილას შედარებით უფრო ვრცლად შეეხო Ven.4-ის კოდიკოლოგიასთან დაკავშირებულ საკითხებს.

აქვე შევნიშნავთ იმასაც, რომ ვახტანგ იმნაიშვილის სტატიის ის ნაწილი, სადაც მოთხრობილია გარეჯული კრებულის ვენის ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში მოხვედრის პერიპეტეები, თითქმის სიტყვასიტყვით იმეორებს მკვლევრის მიერ 2001 და 2004 წლებში გამოცემული წიგნების შესაბამის ადგილებს და ამიტომ რაიმე სამეცნიერო სიახლეს არ შეიცავს (შდრ.: იმნაიშვილი 2001; იმნაიშვილი 2004).

რაც შეეხება გარეჯული კრებულის აღწერილობას, აქ ავტორს მოტანილი აქვს Ven.4-ის მოკლე კოდიკოლოგიური დახასიათება, რომელიც, თავის მხრივ, მთლიანად ამოკრეფილია გრიგოლ ფერაძის მიერ 1940 წელს გამოქვეყნებული გერმანულენოვანი სტატიიდან: „Über die georgischen Handschriften in Österreich“ (შდრ.: ფერაძე 1940: 220-222, 226-232; ფერაძე 2004: 160-161, 164-170, 172-173, 176-181). შესაბამისად, რაიმე სამეცნიერო სიახლეს სტატიის არც ეს ნაწილი არ შეიცავს.

მიუხედავად ზემოთქმულისა, ვახტანგ იმნაიშვილის მიერ 2008 წელს გამოქვეყნებული წერილი მაინც წინ გადადგმული ნაბიჯია Ven.4-ის სამეცნიერო შესწავლის საქმეში. მართლაც, ამ პუბლიკაციის დახმარებით, გაცილებით უფრო მეტი ქართული და უცხოენოვანი მკვლევარი გაეცნობა ვენის ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში დაცულ გარეჯულ კრებულსა და მის საინტერესო თავგადასავალს.

2008 წელს, ვახტანგ იმნაიშვილის განხილული სტატიის თანადროულად, ისტორიკოსმა დარეჯან კლდიაშვილმა გამოქვეყნა პირველი ნაკვეთი წიგნისა „ქართული სამონასტრო სულთა მატრიანები“. ნაშრომში სათანადო გამოკვლევასთან ერთად, წარმოდგენილია სინას მთის წმ. ეკატერინეს მონასტრის ქართულთა ეკლესიის სულთა მატრიანის ტექსტი (კლდიაშვილი 2008).

დასახელებულ პუბლიკაციაში ავტორმა ყურადღება გაამახვილა სულთა მატრიანეში მოგვიანებით, XV საუკუნის II ნახევარში, შეტანილი მოსახსენებლების ფენაზე და საგანგებოდ შეეხო აქ წარმოდგენილ ხუნტუსძეთა ოჯახის

წევრებს. მკვლევრის თქმით, სინას მთის სულთა მატთანეში შეტანილ ხუნტუსძეთა საოჯახო მოსახსენებლებში „ისხენიებიან იოანე-ყოფილი იოსებ ხუნტუსძე, გოგნია ხინტუსძე და მისი თანამეცხედრე მზექალი. ამ პირების შესახებ ცნობებს ვხვდებით იერუსალიმურ ხელნაწერთა მინაწერებში, სადაც იოანე ხუნტუსძე ხელნაწერის შემკაზმავად ისხენიება და იერუსალიმში მოღვაწე სასულიერო პირი ჩანს. იერუსალიმის ბერძნული საპატრიარქოს ქართული კოლექციის XIII-XIV საუკუნეებით დათარიღებული Jer. Georg. 6 ხელნაწერის ანდერძიდან ირკვევა, რომ იგი შეუკაზმავს იოანე ხუნტუსძეს, რომელიც მოგვიანებით იოსების სახელით ბერად აღკვეცილა იერუსალიმის აღდგომის ეკლესიაში. ამის თაობაზე ვიგებთ მრავალთავის ტიპის კრებულის „სანატრელის“ (Ven. Georg. 4) მოსახსენებლიდან, აგრეთვე მაქსიმე აღმსარებელის ღმრთისმშობლის ცხოვრების (A-40) ანდერძ-მინაწერიდან, სადაც იგი ასევე აღდგომელად იწოდება და წიგნის მკაზმავადაა დასახელებული. ამავე ანდერძიდან ცნობილი ხდებიან აღდგომელ იოსებ ხუნტუსძის ოჯახის წევრები, მისი მშობლები – გოგნია, მისი თანამეცხედრე მზექალი და მათი ძეები ხუხუბია და ლალა, [ასული] ნ(ა)თელი (A-40, 01r). აღსანიშნავია, რომ ამ ხელნაწერის გვიანდელ მომგებლად (შესაძლოა იოსების თანამედროვედ) ჩანს ვინმე გერმანოზ ელმელიქისძე (A-40, 333r). ეს გერმანოზ ელმელიქისძე შესაძლოა იყო შთამომავალი იმ სვიმონ ელმელიქისძისა, რომელიც ჯვრის მამად უნდა ყოფილიყო XIV საუკუნის პირველ მეოთხედში...

სინას სულთა მატთანეში შეტანილი ხუნტუსძეთა საოჯახო მოსახსენებლები XV საუკუნის მეორე ნახევრით თარიღდება, სავარაუდოდ, ისინი მატთანის ტექსტში სინას წმ. ეკატერინეს მონასტერში ყოფნის დროს აღდგომელი იოანე-ყოფილი იოსებ ხუნტუსძის მიერ თავად უნდა იყოს შეტანილი“ (კლდიაშვილი 2008: 11-12).

როგორც ვხედავთ, დარეჯან კლდიაშვილმა გარეჯული კრებულის ერთ-ერთი მინაწერის ტექსტი, რომლის თაობაზეც ქვემოთ გვექნება საუბარი, წარმატებით გამოიყენა იერუსალიმის აღდგომის ტაძარში მოღვაწე ერთ-ერთი ქართული სასულიერო პირის იოანე-ყოფილი იოსებ ხუნტუსძის ბიოგრაფიული დეტალების დასადგენად.

მართალია, ავტორი არ იცნობს ჩვენს მიერ 2002 წელს გამოქვეყნებულ ერთ-ერთ სტატიას, სადაც შეძლებისდაგვარად სრულად გვაქვს აღდგენული იოსებ ხუნტუსძის ბიოგრაფიული პორტრეტი (ჯოჯუა 2002გ: 102, 128-129), მაგრამ

აღნიშნული ფაქტი, არსებითად, არ ცვლის სურათს. დარეჯან კლდიაშვილის წიგნი მიეკუთვნება იმ იშვიათ პუბლიკაციათა რიცხვს, სადაც რაიმე საკითხის შესასწავლად სხვა საისტორიო მასალის გვერდით, Ven.4-ის მინაწერებიც არის გამოყენებული.

სულ ბოლოს, ყოველივე ზემოთქმულის შემდეგ, ვფიქრობთ, აუცილებლად უნდა დავახასითოთ უშუალოდ ჩვენს მიერ შესრულებული სამეცნიერო-კვლევითი სამუშაოებიც. გარეჯული კრებულისა და მისი ანდერძ-მინაწერების შესწავლას 1990-იანი წლების მეორე ნახევრიდან შევუდექით. ჩვენი იმუამინდელი კვლევა მთლიანად Ven.4-ის შავ-თეთრ ფოტოპირზე იყო დამყარებული. აღნიშნულ ეტაპზე შესრულებული სამეცნიერო კვლევა-ძიების ძირითადი შედეგები სამი სტატიის სახით გამოვაქვეყნეთ 2001-2002 წლებში. ეს პუბლიკაციებია: 1. „საქართველოს მეფის გიორგი III-ის აღსაყდრების თარიღი 1160 წელს გადაწერილი ხელნაწერის (Ven.4-ის) ანდერძის მიხედვით“ (ჯოჯუა 2001; ჯოჯუა 2002ბ); 2. „წმიდა მღვდელმთავამე გრიგოლ ფერაძე და 1160 წელს გარეჯში გადაწერილი ერთი უცნობი ხელნაწერი“ (ჯოჯუა 2002გ) და 3. „XII საუკუნის გარეჯული კრებულის (Ven.4-ის) ერთი მინაწერი და აფხაზეთის უცნობი კათოლიკოსი ბართლომე (დაახლ. 1488-1519 წწ.)“ (ჯოჯუა 2002ა).

Ven.4-ისა და მისი კოლოფონების შესწავლის თვალსაზრისით, ჩვენთვის განსაკუთრებულად წარმატებული გამოდგა 2002 წლის შემოდგომა და 2003 წლის ზაფხული. ამ პერიოდში შესაძლებლობა მოგვეცა, საერთაშორისო ორგანიზაცია INTAS-ის მიერ ახალგაზრდა დოქტორანტებისათვის გაცემული ინდივიდუალური სტიპენდიის დახმრებით, რამდენიმე თვის განმავლობაში სამეცნიერო მივლინებით გვემუშავა ავსტრიაში და ადგილზე შეგვესწავლა გარეჯული კრებული. დაახლოებით ამავე პერიოდში საქართველოს მეცნიერებთა აკადემიისაგან მივიღეთ ორწლიანი სამეცნიერო გრანტი, რომლის ფარგლებშიც ვიმუშავეთ თემაზე: „XII საუკუნის ორი უცნობი გარეჯული ხელნაწერი და მათი ანდერძ-მინაწერები“.

აღნიშნულ ეტაპზე შესრულებული სამეცნიერო კვლევა-ძიების ძირითადი შედეგები შეჯამებული გვაქვს 2003 წელს გამოქვეყნებულ კიდევ სამ სტატიაში. ჩამოვთვლით ამ პუბლიკაციებს: 1. „XII საუკუნის გარეჯული კალიგრაფი ნიკოლოზ ნიკრაძე და მის მიერ გადაწერილი ორი ხელნაწერი (Ven.4 და H-1669)“ (ჯოჯუა 2003ა); 2. „XII საუკუნის გარეჯულ კრებულში (Ven.4-ში) დაცული ერთი დოგმატიკურ-პოლემიკური ტრაქტატის შესახებ („წვადებისა წინამძღუართა

შეხუენებად“ (ჯოჯუა 2003ბ) და 3. „მოქვის უცნობი ეპისკოპოსი ლუკა ოძრხელი (1360-იანი წწ.) და მისი ხუთი მინაწერი XII საუკუნის გარეჯული კრებულის (Ven.4-ის) აშიებიდან“ (ჯოჯუა 2003გ).

წინარე პერიოდისაგან განსხვავებით, ჩვენთვის უკიდურესად წარუმატებელი აღმოჩნდა 2003 წლის შემოდგომა. ამ წლის ოქტომბრის თვეში საქართველოს პარლამენტის ილია ჭავჭავაძის სახელობის ეროვნული ბიბლიოთეკის ქართველოლოგიის განყოფილების სამკითხველო დარბაზიდან, ყოველად გაურკვეველ ვითარებაში დაიკარგა ჩვენი საქაღალდე, სადაც დაცული იყო, პრაქტიკულად, მთელი ის მასალა, რაც კი 1997-2003 წლებში Ven.4-თან დაკავშირებით გვექონდა თავმოყრილი.

უფრო კონკრეტულად, საქაღალდესთან ერთად დაიკარგა: 1. გარეჯული კრებულის უკლებლივ ყველა კოლოფონის ტექნიკური აღწერილობა, ამ ტექსტების გადმონაწერები დედნის შრიფტის დაცვით და მათი ჩვენეული წაკითხვები (შავი ვარიანტი, შესრულებული ხელნაწერის ორიგინალზე დაყრდნობით, ვენაში ყოფნის უამს); 2. Ven.4-ის ანდერძ-მინაწერების სრული კორპუსი, აღჭურვილი შესაბამისი აპარატით და გამზადებული გამოსაცემად (თეთრი ვარიანტი, გარედაქტირებული ავსტრიაში ყოფნის დროს და გასრულებული საქართველოში დაბრუნების შემდეგ); 3. გარეჯულ კრებულსა და მის კოლოფონებთან დაკავშირებით წლების მანძილზე ნაგროვები მრავალფეროვანი მასალა: ვენაში წარმოებული სამუშაო დღიურები, თბილისში ნაკეთები სამეცნიერო-კვლევითი ხასიათის ჩანაწერები, სხვადასხვა სახის ბარათები და სხვ. (უპირატესად, შავი ვარიანტები).

საბედნიეროდ, დაკარგვას გადაურჩა Ven.4-ის დედნიდან გადმოწერილი თხზულება „*მოთხრობაჲ სულ მცირე ვახილოდრაფისგან, რიცხვსათჳს დასაბამითგან გარდასრულთა წელთაჲსა*“, რომლის სამეცნიერო-ტექნიკური აპარატით აღჭურვილი და გამოსაცემად მომზადებული ტექსტი ერთ-ერთ კომპიუტერულ ცენტრში ასაკრეფად გვექონდა დატოვებული.

საქაღალდის დაკარგვის ფაქტმა უაღრესად ნეგატიური გავლენა მოახდინა Ven.4-ისა და მისი ანდერძ-მინაწერების შემდგომი შესწავლის საქმეზე. ჯერ ერთი, თითქმის მთლიანად წყალში ჩაგვეყარა წლების მანძილზე გაწეული უზარმაზარი შრომა და იძულებული გავხდით თავიდან მივბრუნებოდით იმ სამეცნიერო-კვლევით სამუშაოებს, რომლებიც მანამდე ერთხელ უკვე გვექონდა შესრულებული. გარდა ამისა, აბსოლუტურად ნათლად გამოჩნდა ისიც, რომ

ხელმეორედ წამოწეებული კვლევა-ძიების წარმატებით დამთავრების შემთხვევაშიც კი, ჩვენს მიერ მიღებული სამეცნიერო შედეგები ტოლფარდად ვერ შეცვლიდა დაკარგულს. მართლაც, ეს უკანასკნელი, ძირითადად, გარეჯული კრებულის ორიგინალზე მუშაობის პროდუქტს წარმოადგენდა, ხელმეორედ წამოწეებული კვლევა-ძიების პროცესში კი მთლიანად ხელნაწერის შავ-თეთრ ფოტოპირს უნდა დავყრდნობოდით.

მიუხედავად ყოველივე ზემოთქმულისა, ჩვენ კვლავ დავუბრუნდით Ven.4-ის სამეცნიერო შესწავლის საქმეს და 2004-2008 წლებში კიდევ სამი ახალი სტატია გამოვაქვეყნეთ. ეს სტატიებია: 1. „რამდენიმე ახალი ცნობა მოქვეყნიებისკოპოსის ლუკა ოძრხელის (1360-იანი წწ.) ბიოგრაფიისათვის“ (ჯოჯუა 2004); 2. „არტანუჯელი პილიგრიმის გიორგი ლომას-ძის სავედრებელი (XV ს.) იერუსალიმში გადატანილი 1160 წლის გარეჯული კრებულის (Ven.4-ის) აშიებიდან“ (ჯოჯუა 2006) და 3. „გელათელი მონაზონის – ლევან IV დადიანის ცოლყოფილის ნინო ბაგრატიონისა და მონაზონ ფებრონია ხევარიძის სავედრებლები (XVIII ს-ის I ნახ.) იერუსალიმში გადატანილი ერთი გარეჯული ხელნაწერის (Ven.4-ის) აშიებიდან“ (ჯოჯუა 2008).

გარდა ამისა, ამავე 2004-2008 წლებში, უფრო ზუსტად კი, 2004 წელს გამოვაქვეყნეთ გრიგოლ ფერაძის ერთ-ერთი გერმანულენოვანი სტატიის ქართული თარგმანი – „ქართული ხელნაწერების შესახებ ავსტრიაში“. აღნიშნულ ნაშრომში მამა გრიგოლს წარმოდგენილი ჰქონდა ვენის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართული ხელნაწერებისა და მათ შორის, 1160 წლის გარეჯული კრებულის საკმაოდ ვრცელი აღწერილობა. სტატია გერმანულიდან თარგმნა ხელოვნებათმცოდნე ცისია კილაძემ, თარგმანის რედაქტორობა დიმიტრი თუმანიშვილმა იტვირთა, ხოლო კომენტარები ჩვენ დავურთეთ პუბლიკაციას (ფერაძე 2004).

ამჟამად, წინამდებარე სადისერტაციო ნაშრომის ფარგლებში, სამეცნიერო საზოგადოებას თამოყრილი სახით ვთავაზობთ ჩვენს მიერ 1997-2008 წლებში შესრულებული სამეცნიერო-კვლევითი სამუშაოების ძირითად შედეგებს.

§2. ბარეჯული კრებულის (Ven.4)

აღწერილობა და მისი კოდიკოლოგიური ანალიზი⁴¹

Ven.4 სხვადასხვა უნარის თორმეტი საკითხავისაგან შედგენილ მოზრდილ კრებულს წარმოადგენს. ხელნაწერს აქვს თავისი კერძო, საკუთარი სახელწოდება – „სანატრელი“, რაც ძალზედ იშვიათი მოვლენაა ქართული მწიგნობრობის ისტორიაში. ხელნაწერის სახელწოდებაზე პირდაპირ მიგვითითებს Ven.4-ის გადამწერის მიერ გარეჯული კრებულის 304v-ზე შესრულებული ანდერძის ტექსტი: „სახელითა ღმრთისაჲთა, წიგნსა ამას ეწოდების „სანატრელი““ (ფერაძე 2004: 164).

Ven.4 „სანატრელის“ სახელით არის მოხსენიებული მოქველი ეპისკოპოსის ლუკა ოძრხელის მიერ გარეჯული კრებულის 3r-ზე დაწერილი 1363 წლის ბოლონაკლული კოლოფონის ტექსტშიც: „წიგნი ესე „სანატრელი“ ხელ...“ (ჯოჯუა 2003გ: 34).

გარდა ამისა, ხელნაწერი „სანატრელად“ იწოდება Ven.4-ის ერთ-ერთი მკაზმველ-განმბახლებლის, ურბნელი მთავარეპისკოპოსის ვლასე სააკასძის მიერ გარეჯული კრებულის 305r-ზე შესრულებული 1570 წლის ვრცელი მინაწერის ტექსტში: „ღირს ვიქმენ მე, ურბნელ მთავარეპისკოპოსი ვლასი, შეკაზმად წმიდისა ამის წიგნისა „სანატრელისა““ (ფერაძე 2004: 164).

Ven.4 ქაღალდის ხელნაწერია და სამას ექვს ფურცელს (1r-306v) შეიცავს. თითოეული ფურცლის ზომა, დაახლოებით, 31 X 25 სანტიმეტრია. ხელნაწერის ქაღალდი საკმაოდ არაერთგვაროვანია.

გარეჯული კრებულის დასაწყისში წარმოდგენილია პაგინაციის გარეშე დატოვებული ე. წ. საცავი ფურცელი, რომელსაც, პირობითად, 1rv-თი აღვნიშნავთ. ფურცელი ღია თეთრი ფერის, სქელი, უჭვირნიშნო ქაღალდისაგან არის გამოჭრილი და ხელნაწერში, სავარაუდოდ, ვენის ნაციონალური ბიბლიოთეკის თანამშრომლების მიერ, გარეჯული კრებულის ბოლო რესტავრაციის დროს ანუ 1930-იან წლებშია ჩაკინძული (ფერაძე 2004: 165).

⁴¹ წინამდებარე პარაგრაფში განხილული საკითხებისა და მიღებული დასკვნების ძირითადი ნაწილი შეტანილი გვაქვს 2002-2003 წლებში დაბეჭდილ სამ სტატიაში: 1. „წმიდა მღვდელმთავრე გრიგოლ ფერაძე და 1160 წელს გარეჯში გადაწერილი ერთი უცნობი ხელნაწერი“ (ჯოჯუა 2002გ); 2. „XII საუკუნის გარეჯული კალიგრაფი ნიკოლოზ ნიკრაჲ და მის მიერ გადაწერილი ორი ხელნაწერი (Ven.4 და H-1669)“ (ჯოჯუა 2003ა) და 3. გრიგოლ ფერაძე. „ქართული ხელნაწერების შესახებ ავსტრიაში“ (ფერაძე 2004).

Ven.4-ის მომდევნო, აგრეთვე პაგინაციის გარეშე დატოვებული ფურცელი, რომელსაც ჩვენ, პირობითად, 2rv-თი აღვნიშნავთ, საკმაოდ განსხვავებული სახის ქაღალდისაგან არის დამზადებული. იგი, საცავი ფურცლის მსგავსად, ღია თეთრ ფერს ატარებს, თუმცა, მისგან განსხვავებით, თვალშისაცემად უფრო თხელია. ჭვირნიშანი არც ამ ქაღალდზე გვხვდება. ვინაიდან 2rv-ზე შესრულებული რამდენიმე კოლოფონიდან ყველაზე უფრო ადრეული პერიოდის ტექსტი – მღვდელმონაზონ იოანე მუნჯის ვრცელი მინაწერი 1772 წლით თარიღდება (ჯოჯუა 2002გ: 109-110), ამ ფურცლის Ven.4-ში ჩართვის დროც, შესაბამისად, 1772 წლამდე პერიოდით უნდა განისაზღვროს.

ხელნაწერის მომდევნო სამას ორი ფურცელი ანუ პრაქტიკულად, მთელი Ven.4 დაწერილია შესამჩნევად მოყვითალო ფერის, კარგად დამუშავებული ზედაპირის მქონე, სქელ, მაღალხარისხიან ქაღალდზე. ეს უკანასკნელი, მასზე დაწერილი ტექსტის მიხედვით, რასაკვირველია, გარეჯული კრებულის გადაწერის თანადროულია. ქაღალდს არანაირი ჭვირნიშანი არ აქვს. მისგან გამოჭრილი თითოეული ფურცლის recto-verso-ზე, ძველი ქართული სამწიგნობრე წესის შესაბამისად, ამოკაწერის წესით გავლებულია ერთიმეორის პარალელურად განლაგებული ჰორიზონტალური და ვერტიკალური ხაზები. როგორც ცნობილია, ფურცლის ზედაპირის ამგვარად დახაზვის ტრადიცია ტექსტის სიმეტრიულად დაწერის მიზნით იყო შემოღებული.

Ven.4-ის რიგით სამას მესამე ფურცელი (305rv) თეთრი ფერის საკმაოდ თხელი ქაღალდისაგან არის დამზადებული. დღეისათვის ამ ფურცლის recto-verso-ზე გარკვევით იკითხება რამდენიმე კოლოფონის ტექსტი. მათგან, ყველაზე უფრო ადრეულ პერიოდს განეკუთვნება გარეჯული კრებულის განმაახლებლის ვლასე ურბნელის ერთხელ უკვე ნახსენები 1570 წლის ვრცელი მინაწერი, რომელსაც თითქმის მთლიანად უჭირავს 305r-ს ზედა ნახევარი და ამ გვერდის შუა ნაწილი (ფერაძე 2004: 164-165). მინაწერის ქრონოლოგია და მისთვის შერჩეული აშკარად აქცენტირებული ადგილი, სავარაუდოდ, იმაზე მიგვანიშნებს, რომ 305rv Ven.4-ის შედგენილობაში სწორედ ამ კოლოფონის დაწერის მიზნით იყო ჩართული. შესაბამისად, ცხადი ხდება ისიც, რომ ხსენებული ფურცელი ხელნაწერში ჩაკინძული იყო 1570 წელს, უშუალოდ ვლასე ურბნელის მიერ.

ხელნაწერს ასრულებს რიგით სამას მეექვსე, ე. წ. საცავი ფურცელი (306rv), რომელიც, Ven.4-ის დასაწყისში წარმოდგენილი კიდევ ერთი საცავი ფურცლის

(Irv) მსგავსად (იხ.: ზემოთ), აგრეთვე სქელი თეთრი ქაღალდისაგან არის გამოჭრილი და გარეჯულ კრებულში ვენის ნაციონალური ბიბლიოთეკის თანამშრომლების მიერ, 1930-იან წლებშია ჩაკინძული (ფერაძე 2004: 165).

Ven.4-ს ორმაგი პაგინაცია აქვს. პირველი – რვეულებრივი, მეორე კი – ფურცლობრივი. პირველი, რვეულებრივი პაგინაცია ხელნაწერის გადამწერის ხელით არის შესრულებული, გარეჯული კრებულის შედგენის თანადროულია და ტრადიციული ხასიათი აქვს. კერძოდ, კალიგრაფი გარეჯული კრებულის პირველი ფურცლის recto-ზე, ზედა მარჯვენა კუთხეში სვამს რიცხვი 1-ის აღმნიშვნელ ასომთავრულ გრაფემა Ⴀ (ა)-ს და ამით აღნიშნავს პირველი რვეულის დასაწყისს. მომდევნო შვიდი ფურცლის შემდეგ, უფრო ზუსტად კი Ven.4-ის მეორე ფურცლის verso-ზე, ქვედა მარცხენა კუთხეში იგი კიდევ ერთხელ სვამს იმავე გრაფემა Ⴀ (ა)-ს და ამგვარად გვამცნობს, რომ პირველი რვეული ანუ რვა ფურცელი უკვე დასრულდა. ამის შემდეგ გადამწერი მომდევნო, ხელნაწერის რიგით მეცხრე ფურცლის recto-ზე გადადის და იქ, ზედა მარჯვენა კუთხეში სვამს რიცხვი 2-ის აღმნიშვნელ ასომთავრულ გრაფემა Ⴁ (ბ)-ს, რაც იმის მაუწყებელია, რომ მეორე რვეული დაიწყო. ამას მოსდევს მის მიერ იმავე გრაფემა Ⴁ (ბ)-ს დასმა ხელნაწერის რიგით მეთექვსმეტე ფურცლის verso-ზე, ნიშნად მეორე რვეულის დასრულებისა და ა. შ.

აქვე დავძენთ, რომ გარეჯული კრებულის გადამწერს ეს ასომთავრული გრაფემები, დანარჩენი ტექსტისაგან გამოყოფის მიზნით, ოთხივე მხრიდან დასმული განივი ხაზებით, დეკორატიული წერტილებითა და მძიმეებით აქვს გამშვენებული. დღეისათვის ამ ასომთავრული გრაფემების მხოლოდ ერთი ნაწილია განირჩევა შეუიარაღებელი თვალით, მათი მეორე ნაწილი გადასულია, მესამე ნაწილი კი მოგვიანო დროის სარესტავრაციო ქაღალდის ქვეშ არის მოხვედრილი.

Ven.4-ის მეორე, არაბული ციფრებით გაკეთებული პაგინაცია, რომელიც ფურცლობრივად აღნუსხავს მთელს ხელნაწერს, გაცილებით უფრო მარტივ პრინციპს ეფუძნება. მის ავტორს (ან ავტორებს) გარეჯული კრებულის პირველი ფურცლის recto-ზე, ზედა მარჯვენა კუთხეში დასმული აქვს ციფრი 1, მეორე ფურცლის შესაბამის ადგილას – ციფრი 2, მესამე ფურცელზე – ციფრი 3 და ა. შ. ვიდრე ხელნაწერის ბოლომდე. ამასთან, საგულისხმოა, რომ არაბული პაგინაცია გაკეთებული აქვს Ven.4-ის სულ ბოლო ფურცელს ანუ 306rv-საც კი, რომელიც, გარეჯულ კრებულში 1930-იან წლებში, ვენის ნაციონალური

ბიბლიოთეკის თანამშრომლების მიერ არის ჩაკინძული (ფერაძე 2004: 165). შესაბამისად, ცხადი ხდება ისიც, რომ ხელნაწერის არაბული პაგინაციის ავტორები ვენის ნაციონალური ბიბლიოთეკის თანამშრომლები არიან და ამ სამწიგნობრე ოპერაციასაც 1930-იან წლებში ასრულებენ. ამუამად გარეჯული კრებულის პაგინაციისათვის გამოყენებული თითქმის ყველა არაბული ციფრი გარკვევით იკითხება.

გარეჯულ კრებულს დართული აქვს ხელნაწერის 2r-ზე შესრულებული „ზანდუკი“, რომელიც, პალეოგრაფიული ნიშნების მიხედვით, არა XII საუკუნეს, არამედ გაცილებით უფრო მოგვიანო პერიოდს მიეკუთვნება.

დღეისათვის Ven.4-ის „ზანდუკის“ ტექსტი ხუთგზის არის გამოქვეყნებული: პირველად – 1889 წელს, არისტო ქუთათელიძის მიერ, მცირედ შემოკლებული სახით (ქუთათელაძე 1889); მეორედ – 1894 წელს, ალექსანდრე ცაგარელის მიერ, სრული სახით (ცაგარელი 1894: 44-52); მესამედ – 1940 წელს, გრიგოლ ფერაძის მიერ, გერმანული თარგმანის სახით (ფერაძე 1940: 228); მეოთხედ – 2002 წელს, ჩვენს მიერ, დანაწევრებული სახით (ჯოჯუა 2002გ: 106); ხოლო მეხუთედ – 2004 წელს, ისევ ჩვენს მიერ, ოლონდ ამჯერად უკვე სრული სახით (ფერაძე 2004: 166).

წინამდებარე ნაშრომში კიდევ ერთხელ მოგვყავს გარეჯული კრებულის „ზანდუკის“ ტექსტი:

„ზანდუკი ამა წიგნისა.

ა (1). შემოსლვისათ(ვ)ს მჯაკრხვათასა, თქმ(უ)ლი ანასტასი მონაზონისა.

ბ (2). თჯაკრგმ(ა)ნ(ებ(ა)დ მომისსქეწეთა, თქმ(უ)ლი გრ(ი)გ(ო)ლი ნოსელიისა.

ბ (3). აღდგ(ო)მასა შ(ემდგომ)ად ამბორის ყ(ო)ფისა, თქმ(უ)ლი წ(მიდ)ისა ი(ოან)ე ოქროპირისა.

დ (4). საკითხავი ამ(ა)ღლ(ებ)ისა.

ე (5). კითხვა-მიგებ(ა)დნი წ(მიდ)ისა ბასილისა და გრიგოლისი.

ვ (6). ცხ(ო)რ(ებ(ა)დ შიშველ-მ(ა)რთ(ა)ლთა.

ზ (7). ს(ა)კითხ(ა)ვი წ(მიდ)ისა ნისიმასი.

თ (8). შეწუწნებ(ა)დ მწვ(ა)ლ(ებ(ე)ლთაჯდ.

თ (9). ქ(ებ(ა)დ ქ(ებ(ა)დთა, იამბიკონად თქმ(უ)ლი.

ო (10). ს(ა)კითხჯავი შ(ო)ბისა ღ(მრთისა)დ ჩ(უენისა ი(ეს)ვ ქ(რისტე)სი, დეკენბერსა კმ (25).

ობ (11). ს(ა)კითხ(ა)ვი დიონისიოს არიოპაგელისა.

ობ (12). აღრიცხვა წელთა ადამისითგ(ა)ნთა“ (ფერაძე 2004: 166).

„ზანდუკში“ ჩამოთვლილი თხზულებები გარეჯული კრებულის ტექსტში საკმაოდ განსხვავებული სახით აქვს დასათაურებული ნიკოლოზ ნიკრაის. მოგვაქვს თორმეტივე საკითხავის ნიკრაისეული სახელდებანი და იქვე ვუთითებთ Ven.4-ის იმ გვერდებს, სადაც იწყება და მთავრდება თითოეული ეს თხზულება:

1. 3v-41r. „*თქუმული ანასტასი მონაზონისა, სინელის(ა)დ, შემოსლვისათვს მარხვათადასა და / მეექუსისათვს / ფს(აღმუ)ნისა*“ (ფერაძე 2004: 166).
2. 41v-177v. „*თარგმჯანებ(ა)დ მომიკსენისა, თქუმ(უ)ლი / წ(მიდ)ისა გ(რი)გ(ო)ლი ნ(ო)ს(ე)ლის(ა)დ*“ (ფერაძე 2004: 166).
3. 178r-180r. „*აღვსებასა შ(ემდგომა)დ ამბოროის ყოფისა. ესე საკითხავი ერსა ზჯელა იკითხევების, თქუმული წ(მიდ)ისა მ(ა)მისა ჩ(უენ)ისა ი(ოა)ნე ოქროპირისა*“ (ფერაძე 2004: 166).
4. 180v-186v. „*წ(მიდა)თა შ(ორო)ს მ(ა)მისა ჩ(უენ)ისა / ი(ოა)ნე ოქროპირისა, / კოსტანტინეპოლელ მთავარეპისკოპოსისა, / სიტყ(უა)დ ამაღლებისათვს ო(ვფლ)ისა ჩ(უენ)ისა ი(ეს)ჯ ქ(რისტეს)ა*“ (ფერაძე 2004: 166).
5. 187v-208r. „*სიტყვს-გებ(ა)დ კითხვა-მიგებითი დიდისა / ბასილისი და გ(რი)გ(ო)ლი / ღ(მრთ)ისმეტყუელისა*“ (ფერაძე 2004: 167).
6. 208v-224r. „*შრომად და ცხ(ო)რ(ე)ბ(ა)დ სანატრელთა მ(ა)თ შიშუელ-მართალთა / და წ(მიდ)ისა მ(ა)მისა ზოისიმესი*“ (ფერაძე 2004: 167).
7. 224v-234v. „*ცხ(ო)რ(ე)ბ(ა)დ და მოქ(ა)ლ(ა)ქობ(ა)დ წ(მიდ)ისა / ნისიმესი, რ(ომე)ლი იყო ასული მეფისა ეგვიპტისა / და იქმნა მ(ა)მასახლის უდაბნოს მძუვართა ზ(ელ)ა, რიცხვთ ოთხასთა⁴²*“ (ფერაძე 2004: 167).
- 235r-249r. „*მოთხრობ(ა)დ წ(მიდა)თა / მ(ა)მ(ა)თა მძუვართათ(ვ)ს, რიცხვთ ოთხასთა*“.
8. 249v-254v. „*წვალებისა წინამძღუართა შერუენებ(ა)დ*“ (ფერაძე 2004: 167).
9. 255r-266r. „*ქებ(ა)დ ქებათა, შესხმად / წ(მიდ)ისა ღ(მრთ)ისმშ[ო]ბელისა ბრძნისა / სოლომონისგ(ა)ნ*“ (ფერაძე 2004: 167).
10. 266v-292r. „*უწყებათაგ(ა)ნ / პ(ირუე)ლთა გამოწულილვით შეკრებული ნეტ(ა)რისა ი(ოა)ნესგ(ა)ნ ხუცისა და მონაზონისა დამასკელისა, საკითხავი შობისათვს ო(ვფლ)ისა / ჩ(უენ)ისა ი(ეს)ჯ ქ(რისტეს)ა*“ (ფერაძე 2004: 167).

⁴² №7 თხზულება ორი, პრაქტიკულად, დამოუკიდებელი საკითხავისაგან შედგება და ამიტომ აქ ორივე საკითხავის სათაური მოგვაქვს.

11. 292v-303r. „ცხ(ო)რებ(ა)დ წ(მიდი)სა დიონოსიოს / ეპისკოპოსისა, რ(ომელი) / იყო ძე სოკრატისი / და მთავარი ათენე[ლ]თაჲ, რ(ომელ)სა ეწოდა / ქ(ა)ლ(ა)ქი ბრძენთაჲ. მოთხრობაჲ ჯ(უა)რცუმისათჳს ო(ვფლ)ისა ჩ(უენ)ისა / ი(ეს)უ ქ(რისტე)სა“ (ფერაძე 2004: 167).

12. 303v-304r. „მოთხრობ(ა)დ ს(ულ) მცირე ვასილოდრაფისგ(ა)ნ, რიცხვსათჳს დასაბამითგ(ა)ნ გარდასრულთა წელთაჲსა“ (ფერაძე 2004: 177).

როგორც ვხედავთ, გარეჯულ კრებულში თავმოყრილია სხვადასხვა უანრის თორმეტი თხზულების ტექსტი. აქედან, ოთხი თხზულება ჰომილეტიკური ხასიათის ძეგლებს წარმოადგენს. ეს ტექსტებია: №1. „თქუმული ანასტასი მონაზონისა სინელისაჲ შემოსლვისათჳს მარხვათაჲსა და მეექუსისათჳს ფსალმუნისა“⁴³; №3. „აღვსებასა შემდგომად ამბორის ყოფისა. ესე საკითხავი ერსა ზედა იკითხევების, თქუმული წმიდისა მამისა ჩუენისა იოანე ოქროპირისაჲ“⁴⁴; №4. „წმიდათა შორის მამისა ჩუენისა იოანე ოქროპირისა, კოსტანტინეპოლელ მთავარეპისკოპოსისაჲ, სიტყუაჲ ამაღლებისათჳს ოვფლისა ჩუენისა იესუ ქრისტესა“⁴⁵ და №10. „უწყებათავან პირუელთა გამოწულილვით შეკრებული ნეტარისა იოანესგან ხუცისა და მონაზონისა დამასკელისა, საკითხავი შობისათჳს ოვფლისა ჩუენისა იესუ ქრისტესა“⁴⁶.

⁴³ ანასტასი სინელის ეს თხზულება ბერძნულიდან ქართულად ნათარგმნია XI-XII საუკუნეებში, ცნობილი ქართველი მწიგნობრის თეოფილე ხუცესმონაზონის მიერ (კეკელიძე 1980: 245). ჰომილიის ტექსტი შეტანილია XII-XIX საუკუნეებით დათარიღებულ ოცდაათამდე ქართულ ხელნაწერში (გაბიაშვილი 2009ბ: 219). სამწუხაროდ, ამ ჰომილიის Ven.4-ში წარმოდგენილი ნუსხა მითითებული არ არის ენრიკო გაბიაშვილის მიერ 2009 წელს გამოცემულ ბიბლიოგრაფიული ხასიათის წიგნში: „ძველი ქართული მწერლობის ნათარგმნი ძეგლები. ბიბლიოგრაფია. 3. ჰომილეტიკა“ (გაბიაშვილი 2009ბ: 219).

⁴⁴ წმ. იოანე ოქროპირის ეს თხზულება შეტანილია XI-XIX საუკუნეების ოცდაათამდე ქართულ ხელნაწერში (გაბიაშვილი 2009ბ: 86). სამწუხაროდ, ამ ჰომილიის გარეჯულ კრებულში წარმოდგენილი ნუსხა მითითებული არ არის ენრიკო გაბიაშვილის მიერ 2009 წელს გამოცემულ ბიბლიოგრაფიული ხასიათის წიგნში: „ძველი ქართული მწერლობის ნათარგმნი ძეგლები. ბიბლიოგრაფია. 3. ჰომილეტიკა“ (გაბიაშვილი 2009ბ: 86). სხვათა შორის, აღნიშნულ გამოცემაში შეტანილი არ არის ამ ჰომილიის კიდევ ერთი ნუსხა, რომელიც, თავის მხრივ, წარმოდგენილია ვატიკანში დაცული ერთ-ერთი ქართული ხელნაწერის შედგენილობაში (თარხნიშვილი 1994: 294).

⁴⁵ წმ. იოანე ოქროპირის ეს თხზულება ქართულად ნათარგმნია XI საუკუნის ცნობილი მწიგნობრის ევრემ მცირეს მიერ (კეკელიძე 1980: 265-266). ჰომილია შეტანილია XII-XIX საუკუნეებით დათარიღებულ ოცზე მეტ ქართულ ხელნაწერში (გაბიაშვილი 2009ბ: 66-67). სამწუხაროდ, ამ თხზულების Ven.4-ში წარმოდგენილი ნუსხა მითითებული არ არის ენრიკო გაბიაშვილის მიერ 2009 წელს გამოცემულ ბიბლიოგრაფიული ხასიათის წიგნში: „ძველი ქართული მწერლობის ნათარგმნი ძეგლები. ბიბლიოგრაფია. 3. ჰომილეტიკა“ (გაბიაშვილი 2009ბ: 66-67).

⁴⁶ თხზულება ქართულად ნათარგმნია გიორგი მთაწმიდელის მიერ (კეკელიძე 1980: 230). ამას თვალნათლივ მოწმობს Ven.4-ში წარმოდგენილი ტექსტი, რომლის სათაურთანაც ნიკოლოზ ნიკრაის ხელით შესრულებულია ნუსხური მინაწერი: „თ(ა)რგმ(ა)ნი გ(იორგ)ი“: წმ. იოანე დამასკელის ეს ჰომილია შეტანილია XI-XIX საუკუნეების ოცდაათამდე ქართულ ხელნაწერში (გაბიაშვილი 2009ბ: 459). სამწუხაროდ, ამ ჰომილიის გარეჯულ კრებულში წარმოდგენილი

ერთგვარად განსხვავებული ხასიათის ტექსტია Ven.4-ის რიგით მეხუთე თხზულება, რომელიც, თავის მხრივ, ან ჰომილეტიკური ან კიდევ, აპოკრიფული ჟანრის საკითხავებს მიეკუთვნება: №5. „სიტყვს-გებაჲ კითხვა-მიგებითი დიდისა ბასილისი და გრიგოლი ღმრთისმეტყუელისა“⁴⁷.

გარეჯულ კრებულში შეტანილი ორი სხვა თხზულება ან ჰაგიოგრაფიული ხასიათის აპოკრიფებს ან კიდევ, წმინდად ჰაგიოგრაფიულ საკითხავებს წარმოადგენს. ეს ტექსტებია: №6. „შრომაჲ და ცხორებაჲ სანატრელთა მათ შიშუელ-მართალთაჲ და წმიდისა მამისა ზოსიმესი“⁴⁸ და №7. „ცხორებაჲ და

ნუსხა მითითებული არ არის ენრიკო გაბიძაშვილის მიერ 2009 წელს გამოცემულ ბიბლიოგრაფიული ხასიათის წიგნში: „ძველი ქართული მწერლობის ნათარგმნი ძეგლები. ბიბლიოგრაფია. 3. ჰომილეტიკა“ (გაბიძაშვილი 2009ბ: 459).

⁴⁷ კორნელი კეკელიძის დაკვირვებით, ქართულ ხელნაწერებში წარმოდგენილია ამ აპოკრიფული თხზულების ორი რედაქცია. აქედან, ერთ-ერთი რედაქცია „სახისმეტყუელებითი სიტყვსგებაჲ წმიდათა მღვდელთმოდუართა ბასილისი და გრიგოლისი“, გვხვდება XII-XIII სს. ძეგლებში, ხოლო მეორე რედაქცია ამ აპოკრიფისა, რომელიც უფრო ახლოს დგას სლავურ „Беседа трех святителей“-სთან, გვაქვს X-XI საუკუნის მრავალთავებში“ (კეკელიძე 1980: 455). „X-XI საუკუნეების მრავალთავებზე“ საუბრისას მკვლევარს მხედველობაში აქვს ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში დაცული ორი ხელნაწერი: A-19 (ბრეგაძე ... 1973: 58-71) და A-95 (ბრეგაძე ... 1973: 361-393). იმავე კორნელი კეკელიძის დაკვირვებით, აღნიშნული საკითხავი ზემოთ ნახსენები ხელნაწერების გარდა, შეტანილია აპოკრიფული ხასიათის კრებულ „მარგალიტშიც“ (კეკელიძე 1980: 451-455). თავად „მარგალიტმა“ ჩვენამდე მოაღწია XVIII-XIX საუკუნეების რამდენიმე ნუსხის სახით. ეს ნუსხებია: S-1536 (ბაქრაძე ... 1961: 337-338), A-1369 (შარაშიძე 1954ბ: 456-457), H-1296 (შარაშიძე 1948: 244-248), A-381 (ბრეგაძე ... 1985: 108-118), აგრეთვე, ლ. ლოპატინსკისა (თაყაიშვილი 1898: 74-76) და მიხიელ საბინინის (ხახანაშვილი 1901: 428-429) ნაქონი ხელნაწერები, S-3529 (ბრეგაძე ... 1969: 68-69) და A-658 (ჟორდანიას 1902: 140-141). ყოველივე ზემოთქმულთან დაკავშირებით, აუცილებლად უნდა აღინიშნოს ერთი მეტად მნიშვნელოვანი ფაქტი. კერძოდ, დღეისათვის სამეცნიერო ლიტერატურაში მყარად არის დამკვიდრებული აზრი, რომ „მარგალიტი“ წარმოადგენს არა აპოკრიფული ჟანრის, როგორც ამას ფიქრობდა კორნელი კეკელიძე, არამედ ჰომილეტიკური ხასიათის კრებულს (გაბიძაშვილი 2009ბ: 18, 21). თუ ეს მოსაზრება სწორია და „მარგალიტი“ მართლაც ჰომილეტიკურ კრებულს წარმოადგენს, მაშინ ავტომატურად ჩნდება კითხვა – რამდენად მართებული იყო კორნელი კეკელიძის პოზიცია, როცა ბასილი დიდისა და გრიგოლ ღმრთისმეტყუელის „კითხვა-მიგებით სიტყვისგებას“ აპოკრიფული ხასიათის ძეგლად მიიჩნევდა? სამწუხაროდ, დასმულ კითხვაზე რაიმე საბოლოო პასუხი ჯერჯერობით არ გვაქვს და ამიტომაც წინამდებარე ნაშრომში ამ საკითხზე მეტს არაფერს ვიტყვით. აქ მხოლოდ იმას შევნიშნავთ, რომ განსახილავი თხზულების გარეჯულ კრებულში წარმოდგენილი ნუსხა, სავარაუდოდ, მიეკუთვნება კორნელი კეკელიძის მიერ ამავე თხზულებებში გამოყოფილ პირველ რედაქციას.

⁴⁸ კორნელი კეკელიძის აზრით, ეს თხზულება წარმოადგენს ჰაგიოგრაფიული ხასიათის აპოკრიფს. ამავე მკვლევრის დაკვირვებით, აღნიშნული აპოკრიფი ცნობილია ორი რედაქციით (კეკელიძე 1980: 451). აქედან, პირველი რედაქციის სათაურია: „ცხორებაჲ და მოქალაქობაჲ და საქმენი ნეტართა შიშუელ-მართალთანი, რომელსა წარვიდა ზოსიმე“. ტექსტი, ძირითადად, დაცულია XVIII-XIX საუკუნეების ხელნაწერებში (ბრეგაძე ... 1976: 230; ბრეგაძე ... 1985: 175). რაც შეეხება მეორე რედაქციას, მისი სათაურია: „შიშუელმართალთაჲ, თხრობაჲ წმიდისა ბასილისი ევბოლის მიმართ, მოძღურისა მისისა“. ეს ტექსტი შეტანილია A-65-ში (ბრეგაძე ... 1973: 227). საკმაოდ მცირედ განსხვავებული მოსაზრება აქვს ენრიკო გაბიძაშვილს. მკვლევარი მიიჩნევს, რომ ჩვენთვის საინტერესო თხზულება წარმოადგენს არა ჰაგიოგრაფიული ხასიათის აპოკრიფს, არამედ წმინდად ჰაგიოგრაფიული ჟანრის ნაწარმოებს (გაბიძაშვილი 2009ა: 56, 82-84, 207). ამასთან, ენრიკო გაბიძაშვილი დასახელებული თხზულების ჩვენამდე მოღწეულ ნუსხებს ეოფს ორ კიმენურ რედაქციად. მისი თქმით, პირველი რედაქციის სათაურია: „ცხორებაჲ და მოქალაქობაჲ და საქმენი ნეტართა შიშუელმართალთანი, რომელსა წარვიდა ზოსიმე“. მკვლევრის დაკვირვებით, ამ რედაქციის ტექსტი შეტანილია X-XIX საუკუნეების ექვს ქართულ

მოქალაქობა წმიდისა ნისიმესი, რომელი იყო ასული მეფისა ეგვიპტისა და იქნა მამასახლის უღაბნოს მძუვართა ზედა, რიცხვთ ოთხასთა⁴⁹.

დაახლოებით მსგავსი ხასიათის თხზულებაა Ven.4-ის შედგენილობაში წარმოდგენილი №11 საკითხავი, რომელიც ან აპოკრიფული ან კიდევ, ჰაგიოგრაფიული ჟანრის ნაწარმოებს წარმოადგენს: №11. „ცხოვრება წმიდისა დიონოსიოს ეპისკოპოსისა, რომელი იყო ძე სოკრატისი და მთავარი ათენელთა, რომელსა ეწოდა ქალაქი ბრძენთა. მოთხრობაჲ ჯუარცუმისათჳს ოვფლისა ჩუენისა იესუ ქრისტესა⁵⁰.

ხელნაწერში (გაბიძაშვილი 2009ა: 56, 207). რაც შეეხება მეორე რედაქციას, მისი სათაურია: „ცხოვრება და მოქალაქობა წმიდათა მათ და სანატრელთა შიშველ-მართალთა და წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა ზოსიმე განშორებულისა“. ენრიკო გაბიძაშვილის თქმით, ამ რედაქციის ტექსტმა ჩვენამდე მოაღწია XVI-XVIII საუკუნეების მხოლოდ ორი ხელნაწერის სახით (გაბიძაშვილი 2009ა: 56, 207). საგულისხმოა, რომ ამავე თხზულების ის ნუსხა, რომელიც, თავის მხრივ, შეტანილია Ven.4-ში, ენრიკო გაბიძაშვილს მითითებული არ აქვს არც პირველი და არც მეორე რედაქციის ხელნაწერებს შორის (გაბიძაშვილი 2009ა: 56, 207). დღეისათვის, ჩვენთვის ძალიან ძნელია ვთქვათ, სინამდვილეში, რომელ ჟანრს მიეკუთვნება გარეჯულ კრებულში წარმოდგენილი ტექსტი – აპოკრიფულ-ჰაგიოგრაფიულს, როგორც ამას ფიქრობდა კორნელი კეკელიძე, თუ წმინდად ჰაგიოგრაფიულს, როგორც ეს მიანჩია ენრიკო გაბიძაშვილს. ამიტომაც წინამდებარე ნაშრომში ჯერჯერობით ღიად ვტოვებთ ჩვენთვის საინტერესო თხზულების ჟანრობრივი კუთვნილების საკითხს. თუმცა კი, აქვე შევნიშნავთ, რომ ამ თხზულების გარეჯულ კრებულში წარმოდგენილი ნუსხა, სავარაუდოდ, მიეკუთვნება კორნელი კეკელიძისა და ენრიკო გაბიძაშვილის გამოყოფილ პირველ რედაქციას. თუ ჩვენი ეს ბოლო დასკვნა სწორია, მაშინ მითითება ამ თხზულების Ven.4-ში წარმოდგენილ ნუსხაზე აუცილებლად უნდა შევიდეს ენრიკო გაბიძაშვილის მიერ 2004 წელს გამოცემულ ბიბლიოგრაფიული ხასიათის წიგნში: „ძველი ქართული მწერლობის ნათარგმნი ძეგლები. ბიბლიოგრაფია. 3. ჰაგიოგრაფია“ (გაბიძაშვილი 2009ა: 207).

⁴⁹ ამ თხზულების ჟანრობრივი კუთვნილების თაობაზე ქართულ ისტორიოგრაფიაში ორი განსხვავებული მოსაზრება არსებობს. კორნელი კეკელიძის დაკვირვებით, წმ. ნისიმეს „ცხოვრება“ ჰაგიოგრაფიული ხასიათის აპოკრიფია (კეკელიძე 1941: 412). აღნიშნულ მოსაზრებას არ ეთანხმება ენრიკო გაბიძაშვილი, რომელიც, თავის მხრივ, მიიჩნევს, რომ ხსენებული ტექსტი წმინდად ჰაგიოგრაფიული ჟანრის ნაწარმოებს წარმოადგენს (გაბიძაშვილი 2009ა: 60, 82-84, 104, 299). ჩვენი კვლევის ამ ეტაპზე, ჯერჯერობით არ შეგვიძლია, დაბეჯითებით ვთქვათ, ვისი მოსაზრება უფრო სწორია – კორნელი კეკელიძის თუ ენრიკო გაბიძაშვილისა. ამიტომაც წინამდებარე ნაშრომში საერთოდ ღიად ვტოვებთ წმ. ნისიმეს „ცხოვრების“ ჟანრობრივი კუთვნილების საკითხს. სამაგიეროდ, ხაზგასმით აღვნიშნავთ იმ ფაქტს, რომ განსახილავი თხზულების Ven.4-ში წარმოდგენილი ნუსხა, ჩვენთვის უცნობი მიხეხების გამო, მითითებული არ არის ენრიკო გაბიძაშვილის მიერ 2004 წელს გამოცემულ ბიბლიოგრაფიული ხასიათის წიგნში: „ძველი ქართული მწერლობის ნათარგმნი ძეგლები. ბიბლიოგრაფია. 3. ჰაგიოგრაფია“, სადაც ჯეროვანი სახით არის ჩამოთვლილი ამავე თხზულების შემცველი სხვა ქართული ხელნაწერები (გაბიძაშვილი 2009ა: 207). დასასრულ, შევნიშნავთ იმასაც, რომ წმ. ნისიმეს „ცხოვრების“ გარეჯულ კრებულში შეტანილი ნუსხა და მასთან დაკავშირებული საკითხები საკმაოდ საფუძვლიანად არის შესწავლილი ფილოლოგოს ქეთევან ასათიანის მიერ 2003 წელს გამოქვეყნებულ სტატიაში „ნისიმეს ცხოვრების“ XII საუკუნის უცნობი ქართული ნუსხის შესახებ (წინასწარი ცნობები)“ (ასათიანი 2003).

⁵⁰ კორნელი კეკელიძის დაკვირვებით, ეს თხზულება აპოკრიფული ხასიათის ძეგლია და უკავშირდება პავლე მოციქულის ერთ-ერთი მოწაფის დიონისე არეოპაგელის სახელს (კეკელიძე 1980: 449-450). განსხვავებული შეხედულება აქვს ენრიკო გაბიძაშვილს. მისი აზრით, დიონისე არეოპაგელის „ცხოვრება“ წმინდად ჰაგიოგრაფიული ჟანრის ნაწარმოებია (გაბიძაშვილი 2009ა: 175-176). დღეისათვის, ჩვენ არ შეგვიძლია ვთქვათ, რეალურად რომელ ჟანრს მიეკუთვნება გარეჯულ კრებულში წარმოდგენილი ტექსტი – აპოკრიფულს თუ ჰაგიოგრაფიულს. ამიტომაც წინამდებარე ნაშრომში თავს ვიკავებთ რაიმე საბოლოო დასკვნისაგან და ჯერჯერობით ღიად

რაც შეეხება Ven.4-ში შეტანილ დანარჩენ ოთხ თხზულებას, ისინი ეგზეგეტიკური (№2), დოგმატიკურ-პოლემიკური (№8), ბიბლიურ-ჰიმნოგრაფიული (№9) და ისტორიულ-ქრონოგრაფიული (№12) ხასიათის ძეგლებს წარმოადგენს. ეს თხზულებებია: №2. „თარგმანებად მომიჯსენისაჲ, თქუმილი წმიდისა გრიგოლი ნოსელისაჲ“⁵¹; №8. „წვალებისა წინამძღუართა შეჩუენებაჲ“⁵²; №9. „ქებაჲ ქებათაჲ, შესხმაჲ წმიდისა ღმრთისმშობლისაჲ ბრძნისა სოლომონისგან“⁵³ და №12.

ეტოვებთ ჩვენთვის საინტერესო თხზულების ჟანრობრივი კუთვნილების საკითხს. ენრიკო გაბიდაშვილის დაკვირვებით, დიონისე არეოპაგელის „ცხოვრებაჲ“ ჩვენამდე მოაღწია X-XIX საუკუნეების თხუთმეტამდე ქართული ხელნაწერის სახით (გაბიდაშვილი 2009ა: 175-176). სამწუხაროდ, დასახელებული თხზულების გარეჯულ კრებულში წარმოდგენილი ნუსხა, ამ ხელნაწერში შეტანილი სხვა საკითხავების მსგავსად, მითითებული არ არის ენრიკო გაბიდაშვილის მიერ 2004 წელს გამოცემულ ბიბლიოგრაფიული ხასიათის წიგნში: „ძველი ქართული მწერლობის ნათარგმნი ძეგლები. ბიბლიოგრაფია. 3. ჰაგიოგრაფია“ (გაბიდაშვილი 2009ა: 176-177).

⁵¹ ამ ეგზეგეტიკური თხზულების ავტორია წმ. გრიგოლ ნოსელი, რაზეც პირდაპირ მიგვითითებს Ven.4-ში შეტანილი ტექსტის სათაური. საკითხავი ქართულად ნათარგმნია გიორგი მთაწმიდელის მიერ (კეკელიძე 1980: 224, 463). უფრო დაწვრილებით ამ თხზულების შესახებ იხ.: „წმიდა გრიგოლი ნოსელი. საღმრთისმეტყველო, ეგზეტიკური და პანეგირიკული თხზულებები“ (წმიდა გრიგოლი ნოსელი 2004: 141-146, 198-285).

⁵² ამ თხზულების შესახებ დაწვრილებით იხ.: წინამდებარე ნაშრომის თავი II, §1.

⁵³ Ven.4-ში შეტანილი საკითხავებიდან განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს „ქებაჲ ქებათაჲს“ ტექსტი. პირველ რიგში, აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ გარეჯულ კრებულში ეს ბიბლიური წიგნი წარმოდგენილია არამხოლოდ დიალოგური ფორმით, რასაც ჯერ კიდევ ათონის 978 წლის ბიბლიაში ვხვდებით (კეკელიძე 1980: 418-419), არამედ – იამბიკოს სახით. ჩვენთვის უცნობ ჰიმნოგრაფს (ნიკოლოზ ნიკრაის?) ტექსტი თორმეტმარცვლიან (5+7) ტაეპებად აქვს დაყოფილი. საყურადღებოა ისიც, რომ Ven.4-ში ყოველი ტაეპის პირველი ხუთი მარცვლის შემდეგ დასმულია ორი (ან ერთი) ხევით აბრუნებული და ორიც ქვემოთ დახრილი მძიმე, მომდევნო შვიდი მარცვლის ბოლოს კი შესრულებულია, როგორც ჩანს, ტაეპის დასრულების აღმნიშვნელი ორწერტილი და ხაზი. ამ მხრივ, გარეჯულ კრებულში შეტანილი ეს თხზულება ძალზედ საინტერესო უნდა იყოს ქართული ჰიმნოგრაფიით დაინტერესებულ მკვლევართათვის. მით უფრო, რომ Ven.4 გადაწერილია გარეჯში ანუ იმ სასულიერო ცენტრში, სადაც დაახლოებით იმავე ხანებში დამიანეს სახელით შემონახვებულ მეფე დემეტრე I-ს (1125-1156 წწ.) შეთხზული აქვს ბრწყინვალე იამბიკოები, მათ შორის, სახელოვანი საგალობელი „შენ ხარ ვენახი“ (კეკელიძე 1980: 314-316; *საქართველოს ...* 2000ბ: 131-132). Ven.4-ში შეტანილი ტექსტი დასათაურებულია შემდეგი სახით: „ქებაჲ ქებათაჲ, შესხმაჲ წმიდისა ღმრთისმშობლისაჲ ბრძნისა სოლომონისგან“. მაშასადამე, ჩვენთვის უცნობი ეგზეგეტიკოსი (ნიკოლოზ ნიკრაი?) „ქებაჲ ქებათაჲს“ განმარტავს, როგორც ბიბლიური მეფე-წინასწარმეტყველის სოლომონის მიერ ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის შესხმას, რაც ერთობ ორიგინალურ მოსაზრებას წარმოადგენს. მაგალითისათვის შევნიშნავთ, რომ „ქებაჲ ქებათაჲს“ ტექსტისადმი სრულებით განსხვავებული დამოკიდებულება ჰქონდათ ისეთი საფუძვლიანი თეოლოგიური განათლების მქონე მეცნიერებს, როგორებიც იყვნენ კორნელი კეკელიძე (კეკელიძე 1980: 428) და გრიგოლ ფერაძე (ფერაძე 2001: 103-113). მათი აზრით, ეს ბიბლიური წიგნი წარმოადგენს არა ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის შესხმას, არამედ ქალისა და ვაჟის სიყვარულისადმი მიძღვნილ ჰიმნს. ვფიქრობთ, მოტანილი მაგალითიდანაც კი ნათლად ჩანს, თუ საღმრთისმეტყველო თვალსაზრისით, რაოდენ საინტერესო ძეგლია გარეჯულ კრებულში წარმოდგენილი „ქებაჲ ქებათაჲს“ ტექსტი. აქვე შევნიშნავთ იმ ფაქტსაც, რომ ხსენებული ბიბლიური წიგნით დიდად იყო დაინტერესებული ზემოთ უკვე ხსენებული გრიგოლ ფერაძე. მკვლევარმა „ქებაჲ ქებათაჲს“ ტექსტი საგანგებოდ თარგმნა ძველი ებრაულიდან და აღნიშნული თარგმანი 1932 წელს გამოაქვეყნა პარიზში, მისივე რედაქტორობით გამოშვებული „ჯვარი ვაზისას“ ფურცლებზე (ფერაძე 1995: 152; ფერაძე 2001: 2001). „ქებაჲ ქებათაჲს“ გარეჯულ კრებულში წარმოდგენილი ტექსტი, შესაბამის გამოკვლევასთან ერთად, გამოქვეყნებულია ზურაბ სარჯველაძის მიერ, 1983 წელს (სარჯველაძე 1983). 2003 წელს „ქებაჲ ქებათაჲს“ ამავე ნუსხის შესახებ რამდენიმე საინტერესო მო-

„მოთხრობად სულ მცირე ვასილოღრაფისგან, რიცხვსათვის დასაბამითგან გარდასრულთა წელთაღსა“⁵⁴.

გარეჯული კრებულის შედგენილობაზე დაკვირვება გვიჩვენებს, რომ აქ თხზულებები კალენდარული წესის დაცვით არ არის დალაგებული. ანუ სხვაგვარად რომ ვთქვათ, Ven.4-ში წარმოდგენილი საკითხავების თანამიმდევრობა არ შეესაბამება იმ მკაცრად განსაზღვრულ კალენდრულ რიგს, რომელთა დაცვითაც ეს ტექსტები მთელი წლის მანძილზე იკითხებოდა საეკლესიო ლიტურგიაში მონაწილე მღვდელმსახურთა მიერ.

მეტიც, გარეჯულ კრებულში შეტანილია რამდენიმე ისეთი თხზულება, რომელსაც არანაირი კავშირი არ აქვს საეკლესიო ლიტურგიასთან. მაგალითად, ასეთი ტექსტებია: დოგმატიკურ-პოლემიკური ტრაქტატი „წვალებისა წინამძღუართა შეჩუენებაჲ“; საისტორიო-ქრონოგრაფიული საკითხავი „მოთხრობად სულ მცირე ვასილოღრაფისგან, რიცხვსათვის დასაბამითგან გარდასრულთა წელთაღსა“ და სხვ.

აღნიშნული თავისებურებების გათვალისწინებით, Ven.4-ის ფილოლოგიური კვლევის უკვე ამ ეტაპზე ცალსახად შეიძლება ითქვას, რომ გარეჯული კრებული არ წარმოადგენს მრავალთავის ტიპის ხელნაწერს ანუ ძველი

საზრება გამოთქვა ციალა ქურციკიძემაც (ქურციკიძე 2003: 613). დასახელებული ორი პუბლიც-კაცია ზემოთ უკვე დაწვრილებით გვექონდა განხილული, ამიტომ აქ აღარ შევჩერდებით მათზე.

⁵⁴ Ven.4-ში წარმოდგენილი თორმეტი თხზულებიდან ჩვენს განსაკუთრებულ ინტერესს სწორედ ეს ისტორიულ-ქრონოგრაფიული ტრაქტატი იწვევს. ამჟამად მომზადებული გვაქვს აღნიშნული ტექსტისადმი მიძღვნილი ვრცელი გამოკვლევა, რომელსაც უახლოეს მომავალში შევთავაზებთ სამეცნიერო საზოგადოებას. რაც შეეხება წინამდებარე ნაშრომს, აქ მხოლოდ იმით შემოვიფარგლებით, რომ სრული სახით წარმოვადგენთ ხსენებული ტრაქტატის ტექსტს: თხზულების სრული ქართული ტექსტი: „**მოთხრობ(ა)დ ს(ულ) მცირე, | ვასილოღრაფის(ა)ნ, რიცხვსათვის დასაბამით(ა)ნ გარდასრულთა წელთაღსა. | ადამისით(ა)ნ წყლით რღუნაქმდის გარდაკდეს | წელნი ორათას ორას | ორმეოცდაორნი. | წყლით რღუნით(ა)ნ | ვ(იდრ)ე გოდლისა შენებადმდე – ოთხას ოცდახუთნი. გოდლისა შენებით(ა)ნ ვ(იდრ)ე | აბრაჰამისამდე – ოთხას ოცდახუთნი. | აბრაჰამისით(ა)ნ ვ(იდრ)ე | გამოსლვამდე ძეთა | ი(სრა) ლისათა – ოთხას | ოცდაათნი. [ექვბტით | გამოსლვით(ა)ნ ვ(იდრ)ე სოლომონის ტაძრისა | შენებადმდე – შვდა[ს] | ორმეოცდაათ]შვდმეტნი. სოლომონის | ტაძრისა შენები[თ(ა)ნ] | ვ(იდრ)ე ტყუეობადმდე | ი(სრა)შლთა – ოთხას ოცდახუთნი. [- -] ხ(ოლო) ჯუშლად – ოთხათას | რვაას ოთხმოცნი. | ტყუეობით(ა)ნ ვ(იდრ)ე ალექსანდრეს მეფობამდე – სამას ათრვაამეტნი. ალექსანდრეს მეფობით(ა)ნ ვ(იდრ)ე | ქ(რისტე)სამდე – სამას სამნი. | ერთბამად – ხუთ ათას | ხუთი წელი. ქ(რისტე)სით(ა)ნ ვ(იდრ)ე დიდისა კოსტანტინე მეფისამდე – სამას ათრვაამეტნი. | დიდისა კოსტანტინესით(ა)ნ | ვ(იდრ)ე მიხაილ მეფისა, თეოფილეს ძისამდე – ხუთას ორმეოცდახუთნი. ერთბამად – ექუს ათას სამას სამეოცდახუთი წელი. | თეოფილეს ძისა მიხაელ მეფისადით(ა)ნ ვ(იდრ)ე | ალექსი კომიანოსისამდე გარდაკდეს | წელნი ორას ორმეოცდახუთნი. | ხ(ოლო) დასაბამით(ა)ნ ვ(იდრ)ე მოაქსამდე გარდაკდეს | წელნი ექუსათას | ექუსჯას და რვანი. და ოდეს ესე ითარგმნა, თუჲ იყო | მარტი, ინდიკტიონი 8 | ბერძულადო (8+1092=1100 წ.) და ა[შ]ს წლამდე 08 (13) [წ]წელი | გარდასრულა. | დაიწერა ხრონიკონსა | ტლა (331+780=1111 წ.), ინდიკტიონსა 2 (5+1107=1112 წ.)“ (ვერაძე 2004: 177-178. შდრ.: ჯოჯუა 2002გ: 107-109).**

ქართული მწერლობიდან კარგად ცნობილ ისეთ ლიტურგიკულ კრებულს, სადაც დიდი საეკლესიო დღესასწაულებისათვის განკუთვნილი, ძირითადად, ჰაგიოგრაფიული და ჰომილეტიკური ხასიათის საკითხავები, სწორედ კალენდარული პრინციპით იყო დალაგებული (შდრ.: მაისურაძე ... 1999: 9-23)⁵⁵.

გადავიდეთ გარეჯული კრებულის გადაწერასთან დაკავშირებულ საკითხებზე. ხელნაწერის გადამწერის ვინაობის, გადაწერის ადგილისა და დროის შესახებ პირდაპირ მითითებას გვაწვდის Ven.4-ის 304v-ს ზედა ნახევარზე შესრულებული ვრცელი ანდერძის ტექსტი. კოლოფონი შესრულებულია გარეჯული კრებულის ძირითადი ტექსტის ხელით, ნუსხურად. რამდენიმე გრაფემა გადმოცემულია ასომთავრულით. ანდერძი, დიდწილად, დაწერილია სინგურით, ხოლო ქრონიკონისა და ინდიკციონის რიცხვები გამოყვანილია შავი (?) ფერის მეღნიით. სრულად მოგვაქვს ანდერძის ტექსტი:

„სახელითა ღ(მრთ)ისაჲთა, წიგნსა ამას ეწოდების სა/ნატრელი. დაიწერა ჴელითა უნდოჲსა, შავ / ნიკ(ოლო)ზ ნიკრადსაჲთა, სანახებსა წ(მიდ)ისა მ(ა)მისა ღ(ავი)თისსა, / გარესჯას, კედელსა (?), რ(ომე)ლსა ეწოდების სახელად / ბერთაჲ, ქრონიკონსა ტპ (1160 წ.), მეფობასა ძისა / ღ(ემე)ტრეს გ(იორგ)ისაზე, წელსა მეფობისა მისისასა მ (3). / დაამყარენ ღ(მერთმა)ნ მეფობ(ა)ჲ მისი სათნოდ ო(ვფლ)ისა ჩ(უენ)ისა / ი(ეს)ჯ ქ(რისტ)ს(ა)ჲ, რ(ომ)ლისაჲ არს ღ(იდე)ბ(ა)ჲ უკ(უნი)თი უკ(უნი)საღმდე, ა(მენ) და შავ ნიკრასა შრომისათვის კ(ურთ)ხ(ე)ვაჲ ს(აუ)კ(უ)ნ(ო)ჲ, ა(მენ). / ღ(იდე)ბ(ა)ჲ ღ(მერთს)ა სრ(უ)ლმყოფელსა ყ(ოველ)თასა, ა(მენ). / მეწუფეო, გ(უა)კ(ურთ)ხ(ე)ნ“ (ფერაძე 2004: 164).

როგორც ვხედავთ, ციტირებული ტექსტი პირდაპირ გვაუწყებს, რომ გარეჯული კრებული გადაწერილი იყო ვინმე ნიკოლოზის მიერ: *„დაიწერა ჴელითა უნდოჲსა, შავ ნიკოლოზ ნიკრადსაჲთა...“*.

⁵⁵ განსხვავებული მოსაზრება ჰქონდა გრიგოლ ფერაძეს. მკვლევრის დაკვირვებით, Ven.4 სწორედ მრავალთავის ტიპის კრებული იყო (ფერაძე 1940: 220-221; ფერაძე 2004: 160, 170). მოგვიანებით, გრიგოლ ფერაძის მოსაზრება რაიმე დამატებითი არგუმენტის გარეშე გაიმეორეს ვახტანგ იმნაიშვილმა და დარეჯან კლდიაშვილმა (იმნაიშვილი 2008: 10; კლდიაშვილი 2008: 11). ჩვენ 2002 წელს გამოქვეყნებულ ერთ-ერთ წერილში საგანგებოდ შევეხეთ გრიგოლ ფერაძის ამ მოსაზრებას და ვფიქრობთ, დამაჯერებლად ვაჩვენეთ, რომ Ven.4 არცერთი ნიშნით არ მიეკუთვნება ლიტურგიკული დანიშნულების მქონე მრავალთავების ჯგუფს. პარალელურად ამისა, ხსენებულ სტატიაში ჰიპოთეზის სახით გამოვთქვით მოსაზრება, რომ გარეჯული კრებული უფრო კერძოდ საკითხავ წიგნს წარმოადგენდა და სავარაუდოდ, სენაკებსა თუ სამარტომყოფელოებში მოღვაწე მონაზვნებისათვის იყო განკუთვნილი (ჯოჯუა 2002გ: 106).

ამავე ანდერძიდან ირკვევა, რომ ნიკოლოზს ნართაული ზედწოდებაც ჰქონია⁵⁶. მას მეტსახელად ნიკრაის ეძახდნენ: „დაიწერა ჳელითა უნდოდა, შავ ნიკოლოზ ნიკრადსადო... შავ ნიკრასა შრომისათჳს კურთხევაჲ საუკუნოდ“.

ცალკე საუბრის თემაა ანდერძის ტექსტში დადასტურებული სიტყვა „შავი“, რომელიც, ერთ შემთხვევაში, Ven.4-ის გადამწერის სახელთან და ზედწოდებასთან არის დაწყვილებული, ხოლო, მეორე შემთხვევაში – მის ზედმეტსახელთან: „დაიწერა ჳელითა უნდოდა, შავ ნიკოლოზ ნიკრადსადო... შავ ნიკრასა შრომისათჳს კურთხევაჲ საუკუნოდ“. ჩვენი დაკვირვებით, ეს სიტყვა ამავე ანდერძში დადასტურებული სიტყვა „უნდოდა“ მსგავსად, საკუთარი თავის დამამცრობელ თუ დამაკნინებელ ტერმინს უნდა წარმოადგენდეს⁵⁷.

გარეჯული კრებულის ანდერძში პირდაპირ არის მითითებული მისი გადამწერის ადგილიც: „დაიწერა... სანახებსა წმიდისა მამისა დავითისსა, გარესჯას, კედელსა (?), რომელსა ეწოდების სახელად ბერთად...“. როგორც ვხედავთ, Ven.4 გადამწერილი იყო გარეჯის მრავალმთაში („გარესჯას“), წმ. დავით გარეჯელის ლავრისა თუ უდაბნოს მონასტრის მიდამოებში („სანახებსა წმიდისა მამისა დავითისსა“) მდებარე⁵⁸, ჯერჯერობით დაუდგენელი ტიპის

⁵⁶ შუა საუკუნეების საქართველოში სიტყვა „ნართაული“ ზედწოდებას, ზედმეტ სახელს აღნიშნავდა, მაგ.: „ღირს ვიქმენ მე, გლახაკი იოვანე, ნართაულად ბერაი, აღსრულებად წმიდასა ამას სახარებასა ოთხთავსა“ (ქუთათელაძე 1955: 2). საერთოდ, ქართულ ნართაულ ზედწოდებებში ორი ჯგუფი გამოიყოფა. პირველ ჯგუფს მიეკუთვნება ზედწოდებები, რომელთა მნიშვნელობაც მეტ-ნაკლებად გასაგებია, მაგ.: გიორგი გრძელი (აბულაძე 1973ა: 236), საბა კუტი (შარაშიძე 1948: 292), მიქაელ მოდრეკილი (ბრეგაძე ... 1959ბ: 544), გაბრიელ პატარაი (ბრეგაძე ... 1973: 389), ბასილი ეტრატაი (ბრეგაძე ... 1973: 395) და სხვ.). რაც შეეხება მეორე ჯგუფს, მას მიეკუთვნება ისეთი ზედწოდებები, რომელთა სემანტიკაც დაუდგენელია, მაგ.: მიქაელ მარცლა, ანტონი ლახტარა, დავით კოჭიკაძე, ელემპი ვოხაზი, იოანე თოჭაბი (სხირტლაძე 1998: 72) და სხვ. ვინაიდან Ven.4-ის გადამწერის ზედწოდების წარმომავლობა უცნობია, ის ნართაულ სახელთა მეორე ჯგუფში უნდა განვიხილოთ.

⁵⁷ სიტყვა „შავი“ სხვა მნიშვნელობით, კერძოდ კი, ნართაულ ზედწოდებად ესმით ილია აბულაძესა (აბულაძე 1973ა: 362-363) და ვახტანგ ბერიძეს (ბერიძე 1967: 223-224). ისინი ითვალისწინებენ XI საუკუნის ერთ-ერთი ხელნაწერის ანდერძის ტექსტს: „დაიწერა წმიდაჲ ესე სახარებაჲ... ჳელითა უბადრუკისა და მწარედ ცოდვილისა შავ ზაქარიასითა“ (ჯანაშვილი 1908: 60) და კალიგრაფს „შავ ზაქარიას“ უწოდებენ. რასაკვირველია, „შავი“ ნართაული ზედწოდებაც შეიძლება იყოს, მაგრამ, რიგ შემთხვევებში, იგი საკუთარი პიროვნების დამაკნინებელ ტერმინს უნდა წარმოადგენდეს, მაგ.: „ესე ალაპნი იქი-აქა დაფანხულად ეწერნეს და საჭირო იყვნეს საძებნელად. ხოლო მე, ბრძანებითა წმიდისა მამისა ჩუენისა იოანესითა, ჩემსა შავ დეკანოზობასა გარდაეწერენ დაწყობით“ (მეტრეველი 1998: 191). Ven.4-ის ანდერძში „შავი“ უეჭველად საკუთარი პიროვნების დამამცრობელი ტერმინი უნდა იყოს, რადგან, საპირისპირო შემთხვევაში, გამოდის, რომ კალიგრაფი საკუთარ თავს ერთდროულად ორი ზედწოდებით იხსენიებდა: „ნიკრაი“ და „შავი“. ასეთ პრეცედენტს კი ქართულ წერილობით ძეგლებში ჯერჯერობით ვერსად მივაკვლიეთ.

⁵⁸ Ven.4-ის ანდერძში მოტანილი ფრაზა „წმიდა მამა დავითი“, შესაბამისი კონტექსტის გათვალისწინებით, აშკარად გულისხმობს გარეჯის მრავალმთაში მოქმედ ერთ-ერთ სავანეს, რომელიც ატარებდა წმ. დავით გარეჯელის სახელს. დღეისათვის მკვლევართათვის ამ სახელით ცნობილია გარეჯის მხოლოდ ერთი მონასტერი – წმ. დავითის მიერ დაარსებული უძველესი ქვაბოვანი სავანე, იგივე წმ. დავით გარეჯელის ლავრა, სადაც დღემდე იხილება

სავანეში („კედელსა (?“), რომლსაც სახელად ბერთას ეძახდნენ („რომელსა ეწოდების სახელად ბერთად“).

სამწუხაროდ, ანდერძის იმ ადგილას, სადაც შესრულებულია სიტყვა „კედელსა (?“ მელანი თითქმის მთლიანად გადასულია, რის გამოც სიტყვის ზუსტად ამოკითხვა ვეღარ ხერხდება. თავდაპირველად, იმედი გვქონდა, რომ ამ განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი ადგილის ამოკითხვას უშუალოდ ხელნაწერის დედანში მაინც მოვახერხებდით, თუმცა, ჩვენი მოლოდინი ფუჭი გამოდგა. გადასული სიტყვის ამოკითხვა ვერც დედანში ვერ შევძელით. მეტიც, ამ ადგილის დანამდვილებით გარჩევა ვერც ვენის ნაციონალური ბიბლიოთეკის სპეციალური ტექნიკური კაბინეტების დახმარებით მოვახერხეთ, რომლებიც, თავის მხრივ, ულტრაიისფერი სხივებით იყო აღჭურვილი.

სამართლიანობისათვის უნდა აღინიშნოს, რომ გარეჯული კრებულის ანდერძის ეს ადგილი საკმაოდ განსხვავებული სახით ამოიკითხა გრიგოლ ფერაძემ. მის მიერ 1940 წელს ავსტრიაში გამოქვეყნებულ გერმანულენოვან სტატიაში კოლოფონის ეს ფრაგმენტი შემდეგი სახით არის წარმოდგენილი: „სანახებსა

წმიდანის საფლავი. ჩვენ საკმაოდ განსხვავებული მოსაზრება გვაქვს აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით და მიგვაჩნია, რომ გარეჯში წმ. დავითის სახელს ატარებდა არამხოლოდ წმიდანის საფლავის ღაღრა, არამედ მისგან სამხრეთით მდებარე დიდი ქვაბოვანი სავანე, რომელიც დღეისათვის უდაბნოს მონასტრის სახელით არის ცნობილი. რას ემყარება ჩვენი ამგვარი მოსაზრება? დავიწყოთ იმით, რომ უდაბნოს მონასტრის მთავარი ეკლესიის ჩრდილოეთი კედლის ფრესკულ მოხატულობაში წარმოდგენილია ქტიტორთა რიგი (X-XI სს.), რომლებიც ტაძრის მოდელს სასოებით მიართმევენ მათ წინ მდგომ წმ. დავით გარეჯელს (აბრამიშვილი 1972: 69-77). დაახლოებით მსგავსი სურათი გვაქვს ამავე მონასტრის ხარების ეკლესიის მოხატულობაში (XIV ს-ის დასაწყისი), სადაც ნინოწმიდელი (?) ეპისკოპოსი იოანე ტაძრის მოდელს, მთავარ ეკლესიაში წარმოდგენილი ქტიტორების მსგავსად, მოწიწებით უწვდის იმავე წმ. დავით გარეჯელს (აბრამიშვილი 1972: 145). რატომ მიართმევენ ზემოხსენებული ქტიტორები მათი საფასით გამოკვეთილი თუ მოხატული ეკლესია-სამლოცველოების მოდელს მაინცადამაინც წმ. დავითს? ამ კითხვაზე ჩვენ ერთადერთი პასუხი გვაქვს. როგორც ჩანს, უდაბნოს მონასტერი წმ. დავით გარეჯელის სახელობისა იყო და ამიტომაც ქტიტორები საკუთარ ღვაწლს სწორედ მას ავედრებდნენ. ჩვენი დაკვირვებით, სწორედ ამ მიზეზით აიხსნება ის მრავლისმეტყველი ფაქტი, რომ მონასტრის მთავარ ტაძარსა (X-XI სს.) და სადიაკენეში (IX ს.) შესრულებული იყო არა რომელიმე სხვა წმიდანის, არამედ მაინცადამაინც წმ. დავით გარეჯელის ცხოვრების ფერწერული ციკლი (აბრამიშვილი 1972: 21-89). სავარაუდოდ, ამავე მიზეზით აიხსნება ის ფაქტიც, რომ უდაბნოს მონასტრის სხვადასხვა ეკლესია-სამლოცველოებსა თუ სატრაპეზოში უჩვეულო რაოდენობით არის წარმოდგენილი წმ. დავით გარეჯელის ფრესკული გამოსახულებები (აბრამიშვილი 1972: 101-114, 143-145). ფრესკულ ნიმუშებზე დაკვირვების გარდა, ზუსტად ანალოგიურ დასკვნამდე მივყავართ უდაბნოს მონასტერში გამოვლენილი წარწერების განხილვასაც. როგორც ირკვევა, ადგილობრივი ეპიგრაფიკული ფონდის მნიშვნელოვანი ნაწილი, ოთხმოცამდე სავედრებელი ტექსტი სწორედ წმ. დავითისადმი იყო მიმართული (კლდიაშვილი ... 1999: 97-375). ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ვფიქრობთ, არ შეეცდებით, თუკი დავასკვნით, რომ უდაბნოს მონასტერი მართლაც წმ. დავით გარეჯელის სახელზე იყო დაარსებული. სამწუხაროდ, წერილობითი წყაროების უქონლობის გამო, ჯერჯერობით არ შეგვიძლია, ვისაუბროთ იმაზე, თუ კონკრეტულად რა სახის ურთიერთმიმართება არსებობდა შუა საუკუნეებში წმ. დავითის საფლავის ღაღრასა და უდაბნოს მონასტერს შორის, რომლებიც, ჩვენი დაკვირვებით, ერთი და იმავე წმიდანის ანუ წმ. დავით გარეჯელის სახელს ატარებდნენ.

წ(მიდ)ისა მამისა დაეითისსა. გარესჯას, კედვისა რ(ომე)ლსა ეწოდების სოფლად ბერთად“ (ქარაგმის გახსნა ჩვენია – თ. ჯ.) (ფერაძე 1940: 226).

როგორც ვხდავთ, განსახილავი ადგილის გრიგოლ ფერაძისეული და ჩვენეული წაკითხვები საკმაოდ განსხვავდება ერთმანეთისაგან, რისი ძირითადი მიზეზიც, ცხადია, ტექსტის დაზიანებაა. გრიგოლ ფერაძისეული პუბლიკაციიდან ჩვენ პრინციპულად ვერ გავიზიარებთ იმ დებულებას, რომ სიტყვა „ბერთადს“ წინ იკითხება სიტყვა „სოფლად“. მართლაც, ანდერძის ტექსტზე დაკვირვება აჩვენებს, რომ აქ, მართალია, ძნელად, მაგრამ მაინც გარჩევით იკითხება სიტყვა „სახელად“. რაც შეეხება გრიგოლ ფერაძის მიერ განსხვავებული სახით წაკითხულ მეორე სიტყვას – „კედვისა“, აქ ვერც უარვეყოფთ და ვერც დავეთანხმებით მკვლევრის მიერ შემოთავაზებულ წაკითხვას, ვინაიდან ანდერძის დაზიანებული ადგილი არ იძლევა რაიმე კატეგორიული დასკვნის გამოტანის უფლებას⁵⁹.

ამრიგად, ჯერჯერობით ღიად ვტოვებთ საკითხს, თუ კონკრეტულად რა ტიპის სამოღვაწეო ადგილსა თუ სავანეს იხსენიებდა ნიკოლოზ ნიკრაი „ბერთას“ სახელით და შესაბამისად, განსახილავი სიტყვის ჩვენეულ წაკითხვასაც კითხვის ნიშნით წარმოვადგენთ წინამდებარე ნაშრომში.

როდის იყო გადაწერილი გარეჯული კრებული? დასმულ კითხავზე პასუხს კვლავ Ven.4-ის ანდერძი გვაძლევს: „დაიწერა... ქრონიკონსა ტპ (1160 წ.), მეფობასა ძისა დემეტრეს გიორგისაზე, წელსა მეფობისა მისისასა ბ (3)“. კოლოფონის ტექსტში მოხსენიებული მეფე გიორგი დემეტრეს-ძის ზეობის საკითხს ვრცლად ქვემოთ შეგვხვებით, აქ კი ყურადღებას მხოლოდ მეორე ქრონოლოგიურ მონაცემზე გავამახვილებთ და მასზე დაყრდნობით, აღვნიშნავთ, რომ გარეჯული კრებული გადაწერილი იყო ტპ (380) ქრონიკონს ანუ ქრისტეშობიდან 1160 წელს (780+380=1160 წ.).

გარეჯული კრებულის გადამწერის ვინაობის, გადაწერის ადგილისა და დროის დადგენის შემდეგ ჩვენ საგანგებოდ გავეცანით საქართველოსა და უცხოეთში დაცულ ქართულ ხელნაწერ წიგნთა სხვადასხვა „აღწერილობებსა“

⁵⁹ სამაგიეროდ, აღნიშნული სიტყვის გრიგოლ ფერაძისეული წაკითხვის მართებულობასთან დაკავშირებით, საკვებით საფუძვლიან ეჭვს ბადებს ის გარემოება, რომ სახელწოდება „კედვის“ მქონე არც სავანე და არც რაიმე სხვა ტოპონიმი დღეისათვის დადასტურებული არ არის გარეჯის მრავალმთის არც ერთ რაიონში (თოდრია ... 1988: 117-119). მიუხედავად ამისა, გრიგოლ ფერაძის მოსაზრებას, როგორც ჩანს, სრულად იზიარებს ფილოლოგოსი ვახტანგ იმნაიშვილი, ვინაც თავის 2008 წლის სტატიაში აღნიშნავს, რომ Ven.4 გადაწერილია „კედვაში, დავით გარეჯის მახლობლად“ (იმნაიშვილი 2008: 11-12, 19).

თუ კატალოგებს და მეტად საინტერესო შედეგამდე მივყავართ. აღმოჩნდა, რომ ნიკოლოზ ნიკრაის Ven.4-ის გარდა, კიდევ ერთი ხელნაწერი წიგნი ჰქონდა გადაწერილი.

მხედველობაში გვაქვს თბილისში, ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის ქართული ხელნაწერი წიგნების H კოლექციაში 1669-ე ნომრით დაცული წმ. იოანე სინელის „კლემაქსის“ ერთ-ერთი ნუსხა, იგივე H-1669. აღნიშნული ხელნაწერი H კოლექციის ხელნაწერთა აკადემიური „აღწერილობის“ IV ტომში პალეოგრაფიული ნიშნების მიხედვით, XII-XIII საუკუნეებით არის დათარიღებული. ამავე „აღწერილობის“ მიხედვით, H-1669-ის გადაწერის ადგილი უცნობია. სამაგიეროდ, „აღწერილობაში“ მოტანილია ხელნაწერისათვის დართული ერთ-ერთი მცირე ანდერძის ტექსტი და მასზე დაყრდნობით, აღნიშნულია, რომ H-1669 გადაწერილი ვინმე ნიკრაია: „სულსა ნიკრაიასა შეუნდვენ ო(ზვალ)ო ღ(მერთ)ო, ა(მინ), რომელმან იშრომა ესე წიგნი“ (მეტრეველი 1950: 96-97).

მიუხედავად იმისა, რომ H-1669-ს გადაწერის ვრცელი ანდერძი არ ახლავს (წიგნს აკლია თავდაპირველი შედგენილობის პირველი თხუთმეტი და ბოლო რამდენიმე ფურცელი), დანამდვილებით შეიძლება ითქვას, რომ იგი, ისე როგორც Ven.4, ნიკოლოზ ნიკრაის მიერაა გადაწერილი.

ამ მხრივ, ყოველგვარი ეჭვი გამორიცხავს Ven.4-ისა და H-1669-ის ძირითადი ტექსტების ერთიმეორესთან შედარებას. ხელნაწერები აბსოლუტურად იდენტური ხელით არის ნაწერი.

ამრიგად, ირკვევა, რომ ნიკოლოზ ნიკრაი დახელოვნებული კალიგრაფი ყოფილა და XII საუკუნის II ნახევარში – 1160 წელსა და მის ახლო ხანებში, გარეჯის მრავალმთაში ორი ხელნაწერი წიგნი გადაუწერია: 1. კრებული „სანატრელი“, იგივე Ven.4; და 2. წმ. იოანე სინელის „კლემაქსი“, იგივე H-1669⁶⁰.

ნიკოლოზ ნიკრაის მიერ გადაწერილი წმ. იოანე სინელის „კლემაქსი“, გარეჯული კრებულისაგან განსხვავებით, შედარებით უფრო უკეთ არის შეწავლილი ფილოლოგოსებისა და ხელოვნებათმცოდნეების მიერ. მათგან, განსაკუთრებული აღნიშვნის ღირსია ხელოვნებათმცოდნე ვახტანგ ბერიძე, რომელმაც ძალიან მაღალი შეფასება მისცა ნიკოლოზ ნიკრაის მხატვრულ-

⁶⁰ ამრიგად, საბოლოოდ დგინდება H-1669-ის წარმომავლობასთან დაკავშირებული რამდენიმე ძირითადი დეტალი. კერძოდ კი, ირკვევა, რომ წმ. იოანე სინელის „კლემაქსის“ ეს ნუსხა გადაწერილი იყო მხატვარ-კალიგრაფ ნიკოლოზ ნიკრაის მიერ, გარეჯის მრავალმთაში, წმ. დავით გარეჯელის ღაერის მიდამოებში, 1160 წლის ახლოსანებში (შდრ.: მეტრეველი 1950: 96-97).

კალიგრაფიულ ოსტატობას. მართალია, ამ შეფასებებისას მკვლევარი ნიკოლოზ ნიკრაის მიერ გადაწერილ მხოლოდ კიდევ ერთ ხელნაწერს, H-1669-ს ეყრდნობოდა, მაგრამ მის მიერ გამოთქმული მოსაზრებები იმდენად ზუსტად შეესაბამება Ven.4-ს, რომ მათი მოხმობა თამამად შეგვიძლია რიგორც H-1669-ის, ისე გარეჯული კრებულის დასახასიათებლად:

„ნიკრაი – კალიგრაფი. ცხოვრობდა XII ან XIII ს-ში. ჩვენ ვიცნობთ მის მიერ გადაწერილ ერთ წიგნს – იოანე სინელის ე. წ. კლემაქსს, რომელიც XI ს-ში ბერძნულიდან გადმოთარგმნა ექვთიმე მთაწმიდელმა. წიგნი (ხელნაწ. ინსტ. H 1669) დიდი ფორმატისაა (36,5 X 29 სმ), 223 ფურცლისაგან შედგება (ქალაქია).

ნიკრას ხელით ნაწერია 16-215 ფურცლები (თავის თავს რამდენსამე მინაწერში ახსენებს – ყოველთვის არშიაზე: „სულსა ნიკრასასა შეუნდვენ ღმერთმან ამენ“ – ფურც. 114, 115, 171 და სხვ.), დანარჩენი – ე. ი. პირველი თხუთმეტი და ბოლო ფურცლები – სხვა ხელითაა გადაწერილი. ეს მეორე კალიგრაფი რიგიანი ოსტატი ყოფილა, მაგრამ განსაკუთრებული რამ დამახასიათებელი ნიშანი არაფერი გააჩნია – წერს შავი მელნით, ორ სვეტად, დაქანებული, გადაბმული კუთხოვანი ნუსხურით. საზედაო ასოები ზოგი მელნითვეა ნაწერი, ზოგი სინგურით. ესაა, რომ პირველ ფურცელზე ტექსტის სვეტების სიგანე სხვადასხვაა – ყუისკენ მდებარე სვეტები უფრო ვიწროა.

ამ კალიგრაფის გვერდით განსაკუთრებით მკაფიოდ ჩანს ნიკრას თავისებურება. მისი ნაწერი (ნუსხურითვე, ყავისფერი მელნით, ორ სვეტად) მოწმობს, რომ იგი დიდი ტემპერამენტისა და ფანტაზიის პატრონი უნდა ყოფილიყო, თანაც, მაინცადამაინც არ დაუდევდა საყოველთაოდ მიღებულ წესებს. ჯერ თვით ტექსტია თითქოს მოუსვენარი ხელით ნაწერი: კალიგრაფიულია, მაგრამ უფრო ძნელად წასაკითხი, ვიდრე მეორე მწერლის ხელი; სიტყვებს შორის წერტილ-მძიმეებია (ძალიან „მოქნეული“ მძიმეებით), სტრიქონებს ზემოთ და ქვემოთ სხვადასხვა დამატებითი ნიშნები (ქარაგმების გარდა), ზოგი ტალღოვანი ხაზივით, ზოგი აყირავებულ მძიმეებივით, ზოგან პატარა წრეები შუაგულში ჩასმული წერტილით. საზედაო ასოები დიდი „გაქანებითაა“ შესრულებული – ყველა ორნამენტირებულია, დიდი, ზოგი ძალიან დიდიც – ყველას კიდურები ხიშტებივით აქვს, ასოს მოხაზულობა ჰორიზონტალური „თაროებითა“ და ბურთულებითაა დანაწევრებული, ზოგს ფოთლები ებმის, ზოგან (სადაც შეკრული მოხაზულობაა) ადამიანის სახეა ჩახატული. არის საზედაო ასოები, რომლებშიაც მთელი სიტყვაა ჩაწერილი, სხვაგან მთელი

სიტყვა გადახლართული სახედაო ასოებითაა ნაწერი. სახედაო ასოები თავისი კულებითა და ხიშტებით ხშირად იჭრება ტექსტში.

არშეები ფართოა და ზედ უამრავი სქოლიოა გამოტანილი: ყველა წერილადაა ნაწერი, ისე, რომ ტექსტი რაღაც ფიგურებს ქმნის თავისი განლაგებით. ზოგან განლაგება მარტივია, საფეხურებივით. მაგრამ ერთგან (ფურც. 181) არშიაზე მეტნით ადამიანის ფიგურის მთელი კონტურია შემოხაზული და სქოლიოს ტექსტი ამ კონტურს ავსებს. ამ კაცს სახე დახატული აქვს და გვერდით აწერია: „მამაი ჯერასიმე“. ნიკრას ფანტაზიისათვის დამახასიათებელია, რომ ჯერასიმე ცალი ხელით ყავარჯენს ეყრდნობა, მეორეში კი უჭირავს პატარა სახედაო ასო, რომლითაც ამ გვერდის ტექსტი იწყება. რამდენსამე ადგილას სქოლიოს ტექსტი ჯვარისებრ ფიგურებს ქმნის, გვხვდება არწივისა და მამლის მოხაზულობაში ჩაწერილი სქოლიოები, ერთგან კი თხისთავიანი კაცის კონტურში (ამ ფანტასტიკურ კაცს აწერია „ვაცკაცი“)⁶¹. ამის გამო გვერდების გაფორმება დინამიკურია, ნიკრად თითქოს სულ ვერ ეგუებოდა ვერაფერს მშვიდსა და სტატიკურს.

ყველა ეს ნახატი მხოლოდ კალმითაა შესრულებული. ნიკრად კალიგრაფი კი ყოფილა, მაგრამ პროფესიონალი მხატვარი არა. მისი ნახატები უფრო ხალხური შემოქმედების ნიმუშებია. ამ უცნაური წიგნის ფურცლებზე თითქოს ხალხური ზღაპრების ფანტაზია და ხალხური იუმორიც კია შემოჭრილი.

იშვიათად თუ მოიძებნება ხელნაწერი, რომელშიაც გადამწერის ინდივიდუალობა ასე მკაფიოდ, უშუალოდ და გულუბრყვილოდ ჩანდეს“ (ბერიძე 1967: 193-194)⁶².

⁶¹ ნიკოლოზ ნიკრაის მიერ H-1669-ის აშეებზე შესრულებული ნახატებიდან, ამჯერად, მხოლოდ თხისთავიანი ადამიანის გამოსახულებას (159r) გამოვეყოფთ. ნახატს ახლავს მინაწერი – „ვაცკაცი“. უეჭველია, რომ აქ ნიკრაის გამოსახული პქონდა ქართული მითოლოგიური პერსონაჟი, ნადირთმფარველი ღვთაება ოჩოკონი, იგივე ვაცკაცი. როგორც ცნობილია, ქართული ზეპირგადმოცემების ოჩოკონს, ისე, როგორც Ven.4-ის ვაცკაცს სხეულის ერთი ნახევარი ვაცისა (მამალი თხის) აქვს, ხოლო მეორე ნახევარი – ადამიანისა (მაცაბერიძე ... 1984: 623). ეს ნახატი მხოლოდ ეთნოლოგებისათვის არ არის საინტერესო. მას დიდი მნიშვნელობა აქვს ქართული მონასტიციზმის ისტორიისათვისაც. მართლაც, XII საუკუნეში, გარეჯელი მწიგნობარი ბერის მიერ მის მიერ გადაწერილი ხელნაწერის აშიაზე წარმართული მითოლოგიური პერსონაჟის გამოსახვის ფაქტი, ნებისმიერი მიზანდასახულობის შემთხვევაში, მნიშვნელოვან შტრიხს წარმოადგენს შუა საუკუნეების ქართული ასკეტური აზროვნებისათვის.

⁶² ვახტანგ ბერიძის მიერ შედგენილი ეს ტექსტი, პრაქტიკულად, უცვლელი სახით, ოღონდ ავტორზე მითითების გარეშე, შეტანილია 2007 წელს დაბეჭდილ „საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის ენციკლოპედიურ ლექსიკონში“ (ნიკრაი ... 2007). ამავე ტექსტის შემოკლებული ვარიანტი, ავრეთვე, ავტორზე მითითების გარეშე, დაბეჭდილია „ქართული საბჭოთა ენციკლოპედიის“ მე-7 ტომშიც: „ნიკრაი, XII ან XIII სს. ქართველი კალიგრაფი. გადაწერია იოანე სინელის ე. წ. კლემაქსი, რ-იც XI ს-ში ბერძნულიდან თარგმნა ექვთიმე მთაწმიდეგმა. ხელნაწერი ნუსხურია, წერს ყავისფერი მეტნით, ორ სვეტად, ნაწერია მოუსვენარი ხელით, ძნელი

გარეჯული კრებულის აშეიბზე დაცულია XIV-XIX საუკუნეებში შესრულებული ასზე მეტი მინაწერის ტექსტი. მათი ერთი ნაწილი საშუალებას გვაძლევს, თვალი გავადევნოთ Ven.4-ის თავგადასავლს აღნიშნულ პერიოდში. ამ მიზნით, გარეჯული კრებულის კოლოფონებიდან საგანგებოდ გამოვეყოფთ რამდენიმე ტექსტს.

Ven.4-ის 305r-ს ზედა ნახევრზე, შავი ფერის მეღნით შესრულებულია ზემოთ უკვე არაერთგზის ნახსენები ურბნელი მთავარეპისკოპოსის ვლასე სააკასძის ვრცელი ნუსხური მინაწერის ტექსტი:

„ღ(იღ)ებ(ა)ღ ღ(მერთს)ა სრულმყოფელსა ყ(ოველ)ისა კ(ე)თილის(ა)სა. ღირს ვიქმენ მე, ურბნ(ელ) მთ(ა)ვ(ა)რებისკ(ო)პ(ო)სი ვლასი, შეკა/ზმად წ(მიდ)ისა ამის წიგნისა „ს(ა)ნატრ(ე)ლისა“; რ(ამეთუ) ჟ(ა)მთა სიგ(რძის)აგ(ა)ნ გ(ა)ნრყუნელ და უკმარ ქმნილიყო და ჩ(უენ) / ახლ(ა)დ, ბრძ(ა)ნ(ე)ბითა და ჯ(ე)რჩინ(ე)ბითა მ(ა)მისა ჩ(უენ)ისა, ტ(ფილელ) მთ(ა)ვ(ა)რებისკ(ო)პოსისა ბ(ა)რნ(ა)ბ(ა)სითა, კველ(ე)ვ(ა)გ შეკ(ა)ზმ(ა)დ სალ(ო)ცველ(ა)დ ც(ო)დვილისა ს(უ)ლისა / ჩ(ემ)ისა და ც(ო)დვ(ა)თა ჩ(ემ)თა შეს(ა)ნდ(ო)ბ(ელ)აღ და ყ(ოველ)თა ჩ(უენ)თა თ(ვ)სთა და ნ(ა)ქთესავთა მიცვ<ი>{აკლ(ე)ბ(ულ)თა შ(ეს)ანდ(ო)ბ(ელ)აღ და აწ, გ(ევე)დრ(ე)ბი ყ(ოველ)თა, რ(ომელ)ნიცა იკითხვდით წ(მიდას)ა / ამ(ა)ს წიგნსა, რ(აძთ)ა კს(ენ)ებ(ულ) ვ(ი)ქმნ(ე)ბ(ო)დეთ წ(მიდა)თა / შ(ინ)ა ღ(ო)ც(უ)ათა თქ(უენ)თა, რ(აძთ)ა თქ(უენ)ცა მო<ა>იღოთ ს(ა)სყიდელ(ი) უხუვად მიმნიჭებლისა მი(ს)ს ყ(ოველ)თა ღ(მრთ)ის(ა)გ(ა)ნ / და ერთობით ღირს ვიქმნეთ ს(ა)ს(უ)ფ(ევე)ლსა ც(ა)თასა, ა(მენ) / ღ(ო)ც(უ)ა ყ(ა)ვთ მ(ა)მისა ბ(ა)რნ(ა)ბ(ა)ს(ა)თ(ვ)ს და ჩ(უენ) ს(უ)ლიერთა ძ(მათ)ათ(ვ)ს და ჩ(ემ), ც(ო)დვილისა ვლასეს(ა)თ(ვ)ს, რ(ომელ)მან / წ(მიდა)ღ ესე წიგნი შევკაზმე. მრ(ა)ვ(ა)ლი ჭირი ვიხილე, ო(ვფა)ლმან უწყის. / შეიკაზმა<ა> წ(მიდა)ღ ესე წიგნი ქ(რონი)კ(ო)ნსა სნწ (1570 წ.)“ (ფერაძე 2004: 164-165).

როგორც ვხედავთ, მინაწერის ტექსტში მოხსენიებულია ორი სასულიერო პირი: კოლოფონის დამწერი ურბნელი მთავარეპისკოპოსი ვლასე და თბილელი მთავარეპისკოპოსი ბარნაბა. მინაწერიდან ცნობილი ხდება ისიც, რომ ვლასე ურბნელს ბარნაბა თბილელის ბრძანებით, საფუძვლიანიად განუახლებია გარეჯული კრებული, რომელიც იმ დროისათვის დაზიანებული და

საკითხავია; საზედაო ასოები ორნამენტითაა შემკული, კიდურები წვეტიანი აქვს, ზოგ ასოს ფოთოლი ებმის, ზოგან ადამიანის სახეა ჩართული, ისინი ხშირად ტექსტშიაც იჭრებიან. შტაბეჭდილება ისეთია, თითქოს ამ უცნაური წიგნის ფურცლებზე ზღაპრების ფანტაზია და ხალხური იუმორიც კი შემოჭრილა. იშვიათია ხელნაწერი, სადაც კალიგრაფის ინდივიდუალობა ასე უშუალოდ და გულიბრყვილოდ იჩენდეს თავს“ (ნიკრაი ... 1984).

ხმარებისათვის გამოუსადეგარი ყოფილა. კოლოფონის ბოლოს მითითებულია მისი დაწერის დრო – ქრონიკონი სნწ (258) ანუ ქრისტეშობიდან 1570 წელი (1312+258=1570 წ.).

მინაწერის ტექსტში მოხსენიებული ქართველი მღვდელმთავრებისა და მათი საქმიანობის შესახებ საკმაოდ მრავალრიცხოვანი ცნობებია დაცული ქართულ წერილობით ძეგლებში.

დავიწყოთ ვლასე ურბნელით. მას ჩვენთვის ცნობილ წერილობით წყაროებში პირველად XVI საუკუნის 60-იან წლებში ვხვდებით. უსანეთის წმ. გიორგის ხატის 1563 წლის ახლო ხანებით დათარიღებულ წარწერაში ვკითხულობთ: „ქ. ნიქოზელს ვლასის და მშობელთა მისთა (?) შ(ეუნდვენ ღ(მერთმა)ნ, ა(მი)ნ“ (ქარაგმის გახსნა და პუნქტუაცია ჩვენია) (ქორდანიას 1897: 404).

თედო ქორდანიას სამართლიანი ვარაუდით, ვლასი ნიქოზელი და ვლასე ურბნელი ერთი და იგივე პირი უნდა იყოს. მკვლევრის დაკვირვებით, ვლასე თავდაპირველად ნიქოზელი მღვდელმთავარი იყო, მოგვიანებით კი ურბნელი მთავარეპისკოპოსის კათედრა დაიკავა (ქორდანიას 1897: 404).

1566 წელს ქართლის მეფე სვიმონ I-მა (1556-1569, 1578-1599 წწ.) ურბნისის ტაძარს განუახლა მამის, მეფე ლუარსაბ I-ის (1527-1556 წწ.) შეწირულება. მეფემ სიგელი ურბნელ მთავარეპისკოპოს ვლასეს უბოძა (კლდიაშვილი ... 1993: 195). აღნიშნულ საბუთში ვლასე მოხსენიებულია, როგორც „კაცი ზეცისა და ანგელოზი ქუეყანისა“ (ქორდანიას 1897: 407). ვფიქრობთ, აქედან, ნათლად ჩანს, რომ ვლასე ურბნელი ამ დროისათვის უკვე დიდად პატივდებული სასულიერო მოღვაწე იყო.

ვლასე ურბნელის შესახებ მომდევნო ცნობები 1570 წელს განეკუთვნება. როგორც ირკვევა, იგი ამ დროისათვის იერუსალიმში იმყოფებოდა და წმიდა მიწაზე დაცული ქართული ხელნაწერების აღდგენა-განახლებისათვის იღწვოდა.

ვლასე ურბნელის წმიდა მიწაზე ჩასვლის შესახებ საყურადღებო ცნობებს გვაწვდის ბარნაბა თბილელის მიერ იერუსალიმის ჯვრის ქართველთა მონასტრის კუთვნილი „მარხვანის“ აშიაზე შესრულებული ერთი კოლოფონი: „შეიკაზმა წ(მიდ)ა ესე და სულთა განმანათლებელი „მარხვანი“ კელითა ურბნისელისა მთ(ავარე)პ(ის)კ(ოპო)ზისა ვლასისითა და კელითა ჩემ ცოდვილისა მთ(ავარე)პ(ის)კ(ოპო)ზისა ბარნაბაძისითა... ქ(ორონი)კ(ონ)ს სნწ (1570 წ.)... ამავე ქორონიკონსა მოვედით ჩუწნცა საქართულლოდთ“ (ქარაგმის გახსნა ჩვენია – თ. ჯ.) (ცაგარელი 1888: 168-169).

ამრიგად, ვიგებთ, რომ ვლასე ურბნელი წმიდა მიწაზე ჩავიდა 1570 წელს, თბილელ მთავარეპისკოპოს ბარნაბასთან ერთად. ჩვენს ხელთ არსებული მასალიდან ირკვევა, რომ ვლასე ურბნელმა წმიდა მიწაზე ყოფნის დროს შვიდი ქართული ხელნაწერი წიგნი გააცხოველა⁶³.

აქედან, ვლასე ურბნელმა ორი ხელნაწერი განაახლა ბარნაბა თბილელთან ერთად. ესენია: „მარხვანი“ (ცაგარელი 1888: 168-169) და „მეტაფრასი“ (ცაგარელი 1894: 51; მარი 1955: 79-81). რაც შეეხება დანარჩენ ხუთ ხელნაწერს, მათ რესტავრაციაზე ვლასე ურბნელი დამოუკიდებლად მუშაობდა. ეს ხელნაწერებია: „თთვენის“ ორი ნუსხა (ცაგარელი 1888: 182; მეფარიშვილი 1949: 231-232; ცაგარელი 1888: 166), „სვინაქსარი“ (ქორდანი 1897: 522-526; მეტრეველი 1950: 82-86), „თარგმანება იოანეს სახარებისა“ (ცაგარელი 1888: 186-188; ქორდანი 1892: 177-179) და ოთხთავი (თაყაიშვილი 1991: 293-296).

შესრულებული სამუშაოს საფასური ვლასე ურბნელს ჯვრის მონასტრის საღაროდან ეძლეოდა. მას გასამრჯელოს უშუალოდ ბარნაბა თბილელი უხდიდა, რომელიც, იმავდროულად, იერუსალიმის ჯვრის ქართველთა მონასტრის წინამძღვარი ანუ ჯვარის მამა იყო. აღნიშნული ვითარება ნათლად არის აღწერილი ვლასე ურბნელის მიერ შესრულებული ერთ-ერთი კოლოფონის ტექსტში: *„შეიკაზმა კ(ე)ლითა ურბნელ მთ(ავარეპის)კ(ოპო)ზისა ვლასისათა და ბრძ(ა)ნებითა, ჯერ-ჩინებითა და თ(ან)აშეწევნითა ტფილელ მთ(ავარეპის)კ(ოპო)ზისა და ჯ(უარ)ის მ(ა)მისა ბარნაბასითა... ხ(ოლო) ხარჯი წიგნთა საძმ(ო)თ და სამონასტრო იყვის, არა ხ(ოლო) მის წიგნისა, ა(რამე)დ ყ(ოველ)თა წიგნთა, რავდენიცა შეიკაზმა კ(ე)ლითა ჩ(უენ)ითა და მ(ა)მისავ(ან) მოვიღებდით რაცაჲ გუკმდის“* (ქარაგმის გახსნა ჩვენია – თ. ჯ.) (მარი 1955: 80-81).

ვლასე ურბნელის მიერ განახლებული ხელნაწერების კოლოფონები გვამცნობენ, რომ მღვდელმთავარმა სამი წიგნი 1570 წელს გააცხოველა. ესენია: „მარხვანი“ (ცაგარელი 1888: 168-169), „სვინაქსარი“ (ქორდანი 1897: 522-526; მეტრეველი 1950: 82-86) და „თარგმანება იოანეს სახარებისა“ (ცაგარელი 1888: 186-188).

ვლასე ურბნელის მიერ აღდგენილი კიდევ სამი ხელნაწერის კოლოფონებს თარიღი არ უზის. ეს ხელნაწერებია: „მეტაფრასი“ (ცაგარელი 1894: 51; მარი

⁶³ 1936 (?) წელს წმიდა მიწაზე მყოფმა გრიგოლ ფერაქემ საგანგებოდ დაძებნა ვლასე ურბნელის მიერ განახლებული ხელნაწერები და მათგან, მხოლოდ სამ წიგნს მიაკვლია. მკვლევრის თქმით, ეს ხელნაწერები ჯვრის მონასტრის ქართულ ხელნაწერთა აღექსანდრე ცაგარელისეულ „აღწერილობაში“ შეტანილი იყო, როგორც №77, №141 და №145 ნუსხები (ფერაქე 1940: 227).

1955: 79-81), „თვენის“ ერთ-ერთი ნუსხა (ცაგარელი 1888: 166) და ოთხთავი (თაყაიშვილი 1991: 236-297. 293-296). მიუხედავად ამისა, საფიქრებელია, რომ ურბნელმა მღვდელმთავარმა ეს ხელნაწერები, პირველი სამი წიგნის მსგავსად, აგრეთვე, 1570 წელს გააცხოველა.

ცალკე საუბრის თემაა XI საუკუნის „თთვენის“ კოლოფონი (ცაგარელი 1888: 182; მეფარიშვილი 1949: 231). ამ ტექსტში მითითებული ქრონიკონი ალექსანდრე ცაგარელმა წაიკითხა, როგორც სნ0 (1572 წ.) და ხელნაწერის აღდგენის ფაქტი, შესაბამისად, 1572 წლით დაათარიღა (ცაგარელი 1888: 182). გარდა ამისა, მკვლევარმა გაითვალისწინა ვლასე ურბნელის მიერ აღდგენილ სხვა ხელნაწერთა კოლოფონებში მითითებული თარიღი – 1570 წელი და ვლასე ურბნელის წმიდა მიწაზე ყოფნის დრო 1570-1572 წლებით განსაზღვრა (ცაგარელი 1888: 64, 169, 182, 261).

მოგვიანებით ალექსანდრე ცაგარელის მიერ შემოთავაზებული ქრონოლოგია უპირობოდ გაიზიარა მკვლევართა ერთმა ნაწილმა და ვლასე ურბნელის წმიდა მიწაზე მოღვაწეობა, აგრეთვე, 1570-1572 წლებით დაათარიღა (თაყაიშვილი 1991: 295; ფერაძე 1940: 227).

კიდევ უფრო მოგვიანებით, 1949 წელს აკადემიური სახით გამოიცა ზემოხსენებული „თთვენის“ კოლოფონის ტექსტი. როგორც ამ პუბლიკაციიდან ირკვევა, მინაწერს თარიღად დასმული აქვს არა ქრონიკონი სნ0 (1572 წ.), არამედ – ქრონიკონი სნწ (1570 წ.) (მეფარიშვილი 1949: 231). შესაბამისად, ცხადი ხდება ისიც, რომ ვლასე ურბნელს XI საუკუნის „თთვენი“, დანარჩენი შვიდი ხელნაწერის მსგავსად, გაცხოველებული ჰქონდა არა 1572 წელს, როგორც ამას ფიქრობდა ალექსანდრე ცაგარელი, არამედ – 1570 წელს.

აღნიშნული მონაცემის გათვალისწინებით, ავტომატურად ვიწროვდება ვლასე ურბნელის იერუსალიმში მოღვაწეობის ქრონოლოგიაც და საბოლოოდ დგინდება, რომ ჩვენამდე მოღწეული წერილობითი ცნობების მიხედვით, ურბნელი მღვდელმთავარი წმიდა მიწაზე იმყოფებოდა არა სამი წლის განმავლობაში ანუ 1570-1572 წლებში, როგორც ეს აქამდე იყო მიღებული, არამედ მხოლოდ ერთი წლის მანძილზე – 1570 წელს.

დასასრულ, საგანგებოდ უნდა შევეხოთ პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართულ ხელნაწერთა ფონდში დაცული XIII საუკუნის ოთხთავის ერთ-ერთ კოლოფონს, რომელიც ძვირფას ცნობებს გვაწვდის ვლასე ურბნელის

ბიოგრაფიის შესახებ. კერძოდ, მინაწერი გვამცნობს, რომ ვლასე ურბნელი გვარად სააკაჰსძე||სააკასძე იყო (თაყაიშვილი 1991: 236-297, 295).

აღნიშნული ცნობა განსაკუთრებით საინტერესო უნდა იყოს სააკაძეთა ფეოდალური სახლის ისტორიით დაინტერესებულ მკვლევრებისათვის. მართლაც, ჩვენს მიერ მოტანილი მასალიდან ნათლად ჩანს, რომ სააკაძეთა საგვარეულო სახლი XVI საუკუნის შუა ხანებისათვის საკმაოდ დაწინაურებული იყო სასულიერო ასპარეზზე. ამ ფეოდალური ოჯახის ერთ-ერთი წარმომადგენელი – ვლასე, ქართლის სამეფოს უმაღლეს სასულიერო წრეს მიეკუთვნებოდა. ის 1560-იანი წლების I ნახევარში ნიქოზელი მღვდელმთავრის კათედრას განაგებდა, ხოლო მოგვიანებით, XVI საუკუნის 60-იანი წლების II ნახევარსა და 1570-იანი წლების დასაწყისში უკვე ურბნელი მთავარეპისკოპოსის წოდებას ფლობდა.

ვლასე ურბნელის მსგავსად, საკმაოდ მრავალრიცხოვანი ცნობები მოგვეპოვება ბარნაბა თბილელის შესახებაც. ეს უკანასკნელი მღვდელმთავრის ხარისხის მიღებამდე, სავარაუდოდ, ქართლის ერთ-ერთი მონასტრის წინამძღვარი და სამეფო კარის მწიგნობარი იყო. მართლაც, ბარნაბა მდივან-წინამძღვრად იწოდება მის მიერ შედგენილ მეფე სვიმონ I-ის 1561 წლის სიგელში (კლდიაშვილი ... 1991: 461).

XVI საუკუნის 60-იანი წლების მეორე ნახევრისათვის ბარნაბა უკვე ტფილელი მთავარეპისკოპოსის კათედრას განაგებდა. მიუხედავად ამისა, იგი ქართლის სამეფო კარს ძველებურად უწევდა მდივან-მწიგნობრის სამსახურს. მისი ხელით არის ნაწერი სვიმონ I-ის მიერ სვეტიცხოვლისათვის მიცემული 1566 წლის შეწირულების წიგნი (ქორდანი 1897: 408; კლდიაშვილი ... 1991: 461), იმავე მეფე სვიმონის მიერ ქვათახევის მონასტრისათვის ბოძებული 1567 წლის სიგელი (ქორდანი 1897: 408-409; კლდიაშვილი ... 1991: 461) და სხვა.

1570 წელს ბარნაბა თბილელი ვლასე ურბნელთან ერთად წმიდა მიწაზე ჩავიდა (ცაგარელი 1888: 168-169). ამ დროისათვის მას თბილისის მთავარეპისკოპოსობის გარდა, იერუსალიმის ჯვრის ქართველთა მონასტრის წინამძღვრობა ანუ ჯვარის მამობაც ჰქონდა მიღებული. 1570 წელს განახლებული „მეტაფრასის“ მინაწერში ვკითხულობთ: „*შეიკაზმა წ(მიდა)ე ესე მეტაჴრასტი (sic) ... ჴ(ე)ლითა ურბნელ მთ(ავარეპის)კ(ოპო)ზისა ვლასისათა და ბრძ(ა)ნებითა, ჴერ-ჩინებითა და თ(ან)ა შეწევნითა ტფილელ მთ(ავარეპის)კ(ოპო)ზისა და ჴ(უარ)ის მ(ა)მისა ბარნაბასითა*“ (ქარაგმის გახსნა ჩვენია – თ. ჯ.) (მარი 1955: 80). იგივეს გვამცნობს საკუთრივ ბარნაბა თბილელის მიერ აღდგენილი „მამათა

სწავლანის“ კოლოფონიც: „*მოვაცხოველე წმიდა) ესე წიგნი ექუსთა დღეთა მე, ცოდვილმან პირ(უელ<ი> ტფილელმან და აწ ჯ(უარი)სა ცხ(ოვე)ლისა მონასტრისა წინამძღ(უარმა)ნ, უღ(ირსმა)ნ ბარნაბა<დ>{მან}*“ (ქარაგმის გახსნა ჩვენია – თ. ჯ.) (ცაგარელი 1888: 180)⁶⁴.

წმიდა მიწაზე ყოფნისას ბარნაბა თბილელმა ფასდაუდებელი სამსახური გაუწია იერუსალიმის ქართულ კოლონიას. როგორც ზემოთ ვნახეთ, 1570 წელს ვლასე ურბნელმა მისი ბრძანებით, შვიდი ქართული ხელნაწერი წიგნი გააცხოველა. საგულისხმოა, რომ ბარნაბა თბილელი უშუალოდ მონაწილეობდა ხელნაწერების აღდგენა-განხლების პროცესში. მან ვლასე ურბნელთან ერთად, ორი ხელნაწერი გააცხოველა: „მარხვანი“ (ცაგარელი 1888: 168-169) და „მეტაფრასი“ (ცაგარელი 1894: 51; მარი 1955: 79-81). გარდა ამისა, ბარნაბა თბილელმა დამოუკიდებლად აღადგინა კიდევ ორი ხელნაწერი: „გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრება“ (ქორდანი 1892: 124; ბრეგაძე ... 1959ბ: 409-411) და „მამათა სწავლანი“ (ცაგარელი 1888: 180).

ბარნაბა თბილელი, სავარაუდოდ, მალევე დაბრუნდა იერუსალიმიდან. 1573 წელს ის უკვე საქართველოში იყო და ნიქოზის ტაძრისათვის სიგელსაც წერდა. სარგის კაკაბაძის აზრით, ეს საბუთი ბარნაბა თბილელის ნათესავების – თმოგველ-უჯარმელ ფაენელისშვილების მიერ უნდა იყოს გაცემული. მკვლევარი სიგელზე დაყრდნობით, იმასაც შენიშნავს, რომ 1573 წლისათვის ნიქოზის საყდარი ფაენელისშვილთა საგვარეულო საძვალე იყო (კაკაბაძე 1913: 6-9).

ის ფაქტი, რომ ბარნაბა თბილელი გვარად ფაენელისშვილი იყო, არანაირ ეჭვს არ იწვევს. წინარეხის ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის ტაძრის საქტიტორო წარწერაში ვკითხულობთ: „*სახელითა<დ> ღ(მრ)თისაღთა<დ> და მეოხებითა წმიდისა<დ> სიონისა ღ(მრ)თისმშობელისათა<დ>, ღირს ვიქმენ მე, ცოდვილი ტფილელი მთავარეპისკოპოზი ბარნაბა<დ> ფაენელისშვილი, აღშენებად წმიდისა<დ> ამის ეკლესიისა, სალოცველად და საღიღებელად მეფეთმეფისა სუმეონისათვის და საღმრთებელად ცოდვილისა სულისა ჩემისათვის, ქორონიკონს სოჴ (1588 წ.),*

⁶⁴ ცალკე მსჯელობის საგანია ბარნაბა თბილელის ჯვრის მამობის ქრონოლოგიური მიმართება წინამძღვარ ეპიფანეს ჯვარის მამობასთან, რომელიც, ამ წოდებას, ელენე მეტრეველის დაკვირვებით, 1567-1593 წლებში ატარებდა (მეტრეველი 1962: 37-39). საინტერესოა, თუ ზემოთ მოტანილი 1570 წლის კოლოფონების შესრულების დროს ჯვარის მამობას ბარნაბა თბილელი ფლობდა, მაშინ ამავე პერიოდში, უფრო ზუსტად კი, 1567-1593 წლებში, ჯვარის მამის წოდებას როგორღა ატარებდა წინამძღვარი ეპიფანე? სამწუხაროდ, აღნიშნული საკითხი საკმაოდ სცილდება ჩვენი ამჟამინდელი ინტერესების სფეროს. ამიტომაც აქ მეტად აღარ შეეჩერდებით მასზე და ამ საკითხის შესწავლას სამომავლოდ მოვუბრუნდებით.

დასაბამითგან კ[ო] (1466 (?) წ.)“ (ქარაგმის გახსნა ჩვენია – თ. ჯ.). (ბერიძე 1943: 606-607).

ჩვენი დაკვირვებით, სწორედ საგვარეულო წარმომავლობით უნდა აიხსნას ბარნაბა თბილელის განსაკუთრებული ყურადღება ნიქოზის საყდრისადმი. ცნობილია, რომ ბარნაბა თბილელმა იერუსალიმიდან ჩამოიტანა და ნიქოზის ტაძარს შესწირა 978 წლის ქართული ხელნაწერი წიგნი (ქორდანიას 1892: 123-124; შარაშიძე 1948: 292-293).

თედო ქორდანიას დაკვირვებით, ბარნაბა თბილელმა იერუსალიმიდან საქართველოში ჩამოიტანა კიდევ ერთი ხელნაწერი – წმ. გიორგი მთაწმიდელის „ცხოვრება“ (ქორდანიას 1892: 124). ჩვენ არ ვიზიარებთ აღნიშნულ მოსაზრებას. დავიწყოთ იმით, რომ წმ. გიორგი მთაწმიდელის „ცხოვრების“ 88r-ზე შესრულებულია ორი ნუსხური მინაწერი: 1. „ღმერთო, შეიწყალე იმერელი ბატონიშვილი ნინო“ და 2. „უფალო, შეიწყალე მონაზონი ფ(ე)ბრ<რ>(ო)ნია, ა(მ)ენ, ა(მ)ენ“ (ტექსტის გამართვა და ქარაგმის გახსნა ჩვენია – თ. ჯ.) (ბრეგაძე ... 1959ბ: 411).

ამ კოლოფონებში დასახელებული პირები მოხსენიებული არიან გარეჯული კრებულის აშიებზე დაცული სამი მინაწერის ტექსტშიც. ჩვენ ქვემოთ დაწვრილებით განვიხილავთ ამ მინაწერებთან დაკავშირებულ საკითხებს. აქ კი მხოლოდ იმას შევნიშნავთ, რომ Ven.4-ის ეს კოლოფონები შესრულებულია XVIII საუკუნის I ნახევარში, წმიდა მიწაზე მყოფი გურული მონაზონის ფებრონია ხევარიძის მიერ. როგორც ირკვევა, მონაზონმა ფებრონიამ იერუსალიმში ყოფნის დროს საკუთარი კოლოფონები ადგილობრივ ეკლესიებსა თუ მონასტრებში დაცულ სხვა ქართულ ხელნაწერებსაც დაურთო. სავარაუდოდ, ამ ხელნაწერთაგან ერთ-ერთი იყო ზემოხსენებული წმ. გიორგი მთაწმიდელის „ცხოვრება“.

თუ ჩვენი მსჯელობა სწორია და ეს მართლაც ასე ჩანს, მაშინ ირკვევა, რომ თედო ქორდანიას მიერ ნახსენები წმ. გიორგი მთაწმიდელის „ცხოვრება“ წმიდა მიწიდან საქართველოში ჩამოტანილი იყო არა 1570-იან წლებში, ბარნაბა თბილელის მიერ, არამედ გაცილებით უფრო გვიან, სავარაუდოდ, XVIII-XIX საუკუნეებში, ვინმე უცნობი პირის მიერ. ყოველ შემთხვევაში, XVIII საუკუნის I ნახევარში, მონაზონ ფებრონიას იერუსალიმში ყოფნის დროს, წმ. გიორგი მთაწმიდელის „ცხოვრება“ ჯერ კიდევ წმიდა მიწაზე იყო დაცული.

დავუბრუნდეთ ბარნაბა თბილელს, რომელმაც საქართველოში დაბრუნების შემდეგაც აქტიურად გააგრძელა წმიდა მიწის ქართულ სავანეებზე ზრუნვა. 1586 წელს მან საკუთარი ხელით შეადგინა კახეთის მეფის ალექსანდრე II-ის (1574-1605 წწ.) მიერ იერუსალიმის ჯვრის მონასტრისათვის მიცემული აბრეშუმის შეწირულების წიგნი (კლდიაშვილი ... 1991: 461).

იმავდროულად, ბარნაბა თბილელი ნაყოფიერად იღვწოდა საკუთარი ეპარქიის ქონებრივი გაძლიერებისათვისაც. 1580 წელს მან ჯავახიშვილებს მცირე საბოძვარი მისცა, სანაცვლოდ კი მათგან, თბილისის სიონის ტაძრისათვის სამი ყმა მიიღო: მამულა, ბატკუა და დათუა არჯევანასშვილები (კლდიაშვილი ... 1991: 461). მანვე 1592 წელს თანღრია ბაიდრისშვილისაგან შეიძინა ყმა-მამული და ისიც თბილისის სიონის ტაძარს შესწირა (კლდიაშვილი ... 1991: 461). ცალკე აღნიშვნის ღირსია ბარნაბა თბილელის მიერ 1588 წელს წინარეხის ეკლესიის აგების ფაქტი, რომელიც შემდგომში თბილელი მღვდელმთავრების უმთავრესი სადგომი იყო შიდა ქართლში (ბერიძე 1943: 606-607).

ბარნაბა თბილელი აქტიურად მონაწილეობდა ქართლის სამეფოს საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ ცხოვრებაშიც. მისი ხელით არის ნაწერი უფლისწულ რამაზ-ყოფილი რომანოზის მიერ ქვათახევის მონასტრისათვის მიცემული 1580 წლის სიგელი (ქორდანიას 1897: 419; კლდიაშვილი ... 1991: 461), იესე-ხანის მიერ სიაუმ სააკაძისათვის ბოძებული 1580 წლის წყალობის წიგნი (კლდიაშვილი ... 1991: 461) და სხვ. ბარნაბა ტფილელი, ჩვენთვის ცნობილ წერილობით წყაროებში, უკანასკნელად, 1592 წლის სიგელში იხსენიება (კლდიაშვილი ... 1991: 461).

წმიდა მიწაზე მყოფი ვლასე ურბნელისა და ბარნაბა ტფილელის ერთობლივი სარესტავრაციო საქმიანობის შესახებ საყურადღებო ცნობებს გვაწვდის ბარნაბა თბილელის მიერ შესრულებული ერთ-ერთი კოლოფონი: *„შეიკაზმა წ(მიდა) ესე და სულთა განმანათლებელი „მარხვანი“ ჳელითა ურბნისელისა მთ(ავარე)პ(ის)კ(ოპო)ზისა ვლასისითა და ჳელითა ჩემ, ცოდველისა ტფილელ მთ(ავარე)პ(ის)კ(ოპო)ზისა ბარნაბადისითა, ესრე სახედ, რომელ: მე ვაცხოველებდ და დაკლებულსა დავსწერდ და დაფარულსა განვაცხადებდ, ხოლო იგი ჰკაზმან და ჰკრავნ და ორნივე ზოგად ვიჭიროდით, არა ხოლო ამის წიგნისა, [არამედ] ყ(ოვე)ლ(ი)ვე წიგნთა რაოდენიცა ახლად განვაკეთეთ“* (ქარაგმის გახსნა ჩვენია – თ. ჯ.) (ცაგარელი 1888: 168-169).

დაახლოებით იგივეს გვამცნობს ვლასე ურბნელიც: „შეიკაზმა წ(მიდა)ე ესე მეტაჭრასტი... კ(ე)ლითა ურბნ(ის)ელ მთ(ავარეპის)კ(ოპო)ზისა ვლასისათა და ბრძ(ა)ნებითა, ჯერ-ჩინებითა და თ(ან)ა შეწევნითა ტფილელ მთ(ავარეპის)კ(ოპო)ზისა და ჯ(უარ)ის მ(ა)მისა ბარნაბასითა. რ(ამეთუ) მე შეკრვასა და შეკაზმასა ვიდუწიდ, ხ(ოლო) იგი დაბნელებ(უ)ლთა მ(ა)თ და უკმარ ქმნილთა ასოთა ვ(ა)ნაახლებნ და დაღათუ აკლნ წერილი, დასწერნ და სრ(უ)ლ ჰყოფნ და ესრეთ ზოგად ვიჭირვოდეთ და ვშურებოდეთ“ (ქარაგმის გახსნა ჩვენია – თ. ჯ.) (მარი 1955: 80).

როგორც ვხედავთ, ამა თუ იმ ხელნაწერის ერთობლივი აღდგენა-განახლებისას ვლასე ურბნელი საკუთრივ ხელნაწერის შეკვრა-შეკაზმით იყო დაკავებული, ბარნაბა ტფილელი კი შელახულ ტექსტს აცხოველებდა. ეს არც არის გასაკვირი. ეს უკანასკნელი ხომ დახელოვნებული კალიგრაფი იყო და როგორც ზემოთ ვნახეთ, ქართლის სამეფოში ხშირად მდივან-მწიგნობრის მოვალეობასაც ასრულებდა.

ცალკე საუბრის თემაა მათ მიერ დამოუკიდებლად განახლებული ხელნაწერები. ვლასე ურბნელმა ამ გზით აღადგინა ხუთი წიგნი, ხოლო ბარნაბა ტფილელმა – ორი ხელნაწერი. საფიქრებელია, რომ ამ შემთხვევაში, მღვდელმთავრები თავად ასრულებდნენ როგორც წიგნის შეკვრა-შეკაზმვასთან, ისე ტექსტის განხლება-გაცხოველებასთან დაკავშირებულ სარესტავრაციო სამუშაოებს.

ჩვენი დაკვირვებით, ვლასე ურბნელისა და ბარნაბა თბილელის მიერ წმიდა მიწაზე რესტავირებულ ქართულ ხელნაწერ წიგნებს შორის, უსათუოდ უნდა იგულისხმებოდეს გარეჯული კრებულიც. აქვე, გასათვალისწინებელია ისიც, რომ Ven.4-ის კოლოფონში ხელნაწერის განმაცხოველებელად მოხსენიებულია არა ორივე მღვდელმთავარი, არამედ მხოლოდ ურბნელი მთავრეპისკოპოსი ვლასე. როგორც ჩანს, გარეჯული კრებულის რესტავრაციით უშუალოდ ვლასე ურბნელი იყო დაკავებული, ბარნაბა თბილელი კი მას რაიმე სხვა სახით უწევდა ამ საქმეში თანადგომას.

ამრიგად, ვფიქრობთ, არ შეეცდებით, თუკი დავასკვნით, რომ ვლასე ურბნელისა და ბარნაბა თბილელის წმიდა მიწაზე ყოფნის უამს ანუ 1570 წელს, Ven.4 გარეჯიდან უკვე იერუსალიმში იყო გადატანილი და ერთ-ერთი ადგილობრივი ქართული ეკლესიისა თუ მონასტრის საკუთრებას წარმოადგენდა.

ვლასე ურბნელის მიერ გარეჯული კრებულის აშიაზე შესრულებული კოლოფონი ხელნაწერის წმიდა მიწაზე მოხვედრის თარიღის გარდა, სხვა საინტერესო ცნობასაც გვაწვდის Ven.4-ის კოდიკოლოგიის შესახებ. როგორც მისი ტექსტიდან ირკვევა, 1160 წელს გადაწერილი გარეჯული კრებული XVI საუკუნის II ნახევრისათვის უკვე ძალზედ დაზიანებული იყო და საკითხავად აღარ გამოიყენებოდა. ხელნაწერის აღდგენა-განახლების საქმეს ურბნელმა მთავარეპისკოპოსმა ვლასე სააკასძემ მოჰკიდა ხელი, ვინაც 1570 წელს თბილელი მთავარეპისკოპოსის ბარნაბა ფავნელის შვილის ბრძანებით, საფუძვლიანად გააცხოველა, მისივე სიტყვებით რომ ვთქვათ, „შეკაზმა“ „უამთა სიგრძისაგან განრყუნილი და უჯმარ ქმნილი“ გარეჯული კრებული.

ვლასე ურბნელის მიერ შესრულებული 1570 წლის მინაწერის განხილვის შემდეგ ჩვენ კვლავ ვუბრუნდებით გარეჯული კრებულის კოლოფონებს და მათგან საგანგებოდ გამოვყოფთ კიდევ ერთი მინაწერის ტექსტს, რომელიც საშუალებას გვაძლევს, უფრო მეტად დავაზუსტოთ Ven.4-ის წმიდა მიწაზე მოხვედრის თარიღი.

მხედველობაში გვაქვს ხელნაწერის 120r-ს მარჯვენა აშიაზე, პაწაწინა ნუსხური ასოებით შესრულებული სავედრებელი მინაწერი, რომელიც შემდეგი სახით იკითხება:

„გაჲ, მე, ყ(ოფლ)ით / ც(ო)დვით / სავსესა / ამბრ(ო)ს(ეს). / ო(უფალ)ო ი(ეს)უ ქ(რისტ)ე, / მოიხსენე ს(ული) / პ(ა)ტრ(ო)ნისი ქაიხოსროსი / წყ(ა)ლობით / ს(ა)ს(უ)ფ(ე)ვ(ელ)სა / შ(ენ)სა“ (ფერაძე 2004: 181).

როგორც ვხედავთ, სავედრებელში მოხსენიებულია ვინმე პატრონი ქაიხოსრო და კოლოფონის დამწერი ამბროსე. დასახელებული პირების ვინაობა და მათი მოღვაწეობა ქართული ისტორიოგრაფიისათვის კარგად არის ცნობილი. კერძოდ, პატრონი ქაიხოსრო არის თავისი დროის გამოჩენილი პოლიტიკური მოღვაწე, სამცხის ათაბაგი ქაიხოსრო I (1498-1500 წწ.), რომლის შესახებაც XV-XVI საუკუნეების ქართულ და უცხოურ წყაროებში მრავალრიცხოვანი ცნობებია დაცული.

XV-XVI საუკუნეების საქართველოს ისტორიის ერთ-ერთი თვალსაჩინო ფიგურაა ამბროსეც. ეს უკანასკნელი ჩვენთვის ცნობილ წერილობით წყაროებში პირველად XV საუკუნის 90-იან წლებში იხსენიება. ამ დროისათვის სამცხის ათაბაგის კარზე აღზრდილი ამბროსე უკვე დახელოვნებული მხატვარ-კალიგრაფი იყო. მან 1494 წელს გადაწერა და მდიდრულად შეამკო „ფსალმუნის“ ერთ-ერთი ნუსხა. ხელნაწერის ანდერძში ვკითხულობთ: „გათავადეს

ქორონიკონსა რაბ (1494 წ.), აპრილსა კმ (25) კელითა ფრიად ცოდვილისა მწერლისა ამბროსესითა“ (ბრეგაძე ... 1985: 70).

1500 წელს ათაბაგი ქაიხოსრო I გარდაიცვალა და სამცხის მთავარი მისი ძმა, მზეჭაბუკი (1500-1515 წწ.) გახდა. ახლად აღსაყდრებულმა ათაბაგმა გადაწყვიტა, აღმოსავლეთ საქრისტიანოს სამონასტრო ცენტრებისათვის ათაბაგ ქაიხოსრო I-ის სულის მოსახსენიებლად მდიდრული შეწირულობა გაეგზავნა და ამ საქმის აღსრულება ამბროსეს დააგადა (მენაბდე 1980: 50, 112, 226).

ამბროსე თავდაპირველად ათონის მთაზე გაემგზავრა. ათონის ღმრთისმშობლის ქართველთა მონასტრის სააღაპე წიგნის №162-ე ჩანაწერში ვკითხულობთ: „შემდგომად ამისა მე, სავაგლახო, აღზრდილი კურთხეულისა და სულდიდებულისა პატრონის ქაიხოსროსი, ამბროსი წარმომავლინა პატრონმან, ძმამან მათმან მზეჭაბუკ სრულიად საბერძნეთად, იზრუსალემს და სინასცა მრავლითა ს[ა]ქონლითა, დაუწყეთ გაცემა ტრაპიზ[ო]ნტით კოსტანტიპოლემდის და კოსტანტიპოლითგან ვიდრე ამა წმიდასა მთამდე“ (მეტრეველი 1998: 185).

ამავე სააღაპე წიგნის №163-ე ჩანაწერიდან ვიგებთ, რომ ამბროსემ თავადაც დიდი ღვაწლი დასდო ათონის ქართველთა მონასტერს: „ვერეთვე აღზრდილი პატრონის ქაიხოსროსი ამბროსი დიდად შეეწია ამა მონ[ა]სტერსა, პორტაიტისა ღმრთისმშობლისა ხატი მოჭედა მიიმედ, მისსავე ეკკლესიასა ზედა პირლო აღაშენა და გა[ა]მაგრა თოფითა და საუძღურე აღაშენა მისით აკაზმულობითა და ღომატო მეტოქი მისით[ა] წყალობითა აშენდა“ (მეტრეველი 1998: 186).

აღნიშნული სამსახურის სანაცვლოდ, სამონასტრო ძმობამ ამბროსეს წირვალოცვა და ალაპი გაუჩინა. საგულისხმოა, რომ ამბროსემ ზემოხსენებული ჩანაწერები საკუთარი ხელით შეიტანა მონასტრის სააღაპე წიგნში (სხირტლაძე 1994: 11).

1990-იან წლებში ხელოვნებისმცოდნე ზაზა სხირტლაძემ გამოთქვა მოსაზრება, რომ ამბროსემ ათონზე ყოფნის უამს საკუთარი ხელით მოჭედა პორტაიტის ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის ხატის პერანგი (სხირტლაძე 1994: 19-20). თუ მკვლევრის დაკვირვება სწორია, მაშინ ირკვევა, რომ მხატვარ-კალიგრაფი ამბროსე ჩინებული ოქრომჭედელიც ყოფილა.

ათონიდან ამბროსე იერუსალიმს გაემგზავრა და ადგილობრივ სასულიერო ცენტრებს ათაბაგ მზეჭაბუკის მიერ გამოგზავნილი შეწირულობა დაურიგა. წმიდა მიწაზე ჩატანილი შეწირულობის მნიშვნელოვანი ნაწილი იერუსალიმის ჯვრის ქართველთა მონასტერს გარდაცვლილი ქაიხოსრო I-ის სალოცავად გადაეცა. აღნიშნული ამბები გადმოცემულია ჯვრის მონასტრის ალაპების ე. წ.

ტიშენდორფისეულ ნუსხაში. ამ ნუსხის №90 ალაპის ტექსტში ადგილობრივი ქართველი მოწესეები მოგვითხრობენ: „ჩუნა, ჯუარელთა ძმათა და დათა და სრულიად საღ(მრ)თ(ლ)მან კრებულმან, დავდევით ესე წიგნი პატრონსა ათაბაგსა მზეჭაბუკს, კურთხეულისა მათის ძმისა ქაიხოსროს სულისა სამლოცველოდ. დიადი საქონელი გამოევ ზაგნა მათისა გაზრდილისა ამბროსეს კელითა და მთაწმიდას და სრულად საბერძნეთშიგან მრავალი გაეცა, აგრევე, ამა საუფლოთა და წმიდათა ადგილთა მოიღო“ (მეტრეველი 1962: 77). მიღებული შეწირულების სანაცვლოდ, ჯვრის მონასტერში ათაბაგ ქაიხოსრო I-ის მოსახსენიებლად წირვა-ლოცვა და ალაპი დააწესეს.

წმიდა მიწაზე მყოფმა ამბროსემ ჯვრის ქართველთა მონასტერს საკუთარი სახელითაც მისცა შეწირულება, რისთვისაც ადგილობრივმა მოწესეებმა ამბროსეს სახელი სამონასტრო სულთა მატიანეში შეიტანეს და მას მოსახსენიებელი განუწესეს. ჯვრის მონასტრის სააღაპე წიგნის №90 ჩანაწერის ბოლოს აღნიშნულია: „აგრევე ესე ყული მისის ყმის ამბროსეს კელითა ისაქმა და მოგვიდა და ერთი თახი შემოსწირა ჯუარს პატიოსანსა და კოსრომელი ჰერა და ერთი კარი იყიდა სამეგრეოსა, საპატიო და ამა ყულ(ა)დსათუზ მატიანეშიგან ჩავწერეთ და მოსაკსენებელშიგან. ამბროსეს და მისთ დედა-მამათ შეუნდვნეს ღმერთმან. თხუთმეტი ფლური შესავლად მოგუცა“ (მეტრეველი 1962: 77).

ელენე მეტრეველის აზრით, №90 ალაპის შედგენა და შესაბამისად, ამბროსეს იერუსალიმს ჩასვლა, 1501 წლით უნდა დათარიღდეს (მეტრეველი 1962: 133-134). დღეისათვის აღნიშნული მოსაზრება მთლიანად არის გაზიარებული ქართველ მკვლევართა მიერ (მენაბდე 1980: 50, 112, 226; სხირტლაძე 1994 და სხვ.).

ამბროსე საკმაოდ დიდხანს დარჩა წმიდა მიწაზე. იერუსალიმის ჯვრის მონასტერში ყოფნის დროს მან ოთხთავის გადაწერაც კი მოასწრო: „და აწ, ესე სახარებად აღიწერა ცოდვილისა ამბროსისაგან იზრუსაღემს, მონასტერსა ჯუარისა პატიოსნისასა, სადიდებლად ღმრთისა, მამისა, ძისად და სულისა წმიდისა და სალოცველად სულდიდებულისა პატრონის ქაიხოსროსთუზ“ (მეტრეველი ... 1957: 98)⁶⁵.

⁶⁵ ცალკე აღნიშვნის ღირსია ის ფაქტი, რომ რომ ამბროსეს ყოფნის არავითარი კვალი არ ჩანს სინას მთაზე. არადა, ათონის ქართველთა მონასტრის საარაპე წიგნის №162 ჩანაწერის მიხედვით, მას ათონისა და იერუსალიმის შემდეგ, სინას მთის მონასტრებისათვისაც უნდა ჩაეტანა შეწირულება (96, 185). აღნიშნულ ფაქტს ყურადღება საგანგებოდ მიაქცია ზაზა სხირტლაძემ. მისი დაკვირვებით, იერუსალიმში მყოფმა ამბროსემ რაიმე მიზეზების გამო, მოგზაურობა შეწყვიტა და სინას მთაზე აღარ ჩავიდა (სხირტლაძე 1994: 18).

ჩვენი დაკვირვებით, ამბროსემ გარეჯული კრებული სწორედ წმიდა მიწაზე ყოფნის დროს ანუ 1501 წლის ახლოხანებში მოიხილა და საკუთარი სავედრებელიც მაშინ დაურთო იერუსალიმის ერთ-ერთ ქართულ ეკლესიასა თუ მონასტერში დაცულ ამ ჩვენთვის საინტერესო ხელნაწერს.

თუ ჩვენი დაკვირვება სწორია და ეს მართლაც ასე ჩანს, მაშინ, ირკვევა, რომ Ven.4 გარეჯიდან წმიდა მიწაზე გადატანილი იყო არა 1570 წელს, როგორც ეს ზემოთ გვქონდა აღნიშნული, არამედ გაცილებით უფრო ადრე, ჯერ კიდევ 1501 წლის ახლოხანებამდე პერიოდში.

ზემოთ განხილული XVI საუკუნის ორი მინაწერის გარდა, გარეჯულ კრებულს დართული აქვს კიდევ ერთი ნუსხური მინაწერის ტექსტი, რომელიც, ერთი მხრივ, სრულებით ადასტურებს ამბროსესა და ვლასე ურბნელის მიერ დაწერილი კოლოფონების ცნობებს, ხოლო, მეორე მხრივ, მნიშვნელოვნად აზუსტებს მათ ჩვენებას Ven.4-ის წმიდა მიწაზე გადატანის ქრონოლოგიის თაობაზე.

ჩვენებული მინაწერი შესრულებულია გარეჯული კრებულის 18v-ს ქვედა აშიაზე. მელანი ალაგ-ალაგ ადგილას გადასულია, რის გამოც ტექსტის რამდენიმე ფრაგმენტი შეუიარაღებელი თვალით აღარ იკითხება. აღნიშნული დაბრკოლების გადალახვაში დიდი დახმარება გაგვიწია ვენის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ტექნიკურმა კაბინეტებმა, სადაც ულტრაიისფერი სხივების დახმარებით, სრულად ამოვიკითხეთ კოლოფონი. მოგვაქვს მინაწერის ტექსტი:

„ქ. საშინელო წ(მიდა)ნო ადგ(ი)ლნო და საფლაო ქ(რისტეს)ო / და ყ(ოვლა)დ წ(მიდა)ო ღ(მრთ)ისმშობ(ე)ლო, შეიწყ(ა)ლე ს(უ)ლი საწ[ყა]ლი აღდგომელი იოსებ ბუნტუსძისა, / მის(ი) მშობლი(ს) მზ[ექა]ლ(ი)სი“ (ფერაძე 2004: 181).

როგორც ვხედავთ, მინაწერის ტექსტში მოხსენიებული არიან აღდგომელი იოსებ ხუნტუსძე და მისი დედა მზექალი. იერუსალიმის აღდგომის ტაძრის ქართველი მოძღვრის, იგივე აღდგომელი იოსებ ხუნტუსძის სახელი და მოღვაწეობა ქართული ისტორიოგრაფიისათვის საკმაოდ კარგად არის ცნობილი. იგი დახელოვნებული მწიგნობარი იყო. იერუსალიმის ჯვრის ქართველთა მონასტრის „საწინასწარმეტყველოს“ ერთ-ერთ მინაწერში ვკითხულობთ: „სულსა ამა წ(ი)გნისა მკაზმავსა აღდგომელსა იოსებს ხუნტუს ძესა... მისსა მამასა გობნასა და მეუღლესა მისსა მზექალს შ(ეუნდუნ)ეს ღ(მერთმა)ნ“ (ქარაგმის გახსნა ჩვენია – თ. ჯ.) (ცაგარელი 1888: 153).

როგორც აღნიშნული მინაწერიდან ირკვევა, იოსებ ხუნტუსძის მამას სახელად გობნა, დედას კი – მზექალი ერქვა. თავად იოსები ხელნაწერის შეკაზმვის დროს აღდგომის ტაძრის მოძღვარი იყო, რის გამოც ის ტექსტში აღდგომელად არის მოხსენიებული.

„საწინასწარმეტყველოს“ მინაწერის ცნობებს მნიშვნელოვნად აზუსტებს სინას მთის წმ. ეკატერინეს მონასტრის ქართველთა ეკლესიის სულთა მატიანე. აქ, ხელნაწერის 196r-ზე, მატიანის ძირითადი ტექსტისაგან განსხვავებული (იოსებ ხუნტუსძის?) ხელით შესრულებულია ორი ჩანაწერი: 1. „ს(უ)ლსა ი(ო)ანე-ეოფ(ი)ლისა იოსებს ხუნტუსძესა შ(ეუნდვენ)ს ღ(მერთმა)ნ“; და 2. „ს(უ)ლსა გოგნიასა ხუნტუსძესა შ(ეუნდვენ)ს ღ(მერთმა)ნ; მისსა მეუღლესა მზექალს შ(ეუნდვენ)ს“ (ქარაგმის გახსნა ჩვენია – თ. ჯ.) (ჯავახიშვილი 1947: 243. შდრ.: კლდიაშვილი 2008: 111-112, 177). ამრიგად, ირკვევა, რომ იოსების მამას სახელად არა გობნა, არამედ გოგნია ერქვა. რაც შეეხება თავად აღდგომელ მწიგნობარს, იოსები მისი საბერო სახელი იყო, ერისკაცობაში კი მას იოანე ეწოდებოდა.

როგორც წმიდა მიწის ქართული ხელნაწერების კოლოფონებიდან ვიგებთ, იოსებ ხუნტუსძე სამწიგნობრო საქმიანობას შემონაზუნებამდეც ეწეოდა. ჯვრის მონასტრის XIII-XIV საუკუნეების ერთი ხელნაწერი კრებულის მინაწერში აღდგომელი მწიგნობარი სწორედ იოანეს სახელით იყო მოხსენიებული: „ს(უ)ლსა ამა წიგნიჩსქ კაზმავსა ი(ო)ანე ხუტუნძესა შ(ეუნდვენ)ს ღ(მერთმა)ნ“ (ქარაგმის გახსნა ჩვენია – თ. ჯ.) (მარი 1955: 43. შდრ.: კლდიაშვილი 2008: 111).

იოსებ ხუნტუსძისა და მისი ოჯახის შესახებ ძვირფას ცნობებს გვაწვდის ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის ქართულ ხელნაწერთა A კოლექციაში მე-40 ნომრით დაცული ხელნაწერის, იგივე A-40-ის ვრცელი კოლოფონიც: „სულსა ამისა წიგნისა კაზმავსა, აღდგ[ო]მელსა იოსებს ხუტუნასძესა შ(ეუნდვენ)ს ღ(მერთმა)ნ; ჩუწნთა მამასა გოგნიას ხუტუნასძესა შ(ეუნდვენ)ს ღ(მერთმა)ნ; და მეუღლესა მისსა მზექალს შ(ეუნდვენ)ს ღ(მერთმა)ნ; ძეთა მათთა ხუხუბიადს, ლალადს და ნთლს შ(ეუნდვენ)ს ღ(მერთმა)ნ, ამინ, ამინ, ამინ, კირიელეისონ“ (ბრეგაძე ... 1973: 122. შდრ.: კლდიაშვილი 2008: 111-112).

მაშასადამე, ირკვევა, რომ იოსებ ხუნტუსძეს ჰყავდა სამი ძმა: ხუხუბიად, ლალად და კიდევ ერთი პირი, რომლის დაქარაგმებული სახელის (ნთლ) მართებულად წაკითხვა ჯერჯერობით ვერ ხერხდება. ცალკე საუბრის თემაა იოსების გვარი, რომელიც ჯვრის მონასტრის „საწინასწარმეტყველოს“ მინაწერსა და სინას მთის წმ. ეკატერინეს მონასტრის ქართველთა ეკლესიის

სულთა მატთანეში მოტანილია „ხუნტუსძის“ ფორმით, ხოლო ჯვრის მონასტრის XIII-XIV საუკუნეების კრებულისა და A-40-ის მინაწერებში – „ხუტუნძისა“ და „ხუტუნასძის“ ფორმებით.

იოსებ ხუნტუსძის ბიოგრაფიის შესახებ კიდევ უფრო წინააღმდეგობრივი ხასიათის ცნობებს გვაწვდის ჯვრის მონასტრის „მამათა ცხოვრების“ ერთი კოლოფონი: „შემკაზმელი იოსებ ყოფილი იონად, მღ(ღელ)-მონაზონი ხუნტუსძე“ (ქარაგმის გახსნა ჩვენია – თ. ჯ.) (ცაგარელი 1888: 174).

თუ ამ კოლოფონის აღექსანდრე ცაგარელისეული წაკითხვა სწორია, მაშინ გამოდის, რომ იოანე-ყოფილმა იოსებ ხუნტუსძემ მოგვიანებით კიდევ ერთხელ შეიცვალა სახელი (?) და ახლა უკვე იონა ეწოდა, რაც ცოტა უცნაური ჩანს. გარდა ამისა, საკმაოდ გაუგებარია ისიც, რატომ მოიხსენიებს იოსებ ხუნტუსძე საკუთარ თავს უბრალო მღვდელ-მონაზონად, მაშინ, როცა მას უკვე მიღებული აქვს იერუსალიმის აღდგომის ტაძრის მოძღვრის ანუ აღდგომელის მაღალი და საპატიო წოდება.

ცალკე საუბრის თემაა იოსებ ხუნტუსძის მოღვაწეობის დრო. აღექსანდრე ცაგარელის დაკვირვებით, იოსებ ხუნტუსძე XVI საუკუნის მოღვაწე იყო (ცაგარელი 1888: 115).

განსხვავებული მოსაზრება აქვს ლევან მენაბდეს. მართალია, მკვლევარი პირდაპირ არ ეხება იოსებ ხუნტუსძის მოღვაწეობის ქრონოლოგიას, მაგრამ მის სამწიგნობრე საქმიანობას სხვა აღდგომელი მოწესის მახარებელის მოღვაწეობის შემდგომი პერიოდით განსაზღვრავს. ლევან მენაბდისავე დაკვირვებით, იოსებ ხუნტუსძის მოღვაწეობა ქრონოლოგიურად წინ უსწრებდა აღდგომის ტაძარში დამკვიდრებული კიდევ ერთი პირის – ხუცესმონაზონ იოაკიმეს სამწიგნობრე საქმიანობას. ამასთან, მკვლევარი მახარებელის აღდგომის ტაძარში მოსაგრეობის ქრონოლოგიას 1400 წლის ახლო ხანებით განსაზღვრავს, ხოლო ხუცესმონაზონ იოაკიმეს 1502 წლის ახლოხანების მოღვაწედ მიიჩნევს (მენაბდე 1980: 144). აქედან, ვფიქრობთ, უკვე ავტომატურად გამომდინარეობს დასკვნა, რომ ლევან მენაბდის აზრით, იოსებ ხუნტუსძე 1400 და 1502 წლებს შორის პერიოდში ანუ XV საუკუნეში მოღვაწეობდა.

იოსებ ხუნტუსძის მოღვაწეობის ქრონოლოგიას სულ ბოლოს შეეხო ისტორიკოსი დარეჯან კლდიაშვილი, რომელმაც 2008 წელს სათანდო გამოკვლევასთან ერთად, გამოაქვეყნა სინას მთის წმ. ეკატერინეს მონასტრის ქართველთა ეკლესიის სულთა მატთანეს ტექსტი (კლდიაშვილი 2008).

ჩვენ ზემოთ აღვნიშნეთ, რომ იოსებ ხუნტუსძისა და მისი ოჯახის წევრთა მოსახსენებლები შეტანილია სინას მთის სულთა მატეანეში. დარეჯან კლდიაშვილმა საგანგებოდ მიაქცია ყურადღება აღნიშნულ ჩანაწერებს და დაადგინა, რომ ეს მოსახსენებლები შესრულებული იყო XV საუკუნის II ნახევარში, სავარაუდოდ, თავად იოსებ ხუნტუსძის ხელით (კლდიაშვილი 2008: 111-112).

ამრიგად, ირკვევა, რომ იოსებ ხუნტუსძე მოღვაწეობდა არა XVI საუკუნეში, როგორც ამას მიიჩნევდა ალექსანდრე ცაგარელი, არამედ – შედარებით უფრო ადრე, XV საუკუნეში, როგორც ამას ვარაუდობდა ლევან მენაბდე, უფრო ზუსტად კი – XV საუკუნის II ნახევარში, როგორც ეს დაადგინა დარეჯან კლდიაშვილმა.

დავუბრუნდეთ იოსებ ხუნტუსძის სამწიგნობრე მოღვაწეობას. როგორც მისი ხელით შესრულებულ კოლოფონებზე დაკვირვება აჩვენებს, აღდგომელი მოძღვარი ჩინებულად იცნობოდა იმხანად იერუსალიმში დაცულ ქართულ ხელნაწერებს და ხშირ შემთხვევაში, საკუთარ მინაწერებსაც ურთავდა მათ აშიებს. ჩვენი დაკვირვებით, იოსებ ხუნტუსძემ ამ ხელნაწერების მსგავსად, სწორედ აქ, წმიდა მიწაზე მოიხილა გარეჯული კრებული და საკუთარი კოლოფონიც მაშინ დაურთო იერუსალიმის ერთ-ერთ ქართულ ეკლესიასა თუ მონასტერში დაბრძანებულ Ven.4-ს.

თუ ჩვენი ეს დაკვირვება სწორია, მაშინ გამოდის, რომ გარეჯული კრებული წმიდა მიწაზე გადატანილი იყო არა 1570 წელს ან 1501 წლის ახლოხანებში, როგორც ეს ზემოთ გვქონდა დადგენილი, არამედ ცოტა უფრო ადრე, XV საუკუნის II ნახევრამდე მაინც.

XV საუკუნის II ნახევრიდან მოყოლებული, რამდენიმე ასწლეულის განმავლობაში გარეჯული კრებული წმიდა მიწაზე ინახებოდა და იერუსალიმის ერთ-ერთი ქართული ეკლესიისა თუ მონასტრის საკუთრებას წარმოადგენდა. დღეისათვის Ven.4-ის აშიებზე დაცულია XV-XIX საუკუნეების ასზე მეტი მინაწერის ტექსტი, საიდანაც ნათლად ჩანს, რომ გარეჯულ კრებულს დიდი ინტერესით ეცნობოდნენ და კითხულობდნენ როგორც წმიდა მიწაზე მოღვაწე ქართველი მოწესეები, ისე საქართველოს სხვადასხვა კუთხიდან ჩამოსული მომლოცველები.

აღნიშნული მინაწერები, რომელთა დიდი ნაწილი აბსოლუტურად უცნობია სამეცნიერო საზოგადოებისათვის, უძვირფასეს ცნობებს გვაწვდის არამხოლოდ იერუსალიმის ქართული კოლონიის, არამედ ზოგადად, საქართველოს ეკლესიის

ისტორიის შესახებ. წინამდებარე ნაშრომში ჩვენ დეტალურად გვაქვს შესწავლილი Ven.4-ის რამდენიმე, ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი კუთხით განსაკუთრებით საინტერესო მინაწერის ტექსტი. რაც შეეხება დანარჩენ კოლოფონებს, მათი შესწავლა სამომავლოდ გვაქვს დაგეგმილი.

დავუბრუნდეთ გარეჯული კრებულის კოდიკოლოგიასთან დაკავშირებულ საკითხებს. ჩვენ ზემოთ აღვნიშნეთ, რომ „ჟამთა სიგრიძისაგან განრყუნილი და უკმარ ქმნილი“ გარეჯული კრებული 1570 წელს საფუძვლიანად აღადგინა და გააცხოველა ურბნელმა მთავარეპისკოპოსმა ვლასე სააკასძემ. ამ სარესტავრაციო სამუშაოების ჩატარებიდან დაახლოებით ორას ორმოცი წლის შემდეგ Ven.4 კვლავ მძიმე ფიზიკურ მდგომარეობაში აღმოჩნდა და მისი ხელმეორედ განახლება გახდა საჭირო.

აღნიშნულ ამოცანას თავი მეტნაკლები წარმატებით გაართვა წმიდა მიწაზე მოღვაწე ქართველმა მღვდელმონაზონმა ბესარიონ ქიოტიშვილმა, ვისი სამწიგნობრე საქმიანობის შესახებაც ქართული ისტორიოგრაფიისათვის საკმაოდ ბევრი რამ არის ცნობილი.

ბესარიონ ქიოტიშვილის სახელი ჩვენს ხელთ არსებულ წერილობით ძეგლებში პირველად XIX საუკუნის 10-იან წლებში ჩნდება. აქ მხედველობაში გვაქვს 1814-1815 წლების თარიღიანი მინაწერები, რომლებიც შესრულებულია თავად მღვდელმონაზონ ბესარიონის ხელით, იერუსალიმის ჯვრის ქართველთა მონასტრის ხუთი ხელნაწერის აშიებზე. ეს ხელნაწერებია: „პარაკლიტონი“ (ცაგარელი 1888: 171), „მამათა ცხოვრება“ (ცაგარელი 1888: 186), წმ. იოანე სინელის „კლემაქსის“ ორი სხვადასხვა ნუსხა (ცაგარელი 1888: 181; ცაგარელი 1894: 49) და „სამოციქულოს თარგმანება“ (მარი 1955: 12).

დაახლოებით ამავე 1814-1815 წლებს განეკუთვნება ბესარიონ ქიოტიშვილის მიერ ჯვრის მონასტრის კიდევ სამი ქართული ხელნაწერის აშიებზე შესრულებული უთარილო კოლოფონები. ეს ხელნაწერებია: „სამოციქულო“ (ცაგარელი 1888: 182), „ფსალმუნთა თარგმანება“ (ცაგარელი 1888: 189) და „მამათა სწავლანი“ (XII-XIII სს.) (მარი 1955: 81).

ზემოთ ჩამოთვლილი მინაწერებიდან განსაკუთრებული აღნიშვნის ღირსია „კლემაქსის“ ერთ-ერთი ნუსხისა (ცაგარელი 1894: 49) და „ფსალმუნთა თარგმანების“ (ცაგარელი 1888: 189) კოლოფონები, სადაც მღვდელმონაზონი ბესარიონი საკუთარ თავს მალრაძე-ქიოტიშვილის ან მხოლოდ მალრაძის გვართ მოიხსენიებს.

ბესარიონ ქიოტიშვილის ბიოგრაფიის შესახებ კიდევ ერთ საინტერესო ცნობას გვაწვდის „მამათა ცხოვრების“ კოლოფონი, სადაც აღნიშნულია, რომ ბესარიონი წარმომავლობით საჩიქვანოდან იყო (ცაგარელი 1888: 186).

დასასრულ, ზემოთ დასახელებული მინაწერებიდან ნათლად ჩანს ისიც, რომ ბესარიონ ქიოტიშვილი იერუსალიმში ყოფნის დროს ანუ 1814-1815 წლებში უკვე ბერად იყო აღკვეცილი, მღვდლის ხარისხს ფლობდა და ამიტომაც საკუთარ თავს მღვდელმონაზონის წოდებით მოიხსენიებდა (ცაგარელი 1888: 181-182, 189; ცაგარელი 1894: 49; მარი 1955: 81).

ბესარიონ ქიოტიშვილი წმიდა მიწაზე სულ ბოლოს 1816 წლის კოლოფონში იხსენიება. მხედველობაში გვაქვს ჯვრის მონასტრის კუთვნილი „კლემაქსის“ XI-XII საუკუნეების ნუსხის მინაწერი, საიდანაც ნათლად ჩანს, რომ მღვდელმონაზონმა ბესარიონმა ეს ხელნაწერი 1816 წელს გააცხოველა (ცაგარელი 1888: 178).

მოგვიანებით ბესარიონ ქიოტიშვილმა ბენედიქტეს სახელით, უკვე ათონის მთაზე გააგრძელა მოღვაწეობა და იქაურ ქართულ კოლონიას ჩაუდგა სათავეში. ათონის მთაზე გადასვლის თარიღს მღვდელმონაზონი ბესარიონ-ყოფილი ბენედიქტე პირდაპირ ასახელებს XI საუკუნის „მამათა ცხოვრების“ აშიებზე შესრულებული ორი მინაწერის ტექსტში: 1. „*მთაწმიდას რომ მოვედ, 0ზ (17) წელი არს. ამ მონასტერში – 0ზ (13) წელი არს*“; და 2. „*ეს წიგნი სიძველისაგან დაშლილი იყო და შევაკვრევიე, რაც გვეწყობოდა და სხვაც, რ(ომე)ლიც [ნავზედა (?)] შევიძლე, შევკაზმე... ჩჷლბ (1833 წ.). ღვთისმშობლის კარის მღვდელმონაზონი*“ (შარაშიძე 1954ბ: 90).

თუ ციტირებული კოლოფონები ნამდვილად ბესარიონ-ყოფილი ბენედიქტე ქიოტიშვილის მიერ არის დაწერილი, რაც თითქოს ასე ჩანს, მაშინ ირკვევა, რომ იგი იერუსალიმიდან ათონის მთაზე 1816 წელს ჩავიდა, ხოლო 1820 წელს უკვე კარის ანუ პორტაიტის ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლის, იგივე ათონის ქართველთა მონასტერში დამკვიდრდა.

ამ ამბიდან სულ მოკლე ხნის შემდეგ, 1821 წელს ათონის ნახევარკუნძული ოსმალო ჯარისკაცებმა დაიკავეს, რის გამოც ბერძენი მოწესეების უმრავლესობამ წმიდა მთა დატოვა. ასეთ რთულ ვითარებაში ბენედიქტე ქიოტიშვილი პირადად შეხვდა ოსმალთა სარდალს, წარმომავლობით ქართველ ლაბუტ-ფაშას და დარბევისაგან იხსნა არამხოლოდ ქართველთა მონასტერი, არამედ ათონის მთის სხვა სავანეებიც (კალინოვსკი 1885: 44-45; მენაბდე 1980: 236, 401).

საგულისხმოა, რომ ოსმალთა მიერ ათონის ოკუპაციის დროს ბენედიქტე ქიოტიშივილი ერთადერთი მღვდელი იყო, რომელიც ქართველთა მონასტერში ღმრთისმსახურებას ასრულებდა. XVIII საუკუნის ბერძნულენოვანი „ლოცვანის“ ერთ-ერთ გვიანდელ მინაწერში ვკითხულობთ: „დროსა „ჭყონია“ ფაშის შესვლისასა ლაშქრით ივერიის მონასტერში, ვინადგან მისის შიშისა გამო სხვა არვინ მოწესე მღვდელმონაზონი ბერძენთაგანი აღარ იპოებოდა, მამა ვენედიქტე ამით ასრულებდა ლოცვას ბერძნულს ენაზედ, ხოლო საიდუმლოს და ყოველს წესს ღვთისმსახურებისას ეკლესიაში – ქართულს ენაზედ“ (კაკაბაძე ... 1949: 182).

ბენედიქტე ქიოტიშივილი დიდად იღწვოდა ათონზე დაცული ქართული ხელნაწერი წიგნების გამრავლებისა და გადარჩენისათვისაც. 1824 წელს მისი დაკვეთითა და საფასით, იმერეთის მეფე სოლომონ II-ის (1789-1810 წწ.) მოძღვარმა, იმხანად ათონზე მოღვაწე ბერმა ილარიონ ყანჩიშივილმა გადაწერა წმ. ისააკ ასურის „სწავლანი“ (ქუთათელაძე 1955: 169-170, 174, 177). გარდა ამისა, ბენედიქტე ქიოტიშივილმა 1833 წელს საკუთარი ხელით განაახლა ორი ქართული ხელნაწერი: XI საუკუნის „მამათა ცხოვრება“ (შარაშიძე 1954ბ: 90) და წმ. იოანე სინელის „კლემაქსის“ 893 წლის ნუსხა (ცაგარელი 1886: 89).

1830-იანი წლების დასაწყისში ათონის მთაზე ბერძენი მოწესეები დაბრუნდნენ და ადგილობრივი ქართული კოლონიის შევიწროებას შეუდგნენ. 1833 წელს ბერძნებმა ქართველები საერთოდ განდევნეს ქართველთა მონასტრიდან და ეს უკანასკნელნიც იძულებულნი გახდნენ, დროებით დამკვიდრებულიყვნენ წმ. ელია წინასწარმეტყველის ეკლესიაში. ბერძენთა მიერ გამოდევნილ ქართველ მოწესეებს შორის იყო ბენედიქტე ქიოტიშივილიც, რომელიც იმხანად უკვე ქართველთა მონასტრის დეკანოზობას ფლობდა (შარაშიძე 1954ბ: 191).

წმ. ელია წინასწარმეტყველის ეკლესიაში დამკვიდრებული ბენედიქტე ქიოტიშივილი კვლავ დაუღალავად იღწვოდა ათონის მთის ქართული კოლონიის გაძლიერებისათვის. მისი მოწაფეები იყვნენ შემდგომში ცნობილი ათონელი ბერები: ბესარიონ ქიქოძე (ეპისკოპოს გაბრიელ ქიქოძის ძმა), გრიგოლ რატიანი, ქრისტეფორე ახვლედიანი და სხვანი (შარაშიძე 1954ბ: 84, 191; ქუთათელაძე 1955: 170, 174).

მღვდელმონაზონი ბესარიონ-ყოფილი ბენედიქტე ქიოტიშივილი 1862 წლის 9 მარტს, პარასკევ დღეს აღესრულა (შარაშიძე 1954ბ: 191)

დავუბრუნდეთ გარეჯულ კრებულს. ამ უკანასკნელის 8რ-ზე დაცულია ბესარიონ ქიოტიშივილის მიერ შესრულებული მხედრული მინაწერი, სადაც

ავტორი საკმაოდ საინტერესოდ აღგვიწერს Ven.4-ის რიგით მეორე რესტავრაციის პროცესს:

„წმინდანო მამან<ნ>ო, ვინაც იხილოთ, წმინდა და სასულიერო წიგნი / ესე ბევრგან დამღალული იყო, მრავალგზის ვთვალე და გაეაჩახლე. მეცა ვევედრე / უ(ფალს)ა ამის მწერლის და მკითხველისათვის, მეცა შენდობა მიბძანეთ, რ(ათ)ა თქვენცა შენ<ნ>დობილ იყვნეთ უ(ფლი)სა მიერ. ღ(მერთ)ო და ცხოველს მყოფელს ჯვარო ქრისტესო, <საფლაო ქრსტე> / <[...]> საფლაო ქრისტესო, შ(ეიწყალ)ე ბქესარიონ<ნ>. ქქრონიკონქს ჩჰ0ღ (1814 წ.)“ (ფერაძე 2004: 176-177)⁶⁶.

გარეჯული კრებულის მეორე რესტავრაციის თარიღსა და დეტალებს კიდევ უფრო აზუსტებს ბესარიონ ქიოტიშვილის მიერ Ven.4-ის 41v-42r-ზე შესრულებული კიდევ ერთი მხედრული მინაწერის ტექსტი:

„იესო ქრისტე, შ(ეიწყალ)ე ბესარიონ, ყოველთა კაცთა უსაწყალობელესი. მეოხებითა ღვთისმშობელისათა, შემიწყალე მე, ცოდვილი, უ(ფალ)ო იესო ქრისტე, ღ(მერთ)ო ჩვენო. ჰ(ო)ი, წ(მიდა) ესე წიგნი მზით დაე/შალე, დაგამხეურე, მრავალგზის ჩავიკითხე. მხილველნი ამისნი შ(ეიწყალ)ე, / ღმ(ერთ)ო. <ბ> ბატონო მამანო წ(მინდან)ო, {უ}ბრძანეთ ბესარიონს შენდობა / და ღმერთი თქვენცა შეგინდობს, ამინ. / ჩჰ0ღ (1813 წ.)“ (ფერაძე 2004: 179).

ამრიგად, ციტირებული კოლოფონებიდან ირკვევა, რომ მღვდელმონაზონმა ბესარიონ ქიოტიშვილმა 1813-1814 წლებში საკმაოდ დიდი ღვაწლი გასწია გარეჯული კრებულის აღდგენა-განახლებისათვის. მან მთლიანად დაშალა და „დაამხეურა“ ანუ მხეზე გააშრო სავარაუდოდ, ნესტისაგან დაზიანებული Ven.4⁶⁷. ამის შემდეგ ბესარიონ ქიოტიშვილი უკვე ხელნაწერის „დამღალულ“, უფრო ზუსტად კი, დამღილულ ანუ ჭიისაგან დახრულ-დაჩვრეტილ (აბულაძე 1973ბ: 117) ფურცლებზე გადავიდა და მათი დაზიანებული კიდევები სარესტავრაციო ქაღალდით გაამაგრა. სულ ბოლოს, მღვდელმონაზონმა ბესარიონმა

⁶⁶ აღნიშნული მინაწერის ტექსტში მოტანილი თარიღი გრიგოლ ფერაძემ შეცდომით წაიკითხა როგორც ჩჰ0ღ ანუ 1864 წელი (ფერაძე 1940: 227). ჩვენ ზემოთ ვახვეწეთ, რომ ბესარიონ ქიოტიშვილი გარდაიცვალა 1861 წელს და ამიტომ, ის ვერაფრით ვერ შეძლებდა Ven.4-ის კოლოფონის შესრულებას 1864 წელს. გარდა ამისა, ყოველგვარ გაურკვევლობას გამორიცხავს თავად მინაწერის ტექსტიც. აქ სრულებით გარკვევით იკითხება კოლოფონის დაწერის თარიღი: ჩჰ0ღ ანუ 1814 წელი.

⁶⁷ ამ მხრივ, ძალზედ საყურადღებოა გრიგოლ ფერაძის ერთი ცნობა, რომლის თანახმადაც იერუსალიმის ბერძნული საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში დაცული ქართული ხელნაწერები 1936 წელსაც კი უმძიმეს მდგომარეობაში იყო: დახეული, დამჰალი და ერთიმეორეში არეული (ფერაძე 1940: 222). როგორც ჩანს, ჭარბი ტენიანობა და ნესტი არამხოლოდ ბესარიონ ქიოტიშვილის დროს, არამედ XX საუკუნეშიც უმოწყალოდ ანადგურებდა წმიდა მიწის ქართულ ხელნაწერებს.

საგულდაგულოდ გადათვალა დაშლილი გარეჯული კრებულის ფურცლები და ხელნაწერი ისევ თავდაპირველი სახით აკინბა. 1813-1814 წლებში ჩატარებული სარესტავრაციო სამუშაოების კვალი, რომელიც დღესაც გარკვევით ემჩნევა გარეჯულ კრებულს, მთლიანად ადასტურებს ბესარიონ ქიოტიშვილის კოლოფონებში გადმოცემულ დეტალებს.

სხვათა შორის, გარეჯული კრებულის კოლოფონებს საკმაოდ მნიშვნელოვანი კორექტივი შეაქვთ ბესარიონ ქიოტიშვილის წმიდა მიწაზე მოღვაწეობის ქრონოლოგიაშიც. მართლაც, ამ მინაწერებიდან ცნობილი ხდება, რომ მღვდელმონაზონი ბესარიონი იერუსალიმში ჩავიდა არა 1814 წელს, როგორც ეს ზემოთ განხილული საისტორიო მასალიდან ჩანდა, არამედ – 1813 წელს ან, შესაძლოა, ცოტა უფრო ადრეც კი. ასეა თუ ისე, ერთი რამ ფაქტია. 1813 წელს ბესარიონ ქიოტიშვილი უკვე ნამდვილად იმყოფებოდა წმიდა მიწაზე და აქ დაცული გარეჯული კრებულის აღდგენა-განახლებისათვისაც იღწვოდა.

ჩვენ ზემოთ აღვნიშნეთ, რომ Ven.4-ის სამეცნიერო კვლევის პროცესს საფუძველი ჩაუყარა XIX საუკუნეში მოღვაწე ქართველმა ლექსიკოგრაფმა და სიძველეთმცოდნემ ნიკო ჩუბინაშვილმა, ვინაც 1845 წლის მაისში, წმიდა მიწაზე მოგზაურობის დროს, საკუთარი თვალთ მოიხილა და მოკლედ აღწერა იერუსალიმის ჯვრის ქართველთა მონასტრის წიგნთსაცავში დაცული გარეჯული კრებული (ცაგარელი 1894: 47, 50. შდრ.: ქუთათელაძე 1889: №73, 3).

Ven.4-ის ნიკო ჩუბინაშვილისეული აღწერილობა რამდენიმე კუთხით იქცევს ჩვენს ყურადღებას, თუმცა მას განსაკუთრებით დიდი მნიშვნელობა აქვს გარეჯული კრებულის კოდიკოლოგიისათვის. მართლაც, მასზე დაყრდნობით, დანამდვილებით შეიძლება ითქვას, რომ 1845 წლის მაისში Ven.4 ჯერ კიდევ წმიდა მიწაზე ინახებოდა და იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის წიგნთსაცავში იყო დაუნჯებული.

ნიკო ჩუბინაშვილისეული „აღწერილობის“ შედგენიდან არცთუ დიდი ხნის შემდეგ, 1883 წელს წმიდა მიწაზე იმოგზაურა და ადგილობრივი ქართული სიძველეები შეისწავლა პეტერბურგის უნივერსიტეტში მოღვაწე ქართველმა მეცნიერმა ალექსანდრე ცაგარელმა. აღნიშნული მოგზაურობის შედეგების საფუძველზე, მკვლევარმა 1888 წელს რუსულ ენაზე გამოსცა საეტაპო მნიშვნელობის ნაშრომი, სახელწოდებით: „Памятники грузинской старины в святой земле и на Синае“ (Цагарели 1888). დასახელებულ პუბლიკაციაში ალექსანდრე ცაგარელმა სხვა საინტერესო მასალასთან ერთად, „კატალოგის“ სახით

წარმოადგინა მეტნაკლებად სრული აღწერილობა ყველა იმ ქართული ხელნაწერისა, რომელიც მისი წმიდა მიწაზე ყოფნის დროს ჯერ კიდევ იერუსალიმის ჯვრის მონასტერში იყო დაცული (ცაგარელი 1888: 143-192).

ალექსანდრე ცაგარელის მიერ შედგენილ „კატალოგში“ არსად ჩანს ჩვენთვის საინტერესო Ven.4, რომელიც 1845 წელს ნიკო ჩუბინაშვილმა საკუთარი თვალთ მოიხილა იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის წიგნთსაცავში. იმ ფაქტს, რომ გარეჯული კრებულის აღწერილობა შეტანილი არ არის ალექსანდრე ცაგარელის ნაშრომში, ჯერ კიდევ 1940 წელს მიაქცია ყურადღება გრიგოლ ფერაძემ, რომელმაც საესეებით სამართლიანად დაასკვნა, რომ Ven.4 1883 წელს უკვე გატანილი იყო იერუსალიმის ჯვრის მონასტრიდან და მისი აღწერილობის შედგენაც ამიტომ ვერ მოახერხა ალექსანდრე ცაგარელმა (ფერაძე 1940: 227).

ჩვენ სრულად ვიზიარებთ გრიგოლ ფერაძის ამ დაკვირვებას. გარდა ამისა, ვითვალისწინებთ იმ გარემოებას, რომ 1845 წელს Ven.4 ჯერ კიდევ იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის წიგნთსაცავში იყო დაცული და გამოვთქვამთ მოსაზრებას, რომ გარეჯული კრებული ჯვრის მონასტრიდან გატანილი იყო 1845-1883 წლებს შორის პერიოდში.

ალექსანდრე ცაგარელის „კატალოგის“ გარდა, გრიგოლ ფერაძემ ყურადღება საგანგებოდ მიაქცია გარეჯული კრებულის 303r-ზე შესრულებულ ბერძნულ მინაწერსაც, სადაც მოხსენიებულია მთავარდიაკონი კლეოპა: „Κλεόπας Μ. ΑΡΧΙΔΙΑΚΟΝΟC“. მკვლევრის თქმით, მთავარდიაკონმა, შემდგომში – ნაზარეთის მთავარეპისკოპოსმა კლეოპამ ჩინებულად იცოდა ქართული ენა და იერუსალიმის ბერძნული საპატრიარქოს გაზეთ „Nea Sion“-ში პერიოდულად აქვეყნებდა სტატიებს წმიდა მიწის ქართული მონასტრების შესახებ. გრიგოლ ფერაძის დაკვირვებით, ზემოთ ციტირებული მინაწერი ცალსახად მიანიშნებს იმ ფაქტზე, რომ ჯვრის მონასტრიდან 1883 წლამდე გატანილი გარეჯული კრებული ბერძნული კოლოფონის შესრულების დროს უკვე მთავარდიაკონ კლეოპას საკუთრებას წარმოადგენდა და მის პირად ბიბლიოთეკაში ინახებოდა (ფერაძე 1940: 227).

აღნიშნული მოსაზრების გამოთქმის შემდეგ, გრიგოლ ფერაძე, რაიმე წყაროზე მითითების გარეშე, საკმაოდ დაწვრილებით მოგვითხრობს Ven.4-ის ისტორიის ბოლო მონაკვეთს. მისი თქმით, მთავარეპისკოპოს კლეოპას გარდაცვალების შემდეგ, მისმა მემკვიდრეებმა გარეჯული კრებული ვინმე ალექსანდრიელ ანტიკვარს მიჰყიდეს. ამ უკანასკნელისაგან კი ქართული

ხელნაწერი 1931 წელს ვენის ნაციონალური ბიბლიოთეკის გამგეობამ შეიძინა. იმავე 1931 წელს ავსტრიაში გადატანილი გარეჯული კრებული ვენის ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში სანიმუშოდ აღადგინეს და თავიდან აკინძეს (ფერაძე 1940: 227).

გრიგოლ ფერაძის მიერ გამოთქმული ეს ბოლო მოსაზრებები შემდგომში კიდევ უფრო დააზუსტა ფილოლოგოსმა ვახტანგ იმნაიშვილმა. ეს უკანასკნელი გულდასმით გაეცნო ვენის ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში დაცულ ქართულ ხელნაწერთა „პირად საქმეებს“ და დაადგინა, რომ გარეჯული კრებული, ორ სხვა ქართული ხელნაწერთან – Ven.2-თან და Ven.3-თან ერთად, სხენებული ბიბლიოთეკისათვის პროფესორმა ტურკერმა, ალექსანდრიაში, ვინმე უცნობი ანტიკვარისაგან, 1931 წლის 3 იანვარს შეიძინა (იმნაიშვილი 2001).

გრიგოლ ფერაძისა და ვახტანგ იმნაიშვილის მიერ გამოთქმული მოსაზრებები გარეჯული კრებულის ისტორიის ბოლო მონაკვეთის თაობაზე სავსებით მისაღებია ჩვენთვის. ამიტომაც ამ მოსაზრებებს არანაირ დამატებით კომენტარებს აღარ გავუკეთებთ და ამით დავასრულებთ მსჯელობას Ven.4-ის კოდიკოლოგიასთან დაკავშირებული საკითხების შესახებ.

**თავი II. ბარეჯული კრეპულის (Ven.4)
ანდერძ-მინაწერები, რომორც საისტორიო წყარო**

**§1. საქართველოს მეფის გიორგი III-ის
აღსაყდრების თარიღი⁶⁸**

XII საუკუნე საქართველოს ისტორიის ერთ-ერთი ყველაზე საინტერესო მონაკვეთს წარმოადგენს და მძაფრი საზოგადოებრივ-პოლიტიკური პერიპეტეებით ხასიათდება. მიუხედავად იმისა, რომ ეს პერიოდი სამეცნიერო თვალსაზრისით, კარგად არის შესწავლილი, მასთან დაკავშირებული მთელი რიგი საკითხებისა ჯერ კიდევ დასაზუსტებელია. ერთი ამ პრობლემათაგანია საქართველოს მეფის გიორგი III-ის აღსაყდრების თარიღიც.

გიორგი III-ის გამეფების თარიღი დადგენილია აკადემიკოს ივანე ჯავახიშვილის მიერ⁶⁹. მკვლევარი საკითხს პირველად 1913 წელს დაბეჭდილი „ქართველი ერის ისტორიის“ II წიგნში შეეხო და საფუძვლიანად შეისწავლა იგი. საკითხზე მუშაობისას მას ხელთ ჰქონდა რამდენიმე წერილობითი წყარო, რომლებიც სხვადასხვაგვარად ათარიღებდნენ გიორგი III-ის მეფედ კურთხევის ფაქტს: ვახუშტი ბაგრატიონის „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“⁷⁰ და XVIII

⁶⁸ წინამდებარე პარაგრაფში განხილული საკითხებისა და მიღებული დასკვნების ძირითადი ნაწილი შეტანილი გვაქვს 2002 წელს დაბეჭდილ სტატიაში: „საქართველოს მეფის გიორგი III-ის აღსაყდრების თარიღი 1160 წელს გარეჯში გადაწერილი ხელნაწერის (Ven.4-ის) ანდერძის მიხედვით“ (ჯოჯუა 2002ბ. შდრ.: ჯოჯუა 2001).

⁶⁹ სამართლიანობისათვის უნდა აღინიშნოს, რომ გიორგი III-ის აღსაყდრების თარიღს ივანე ჯავახიშვილამდე რამდენიმე სხვა ისტორიკოსიც შეეხო. მათგან, განსაკუთრებული აღნიშვნის ღირსია თედო ჟორდანი, რომელმაც ეს საკითხი ვრცლად განიხილა 1892 წელს დაბეჭდილი „ქრონიკების“ I წიგნში. დასახელებულ პუბლიკაციაში მკვლევარი დაეყრდნო მის ხელთ არსებულ ქართულ და სომხურ წერილობით ძეგლებს – სამთავისის წარწერას, ვარდან არეველცისა და სტეფანოს ორბელიანის თხზულებებს, XIII-XIV საუკუნეების ერთი ქართული ხელნაწერის (A-85-ის) კინკლოსის მინაწერს და გიორგი III-ის მეფედ კურთხევა, ისე როგორც მოგვიანებით ივანე ჯავახიშვილმა, მანაც 1156 წლით დაათარიღა (ჟორდანი 1892: 252-259).

⁷⁰ ჩვენთვის საინტერესო საკითხზე მუშაობისას ივანე ჯავახიშვილი სარგებლობდა ვახუშტი ბაგრატიონის (1696-1757 წწ.) თხზულების 1885 წლის, დიმიტრი ბაქრაძისეული გამოცემით. თავად თხზულებაში ნათქვამია, რომ მეფე დემეტრე I-მა „...დასვა ძე თვისი დავით მეფედ და თვით მონოზონ იქმნა წელსა 1150, ქართულსა 370 (1150 წ.). ამან ძემან დიმიტრი მეფისამან დავით იმეფა თთვე ექსი ნებიერ, უშვოთველად; შემდგომად მოკვდა წელსა 1150, ქართულსა 370 (1150 წ.). ამასვე ქორნიკონსა მიიცვალა დიმიტრი მეფეცა შემონაზონებული და თამარ დაჲ მისი თიღვას აღმაშენებელი ეკლესიისა და კატა დაჲ მათივე ბერძენთა მეფის ცოლი. გამეფდა ძმა დავით მეფისა და ძე დიმიტრი მეფისა გიორგი (რამეთუ ძე დავით მეფისა დიმიტრი მცირე ერმა იყო)“ (ვახუშტი 1885: 188-189). როგორც ვხედავთ, ვახუშტი ბაგრატიონი დემეტრე I-ის შემონაზვნებას, დავით V-ის გამეფებასა და გარდაცვალებას, აგრეთვე, გიორგი III-ის აღსაყდრებას 1150 წელს მომხდარ ამბებზე მიიხსენებს.

საუკუნის ერთი ქართული ხელნაწერი კრებულის საისტორიო ცნობა⁷¹ – 1150 წლით, ლაშა-გიორგისდროინდელი მემატინე⁷² – 1154 წლით, იგივე მემატინე მეორეგან და ჰალარწინის წარწერა – 1155 წლით⁷³, გარდან არეველცი, სტეფანოს ორბელიანი და 1188-1210 წლების ქართული ხელნაწერი კრებულის, იგივე A-85-ის კინკლოსის მინაწერი კი – 1156 წლით (ჯავახიშვილი 1913: 550-552).

ივანე ჯავახიშვილმა გაითვალისწინა ამ ცნობებს შორის არსებული ქრონოლოგიური წინააღმდეგობა და მათთან შედარებით, უპირატესობა მიანიჭა სამთავისის ტაძრის ლაპიდარულ წარწერას, რომლის თანახმადაც 1168 წელი

⁷¹ დასახელებული ხელნაწერი კრებული შედგებოდა ერთად აკინძული რამდენიმე რვეულისაგან, რომელთა დიდი ნაწილიც დაწერილი იყო 1763-1793 წლებში, გარეჯელი მღვდელმონაზონის გერმანეს ხელით (თაყაიშვილი 1913: 35-46). კრებულის ბოლო ორი გვერდზე წარმოდგენილი იყო ქრონოლოგიურად დალაგებულ მოკლე საისტორიო ცნობები. აღნიშნული ცნობები წინასიტყვაობითა და შენიშვნებით 1913 წელს გამოაქვეყნა ექვთიმე თაყაიშვილმა (თაყაიშვილი 1913: 54-66). ივანე ჯავახიშვილი ჩვენთვის საინტერესო საკითხზე მუშაობისას სწორედ ამ გამოცემით სარგებლობდა. დასახელებულ პუბლიკაციაში ვკითხულობთ: „და ამავე ქო(რონი)კ(ონ)სა ტ(ო) (1150 წ.) ამდონს მიიცვალა დიმიტრი მეფე. და დაჯდა მეფედ შვილი მისი დ(ავით). განგებისაგან მეტი დღე არ ედვა. წლის გათაებაზედ იგიც მოკ(უ)და. და დაჯდა მეფედ დიდი გიორგი“ (თაყაიშვილი 1913: 63-64). როგორც ვხედავთ, გიორგი III-ის მეფედ კურთხევის ფაქტი დასახელებული ხელნაწერი კრებულის ცნობებში, ვახუშტი ბაგრატიონის მსგავსად, აგრეთვე, 1150 წლით არის დათარიღებული.

⁷² ქართულ ისტორიოგრაფიაში აღნიშნული თხზულება დათარიღებულია 1122-1223 წლებით. იგი სრული სახით „ქართლის ცხოვრების“ მხოლოდ ერთ, ანა დედოფლისეულ ნუსხაშია დაცული. გარდა ამისა, მისი ტექსტი ნაკლები სახით არის ჩართული ჭალაშვილისეული „ქართლის ცხოვრების“ XVI საუკუნის ნაწილშიც (ყაუხჩიშვილი 1955: 015-016). „ქართველი ერის ისტორიის“ II წიგნზე მუშაობისას ივანე ჯავახიშვილი ანახეული ნუსხის ხელნაწერით სარგებლობდა, ჭალაშვილისეულ „ქართლის ცხოვრებას“ კი მკვლევარმა მოგვიანებით, 1923 წელს მიაკვლია (ყაუხჩიშვილი 1955: 05). ლაშა-გიორგისდროინდელი მემატინე გიორგი III-ის გამეფების შესახებ საპირისპირო ხასიათის ორ ცნობას გვაწვდის. ერთგან ვკითხულობთ: მეფე დემეტრე I-მა „წარველო ცხოვრება, და მიიწია სრულ-ქმნილი სიბერესა. შეიმოსა ჩოგა და იკურთხა სქემითა. დაეო წელიწადი ერთი და მოკუდა. და დასუეს მეფედ ძე მისი დავით. იმეფა ექუს თუე და მოკუდა. შემდგომად მისსა დაჯდა ძე მისივე გიორგი ქრონიკონსა სამას სამოცდათხუთმეტსა (1155 წ.). ამასვე წელსა დემეტრე მეფე მოკუდა, და დად დემეტრესი თამარ, თიღუსა აღმაშენებელი, იგიცა შემონახონებული გარდაიცვალა“ (ლაშა გიორგისდროინდელი მემატინე 1955: 366). ცოტა უფრო ქვემოთ თხზულება გვამცნობს, რომ „დემეტრე მეფე ბელტის ციხეს მიიცვალა და გელათს წარიყვანეს მისგანვე კურთხეულსა ახალსა მონასტერსა. ქრონიკონი იყო სამას სამოცდათხუთმეტი (1154 წ.)“ (ლაშა გიორგისდროინდელი მემატინე 1955: 367). ამრიგად, მემატინე გიორგი III-ის გამეფებას და დემეტრე I-ის გარდაცვალებას ერთსა და იმავე წელს მომხდარ მოვლენებად მიიჩნევს, თუმცა კი, ამ ორ ფაქტს ერთგან – 1155, ხოლო მეორეგან – 1154 წლით ათარიღებს.

⁷³ წყაროთა ამ ჯგუფში შეიძლება შევიტანოთ მეფე თამარის მეორე ისტორიკოსის თხზულებაც (XIII ს-ის I ნახ.), რომელიც გიორგი III-ის მეფედ კურთხევას, აგრეთვე, 1155 წლით ათარიღებს: „დაჯდა მეფედ გიორგი, ძე დემეტრესი, დავითის შვილისა, ქორონიკონსა სამას სამოცდათხუთმეტსა (1155 წ.)“ (ბასილი ეზოსმოდღარი 1959: 115). რაც შეეხება იმას, თუ რატომ არ გამოიყენა ივანე ჯავახიშვილმა აღნიშნული ცნობა გიორგი III-ის აღსაყდრების თარიღის დადგენისათვის. საქმე ის არის, რომ მეფე თამარის მეორე ისტორიკოსის თხზულება „ქართლის ცხოვრების“ ჭალაშვილისეულ ნუსხაშია დაცული, ეს უკანასკნელი კი ივანე ჯავახიშვილმა, როგორც უკვე ვთქვით ზემოთ, მხოლოდ 1923 წელს აღმოაჩინა (ყაუხჩიშვილი 1959: 015-016) და ამ ნუსხაში დაცულ ცნობასაც, ცხადია, ვერ გამოიყენებდა 1913 წელს დაბეჭდილი „ქართველი ერის ისტორიის“ II წიგნში.

გიორგი III-ის ზეობის მე-12 ინდიკტიონი იყო. შესაბამისად, მკვლევარმა გიორგი III-ის აღსაყდრება 1156 წლით დაათარიღა (ჯავახიშვილი 1913: 551-552).

გარდა ამისა, დიდმა მეცნიერმა დამატებით არგუმენტად მოიხმო ვარდან არეველცისა და სტეფანოს ორბელიანის ცნობები, აგრეთვე, XIII-XIV საუკუნეების ქართული ხელნაწერი კრებულის (A-85-ის) კინკლოსის მინაწერი, ხოლო კიდევ უფრო მოგვიანებით – ტბეთის სახარების, იგივე Q-929-ის ანდერძიც, რომლებიც ამ ფაქტს, ავტორის თქმით, აგრეთვე, 1156 წლით განსაზღვრავდნენ (ჯავახიშვილი 1913: 551-552; ჯავახიშვილი 1948: 229).

ჩვენ სავსებით ვიზიარებთ ივანე ჯავახიშვილის ფრთხილ დამოკიდებულებას წერილობითი წყაროებისადმი. მისაღებია მისი პრინციპიც – წინააღმდეგობრივი ხასიათის ცნობებს შორის უპირატესობა აღწერილ მოვლენებთან ქრონოლოგიურად ყველაზე უფრო ახლოს მდგომ ცნობას მიეცეს. ამ მხრივ, სამთავისის წარწერას მართლაც გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს გიორგი III-ის გამეფების თარიღის დადგენისათვის, მაგრამ რამდენად მართებულია მოსაზრება, რომ ეს წარწერა, ისე, როგორც მკვლევრის მიერ მოხმობილი სხვა წყაროები, ამ ფაქტს მაინცდამაინც 1156 წლით განსაზღვრავს?

ჩვენ კრიტიკულად შევისწავლეთ ეს ცნობები და სხვაგვარ დასკვნამდე მივედით.

სამთავისის ლაპიდარული წარწერა შემდეგი სახით იკითხება: „*ქ. ხ(ა)ტო ღ(მრ)თ(ა)ე(ბ)ი(ს)ს(ა)ო, ად(ი)დე(?) შ(ე)ნ მ(ი)ერ დ(ა)მყ(ა)რ(ე)ბ(უ)ლი ძ(ლი)ერი(?) და უძ(ლე)ვ(ე)ლი ღ(მრ)თ(ი)ე გ(ვ)რ(გ)ზ(ო)ს(ა)ნი, ყ(ო)ვლ(ი)სა აღმ(ო)ს(ა)კლ(ე)თისა მ(ე)ფ(ე)თ-მ(ე)ფე გ(ი)ორგი. მე, ი(ო)ვანე ს[(ა)მთ(ა)ვ(ნ)ელ]მ(ა)ნ(?), მ(ე)ფ(ო)ბისა მ(ა)თ(ი)ს(ა) მ(ი)წამან(?), აღუ(ა)შ(ე)ნ(ე) კ(ა)რისბჭე ესე ს(ა)ლ(ო)ცე(ე)ლ(ა)დ მ(ე)ფ(ო)ბისა მ(ა)თისა, [ინ]დ(ი)კტ(ი)ონსა მ(ე)ფ(ო)ბისა მ(ა)თის(ა)სა იბ (12). ქ(ო)რონიკ(ო)ნი იყო ტპშ (1168 წ.)“ (წაკითხვა, დამყარებული წარწერის გივი სოსხაშვილისეულ გრაფიკულ პირზე და პუნქტუაცია ჩვენია – თ. ჯ.) (სოსხაშვილი 1968: 193)⁷⁴.*

⁷⁴ წარწერიანი ქვა თავდაპირველად ჩადგმული უნდა ყოფილიყო ტაძარის დასავლეთ კარიბჭის ფრონტონში. მოგვიანებით, XIX საუკუნის სარესტავრაციო სამუშაოებისას კარიბჭე საერთოდ აიღეს, ხოლო წარწერა ეკლესიის დასავლეთ ფასადში, კარს ზემოთ ჩააშენეს. მისი შეიდსტრიქონიანი ასომთავრული ტექსტი პირველად 1851 წელს მარი ბროსემ გამოსცა. პუბლიკაციაში რამდენიმე ადგილი მცდარად არის წაკითხული (სოსხაშვილი 1968: 193-194). წარწერა 1892 წელს თეოდორ დანიამაც გამოაქვეყნა. ტექსტის ჟორდანიასეული პუბლიკაცია შემდეგი სახით იკითხება: „*ხატო ღ(მრ)თაებისაო, ადიდე შენ მიერ დამყარებული და უძლეველი ღვთივ გვრგვინოსანი, ყოვლისა აღმოსავლეთისა მეფეთ-მეფე გიორგი. მე, ი(ო)ვანე სამთავნელმან, მეფობისა მათისა... (თეოდორ დანიას თქმით, აქ ერთი სიტყვა „წაბღალულია“), აღუაშენე კარიბჭე ესე სალოცველად მეფობისა მათისა, ინდიკტიონსა მეფობისა მათისასა იბ (12). ქორონიკონი იყო ტპშ (1168 წ.)“ (ქარაგმის გახსნა და პუნქტუაცია ჩვენია – თ. ჯ.)*

ამრიგად, ტექსტიდან ირკვევა, რომ 1168 წელი გიორგი III-ის მეფობის მე-12 ინდიკტიონი იყო. ვფიქრობთ, აქ ზედმეტი არ უნდა იყოს იმის შესხენება, რომ ამა თუ იმ მეფის ზეობის წლების ანუ ინდიკტიონის ათვლა, ძირითადად, არ ემთხვევა კალენდრულ წელთაღრიცხვას. მართლაც, შუა საუკუნეების საქართველოში (და არამხოლოდ საქართველოში) ყოველი კალენდრული წელი 1 იანვრიდან (ან 1 სექტემბრიდან) იწყებოდა, ამა თუ იმ მეფის ინდიკტიონის ათვლას კი იმ კონკრეტული თვე და რიცხვიდან იწყებდნენ, როცა იგი სამეფო ტახტზე ადიოდა.

აღნიშნულიდან გამომდინარე, 1168 წელი შეიძლება ყოფილიყო გიორგი III-ის ზეობის როგორც მე-11 წლის დასასრული და მე-12-ს დასაწყისი, ისე – მე-12 წლის დასასრული და მე-13-ს დასაწყისი. ამ ფაქტს არსებითი მნიშვნელობა აქვს ჩვენი შემდგომი მსჯელობისათვის, ვინაიდან გიორგი III-ის გამეფების ფაქტი პირველ შემთხვევაში – 1157 წლით, ხოლო მეორე შემთხვევაში – 1156 წლით თარიღდება. შესაბამისად, ცხადი ხდება ისიც, რომ სამთავისის წარწერაში გიორგი III-ის აღსაყდრების ფაქტი დათარიღებულია არა 1156 წლით, არამედ – 1156-1157 წლებით.

ზუსტად ასეთივე სურათს ვხედავთ ტბეთის სახარების ანდერძთან დაკავშირებითაც. ამ ანდერძის ტექსტი, სამთავისის წარწერის მსგავსად, გიორგი III-ის სიცოცხლეშია შედგენილი, თანაც სამეფო კართან დაახლოებული მღვდელმთავრის მიერ, რის გამოც ის სანდო პირველწყაროს წარმოადგენს:

„...ღირს ვიქმენ არაღირსი, სულითა საწყალობელი პ[ა]ვლე ჯ(უარ)ის მეფ(ა)ნი, ღ(მრთ)ისა მ[ო]წყ[ა]ლებათა და სახ[ი]ერ[ე]ბათა მიერ საყდრ(ი)სა ტბეთისასა დაპყრობ[ა]დ, გამზრდელისა ჩ[ემ]ისა, ღ(მრ)თივ გურგუნოსნისა მეფეთ-მეფისა დი[მი]ტ[რი]ს მიერ, რ[ომელ]ი მკვდრმცა არს მ[ა]რჯუშნითა [ქრისტეს] დასაყდრებული და მიანიჭა ღ[მერთმან] ძესა მათსა გ[იორგ]ის მეფობაჲ, ლომთა უმკნესსა და არწივთა უმაღესსა და მისცა ღ(მერთმან) ურიცხვ ძლევაჲ და გამარჯუშბაჲ ყ(ოველ)თა წინააღმდეგომთა მისთა ზედა. მესუთესა წელსა [...] ანისისასა [...] მსგავსად [...] და გედეონისა მცირითა ერთთა სძლო ურიცხუსა მას სიმრავლესა ბარაბაროზთასა და მოკლვით და ტ[ყუ]ლოპით მოსწყვდეს ოცდაათექუსმეტი ჩ (1000) კაცი. დაუტკევეს საჭურჭლე: ურიცხვ კარვები, ცხენი, აბჯარი და ყ[ოველ]ი [ს]აქონები მათი; დაიპყრეს თავადი ამირაები; სუქმ[ა]ნის ძე

(ქორდანი 1892: 259). დასახელებული ორი პუბლიკაციიდან ივანე ჯავახიშვილი სარგებლობდა ქორდანისეული გამოცემით (ჯავახიშვილი 1913: 551).

ძლივ წარვიდეს, დაკოდილ-ჩამოგდებული. ღმერთმან უმეტესი ძლევად და წარმართებად მისცეს მეფობ[ა]სა მათსა და კურთხევად საუკუნოდ...“ (ქარაგმის გახსნა ჩვენია – თ. ჯ.) (ბრეგაძე ... 1959ა: 355-356)⁷⁵.

როგორც ვხედავთ, ციტირებული ტექსტის თანახმად, გიორგი III-ს შაჰ-არმენი სუქმანის-ძე ანისთან დაუმარცხებია თავისი მეფობის მე-5 წელს. აღნიშნული ცნობა ივანე ჯავახიშვილმა ანისის ბრძოლის დასათარიღებლად გამოიყენა და ეს ფაქტი 1161 წლით განსაზღვრა (ჯავახიშვილი 1948: 229). ჩვენ ვიზიარებთ ამ მოსაზრებას, ოღონდ, ანდერძს, ამჯერად, საპირისპირო მიზნით – გიორგი III-ის მეფედ კურთხევის დასათარიღებლად გამოვიყენებთ.

ინდიკტიონისა და კალენდარული წლების ურთიერთმიმართების გათვალისწინებით, 1161 წელი შეიძლება იყოს გიორგი III-ის ზეობის როგორც მე-4 წლის დასასრული და მე-5 წლის დასაწყისი, ისე მე-5 წლის დასასრული და მე-6 წლის დასაწყისი. შესაბამისად, გიორგი III-ის აღსაყდრებას ტბეთის სახარების კოლოფონი, ისე როგორც სამთავისის წარწერა, ათარიღებს არა 1156 წლით, არამედ – 1156-1157 წლებით.

გიორგი III-ის მეფედ კურთხევას 1156-1157 წლებით განსაზღვრავს სტეფანოს ორბელიანის თხზულებაც⁷⁶. ამასთან, უნდა აღინიშნოს, რომ აღწერილ მოვლენებზე საუკუნენახევრით გვიან შედგენილი თხზულება გიორგი III-ის აღსაყდრების შესახებ ორ სხვადასხვა თარიღს გვაწვდის.

სტეფანოს ორბელიანი ერთგან აღნიშნავს, რომ დემეტრე I-მა ოცდაცამეტი წელი იმეფა და 1158 წელს აღესრულა. სამეფო ტახტი მისმა ვაჟმა, დავით V-მ

⁷⁵ კოლოფონის ტექსტი პირველად გამოქვეყნდა 1900 წელს, პ. ცხვილოელის ანუ მღვდელი პოლიევქტოს კარბელაშვილის მიერ (ცხვილოელი 1900; ქართული ... 1967: 35). ტბეთის სახარებასა და მის ანდერძ-მინაწერებს 1909 წელს სპეციალური ნარკვევი მიუძღვნა ექვთიმე თაყაიშვილმაც. მის პუბლიკაციაში ჩართულია რამდენიმე კოლოფონის, მათ შორის, 1161 წლის ანდერძის ნუსხახუცური ტრანსკრიპცია, მათი რუსული თარგმანები და შესანიშნავი ფოტო-ილუსტრაციები (*მასალები* ... 1909: 151-162). ივანე ჯავახიშვილს 1913 წელს „ქართველი ერის ისტორიის“ II წიგნზე მუშაობისას ტბეთის სახარების ანდერძი არ გამოუყენებია. თუმცა, ნაშრომის გამოცემის შემდეგ, პირად ეგზემპლარში რამდენიმე ადგილას ჩაურთავს ჩასამატებელი მასალა (ჯავახიშვილი 1948: V-VI, 229). ნაშრომი ხელმეორედ 1948 წელს გამოქვეყნდა. ამ დროს დიდი მეცნიერი უკვე გარდაცვლილი იყო. გამოცემის რედაქტორმა, სიმონ ყაუხჩიშვილმა გაითვალისწინა ივანე ჯავახიშვილის სურვილი და ზემოსენებული მასალა პუბლიკაციის შესაბამის ადგილას ჩართო. ერთ-ერთ ასეთ ჩანართს წარმოადგენდა ტბეთის სახარების კოლოფონიც (ჯავახიშვილი 1948: V-VI, 229).

⁷⁶ ტათევის მიტროპოლიტმა სტეფანოს ორბელიანმა (გარდ. 1304 წ.) „სიუნჯის ისტორიაზე“ მუშაობა 1297-1300 წლებში დაასრულა. თხზულების 66-ე თავს წარმოადგენს ტექსტი, სახელწოდებით: „ცხოვრება ორბელიანთა“ (მაისურაძე 1985; აბდალაძე 1979: 36-37). ჩვენთვის საინტერესო ცნობები სწორედ ამ თავშია დაცული. სტეფანოსის თხზულების სრული სომხური ტექსტი 1861 წელს მოსკოვში გამოაქვეყნა მ. ემინმა (მელიქსეთ-ბეგი 1949: 267). ივანე ჯავახიშვილი „ქართველი ერის ისტორიის“ მეორე წიგნზე მუშაობისას სწორედ ამ, მოსკოვური გამოცემით სარგებლობდა (ჯავახიშვილი 1913: 526, 551-552).

დაიკავა, თუმცა მისი ზეობა ხანმოკლე გამოდგა და ორი წლის შემდეგ, ე. ი. 1160 წელს ისიც გარდაიცვალა. ერთი თვის შემდეგ მეფობა დავით V-ის ძმამ, გიორგი III-მ მიიღო (ემინი 1896: 362-363; ცაგარეიშვილი 1978: 39-40)⁷⁷.

ივანე ჯავახიშვილი იმთავითვე კრიტიკულად მოეკიდა ამ ცნობას და გიორგი III-ის აღსაყდრების 1160 წლით დათარიღება უსაფუძვლოდ ჩათვალა (ჯავახიშვილი 1913: 551). ჩვენ ვიზიარებთ ამ მოსაზრებას. მით უფრო, რომ ამგვარ ვარაუდს საკვებით გამორიცხავს სამთავისის წარწერა და ტბეთის სახარების ანდერძი.

სამაგიეროდ, ივანე ჯავახიშვილმა მისაღებად მიიჩნია სტეფანოს ორბელიანის მეორე ცნობა, რომელიც მოგვითხრობს, რომ ორბელთა აჯანყების დროს, 1177 წელს, გიორგი III-ის მეფობის 21-ე წელიწადი იყო (ემინი 1896: 364; ცაგარეიშვილი 1978: 44)⁷⁸.

⁷⁷ სტეფანოს ორბელიანის თხზულების 66-ე თავის ემინისეული რუსული თარგმანის 1896 წლის გამოცემაში ჩვენთვის საინტერესო ნაწიკვტი ასეთი სახით არის წარმოდგენილი: „Въ 607 (1158) году, после многихъ удачъ и великихъ подвиговъ мужества умираетъ царь Деметре, царство котораго наследуетъ Давидъ, мужъ могущественный и мудрый, какъ и отецъ его. Но прошестьи 2 летъ умеръ и онъ... черезъ мѣсяць у Георгія созваны были все дѣдулы и дворяне, съ которыми вместе явился и Иване съ своей свитой. Георгій открылъ последнему свое намереніе и после долгихъ увещаній успѣлъ, наконецъ, убедить его въ томъ, что по достиженіи племянника моего совершеннолетія я его не обижу, но согласно завещанію моего брата возведу его на престолъ царскій. Вследствіе этого все единогласно помазали его на царство“ (ემინი 1896: 362-363). იგივე ფრაგმენტი „ცხოვრება ორბელიანთას“ 1682 (A) და 1801 (B) წლების ძველქართულ თარგმანებში შემდგენიარად იკითხება: A – „და შემდგომად მრავლისა განმარჯვებისა და დიდ-დიდისა სიმხნისა მოკვდა დიმიტრი მეფე რიცხესა ექვსასშვიდსა (1158 წ.) და მიიღო მეფობა მისი დავით, მხვ ზავსმან მამისამან, კაცმან ძლიერმან და ბრძენმან, და ცხოვრდა წელსა ორსა და მოკვდა... ხოლო შემდგომად თვისა ერთისა შეკრბენ ყოველნი დიდებულნი და აზნაურნი გიორგისა და მივიდა მათ თანა იოვანეცა თვისითურთ, და განუცხადა განზრახვა იგი გიორგი მრავლითა ვედრებითა და დაჯერებულ ყო სიტყვით: „უკეთუძცა ასაკეულ იქმნეს ძმისწული ჩემი, არა დაკლებულ ვყო იგი, არამედ ანდერძისაებრ ძმისა ჩემისა დაესვა საყდარსა მეფობისასა“. ამისთვის სცხეს მას მეფედ“ (ცაგარეიშვილი 1978: 40-42); B – „და შემდგომად მრავალთა გამარჯვებათა და დიდ-დიდთა მჭნეობათა მოკვდა დიმიტრი და მიიღო მეფობა მისი ძემან მისმან დავით, მხვავსმან მამისა ძლიერისა და ბრძისამან. იცოცხლა ამან წელსა ორსა და ესეცა მოკვდა... ხოლო შემდგომად ერთისა თოჯსა შეკრბენ ყოველნი დიდებულნი და მთავარნი გიორგისთან, სადაცა იყოფებოდა ივანეცა თვსეულითა, მაშინ განუცხადა გიორგიმ განზრახვა თვისი და მრავლითა სიტკბოებითა არწმუნებდა მათ და ეტყოდა, რამეთუ: „ოდეს მოიპსაკეების ძმისწული ჩემი, არა უვარ-გვყოფ ანდერძსა ძმისა ჩემისასა, არამედ დაესვამ ტახტსა ზედა მეფობისა ჩემისასა“. ამისათვის დაერთობიყვავდენ და სცხეს იგი მეფედ“ (ცაგარეიშვილი 1978: 40-42).

⁷⁸ ემინის რუსული თარგმანი: „Въ 626 году армянскаго летосчисленія (1177) возникли смуты въ Иверійскомъ царствѣ и родъ Орбеліановъ весь былъ истребленъ... после 21 года царствованія Георгія...“ (ემინი 1896: 364). ძველი ქართული თარგმანები: A – „რიცხესა სომხურისა ექვსას ოცდა ექვსსა (1177 წ.) იქმნა აღმური და შფოთი შორის მეფობისა ქართველთასა და ძირითურთ აღმოფხვრეს და დასცეს სახლი ორბელიანთა მეფობასა გიორგისასა მეოცდაერთსა (21) წელსა“ (ცაგარეიშვილი 1978: 44); B – „ხოლო რიცხესა სომხურსა ძმ (1177 წ.) აღსდგა შფოთი სამეფოსა შინა საქართველოდსასა და სრულიად აღიფხურა სახლი ორბელიანთა, რამეთუ იმეფა გიორგი წელსა ოცდა ერთსა (21)“ (ცაგარეიშვილი 1978: 44). გარდა ამისა, სტეფანოსის თხზულების 1682 წლის ქართულ თარგმანში დაცულია კიდევ ერთი ირიბი ცნობა გიორგი III-ის აღსაყდრების თარიღის შესახებ: „ხოლო თვით მას გიორგის არ აქვნდა სამკვიდრებელი მეფობისა თვისისა თვინიერ ასულისა ერთისა, თამარად სახელდებულისა, და აღესრულა“

აქ კიდევ ერთხელ გავიმეორებთ, რომ ამა თუ იმ მეფის ზეობის ინდიკტიონის ათვლა და კალენდრული წელთაღრიცხვა, უპირატესად, არ ემთხვევა ერთიმეორეს, ამიტომ 1177 წელი შეიძლება იყოს გიორგი III-ის ზეობის როგორც მე-20 წლის დასასრული და 21-ე წლის დასაწყისი, ისე – 21-ე წლის დასასრული და 22-ე წლის დასაწყისი. პირველ შემთხვევაში, გიორგი III-ის გამეფება მოდის 1157 წელზე, ხოლო მეორე შემთხვევაში – 1156 წელზე. შესაბამისად, გიორგი III-ის აღსაყდრების თარიღი სტეფანოს ორბელიანის თანახმად, აგრეთვე, 1156-1157 წლებით უნდა განისაზღვროს.

ამრიგად, ირკვევა, რომ ივანე ჯავახიშვილის ხელთ არსებული საისტორიო მასალის დიდი ნაწილი – ტბეთის სახარების ანდერძი, სამთავისის წარწერა და სტეფანოს ორბელიანის თხზულება გიორგი III-ის გამეფებას ათარიღებდნენ არა 1156 წლით, არამედ – 1156-1157 წლებით. ამ მხრივ, განსაკუთრებით ანგარიშ-გასაწევია ტბეთის სახარების ანდერძისა და სამთავისის წარწერის ცნობები, რომლებიც გიორგი III-ის სიცოცხლეშია შედგენილი და შესაბამისად, სანდო პირველწყაროებს წარმოადგენს.

გარდა ამ სამი ძეგლისა, ივანე ჯავახიშვილის განკარგულებაში იყო წერილობითი წყაროების მეორე ჯგუფიც – ვარდან არეველცის „მსოფლიო ისტორია“⁷⁹ და XIII-XIV საუკუნეების ქართული ხელნაწერი კრებულის, იგივე A-

რიცხვსა ექვსას ოცდა ათ სამეტსა (1184 წ.), *ხოლო მეფობდა წელსა ოცდარვასა* (28)⁹⁴ (ცაგარეიშვილი 1978: 54). აქვე შევნიშნავთ, რომ 1801 წლის ძველ ქართულ და ემინისეულ რუსულ თარგმანებში მითითებულია მხოლოდ გიორგი III-ის გარდაცვალების წელი. რაც შეეხება მისი მეფობის ხანგრძლივობას, ამაზე დასახელებულ თარგმანებში არაფერია ნათქვამი (ცაგარეიშვილი 1978: 54; ემინი 1896: 368).

⁷⁹ სომეხი ისტორიკოსის ვარდან არეველცის (1200/1210-1271 წწ.) „მსოფლიო ისტორია“ XIII საუკუნის 60-იან წლებში უნდა იყოს შედგენილი (აბდლაძე 1979: 33-34). თხზულების სომხური ტექსტი 1861 წელს მოსკოვში გამოცა მ. ემინმა (მელიქსეთ-ბეგი 1949: 261). ივანე ჯავახიშვილი სწორედ ამ პუბლიკაციით სარგებლობდა (ჯავახიშვილი 1913: 526, 550-552). იმავე 1861 წელს ემინმა მოსკოვში „მსოფლიო ისტორიის“ რუსული თარგმანიც გამოაქვეყნა. პუბლიკაციაში ჩვენთვის საინტერესო ადგილი შემდეგი სახით იკითხება: *„Царь иверійскій, Деметре, после тридцати двухлетняго управления скончался. Сынъ его, Давидъ, человекъ умный и расположенный къ добру, принялъ его корону: онъ освободилъ Туркаша, заключеннаго въ темницу его отцемъ, и назначилъ его военачальникомъ; самъ же умеръ черезъ месяцъ. Некоторые говорятъ, что онъ погибъ отъ измены Сембата и Иване Орбеліановыхъ за назначеніе на ихъ место Туркаша; и что они заранее условились въ этомъ съ Георгомъ, братомъ Давида, который обещалъ имъ назначить ихъ военачальниками. Въ 605-1156 году Георгійъ наследовалъ корону своего брата“* (ემინი 1861: 154-155). 2002 წელს თბილისში გამოქვეყნდა ვარდან არეველცის „მსოფლიო ისტორიის“ სრული ქართული თარგმანი, რომელიც, თავის მხრივ, შესრულებული იყო ნოდარ შოშიაშვილისა და ეკა კვაჭანტირაძის მიერ. ნაშრომს დართული აქვს ეკა კვაჭანტირაძის მიერ მომზადებული შესავალი, კომენტარები და საძიებლები (ვარდან არეველცი 2002). ვარდანის თხზულების ჩვენთვის საინტერესო ფრაგმენტი დასახელებულ პუბლიკაციაში შემდეგი სახით არის მოტანილი: *„ქართველთა მეფე დემეტრე 32 წლის მეფობის შემდეგ გარდაიცვალა. გვირგვინი მიიღო მისმა ვაჟმა, ჭკვიანმა და კეთილმა დავითმა. მან ციხიდან გამოიყვანა მამის მიერ შეპყრობილი თორქაში, დააყენა მხედართმთავრად და ერთი თვის შემდეგ გარდაიცვალა. ზოგი ამბობს, რომ [ის მოკლულ იქნა] სუმბატ და ივანე*

85-ის კინკლოსის მინაწერი, რომლებიც გიორგი III-ის მეფედ კურთხევას ცალსახად 1156 წლით განსაზღვრავდნენ (ჯავახიშვილი 1913: 151).

აქვე ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს ის ფაქტი, რომ ეს ორი დასახელებული ძეგლი აღწერილი მოვლენების თანადროული არ არის. ვარდან არეველცის თხზულება XIII საუკუნის შუახანებშია შედგენილი, A-85-ის კინკლოსის მინაწერი კი XIII-XIV საუკუნეებით თარიღდება (ოდიშელი 1968: 9). ამიტომ მათ ცნობებს გიორგი III-ის გამეფების თარიღის დადგენისათვის, ცხადია, არ აქვთ ისეთი წყაროთმცოდნეობითი ღირებულება, როგორც ტბეთის სახარების 1161 წლის ანდერძსა და სამთავისის ტაძრის 1168 წლის წარწერას გააჩნიათ.

მიუხედავად ამისა, 1913 წლისათვის, როდესაც ქართული ისტორიოგრაფია ტბეთის სახარების 1161 წლის ანდერძისა და სამთავისის ტაძრის 1168 წლის წარწერის მიერ შემოთავაზებული ორწლიანი მონაკვეთის – 1156-1157 წლების დასავიწროვებლად სინქრონული პერიოდის რაიმე სხვა წყაროს არ იცნობდა, ივანე ჯავახიშვილმა სავსებით ლოგიკური ნაბიჯი გადადგა, მან სწორედ ვარდან არეველცის ცნობასა და A-85-ის კინკლოსის მინაწერზე დაყრდნობით დაავიწროვა ზემოხსენებული ორწლიანი ქრონოლოგიური მონაკვეთი და გიორგი III-ის აღსაყდრების ფაქტი 1156 წლით დაათარიდა (ჯავახიშვილი 1913: 551-552).

მოგვიანებით ქართულმა ისტორიოგრაფიამ უპირობოდ გაიზიარა ივანე ჯავახიშვილის მიერ შემოთავაზებული თარიღი. დღეისათვის გიორგი III-ის გამეფება 1156 წლით არის განსაზღვრული როგორც სამეცნიერო, ისე საენციკლოპედიო ხასიათის გამოცემებში (ბუნიათოვი 1966: 285; ოდიშელი 1968: 90-91; სოხაშვილი 1968: 193; ბადრიძე 1973: 27; ბერძენიშვილი 1973: 68; მეტრეველი 1973: 104; თოფურია 1975: 17; მეტრეველი 1978: 159-160; ლორთქიფანიძე 1979ა: 263, 286-288; თოდუა 1979: 52, 56; ფუთურიძე 1955: 67; ქადაგიძე 1985: 140; კვაჭანტირაძე 1989: 106-107; სტეფნაძე 1990: 23; ჯაფარიძე 1995: 99; სტეფნაძე 1999; დავლიანიძე 2000: 93; *საქართველოს ...* 2000ბ: 132-134 და სხვ.).

გიორგი III-ის აღსაყდრების თარიღის დადგენისათვის ფასდაუდებელ ცნობებს გვაწვდის Ven.4-ის 1160 წლის ანდერძის ტექსტი. ვინაიდან ჩვენ ზემოთ უკვე დაწვრილებით განვიხილეთ ამ ანდერძთან დაკავშირებული სხვადასხვა

ორბელნიანების მზაკვრობის შედეგად, რადგან მათ ადგილას დააყენა თორქაში. ისინი შეთანხმებული იყვნენ დავითის ძმა გიორგისთან, რომ [ის] დანიშნავდა [მათ] მხედართმთავრად. გიორგიმ მიიღო სამეფო გვირგვინი 605 (1156) წელს“ (ვარდან არეველცი 2002: 145).

საკითხები, აქ აღარაფერს ვიტყვით მის თაობაზე და პირდაპირ მოვიყვანო კოლოფონის ტექსტს:

„სახელითა ღ(მრთ)ისაჲთა, წიგნსა ამას ეწოდების სახატრელი. დაიწერა კელითა უნდომსა, შავ / ნიკ(ოლო)ზ ნიკრამსაჲთა, სანახებსა წ(მიდ)ისა მ(ა)მისა ღ(ავი)თისსა, / გარესჯას, კედელსა (?), რ(ომე)ლსა ეწოდების სახელად / ბერთაჲ, ქრონიკონსა ტპ (1160 წ.), მეფობასა ძისა / დ(ემე)ტრეს გ(იორგ)ისაზე, წელსა მეფობისა მისისასა ბ (3). / დაამყარენ ღ(მერთმა)ნ მეფობ(ა)ჲ მისი სათნოდ ო(კვლ)ისა ჩ(უენ)ისა / ი(ეს)ჯ ქ(რისტწ)ს(ა)ჲ, რ(ომ)ლისაჲ არს დ(იდე)ბ(ა)ჲ უკ(უნი)თი უკ(უნი)სადმდე, ა(მენ) და შავ ნიკრასა შრომისათვის კ(ურთ)ხ(ევა)ს(აუ)კ(უ)ნ(ო)ჲ, ა(მენ). / დ(იდე)ბ(ა)ჲ ღ(მერთს)ა სრ(უ)ლმყოფელსა ყ(ოველ)თასა, ა(მენ). / მეწუგეო, გ(უა)კ(ურთ)ხ(ენ)“.

როგორც ვხედავთ, გარეჯული კრებულის ანდერძის თანახმად, ხელნაწერის გადაწერის თარიღი – 1160 წელი, იმავდროულად, იყო გიორგი III-ის ზეობის მე-3 ინდიკტიონი. შესაბამისად, 1160 წელი, შეიძლება, იყოს მისი მეფობის როგორც მე-2 წლის დასასრული და მე-3-ს დასაწყისი, ისე – მე-3 წლის დასასრული და მე-4-ს დასაწყისი. პირველ შემთხვევაში, გიორგი III-ის აღსაყდრების თარიღად ვიღებთ 1158, ხოლო მეორე შემთხვევაში – 1157 წელს.

ცხადია, ამ ორ თარიღს შორის უპირატესობას ვერც ერთს ვერ მივცემდით, რომ არა სინქრონული პერიოდის ორი სხვა ძეგლი – ტბეთის სახარების ანდერძი და სამთავისის წარწერა, რომელთა მიერ შემოთავაზებული ორწლიანი მონაკვეთი – 1156-1157 წლები მხოლოდ იმ პირობით ემთხვევა Ven.4-ის ანდერძში მითითებულ ორწლიან მონაკვეთს – 1157-1158 წლებს, თუკი გიორგი III-ის გამეფების თარიღად 1157 წელს ავიღებთ.

ამ შემთხვევაში, გამოვა, რომ გარეჯული კრებულის გადაწერის თარიღი (1160 წ.) ნამდვილად გიორგი III-ის ზეობის მე-3 ინდიკტიონს (მე-3 წლის დასასრული და მე-4-ს დასაწყისი) წარმოადგენს, ტბეთის სახარების ანდერძის თარიღი (1161 წ.) – მისი მეფობის მე-5 ინდიკტიონია (მე-4 წლის დასასრული და მე-5-ს დასაწყისი), ხოლო სამთავისის წარწერის თარიღი (1168 წ.) გიორგი III-ის მმართველობის – მე-12 ინდიკტიონი (მე-11 წლის დასასრული და მე-12-ს დასაწყისი).

ყველა სხვა შემთხვევაში, ერთი მხრივ, Ven.4-ის ანდერძი, ხოლო, მეორე მხრივ, ტბეთის სახარების ანდერძი და სამთავისის ტაძრის წარწერა აბსოლუტურად სხვადასხვა თარიღს – ან 1158, ან კიდევ 1156 წელს გვაძლევენ.

რამდენად შეიძლება ვენდოთ გარეჯული კრებულის ანდერძში დაცულ ცნობას? ვფიქრობთ, რომ ეს ცნობა სავსებით სარწმუნოა. ჯერ ერთი, Ven.4-ის გადამწერი ნიკოლოზ ნიკრაძე გიორგი III-ის გამეფების თანამედროვეა და მეფის აღსაყდრებასა და ხელნაწერის გადაწერას შორის სხვაობა მხოლოდ სამ წელს შეადგენს. მეორეც, ნიკრაძე გარეჯში მოღვაწე მწიგნობარია, აქაური სავანეები კი ამ დროს უკვე სამეფო მონასტრებს წარმოადგენდნენ (ლომინაძე 1966b: 123-124).

შესაბამისად, გარეჯელი მოწესეებისა და, მათ შორის, Ven.4-ის გადამწერისათვის სამეფო კარის პერიპეტიები კარგად უნდა ყოფილიყო ცნობილი. მეტიც, ანდერძში გიორგი III-სთან დაკავშირებულ კიდევ ერთ ფრაზას ვხვდებით: *დაამყარენ ღმერთმან მეფობაჲ მისი სათნოდ ოჯგლისა ჩუენისა იესუ ქრისტესსა*“; სადაც თითქოს ცხადლივ უნდა ჩანდეს გადამწერის შეშფოთება სამეფო კარზე ატეხილი დინასტიური ბრძოლების გამო და ამიტომაც არის, რომ იგი უფალს მაინცადამაინც გიორგი III-ის ტახტის განმტკიცებას ევედრება.

ჩვენი მოსაზრების მართებულობას ადასტურებს სომეხი ისტორიკოსის სამუელ ანეცის ქრონიკაც⁸⁰. როგორც ცნობილია, სამუელ ანეცი XII საუკუნის მოღვაწე იყო და თავისი ქრონიკაც 1182 წელს ჰქონდა შედგენილი (მელიქსეთ-ბეგი 1949: 253). შესაბამისად, მის ცნობებს ჩვენთვის ისეთივე წყაროთმცოდნეობითი ღირებულება აქვს, როგორც სინქრონული პერიოდის დანარჩენ სამ ძეგლს – გარეჯული კრებულის ანდერძს, ტბეთის სახარების კოლოფონსა და სამთავისის ტაძრის წარწერას. სამუელ ანეცის თხზულების ერთი ფრაგმენტის ქართული თარგმანი 2000 წელს გამოაქვეყნა წყაროთმცოდნე ნინო თორთლაძემ. ტექსტი გვამცნობს:

„604 წელს (1155 წ.) გარდაიცვალა ქართველთა მეფე დემეტრე და გამეფდა მისი ძე დავითი, ხოლო ორი წლის შემდეგ ისიც გარდაიცვალა. მისი ძალაუფლება მისმა ძმამ გიორგიმ მიიღო“ (თორთლაძე 2000: 79)⁸¹.

⁸⁰ ანისის საკათედრო ტაძრის ხუცესის სამუელ ანეცის (1110-1190 წწ.) საისტორიო ქრონიკა შედგენილია 1182 წელს (მელიქსეთ-ბეგი 1949: 253). არსებობს თხზულების სრული სომხური ტექსტის ა. ტერ-მიქელიანისეული გამოცემა, რომელიც, თავის მხრივ, დაბეჭდილია 1893 წელს. პუბლიკაცია დამყარებულია ენმიაწინის ბიბლიოთეკაში დაცულ 13 ხელნაწერ ნუსხაზე (თორთლაძე 2000: 79).

⁸¹ აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ენმიაწინის ზემოსხენებული 13 ხელნაწერიდან 10 ხელნაწერში მითითებულია „ორი წელი“, სამში კი – „ორი თვე“. ნინო თორთლაძე ითვალისწინებს ლაშა-გიორგისდროინდელი შემატანის ცნობასა და XVIII საუკუნის ქართული კინკლოსის მინაწერს და უპირატესობას სამი ხელნაწერის წაკითხვას აძლევს. მკვლევარი ფიქრობს, რომ სამუელ ანეცის ქრონიკაში თავდაპირველად აღნიშნული იყო ორი თვე, მოგვიანებით კი ტექსტის არასწორი წაკითხვის საფუძველზე, ან, შესაძლოა, შეგნებულადაც ეს ადგილი გადააკეთეს და მიიღეს ორი წელი (თორთლაძე 2000: 79-80). ჩვენ საყურადღებოდ გვეჩვენება ეს მსჯელობა, თუმცა ტრადიციული მოსაზრება უფრო მართებული გვეჩვენება. მით უფრო, რომ ზემოსხენებული

ამრიგად, ხელთ გვაქვს კიდევ ერთი საინტერესო ფაქტი – გიორგი III-ის მეფედ კურთხევას Ven.4-ის ანდერძის, ტბეთის სახარების კოლოფონისა და სამთავისის წარწერის გარდა, 1157 წლით ათარიღებს XII საუკუნის კიდევ ერთი ძეგლი – სამუელ ანეცის ქრონიკა.

ასეთ ვითარებაში ბუნებრივად ჩნდება კითხვა: ტბეთის სახარების ანდერძის, სამთავისის ტაძრის წარწერისა და სტეფანოს ორბელიანის მიერ შემოთავაზებული ორწლიანი მონაკვეთის – 1156-1157 წლების დასავიწროვებლად წყაროთა რომელ ჯგუფს უნდა მიეცეს უპირატესობა – ვარდან არეველცის თხზულებასა და A-85-ის კინკლოსს, რომლებიც გიორგი III-ის გამეფებას 1156 წლით ათარიღებენ, თუ გარეჯული კრებულის კოლოფონსა და სამუელ ანეცის თხზულებას, რომლებიც ამავე ფაქტს 1157 წლით განსაზღვრავენ?

ჩვენ წყაროების შეპირისპირებისას უპირატესობას Ven.4-ის კოლოფონსა და სამუელ ანეცის ქრონიკას ვაძლევთ. ჯერ ერთი, ეს ძეგლები, ვარდან არეველცის თხზულებისა და A-85-ის კინკლოსის მინაწერისაგან განხვავებით, გიორგი III-ის სიცოცხლეშია შედგენილი და გაცილებით სანდო პირველწყაროებს წარმოადგენს. მერე მეორეც, კარგად არის ცნობილი, რომ ვარდან არეველცი, რომელიც, საზოგადოდ, სანდო ავტორად არის მიჩნეული, XII საუკუნის საქართველოს ისტორიის ქრონოლოგიისათვის რამდენიმე მცდარსა თუ სადაო თარიღსაც გვაწვდის. ეს საკითხი ისტორიკოს ეკა კვაჭანტირაძის მიერ კარგად არის შესწავლილია (კვაჭანტირაძე 1989: 104-112) და ამიტომ, მასზე აქ აღარ შევჩერდებით.

რაც შეეხება A-85-ის კინკლოსის მინაწერს, აქ საქმე კიდევ უფრო რთულად გვაქვს. ტექსტის თედო ჟორდანიასეული გამოცემა შემდეგი სახით იკითხება: „*ქ(ორონი)კ(ონ)ს ტ(ო)* (1150 წ.), *დასაბამითგან ხლღ* (1156 წ.), *აქა ძე დიმიტრი მეფისა გიორგი მეფე იქმნა*“ (ჟორდანიას 1892: 255). ე. ი. მინაწერი გიორგი III-ის გამეფების შესახებ ორ სხვადასხვა თარიღს გვაძლევს – 1150 და 1156 წლებს. ამ ორ თარიღს შორის, თედო ჟორდანიამ უპირატესობა 1156 წელს მისცა (ჟორდანიას 1892: 255), ივანე ჯავახიშვილმა კი, თავის მხრივ, სავსებით გაიზიარა ეს მოსაზრება (ჯავახიშვილი 1913: 551).

წერილობითი წყაროების მიერ გიორგი III-ის მეფედ კურთხევის 1157 წლით დათარიღება დავით V-ის სწორედ რომ ორწლიანი მმართველობის სასარგებლოდ მეტყველებს.

მოგვიანებით, 1968 წელს A-85-ის კინკლოსის მინაწერები გამოაქვეყნა ჯუმბერ ოდიშელმაძე. მკვლევარმა ჩვენთვის საინტერესო მინაწერის ქრონიკონი სულაც ტმ-დ (306+780=1086 წ.) წაიკითხა და მასთან შედარებით უპირატესობა, რასაკვირველია, დასაბამითგან ათვლილ თარიღს – 1156 წელს მისცა (ოდიშელი 1968: 26).

კიდევ უფრო მოგვიანებით, 1974 წელს საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის კორნელი კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტმა გამოსცა ყოფილი საეკლესიო მუზეუმის (A) კოლექციის აკადემიური „აღწერილობის“ I₁ ტომი, სადაც შეტანილი იყო A-85-ის კინკლოსის მინაწერები. ამ პუბლიკაციაში ჩვენთვის საინტერესო ტექსტი შემდეგი სახით იკითხება: „[1157 წ.] *აქ ძე დიმიტრი მეფისა გიორგი მეფე იქმნა*“ (ბრეგაძე ... 1973: 295).

ამრიგად, მინაწერის აკადემიურ გამოცემაში ქრონიკონის თარიღად მითითებულია არა 1150 ან 1086 წლები, როგორც ამას თედო ჟორდანიასა და ჯუმბერ ოდიშელის პუბლიკაციებში ვხვდებით, არამედ – 1157 წელი.

საკითხის საბოლოოდ გარკვევის მიზნით, პირადად გავეცანით ხელნაწერს. გაირკვა, რომ საკუთრივ კინკლოსს მხოლოდ ქრონიკონის თარიღები უზის. ამასთან, მისი ათვლა სახელდობრ 1157 წლით იწყება და ნუსხური მინაწერიც – „*აქ ძე დიმიტრი მ(ე)ფის(ა)ე გ(იორგ)ი მეფე იქმნა*“, სწორედ ამ წლის გასწვრივ არის მითითებული.

ასე, რომ A-85-ის კინკლოსის მინაწერი გიორგი III-ის მეფედ კურთხევას ათარიღებს არა 1156, არამედ – 1157 წლით. ეს კი, აგრეთვე, ადასტურებს ჩვენი ზემოთ გამოთქმული მოსაზრების მართებულობას.

მეტიც, თუ ზემოთ წარმოდგენილი ჩვენი დაკვირვებები სწორია, მაშინ შეგვიძლია, კიდევ უფრო დავაკონკრეტოთ გიორგი III-ის გამეფების თარიღი. ტბეთის სახარების ანდერძში მითითებულია, რომ გიორგი III-მ სუქმანის-ძე ანისთან მისი ზეობის მე-5 ინდიკტიონს დაამარცხა (ბრეგაძე ... 2004: 355-356). პარალელურად ამისა, ივანე ჯავახიშვილმა არაბი მემატიანის იბნ ალ-ასირის ცნობაზე დაყრდნობით, გაარკვია, რომ ქართველებმა ხლათის მმართველი სუქმან II აგვისტოს თვეში დაამარცხეს (ჯავახიშვილი 1913: 555-556).

ამ ბოლო ქრონოლოგიურ მონაცემს დიდი მნიშვნელობა აქვს საკითხის გარკვევისათვის, ვინაიდან ჩვენს მიერ ზემოთ გამოთქმული მოსაზრების თანახმად, 1161 წელი გიორგი III-ის ზეობის მე-4 წლის დასასრულს და მე-5-ს დასაწყისს წარმოადგენდა. შესაბამისად, 1161 წლის აგვისტოში გიორგი III-ის მეფობის

მე-5 წელი უკვე დაწყებული ყოფილა და ამიტომ მისი მეფედ კურთხევაც 1157 წლის დასაწყისიდან აგვისტომდე პერიოდით უნდა განისაზღვროს.

ამრიგად, ჩვენ ვითვალისწინებთ 1160 წელს გარეჯში გადაწერილი კრებულის (Ven.4-ის) ანდერძის, ტბეთის სახარების (Q-929-ის) 1161 წლის კოლოფონის, სამთავისის ტაძრის 1168 წლის ლაპიდარული წარწერის, XII საუკუნის სომეხი ისტორიკოსის სამუელ ანეცის ქრონიკის, სტეფანოს ორბელიანის მიერ XIII საუკუნის მიწურულს შედგენილი „სიუნიქის ისტორიისა“ და XIII-XIV საუკუნეების ხელნაწერი კრებულის (A-85-ის) კინკლოსის ცნობათა ურთიერთმიმართებას და სამეცნიერო საზოგადოებას ვთავაზობთ მოსაზრებას, რომ გიორგი III საქართველოს სამეფო ტახტზე ავიდა არა 1156 წელს, როგორც ეს აქამდე იყო მიღებული ქართულ ისტორიოგრაფიაში, არამედ, ოდნავ უფრო მოგვიანებით, კერძოდ, 1157 წელს⁸².

⁸² გიორგი III-ის გამეფების 1157 წლით დათარიღებას პრაქტიკულად არავითარი კორექტივი არ შეაქვს შემდგომი პერიოდის ქრონოლოგიაში. გამონაკლისია გიორგი III-ის ორი სიგელი – 1170 წლისა მღვიმისადმი (ენუქიძე ... 1984: 67-70) და 1177 წლისა საქართველოს ეკლესიისადმი (ენუქიძე ... 1984: 71-72). ჩვენი მოსაზრებების გათვალისწინებით, პირველი საბუთი – 1170-1171, მეორე კი – 1177-1178 წლებით უნდა დათარიღდეს. რაც შეეხება დანარჩენ მასალას, მისმა შესწავლამ გვიჩვენა, რომ 1157 წლის შემდგომდროინდელი არცერთი სხვა მოვლენა არ თარიღდება გიორგი III-ის ზეობის ინდიკტონით. სამაგიეროდ, გიორგი III-ის აღსაყდრების გადათარიღებამ გარკვეული ცვლილებები უნდა შეიტანოს დემეტრე I-ის მმართველობის ბოლო წლებისა და დავით V-ის მეფობის უკვე დამკვიდრებულ ქრონოლოგიაში. თუმცა ეს უაღრესად პრობლემატური საკითხი წარმოდგენილი ნაშრომის ფარგლებს სცილდება და შემდგომი კვლევის საგანს წარმოადგენს.

§2. მოქვის ეპისკოპოსის ლუკა
ოძრხელის ხუთი მინაწერი (1363 წ.)⁸³

თავდაპირველად წარმოვადგენთ განსახილავ მინაწერებს.

I. შესრულებულია 3r-ს ზედა აშიაზე. დაახლ. 14 X 17 სმ. მხედრული. ერთი სტრიქონი. ნაწერია მოშავო-მოყავისფრო მელნით. განკვეთილობის ნიშანი – ორწერტილი. ქარაგმის ნიშნები არ ახლავს. კოლოფონის დასაწყისი და დასასრული მოქცეულია სარესტავრაციო ქალაღდის ქვეშ. ეს ფრაგმენტები ამოვიკითხეთ ნაწილობრივ, ხელნაწერის ორიგინალში, ნეონის ნათურისა და ულტრაიისფერი სხივების დახმარებით.

[წიგნ-] [- - -] სანატრელი: ხე[ლ...]

წიგნ[ი] [ესე] „სანატრელი“ ხელ...

II. შესრულებულია 187r-ს ზედა ნახევარზე. 18,4 X 13,5 სმ. მხედრული. ქანწილი – ხვეულად. ნაწერია მოშავო-მოყავისფრო მელნით. ქანწილთან დასმული ორწერტილი – სინგურით. განკვეთილობის ნიშნები – წერტილი ან ორწერტილი თითქმის ყოველი სიტყვის შემდეგ. ქარაგმის ნიშნები არ ახლავს. მინაწერის მარცხენა კიდე მოქცეულია სარესტავრაციო ქალაღდის ქვეშ. ეს ფრაგმენტები ამოვიკითხეთ ხელნაწერის ორიგინალში, ნეონის ნათურის გამჭოლ შუქზე. ტექსტს ახასიათებს აემეტობა.

[ძ.] ძრისტიმს. მერნო: კმანო: ღანო: ყზვლნო:

[მო]ყზარნო: სასუფეველისანო: ცოღვილი:

[მო]ქული: ოკველი: ლუკა: გევედრებით:

[ვინა]ცა: ამა: წიგნსა: მიემთხუზანეთ: ჰემათუის:

[უმნ]ლობა: ბრძანეთ: აძა ჟამი: ვუწირვე:

[მიტ]რაკოლიტსა: ღა: თქუნცა: უმნლობა:

[მიბ]რძანეთ:

⁸³ წინამდებარე პარაგრაფში განხილული საკითხებისა და მიღებული დასკვნების ძირითადი ნაწილი შეტანილი გვაქვს 2003-2004 წლებში დაბეჭდილ ორ სტატიაში: 1. „მოქვის უცნობი ეპისკოპოსის ლუკა ოძრხელი (1360-იანი წწ.) და მისი ხუთი მინაწერი XII საუკუნის გარეჯული კრებულის (Ven.4-ის) აშიებიდან“ (ჯოჯუა 2003გ); და 2. „რამდენიმე ახალი ცნობა მოქველი ეპისკოპოსის ლუკა ოძრხელის (1360-იანი წწ.) ბიოგრაფიისათვის“ (ჯოჯუა 2004).

ქ. ქრისტეს მქიერნო ძმანო, დანო, ყწუ<ო>გ<ე>ლნო / მოყუარენო სასუფეველისანო, ცოდვილი / მოქული ოძკელი ლუკა გევ<ე>დრებით, / ვინ<ა>ცა ამა წიგნსა მიემთხუე<ა>ნეთ, <ჭ><ჩ>ემ<ა>თუის / შენდობა ბრძანეთ. აქა უამი გუწირვე / მიტრაპოლიტსა და თქუ<ე>ნცა შენდობაჲ / მიბრძანეთ.

III. შესრულებულია 208r-ს ქვედა აშიაზე. 17,9 X 6,7 სმ. მხედრული. ორი სტრიქონი. ნაწერია მოშავო-მოყავისფრო მეღნით. განკვეთილობის ნიშანი – ორწერტილი თითქმის ყოველი სიტყვის შემდეგ. ქარაგმად ნახმარია მარჯვენა კილით ზეაწეული ჰორიზონტალური ხაზი. II სტრიქონის დასაწყისი დაკარგულია ფურცლის ზედაპირის აქერცლის გამო. ეს ფრაგმენტი აღდგენილი გვაქვს კონტექსტის მიხედვით. ამავე II სტრიქონის ქვედა კიდე და დასასრული მოქცეულია სარესტავრაციო ქაღალდის ქვეშ. ეს ფრაგმენტები ამოვიკითხეთ ხელნაწერის ორიგინალში, ნეონის ნათურის გამჭოლ შუქზე.

მოქულისათის: ვინცა: შენდობა[ა: ბრ]

[კან]თ: ლთმან: შებინდოს: თ[ქუენცა]

მოქულისათუის ვინცა შენდობა ბრძან(ო)თ, ღ(მერ)თმან შევინდოს თქუენცა.

IV. შესრულებულია 265v-სა და 266r-ს ქვედა აშიებზე. 25,7 X 3,8 სმ. მხედრული. ქანწილი – მთავრულით. ერთი სტრიქონი. ტექსტი იწყება 265v-ზე და სრულდება 266r-ზე. ნაწერია მოშავო-მოყავისფრო მეღნით. განკვეთილობის ნიშანი – ორწერტილი თითქმის ყოველი სიტყვის შემდეგ. ქარაგმად ნახმარია მარცხნივ დახრილი ჰორიზონტალური ხაზი. მინაწერის დასასრული მოქცეულია სარესტავრაციო ქაღალდის ქვეშ. ეს ფრაგმენტი ამოვიკითხეთ ხელნაწერის ორიგინალში, ნეონის ნათურის გამჭოლ შუქზე.

მოქულსა: ოძრკველლსა ლუკას ღ[თ]მან: შერინდენს:]

ქ. მოქულსა ოძრკველ<ე>ლსა⁸⁴ ლუკას ღ(მერ)თმან შე<ო>უ<ნ>დენეს.

⁸⁴ აღნიშნული სიტყვა 2002 გამოქვეყნებულ ერთ-ერთ სტატიაში შეცდომით გვქონდა წაკითხული როგორც: „ომარ-ყოფილსა“ (ჯოჯუა 2003გ: 35-36).

V. შესრულებულია 303r-ს ქვედა აშიაზე. 16,6 X 4,2 სმ. მხედრული. ორი სტრიქონი. ნაწერია მოშავო-მოყავისფრო მეღნით. განკვეთილობის ნიშანი – ორწერტილი თითქმის ყოველი სიტყვის შემდეგ. ქარაგმის ნიშნები არ ახლავს. ტექსტის დასაწყისი დაკარგულია 303r-ს მარცხენა აშიიდან სარესტავრაციო ქაღალდის აძრობისა და ფურცლის ზედაპირის დაზიანების გამო. ეს ფრაგმენტი აღდგენილი გვაქვს კონტექსტის მიხედვით.

**[ო]რას: და: საში: წელწლი: არის: ოდეს
ესე წიგნი დაწერილა**

ორას და საში წელიწადი არის, ოდეს / ესე წიგნი დაწერილა.

პირველ რიგში, გაგარკვიოთ მინაწერების ავტორის ვინაობა. II, III, და IV კოლოფონებზე დაყრდნობით, დანამდვილებით შეიძლება ითქვას, რომ მინაწერები შესრულებულია „მოქული ლუკას“ ანუ მოქველი ეპისკოპოსის ლუკას მიერ: II. „ცოდვილი მოქული... ლუკა გვევდრებით, ვინცა ამა წიგნსა მიემთხუენეთ, ჩემთვის შენდობა ბრძანეთ“; III. „მოქულისათვის ვინცა შენდობა ბრძანოთ, ღმერთმან შეგინდოს თქვენცა“; და IV. „მოქულსა... ლუკას ღმერთმან შეუნდუნეს“⁸⁵.

როდის იყო დაწერილი ლუკა მოქველის კოლოფონები? ამ კითხვაზე პასუხს V მინაწერის ტექსტი გვაწვდის: „ორას და საში წელიწადი არის, ოდეს ესე წიგნი დაწერილა“. ამრიგად, ირკვევა, რომ ლუკა მოქველის V კოლოფონი, მასთან ერთად კი, დანარჩენი ოთხი მინაწერიც, შესრულებული იყო „წიგნის“, იგივე გარეჯული კრებულის გადანუსხვიდან (1160 წ.) „ორას და საში“ (203) წლის შემდეგ ანუ 1363 წელს (1160+203=1363 წ.).

⁸⁵ აღსანიშნავია, რომ კოლოფონებში ლუკა ოძრხელის საეპისკოპოსო წოდება მოყვანილია „მოქული“-ს ფორმით, რომელიც, თავის მხრივ, ტოპონიმ „მოქვი“-ს არქაული ფონეტიკური ვარიანტებიდან – „მოქვ“-„მოქუ“-დან უნდა მომდინარეობდეს. „მატიანე ქართლისა“ (XI ს.) – „ამან (აფხაზთა მეფე ლეონ III-მ (957-967 წწ.) – თ. ჯ.) აღაშენა ეკლესია მოქუსა და შექმნა საყდრად საეპისკოპოსოდ, აკურთხა და განასრულა ყოვლითა განგებითა“ (მატიანე ქართლისა 1955: 270); ვახუშტი ბატონიშვილის „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (1742-1745 წწ.) – „ხოლო ამა ვერისის მდინარის დასავლით დის მოქუს მდინარე ჩდილოდამ სამკრით. გამოსდის კავკასს და მიერთვის იღორს ზღუას. ამ მდინარესა ზედა, მთაში, არს მოქუს ეკლესია გუმბათიანი, დიდნაგები. აღაშენა ო (9) მეფემან აფხაზთამან ლეონ შემკობითა დიდითა. ზის ეპისკოპოზი, მწვემსი კოდორის მდინარისა და მოქუს მდინარის შორისის ადგილისა. არამედ ესე მდინარე მოქუსა დის მოქუამდე აღმოსავლიდამ დასავლეთად, ხოლო მოქუს მდინარის დასავლით დის კოდორის მდინარე“ (ბატონიშვილი ვახუშტი 1973: 780-781).

სად და რომელ საგანეში იყო დაცული გარეჯული კრებული 1363 წელს, როდესაც ის ლუკა მოქველმა მოიხილა? ამ კითხვაზე პასუხის გაცემის მიზნით, კიდევ ერთხელ უნდა მივუბრუნდეთ Ven.4-ის ისტორიას.

ჩვენ ზემოთ ვაჩვენეთ, რომ 1160 წელს გარეჯში გადაწერილი კრებული XV საუკუნის II ნახევრისათვის უკვე წმიდა მიწაზე იყო გადატანილი და იერუსალიმის ერთ-ერთი ქართული ეკლესიისა თუ მონასტრის საკუთრებას წარმოადგენდა. აქედან, ლოგიკურად გამომდინარეობს დასკვნა, რომ 1363 წლისათვის Ven.4 ან კვლავინდებურად გარეჯის მრავალმთაში ინახებოდა, ან კიდევ, უკვე წმიდა მიწაზე იყო გადატანილი.

ეს, ერთი შეხედვით, ზოგადი დასკვნა ძალზედ აიოლებს ვითარებას. მართლაც, ლუკა მოქველის II კოლოფონში ვაწყდებით ისეთ მინიშნებას, რომელიც საშუალებას გვაძლევს, ზუსტად დავადგინოთ, თუ სად ინახებოდა გარეჯული კრებული 1363 წელს. მხედველობაში გვაქვს II მინაწერის პირველი წინადადება: *„ქ. ქრისტეს მიერნო ძმანო, დანო, ყოველნი მოყუარენო სასუფევლისანო, ცოდვილი მოქული ოძკველი ლუკა გვედრებით, ვინცა ამა წიგნსა მიემთხვენეთ, ჩემთვის შენდობა ბრძანეთ“*.

ციტირებული ტექსტიდან ნათლად ჩანს, რომ მოქველი მღვდელმთავარი შენდობის თქმას ევედრება არამხოლოდ სამონასტრო ძმობას, არამედ სადღაც იქვე მოსაგრე მონაზონ დედებსაც: *„ქრისტეს მიერნო ძმანო, დანო“*. აღნიშნული გარემოება a priori გამორიცხავს კოლოფონის გარეჯში დაწერის შესაძლებლობას. მართლაც, დღეისათვის სამეცნიერო ლიტერატურაში მყარად არის დადგენილი, რომ გარეჯის მრავალმთის უდაბნოებში დედებს არასოდეს უმოდვაწიათ და აქაური საგანეებიც მხოლოდ მოწესე მამებისათვის იყო განკუთვნილი.

აღნიშნულიდან გამომდინარე, უფრო მისაღები ჩანს ის მოსაზრება, რომ ლუკა მოქველმა გარეჯული კრებული წმიდა მიწაზე მოიხილა. მიღებული დასკვნის სასარგებლოდ, პირველ რიგში, მეტყველებს ის გარემოება, რომ შუა საუკუნეებში იერუსალიმსა და მის შემოგარენში მოქმედებდა, სულ მცირე, სამი ქართული დედათა მონასტერი მაინც: კაპპათა, დერტავი და დერთუფა (მენაბდე 1980: 145-147). შესაბამისად, იერუსალიმის ქართულ კოლონიაში, გარეჯის სამონასტრო ძმობისგან განსხვავებით, გაერთიანებული იყვნენ დედა-მოწესეებიც და ამიტომაც, სულაც არ არის გასაკვირი, რომ ლუკა მოქველი შენდობის თქმას მათაც ევედრებოდა.

ჩვენი მოსაზრების მართებულობას ადასტურებს კიდევ ერთი გარემოება. ლუკა მოქველის მინაწერში ნახსენები ფრაზა – „ძმანო და დანო“, ძალზედ გავრცელებული და პრაქტიკულად, ტრაფარეტული გამონათქვამის სახით გვხვდება იერუსალიმის ჯვრის ქართველთა მონასტრის სააღაპე წიგნის ჩანაწერებში: „...გავიხინეთ ჯუარისა მამამან იოანე მოძღუარმან და კანდელაკმან და აღდგომელ(ა)მან და სრულად საღ(მ)ათომან კრებულმან ძმათა და დათა: სახარებასა და სუნაქსარსა ზედა დალოცვა“ (მეტრეველი 1962: 76); „ჩვენ, ჯუარელთა ძმათა და დათა და სრულიად საღ(მრ)თ(ო)მან კრებულმან, დავდევით ესე წიგნი...“ (მეტრეველი 1962: 77); „პატრონსა ქაიხოსროს შეუნდვნეს ღმერთმან, ძმათა და დათაჲცა მრავალი მოგუცეს ცალკე...“ (მეტრეველი 1962: 77) და სხვ.

ამრიგად, ვფიქრობთ, დანამდვილებით შეიძლება ითქვას, რომ 1363 წელს, როცა ლუკა მოქველმა Ven.4 მოიხილა, გარეჯული კრებული უკვე წმიდა მიწაზე იყო დაცული და ერთ-ერთ ადგილობრივ ქართულ ეკლესიასა თუ მონასტერში ინახებოდა.

მიღებული დასკვნა, პირველ რიგში, Ven.4-ის კოდიკოლოგიისათვის არის მნიშვნელოვანი. მართლაც, წინამდებარე ნაშრომის I თავში მხოლოდ იმის დადგენა შეეძლებოდა, რომ გარეჯული კრებული წმიდა მიწაზე XV საუკუნის II ნახევრის წინარე ხანებში იყო გადატანილი. ლუკა მოქველის კოლოფონები გარკვეულწილად აზუსტებენ ამ თარიღს და გვაუწყებენ, რომ Ven.4 1363 წელს უკვე იერუსალიმის ერთ-ერთ ქართულ სავანეში იყო დაცული.

ამგვარად, დგინდება, რომ 1160 წლის გარეჯული კრებული საქართველოდან წმიდა მიწაზე გადატანილი იყო არა XV საუკუნის II ნახევარში, არამედ გაცილებით უფრო ადრე, 1363 წლის წინარე ხანებში.

ლუკა მოქველის მინაწერებს დიდი მნიშვნელობა აქვს მოქვის საეპისკოპოსოს ისტორიისათვისაც. დავიწყოთ იმით, რომ Ven.4-ის კოლოფონებში მოხსენიებული ლუკა მოქველის სახელი სპეციალური ლიტერატურისათვის სრულებით უცნობია. იგი შეყვანილი არ არის მოქვის ეპისკოპოსთა არც ლია ახალაძის (ახალაძე 1998: 73-75), არც ბეჟან ხორავას (ხორავა 1998: 1998. 48-52) და არც გიორგი კალანდიას (კალანდია 2002: 208-215) მიერ შედგენილ ქრონოლოგიურ რიგებში.

გარეჯული კრებულის 1363 წლის კოლოფონები ერთგვარად ავსებენ ამ ხარვეზს და წარმოგვიდგენენ აქამდე უცნობ მღვდელმთავარს – ლუკა მოქველს,

რომლის მოღვაწეობაც, მისივე მინაწერების თარიღიდან (1363 წ.) გამომდინარე, დაახლოებით XIV საუკუნის 60-იანი წლებით უნდა განისაზღვროს⁸⁶.

გარდა ამისა, Ven.4-ის კოლოფონები ძვირფას ცნობებს გვაწვდიან მოქვის საეპისკოპოსოსა და იერუსალიმის ქართული კოლონიის ურთიერთობების შესახებაც. როგორც გარეჯული კრებულის მინაწერებიდან ირკვევა, 1363 წელს ერთ-ერთმა მოქველმა მღვდელმთავარმა ლუკამ წმიდა მიწაზე იმოგზაურა. მან ერთ-ერთ ადგილობრივ, სავარაუდოდ, ქართულ სავანეში საღმრთო ლიტურგია აღასრულა და ვინმე მიტროპოლიტს უამი უწირა. წმიდა მიწაზე ყოფნის დროს ლუკა მოქველი საგანგებოდ გაეცნო ადგილობრივი ქართული კოლონიის კუთვნილ ხელნაწერებს და ერთ-ერთი მათგანის, 1160 წლის გარეჯული კრებულის აშიებზე საკუთარი ხელით შეასრულა ხუთი მხედრული მინაწერის ტექსტი⁸⁷.

⁸⁶ აქ უსათუოდ უნდა შევეხოთ კიდევ ერთი უცნობი მოქველი ეპისკოპოსის საკითხს. სამეცნიერო წრებისათვის კარგად არის ცნობილი 1300 წლის მოქვის ოთხთავი, რომლის მინაწერებშიც მოხსენიებულია ოთხი მოქველი მღვდელმთავარი – დანიელი, აბრაჰამი, ამბრია და ფილიპე: 1. „ღ[ა]ნ[ი]ელ მოქველ მთავარებისკოპოზი“; 2. „მოქვისა ღ(მრ)თისმშობელო! შეიწყალე სული თქვენ წინ მღვდისა მოქველ მთავარ ეპისკოპოზისა აბრაჰამისა, ა(მი)ნ“ (ქარაგმის გახსნა ჩვენია – თ. ჯ.); 3. „მთავარ ეპისკოპოსა [!] მოქველსა ამბრ(ი)ას შ(ეუნდენ)ეს ღ(მერთმა)ნ, ა(მი)ნ“ (ქარაგმის გახსნა ჩვენია – თ. ჯ.); და 4. „სულსა მოქველ მთავარ ეპისკოპოსსა [!] ჩხეტიდესა ფილიპესსა შ(ეუნდენ)ეს ღ(მერთმა)ნ, ა(მი)ნ“ (ქარაგმის გახსნა ჩვენია – თ. ჯ.) (ბრეგაძე ... 1959ა: 314-315). ამათგან, მოქველ ეპისკოპოსთა ქრონოლოგიურ რიგებში შეყვანილია მხოლოდ სამი ეპისკოპოსი: დანიელი, აბრაჰამი და ფილიპე (ახალაძე 1998: 73-75; ხორავა 1998: 48-52; კალანდია 2002: 208-215). რაც შეეხება მეოთხე მღვდელმთავარს – ამბრიას, მას მკვლევრები რატომღაც საერთოდ უგლიან გვერდს. ასეთი დამოკიდებულება, თავის მხრივ, მხოლოდ იმით შეიძლება იყოს გამოწვეული, რომ ქრონოლოგიური რიგების შემდგენლებმა, რომლებიც შესანიშნავად იცნობენ მოქვის ოთხთავის კოლოფონებს, აბრაჰამი და ამბრია ერთი და იმავე პირად მიიჩნიეს, რაც, რასაკვირველია, შეცდომაა. დავიწყოთ იმით, რომ ბიბლიური წიგნების თანახმად, აბრაჰამი აბრაჰამი (შესაქმე 26,3; 32,9; ისუ ნავეს ძე 24,3; ესაია 51,2; მათე 3,9; ლუკა 3,8; იოანე 8,39; 8,56; საქმე მოციქულთა 7,2; რომაელთა 4,1; 4,12; 4,16) და ამბრია (III მეფეთა 16,16; 16,21; 16,25; 16,30; III მეფეთა 8,26; მალაქია წინასწარმეტყველი 6,16) სრულებით სხვადასხვა სახელებია. მეტიც, ბიბლიურ პარალელებს რომ დავანებოთ თავი, აბრაჰამისა და ამბრიას სხვადასხვაობა მოქვის ოთხთავის კოლოფონებიდანაც ნათლად ჩანს. აქ პირველი სახელი გადმოცემულია, როგორც: „აბრაჰამი“, ხოლო მეორე სახელი, როგორც: „ამბრ(ი)ა“ (ბრეგაძე ... 1959ა: 314-315). გარდა ამისა, გასათვალისწინებელია ისიც, რომ ამბრიას მინაწერი უფრო ნაკლებკალიგრაფიული ხელით არის შესრულებული, ვიდრე – აბრაჰამისა (ბრეგაძე ... 1959ა: 315), რაც, თავის მხრივ, სწორედ იმაზე მიუთითებს, რომ განსახილავი კოლოფონების დამწერი სხვადასხვა პირი იყო. ეს გარემოება კი კიდევ უფრო ნაკლებსარწმუნოს ხდის აბრაჰამისა და ამბრიას გაიგივებას. აქედან გამომდინარე, უფიქრობთ, რომ აღნიშნული ხარვეზი უსათუოდ უნდა გასწორდეს და მოქველ მღვდელმთავართა რიგს, ლუკა ოძრხელის გარდა, დაემატოს კიდევ ერთი პირი – მთავარეპისკოპოსი ამბრია. ცალკე საუბრის თემაა ამბრია მოქველის მოღვაწეობის ქრონოლოგია. ჩვენი დაკვირვებით, ამ საკითხის გარკვევა შესაბამისი კოლოფონის პალეოგრაფიული მონაცემების შესწავლის საფუძველზე უნდა მოხდეს, ეს კი, სცილდება ჩვენი ამჟამინდელი ინტერესების ფარგლებს.

⁸⁷ აქვე შევნიშნავთ, რომ მოქველი ლუკას პილიგრიმობის ფაქტი სხვა მხრივაც არის აღსანიშნავი. კერძოდ, ლუკა არის პირველი და, ჯერჯერობით, ერთადერთი ეპისკოპოსი ჩვენთვის ცნობილ მოქველ მღვდელმთავრებს შორის, ვისაც რაიმე სახის კავშირი ჰქონდა წმიდა მიწაზე მოღვაწე ქართულ კოლონიასთან.

ყოველივე ხემოთქმულის შემდეგ, ორიოდ სიტყვით უნდა შევეხეთ II კოლოფონში მოხსენიებული „მიტრაპოლიტის“ საკითხსაც⁸⁸. აქ საინტერესო, პირველ რიგში, ის არის, თუ სახელდობრ რომელი ეკლესიის მღვდელმთავარი იგულისხმება ტექსტში – აფხაზეთის საკათოლიკოსოსი, ქართლის საპატრიარქოსი თუ წმიდა მიწაზე მოქმედი რომელიმე სხვა მართლმადიდებელი ეკლესიისა?

მოსმობილი ჩამონათვალიდან ამთავითვე უნდა გამოირიცხოს აფხაზეთის საკათოლიკოსო. დღეისათვის დადგენილია, რომ ლიხთიმერეთის მღვდელმთავრები მიტროპოლიტის წოდებას მხოლოდ XVI საუკუნიდან ფლობდნენ. როგორც ირკვევა, ეს ტიტული პირველად ბედიელ მღვდელმთავარს ანტონ ჟუანიძეს მიუღია (კალანდია 2000: 498-499; შდრ.: გაბისონია 2006: 61).

აფხაზეთის საკათოლიკოსოს მსგავსად, ამთავითვე უნდა გამოირიცხოს ქართლის საპატრიარქოც. მართალია, აქ უკვე XIII საუკუნიდან ვხედავთ მიტროპოლიტის პატივის მქონე მღვდელმთავარს, მაგრამ ეს უკანასკნელი ჩვენთვის ცნობილ წერილობით ძეგლებში მოხსენიებულია არა ზოგადად „მიტროპოლიტის“, არამედ კონკრეტულად „სომხეთის მიტროპოლიტის“ წოდებით და ამიტომ Ven.4-ის მინაწერშიც უფრო ამ ფორმით უნდა ყოფილიყო მოხსენიებული.

აღნიშნულიდან გამომდინარე, საფიქრებელია, რომ ლუკა მოქველის კოლოფონში მოხსენიებული „მიტრაპოლიტი“ გულისხმობდა იერუსალიმის პატრიარქისადმი დაქვემდებარებულ ერთ-ერთ ადგილობრივ მღვდელმთავარს, რომელსაც, სავარაუდოდ, წმიდა მიწის ქართული კოლონიის საეკლესიო ზედამხედველობა ჰქონდა დავალებული.

სამწუხაროდ, ჩვენს ხელთ არსებული მასალა განსახილავ საკითხთან დაკავშირებით, უფრო კონკრეტული დასკვნების გამოტანის უფლებას არ იძლევა და ამიტომაც იძულებული ვართ, ჯერჯერობით, მხოლოდ ზოგადი მოსაზრების გამოთქმით შემოვიფარგლოთ.

მას შემდეგ, რაც შეძლებისდაგვარად სრულად გაგაანალიზეთ გარეჯული კრებულის 1363 წლის კოლოფონებში დაცული ცნობები, გადავწყვიტეთ, დამატებითი მასალა მოგვეძიებინა ლუკა მოქველის შესახებ. საბედნიეროდ, ამ

⁸⁸ საგულისხმოა, რომ ეს სიტყვა, აგრეთვე „მიტრაპოლიტი“-ს ფორმით არის გადმოცემული XIII საუკუნის ძეგლებშიც: „კურთხევა მირონისა“ – „...დიდსა სომხეთისა მიტრაპოლიტსა შმართებს ნივთთა ზედა დგომად. და ქუაბნი საკურთხეველთათ გამოიხუნენ და მიტრაპოლიტსა და ქადაგსა ეტურთნენ კეტნი ქუაბთანი. წინათა კეტთა მიტრაპოლიტი შეუდგეს და უკანათა ქადაგი“ (დოლიძე 1965: 47); „განგება დარბაზობისა“ – „შემოვიდეს დიდის სომხეთისა მიტრაპოლიტი და დაჯდეს კათალიკოსსა ქუემთ, ნატითა და ბალიშითა. შემოვიდეს მთავარეფისკოპოზი და დაჯდეს მიტრაპოლიტსა ქუემთ, ნატითა, უბალიშოდ“ (დოლიძე 1965: 48).

მიმართულებით მუშაობა საკმაოდ შედეგიანი გამოდგა და ლუკა მოქველის მიერ შესრულებულ კიდევ სამ ტექსტს მივაკვლიეთ.

ეს ტექსტებია: ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის ქართულ ხელნაწერთა A კოლექციაში 65-ე ნომრით დაცული 1188-1210 წლების ხელნაწერი კრებულის, იგივე „ასტროლოგიური ტრაქტატის“ (A-65-ის) ორი კოლოფონი და ჯავახეთში მდებარე ვანის ქვაბების მონასტრის მცირე გუმბათიანი ეკლესიის ერთ-ერთ კედელზე შესრულებული სავედრებელი წარწერა.

თავდაპირველად წარმოადგენთ A-65-ის მინაწერებს.

I. შესრულებულია A-65-ის 1v-ს ზედა აშიაზე, 10,4 X 2,2 სმ. მხედრული. ერთი სტრიქონი. ნაწერია შავი ფერის მელნით. განკვეთილობის ნიშანი – ორწერტილი ყოველი სიტყვის შემდეგ. ქარაგმად ნახმარია მარცხენა კიდიტ ზევით აპრეხილი ჰორიზონტალური ხაზი. კოლოფონის ბოლო ფრაგმენტი მთლიანად არის გადასული ფურცლის ზედაპირის გაცრეცვისა და მელნის გაუფერულების გამო. დაკარგული ნაწილები მინაწერის ზოგადი კონტექსტის მიხედვით გვაქვს აღდგენილი. კოლოფონის ტექსტს ახასიათებს აემეტობა.

ოი(?)ორისა: მოქულსა: შს: ლთამან: [- - -]

„ილორისა(?). მოქულსა შეკუნდენეს დ(მერთ)ა>მან. [ამენ]“ (ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, A-65, 1v).

II. შესრულებულია „ასტროლოგიური ტრაქტატის“ 214v-ს ქვედა ნახევარზე, ამავე გვერდზე წარმოდგენილი ბიბლიური საკითხავის – „ქებაჲ ქებათაჲს“ ტექსტის მარჯვენა სვეტის ქვემოთ. 9,5 X 3,4 სმ. მხედრული. ორი სტრიქონი. ნაწერია შავი ფერის მელნით. განკვეთილობის ნიშანი – ორწერტილი თითქმის ყოველი სიტყვის შემდეგ. ქარაგმად ნახმარია მარცხენა კიდიტ ზევით აპრეხილი ჰორიზონტალური ხაზი. I სტრიქონის ბოლო ფრაგმენტი თითქმის მთლიანად არის გადასული ფურცლის ზედაპირის გაცრეცვისა და მელნის გაუფერულების გამო. აღნიშნული ნაწილებიდან ამოვიკითხეთ მხოლოდ პირველი ორი გრაფემა – ლუ. ამაში დიდი დახმარება გავვიწია A-65-ის შავ-თეთრმა ფოტოპირმა, რომელიც ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის საკუთრებას წარმოადგენს. რაც შეეხება გადასული ფრაგმენტის ბოლო ოთხ გრაფემას – კახა, ისინი, კოლოფონის ზოგადი კონტექსტის მიხედვითა და Ven.4-ის აშიებზე დაცული 1363 წლის მინაწერების გათვალისწინებით გვაქვს აღდგენილი. კოლოფონის ტექსტს, I მინაწერის მსგავსად, ახასიათებს აემეტობა.

ოქვის: ღებნოზს: შვილსა ლუ

შეოღოს: ლ^ათამან

„ოდჯისაჲ დეკანოზისაჲ შვილსა ლუკასა / შელოუნდოს ღმერთმან“ (ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, A-65, 214v).

რაც შეეხება ვანის ქვაბების მცირე გუმბათოვანი ეკლესიის სავედრებელ წარწერას, მას 1933 წლის ზაფხულში მიაკვლია ნიკო ბერძენიშვილმა. მკვლევარმა სრულად ამოიკითხა სავედრებელი და მისი ტექსტი 1974 წელს გამოაქვეყნა თავისი „საქართველოს ისტორიის საკითხების“ I წიგნში. ამავე წიგნში წარმოდგენილი იყო ვანის ქვაბების მცირე გუმბათოვანი ეკლესიის რამდენიმე წარწერისა და მათ შორის, ჩვენთვის საინტერესო სავედრებელის გრაფიკული მონახაზი (ბერძენიშვილი 1964: 116, 118-119, 121).

დასახელებულ პუბლიკაციაში ნიკო ბერძენიშვილი მოგვითხრობს: „დილაადრიან (იგულისხმება 1933 წლის 19 აგვისტო – თ. ჯ.) გოგაშნელ ყმაწვილ მირიან ნათენაძესთან ერთად... ვანის-ქვაბის ძირს მივადექით... კლდეში ასი მეტრის სიმაღლეზე (მეოთხე სართულზე) მოჩანს პატარა თეთრი ეკლესია (მცირე გუმბათოვანი ეკლესია – თ. ჯ.). გვარწმუნებენ, რომ იქ რაღაც წარწერებია... ავედით „თეთრ ეკლესიაში“. ეს არის პატარა ეკლესია შიგნით და გარედან თეთრად გაღვსილი. კედლები მრავალგან მინაწერებითაა აჭრელებული. მაგრამ ეს არაა ჩვენი დროის მჯღაბნელების საქმიანობა. ეს წარწერები უმთავრესად XV-XVI საუკუნეს არ უნდა სცილდებოდენ. წარწერები სულ მკვედრულია. რაღაც შავი საღებავით ნაწერი. აქა-იქ გადასულია, მაგრამ უმრავლესობა ჯერ კიდევ შენახულია... წარწერები ათეულობით ითვლება. იკითხება ფრიად ძნელად. საჭიროა ორი კაცის ხანგრძლივი გულდასმითი მუშაობა... მე კი რასაც მოვასწრებ ორ-სამ საათში, ის არის... (მკვლევარი თანმიმდევრულად წარმოგვიდგენს პირველ ხუთ წარწერას და მხოლოდ ამის შემდეგ გადადის ჩვენთვის საინტერესო სავედრებელზე – თ. ჯ.):

ძ. შრიალა: ცოდვილსა: ოძრკველსა: დეკანოზისა შვილსა ლუკას: შნ: | ღთმნ ღა: ვინც: ბრძანოთ თქვენცა შევინდვენეს ღმერთმან.

ე. ი. ქ. ფრიად ცოდვილსა ოძრკველსა დეკანოზის შვილსა ლუკას შეუნდვენ ღმერთმან და ვინც ბრძანოთ, თქვენცა შევინდვენეს ღმერთმან. ამინ იყავნ“ (ბერძენიშვილი 1964: 116, 118-119, 121).

ვიდრე A-65-ის მინაწერებსა და ვანის ქვაბების წარწერაში დაცული ცნობების ანალიზზე გადავიდოდეთ, აუცილებლად უნდა შევეხეთ ამ უთარილო ტექსტების ქრონოლოგიის საკითხს.

ჩვენ ზემოთ აღვნიშნეთ, რომ Ven.4-ის ხუთი მინაწერი, A-65-ის ორი კოლოფონი და ვანის ქვაბების სავედრებელი წარწერა აბსოლუტურად იდენტური ხელით ანუ ლუკა მოქველის მიერაა შესრულებული. ხოლო ვინაიდან ჩვენთვის უკვე ცნობილია გარეჯული კრებულის მინაწერების თარიღი – 1363 წელი, შესაძლებლობა გვაქვს, განვსაზღვროთ დანარჩენი სამი ტექსტის ქრონოლოგიაც.

კერძოდ, A-65-ის I მინაწერში ლუკა მოხსენიებულია „მოქულად“ ანუ მოქვის ეპისკოპოსად, რაც იმას ნიშნავს, რომ „ასტროლოგიური ტრაქტატის“ მინაწერები და Ven.4-ის კოლოფონები შესრულებულია დაახლოებით ერთსა და იმავე პერიოდში, ლუკას მოქველობის უამს ანუ 1360-იან წლებში.

ერთი შეხედვით, ამავე 1360-იან წლებში უნდა იყოს შესრულებული ვანის ქვაბების წარწერაც. თუმცა, აქ გასათვალისწინებელია ის გარემოება, რომ ამ სავედრებელში ლუკა ჯერ კიდევ არ არის მოხსენიებული მოქველ ეპისკოპოსად და ამიტომ ვანის ქვაბების წარწერა შედარებით უფრო ადრეული პერიოდით ანუ დაახლოებით XIV საუკუნის შუახანებით უნდა დათარიღდეს⁸⁹.

მას შემდეგ, რაც A-65-ის მინაწერებისა და ვანის ქვაბების სავედრებელის სახით, დამატებითი მასალა გაგვიჩნდა ლუკა მოქველის ბიოგრაფიული დეტალების დასაზუსტებლად, კიდევ ერთხელ ვუბრუნდებით გარეჯული კრებულის კოლოფონებს და ყურადღებას საგანგებოდ ვამახვილებთ II და IV მინაწერების იმ ფრაგმენტებზე, სადაც კოლოფონების ავტორი მოქვის მღვდელმთავრობის პარალელურად, „ოდჳელად“ და „ოდრჳელელად“ არის მოხსენიებული: II. „*ცოდვილი მოქული ოძჳელი ლუკა გევედრებით*“; და IV. „*მოქულსა ოძრჳელელსა ლუკას ღმერთმან შეუნდვნეს*“.

რას გულისხმობს ლუკა მოქველის „ოდჳელად“ და „ოდრჳელელად“ მოხსენიების ფაქტი?

როგორც განსახილავ ლექსიკურ ერთეულებზე დაკვირვება აჩვენებს, ორივე ეს ფორმა ორგანულად არის დაკავშირებული ტოპონიმ „ოდრჳესთან“, რომელიც, თავის მხრივ, სამცხეში, თანამედროვე აბასთუმნის მიდამოებშია დადას-

⁸⁹ აქვე, საზგასმით შევნიშნავთ იმ ფაქტს, რომ ნიკო ბერძენიშვილს ვანის ქვაბების მცირე გუმბათოვანი ეკლესიის მთელი ეპიგრაფიკული ფონდი და მათ შორის, ჩვენთვის საინტერესო სავედრებელი, ზოგადად, XV-XVI საუკუნეებით ჰქონდა დათარიღებული (ბერძენიშვილი 1964: 116, 118-119, 121). წინამდებარე ნაშრომს, გარკვეული კორექტივი შეაქვს ამ დათარიღებაში და აჩვენებს, რომ ვანის ქვაბების მცირე გუმბათოვანი ეკლესიის წარწერების ქვედა ქრონოლოგიური ზღვარი უნდა განისაზღვროს არა XV საუკუნით, არამედ გაცილებით უფრო ადრეული პერიოდით, კერძოდ კი, XIV საუკუნის შუახანებით.

ტურებული და სამხრეთ საქართველოს ერთ-ერთი უძველესი პუნქტის, ისტორიული ციხე-ქალაქი ოძრხეს სახელწოდებას წარმოადგენს ⁹⁰.

აღნიშნული დაკვირვებიდან გამომდინარე, Ven.4-ის კოლოფონებში დადასტურებული ფორმების – „ოდჰელისა“ და „ოდრჰელელის“ შინაარსობლივი დატვირთვის ასახსნელად შეგვიძლია დავუშვათ სამი სავარაუდო ჰიპოთეზა:

1. „ოდჰეში“ „ოდრჰეში“ იგულისხმება სამცხეში მდებარე ცნობილი ციხე-ქალაქი ოძრხე და ლუკა მოქველის „ოდჰელობა“ „ოდრჰელობაც“ უნდა გავიგოთ, როგორც მისი გვარი და იმავდროულად, ნათესაური კუთვნილება ამ ციხე-ქალაქის მფლობელთა ანუ ოძრხელთა ფეოდალური სახლისადმი.

2. „ოდჰე“ „ოდრჰე“ გვესმის არა ციხე-ქალაქის, არამედ იქვე, ციხე-ქალაქის განაპირას, მდინარეების – კურცხანასა და ოცხისწყლის შესაყართან მდებარე ე. წ. რუსუდანის მონასტრის მნიშვნელობით და ლუკა მოქველის „ოდჰელობა“ „ოდრჰელობაც“ მოვიაზრებთ მისი, როგორც ამ სავანის წინამძღვრისა თუ მოძღვრის სასულიერო წოდებას.

3. „ოდჰეში“ „ოდრჰეში“ იგულისხმება ციხე-ქალაქი ოძრხე და ლუკა მოქველის „ოდჰელობა“ „ოდრჰელობაც“ აღნიშნავს მის სადაურობას, უფრო ზუსტად კი, წარმომავლობას ციხე-ქალაქი ოძრხედან.

განვიხილოთ სამივე ჰიპოთეზა ცალ-ცალკე. დავიწყეთ მეორე ვერსიით, რომლის თანხმადაც ლუკა მოქველი, სავარაუდოდ, ციხე-ქალაქი ოძრხის განაპირას მდებარე რუსუდანის მონასტრის წინამძღვარი თუ მოძღვარი უნდა იყოს.

ვიდრე უშუალოდ ამ ვერსიის განხილვას შევუდგებოდეთ, აუცილებლად გავარკვეოთ, იწოდებოდა თუ არა როდესმე რუსუდანის მონასტერი „ოდრხის“ მონასტრად.

აღნიშნულ საკითხს პირველად ისტორიკოსი დევი ბერძენიშვილი შეეხო. მან ყურადღება მიაქცია ვანის ქვაბების მცირე გუმბათოვანი ეკლესიის იმ სავედრებელს, რომელიც ზემოთ გვქონდა მოტანილი და დაასკვნა, რომ ამ წარწერაში მოხსენიებული „ოდრჰეელი დეკანოზი“ რუსუდანის მონასტრის დეკანოზი უნდა ყოფილიყო (ბერძენიშვილი 2002: 4, 7, 10).

ჩვენ არ ვიზიარებთ დევი ბერძენიშვილის ამ მოსაზრებას და მიგვაჩნია, რომ ვანის ქვაბების სავედრებელში „ოდრჰეელად“ მოხსენიებულია არა

⁹⁰ რამდენადაც ჩვენთვის არის ცნობილი, ტოპონიმი „ოდრჰე“ საქართველოში სხვაგან არსად გვხვდება, ამიტომ, რაიმე აღრევა, ამ მხრივ, პრაქტიკულად, გამორიცხებულია. სხვათა შორის, ეს დასკვნა სხვა მხრივაც არის მნიშვნელოვანი. კერძოდ, თუ ჩვენი დაკვირვება სწორია, მაშინ გამოდის, რომ Ven.4-ის კოლოფონში შემონახული გვქონია აღნიშნული ტოპონიმის უიშვიათესი

დეკანოზი, არამედ მისი ვაჟი ლუკა: „*ქ. ფრიად ცოდვილსა ოძრკველსა, დეკანოზის შვილსა ლუკას შეუნდვენ ღმერთმან...*“ (პუნქტუაცია ჩვენია – თ. ჯ.)⁹¹. შესაბამისად, ვანის ქვაბების წარწერაში დადასტურებული სიტყვა „*ოდრკველი*“ არ გამოდგება იმის სამტიციცებლად, რომ შუა საუკუნეებში რუსუდანის მონასტერი „*ოდრხის*“ მონასტრად იწოდებოდა.

სამაგიეროდ, დევი ბერძენიშვილის დასკვნის სასარგებლოდ მეტყველებს „*ასტროლოგიური ტრაქტატის*“ II მინაწერი, სადაც ლუკა მოქველი მოხსენიებულია, როგორც „*ოდვის დეკანოზის*“ ვაჟი: „*ოდვისა დეკანოზისა*

ფორმა „*ოდკე*“, რომელიც გარდამავალ ფონეტიკურ ვარიანტს წარმოადგენს ადრეული პერიოდის „*ოდრკესა*“ და გვიანდელ „*ოდხეს*“ შორის: ოძრკვე>ოდკე>ოდხე (ჭინჭარაული 1998: 102-113).

⁹¹ აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით, გარკვეულ ორაზროვნებას თავად სავედრებლის ტექსტი იწვევს, რომელიც ავტორს იმგვარად აქვს დაწერილი, რომ სიტყვა „*ოდრკველი*“, ერთი შეხედვით, თავისუფლად მიემართება როგორც ლუკას, ისე – მის მამას: „*ქ. შრიად ცოდვილსა ოძრკველსა: დეკანოზისა შვილსა ლუკას: შნ: | ღთმნ და: შინც: ბრძანთი თქვენცა. შებიშნეს: ღთმან ამინ იჰაჰნ*“ (ბერძენიშვილი 1964: 121). ამ დეტალს პირველად ნიკო ბერძენიშვილმა მიუჩია ყურადღება. მან ტექსტში მოყვანილი ფრაზა „*დეკანოზისა შვილსა*“, როგორც ჩანს, ლუკას გვარად მიიღო და წარწერის ეს ადგილიც შესაბამისი სახით წაიკითხა: „*ქ. ფრიად ცოდვილსა ოძრკველსა დეკანოზისა შვილსა ლუკას შეუნდვენ ღმერთმან...*“ (ბერძენიშვილი 1964: 121). აქ, ერთი შეხედვით, თითქოს შეგვეძლო დაგვეშვა საპირისპირო ვარაუდიც და გვეფიქრა, რომ დიდი მეცნიერი სიტყვა „*დეკანოზ*“ სოციალური ტერმინის მნიშვნელობით იგებდა, ხოლო ფრაზას – „*დეკანოზისა შვილსა ლუკას*“, მოიაზრებდა, როგორც ლუკას მამის დეკანოზად მოხსენიების ფაქტს. თუმცა, ასეთი ვარაუდი ნაკლებად სარწმუნო ჩანს. ნიკო ბერძენიშვილს „*დეკანოზი*“ მართლაც სოციალურ ტერმინად რომ მიეღო, მაშინ ის ამ სიტყვას არავითარ შემთხვევაში არ გააერთიანებდა მომდევნო სიტყვა „*შვილთან*“, რადგან ასეთი შერწყმით ტერმინი „*დეკანოზი*“ საერთოდ კარგავს საკუთარ სოციალურ ბუნებას და კონკრეტული გვარის – „*დეკანოზისა შვილის*“ მდგენელად იქცევა. ამრიგად, საფიქრებელია, რომ ნიკო ბერძენიშვილი განსახილავ ფრაზაში – „*დეკანოზისა შვილსა ლუკას*“, მხოლოდ ერთ პიროვნებას – ლუკა დეკანოზის შვილს ხედავდა და „*ოდრკველიც*“, სავარაუდოდ, ან ლუკას სასულიერო წოდებად ან მისი საღაურობის მანქანებელ სიტყვად მიაჩნდა. ვანის ქვაბების სავედრებელთან დაკავშირებით, ნიკო ბერძენიშვილისაგან განსხვავებული აზრი გამოთქვა დევი ბერძენიშვილმა. მან წარწერაში დადასტურებული „*დეკანოზი*“ სოციალურ ტერმინად გაიგო და სავედრებლის პირველ წინადადებაში ორი სხვადასხვა პირი – ვინმე დეკანოზი და მისი ვაჟი – ლუკა გამოყო: „*ქ. ფრიად ცოდვილსა ოძრკველსა დეკანოზისა შვილსა ლუკას შეუნდვენ ღმერთმან*“. გარდა ამისა, მკვლევარმა მიიჩნია, რომ ლუკას მამა ოძრხის მონასტრის დეკანოზი უნდა ყოფილიყო (ბერძენიშვილი 2002: 10). სამწუხაროდ, პუბლიკაციაში პირდაპირ არ არის მითითებული, თუ კონკრეტულად რა არგუმენტს ემყარებოდა ავტორი, როდესაც ოძრხის მონასტრის დეკანოზად მაინცადამაინც ლუკას მამას აცხადებდა. თუმცა კი, საფიქრებელია, რომ ის ამგვარ დასკვნამდე მხოლოდ მას შემდეგ უნდა მისულიყო, რაც სიტყვა „*ოდრკველს*“ არა ლუკას, არამედ – მისი მამის წოდებად გაიაზრებდა. ჩვენ, ჩვენის მხრივ, გაცილებით უფრო მართებული გვეჩვენება დევი ბერძენიშვილის დაკვირვებები. კერძოდ, საფიქრებელი ვიზიარებთ მის იმ მოსაზრებას, რომ ფრაზა – „*დეკანოზისა შვილსა*“ აღნიშნავდა არა ლუკას გვარს, არამედ მის მამის შვილობას. გარდა ამისა, ვეთანხმებით დევი ბერძენიშვილის იმ დასკვნასაც, რომ წარწერაში მოხსენიება არა ერთი, არამედ ორი პირი. თუმცა, იმავდროულად, განსხვავებული დამოკიდებულება გვაქვს ლუკას მამის „*ოდრკველად*“ მიჩნევის თაობაზე. ჩვენი დაკვირვებით, ამგვარ დაშვებას სრულებით უნდა გამორიცხავდეს სავედრებლის ტექსტი. აქ მიცემით ბრუნვაში დასმული მსახლვრელი – „*ოდრკველსა*“ შეთანხმებულია ასევე მიცემითში დასმული საზღვრულთან – „*ლუკას*“-თან და არა სიტყვასთან – „*დეკანოზისა*“, რომელიც, თავის მხრივ, ნათესაობით ბრუნვაშია მოცემული და თანაც, თავად წარმოადგენს მსახლვრელს მომდევნო სიტყვის, კერძოდ, საზღვრულისათვის – „*შვილსა*“. ასე, რომ წინადადების სინტაქსური წყობა სწორედ იმაზე მიგვითითებს, რომ სიტყვა „*ოდრკველსა*“ მიემართება არა „*დეკანოზისა*“-ს, არამედ – „*ლუკას*“

შვილსა ლუკასა შეუნდოს ღმერთმან“: ვფიქრობთ, არანაირ ეჭვს არ იწვევს ის ფაქტი, რომ ამ კოლოფონში დადასტურებული ტერმინი „დეკანოზი“ საეკლესიო პირის წოდებას წარმოადგენს. შესაბამისად, ამ საეკლესიო პირის სამოღვაწეო სავანე „ოძკეც“ უეჭველად ციხე-ქალაქ ოძრხის მიდამოებში მოქმედ რაიმე სასულიერო ცენტრს უნდა გულისხმობდეს, რომელიც, თავის მხრივ, სხვა არაფერი შეიძლება იყოს, თუ არა რუსუდანის მონასტერი.

ამრიგად, ირკვევა, რომ რუსუდანის მონასტერი შუა საუკუნეებში მართლაც იწოდებოდა „ოძკის“ ანუ „ოძრხის“ მონასტრად. ასე, რომ ამ მხრივ, თითქოს კიდევ უფრო დამაჯერებელი ხდება მოსაზრება, რომ Ven.4-ის კოლოფონებში მოხსენიებული „ოძკე“ აღნიშნავდა ოძრხის, იგივე რუსუდანის მონასტერს, ხოლო ლუკა მოქველის „ოძკელობა“ „ოძრკეღეღობა“ გულისხმობდა მის მიერ წინამძღვრისა თუ მოძღვრის სახელოს ფლობას ამ მონასტერში.

მიღებული დასკვნის შემდეგ ლოგიკურად ჩნდება კითხვა – შეიძლებოდა თუ არა, რომ გარეჯული კრებულის მინაწერების ავტორს ერთდროულად ეტარებინა როგორც მოქველი ეპისკოპოსის მაღალი სამღვდელმთავრო ხარისხი, ისე ოძრხის მონასტრის წინამძღვრისა თუ მოძღვრის, ე. ი. საეკლესიო იერარქიაში გაცილებით უფრო დაბლა მდგომი სასულიერო პირის წოდება?

დასმულ კითხვაზე პასუხის გაცემის მიზნით, შევნიშნავთ, რომ საქართველოს ეკლესიის ისტორია მრავლად იცნობს ისეთ შემთხვევებს, როდესაც ესა თუ ის ეპისკოპოსი, სამღვდელმთავრო ტიტულით მოხსენიების პარალელურად, ამა თუ იმ მონასტრის არქიმანდრიტად, წინამძღვრად ან მოძღვრად იწოდებოდა. მაგალითისათვის შეგვიძლია დავასახელოთ XVI საუკუნის ანჩელი მთავარეპისკოპოსი ქერაბინი, ვინაც მღვდელმთავრობის პარალელურად, ბერთის მონასტრის წინამძღვარი და პარეხთა სავანის მოძღვარიც იყო: *„ესე წიგნი მოვაკხსენე მე მთავარეპისკოპოზმან ანჩელმან ქერაბინ და ბერთისა წინამძღვრმან [!]* და *პარეხთამან მოძღვრმან [!] თქუჴნ, ბერთისა და პარეხთა ღ(მრ)თისმშობელსა...“* (ქარაგმის გახსნა ჩვენია – თ. ჯ.) (ბრეგაძე ... 1959ა: 322). აქვე, შეგვიძლია გავიხსენოთ XVI საუკუნის მიწურულის უცნობი ნინოწმიდელი ეპისკოპოსიც, ვინაც, მღვდელმთავრობის პარალელურად, გარეჯის მონასტრების „მაკურთხეველისა და არქიმანდრიტის“ ანუ „გარეჯელის“ ტიტულსაც ატარებდა: *„გამოვიდა მაღალი ბრძანებულება, რომ ამჟამად ბედნიერის, მონაზონთა [შორის] რჩე-*

და ცალსახად გულისხმობს, რომ „ოძრკეღეღად“ იწოდება არა დეკანოზი, ე. ი. ლუკას მამა, არამედ – თავად ლუკა.

ულის, ნინოწმინდელი ეპისკოპოსის გარეჯელის მიმართ...“ (ფუთურძე 1955: 43. შდრ.: მელიქსეთ-ბეგი 1949: 153-157) და სხვ.

ჩამონათვალის გაგრძელება კიდევ შეიძლებოდა, მაგრამ, ვფიქრობთ, მოხმობილი მასალა სავსებით საკმარისია იმისათვის, რათა ლუკა მოქველის ოძრხის მონასტრის წინამძღვრად თუ მოძღვრად ყოფნის ფაქტი, საეკლესიო იერარქიის თვალსაზრისით, სავსებით ბუნებრივ მოვლენად მივიჩნიოთ.

მიუხედავად იმისა, რომ განხილული ჰიპოთეზა საკმაოდ დასაბუთებულად გამოიყურება, მაინც არსებობს ერთი, მეტად მნიშვნელოვანი გარემოება, რომელიც გარკვეულ ეჭვს ბადებს ჩვენს მიერ დაშვებული ამ ვერსიისადმი. მხედველობაში გვაქვს გეოგრაფიული ფაქტორი.

დავიწყოთ იმით, რომ მოქვის საეპისკოპოსო ტაძარი მდებარეობს დასავლეთ საქართველოში, „აფხაზეთში, ოჩამჩირის რაიონის სოფელ მოქეში, მდინარე მოქეთან მისი მარჯვენა შენაკადის მდინარე დვების შეერთების ადგილას“ (ხორავა 1998: 47). რაც შეეხება ოძრხის, იგივე რუსუდანის მონასტერს, ის მდებარეობს მოქვიდან რამდენიმე ასეული კილომეტრის დაშორებით, სამხრეთ საქართველოში, სამცხეში, ციხე-ქალაქ ოძრხის მახლობლად, მდინარეების – კურცხანასა და ოცხისწყლის შესაყართან (ბერძენიშვილი 2002: 4, 7, 10).

მაშასადამე, ირკვევა, რომ მოქვის საეპისკოპოსო კათედრასა და ოძრხის მონასტერს შორის მოქცეულია უზარმაზარი ტერიტორია, სადაც განსახილავ პერიოდში ანუ XIV საუკუნეში, სულ მცირე, ოთხი სხვა საეპისკოპოსო მაინც მოქმედებდა: ბედიის, ცაიშის, ჭყონდიდის და ქუთაისისა. ასეთი გეოგრაფიული დაშორების პირობებში კი, მოქვის ეპისკოპოსსა და ოძრხის მონასტერს შორის, რაიმე სახის ეპარქიულ-იერარქიულ ურთიერთმიმართებაზე საუბარი, ცხადია, სავსებით არარეალურია.

გარდა ამისა, გასათვალისწინებელია სხვა მნიშვნელოვანი გარემოებაც. კერძოდ, მოქვის საეპისკოპოსო აფხაზეთის საკათოლიკოსოს შემადგენლობაში შედიოდა, რომელიც 1360-იანი წლებისათვის ქართლის საპატრიარქოსაგან ნახევრად დამოუკიდებელ ეკლესიას წარმოადგენდა. რაც შეეხება ოძრხის მონასტერს, ის აწყურის ეპარქიის ტერიტორიაზე მდებარეობდა, რომელიც, თავის მხრივ, ქართლის საპატრიარქოში შემავალი ერთ-ერთი საეპისკოპოსო იყო.

აღნიშნულიდან გამომდინარე, ნაკლებად სარწმუნოა, რომ ლუკა მოქველი ერთსა და იმავე დროს, დასავლეთ საქართველოს ეკლესიაში ანუ აფხაზეთის საკათოლიკოსოში ეპისკოპოსი ყოფილიყო, ხოლო აღმოსავლეთ საქართველოს

ეკლესიაში ანუ ქართლის საპატრიარქოში ერთ-ერთი მონასტრის წინამძღვრისა თუ მოძღვრის წოდება ეტარებინა. შესაბამისად, ლუკა მოქველის ოძრხის მონასტრის წინამძღვრად თუ მოძღვრად მიჩნევა, ამ მხრივაც, რაიმე მყარ საფუძველსაა მოკლებული.

ყოველივე ზემოთქმულის შემდეგ გადავდივართ მომდევნო სავარაუდო ვერსიაზე და ვსვამთ კითხვას – ხომ არ აღნიშნავდა Ven.4-ის მინაწერებში დადასტურებული ლექსიკური ერთეულები – „ოდკელი“ და „ოდრკელელი“ ლუკა მოქველის გვარს და იმავდროულად, მის ნათესაურ კავშირს ციხე-ქალაქი ოძრხის მფლობელთა ანუ ოძრხელთა ფეოდალურ სახლთან?

ამგვარ დაშვებაში უცნაური და მიუღებელი, ერთი შეხედვით, არაფერია. კოლოფონების ტექსტში აღნიშნულია მათი დამწერის სახელი (ლუკა), გვარი (ოდრხელი|ოდრხელელი) და სასულიერო წოდება (მოქველი).

მართლაც, ჩვენთვის ცნობილია სხვა მოქველ ეპისკოპოსთა მინაწერები, სადაც ამ მღვდელმთავართა სახელისა და საეპისკოპოსო წოდების გარდა, მოხსენიებულია მათი გვარიც: *„სულსა მოქველ მთავარ ეპისკოპოსსა [!] ჩხეტიძესა ფილიპესსა შ(ეუნდენეს ღ(მერთმა)ნ, ა(მი)ნ“* (ქარაგმის გახსნა ჩვენია – თ. ჯ.) (ბრეგაძე ... 1959ა: 315); *„უფალო იესუ ქრისტე, ღმერთო, ადიდე ორთავე ცხორებათა მადიდებელი შენი მოქველ მთავარებისკოპოსი ეფთჳში საყვარელის-ძე“* (მეტრეველი ... 1957: 52) და სხვ.

შესაბამისად, თითქოს არაფერი გვიშლის ხელს, დავასკვნათ, რომ გარეჯული კრებულის მინაწერებში დადასტურებული ფორმები „ოდკელი“ და „ოდრკელელი“ ლუკა მოქველის აღნიშნავდა გვარს.

მეორე მხრივ, ამგვარ დაშვებას, პრაქტიკულად, გამორიცხავს ერთი მეტად მნიშვნელოვანი გარემოება – საისტორიო წყაროებისათვის უცნობია ციხე-ქალაქ ოძრხის მფლობელითა ფეოდალური სახლი, რომლის წევრებიც ოძრხელის გვარს ატარებდნენ (ბერძენიშვილი 2002).

აღნიშნულიდან გამომდინარე, სავსებით ცხადი ხდება, რომ ფორმების: „ოდკელისა“ და „ოდრკელელის“ ლუკა მოქველის გვარად მიჩნევა მეტისმეტად ჰიპოთეტურ დაშვებას წარმოადგენს და ამ ვერსიის გაზიარება რაიმე დამატებითი არგუმენტაციის გარეშე ყოველად შეუძლებელია.

ამრიგად, ზემოთ დაშვებული სამი სავარაუდო ვერსიიდან მხოლოდ ერთი, რიგით მესამე ჰიპოთეზა გვრჩება, რომლის თანახმადაც ლექსიკური ერთეულები

– „ოდკელი“ და „ოდრკელელი“ აღნიშნავდა ლუკა მოქველის სადაურობას, უფრო ზუსტად კი, მის წარმომავლობას ციხე-ქალაქი ოდრხედან.

სწორედ ამ, მესამე ვერსიის სასარგებლოდ მეტყველებს გარეჯული კრებულის მინაწერებსა და ვანის ქვაბების სავედრებელში დადასტურებული ერთი მნიშვნელოვანი გარემოება. კერძოდ, ჩვენ ზემოთ ვნახეთ, რომ ლუკა მოქველი Ven.4-ის II კოლოფონის ტექსტში საკუთარ თავს „ოდკელს“ უწოდებდა, ხოლო ამავე ხელნაწერის IV მინაწერსა და ვანის ქვაბების სავედრებელში ანუ თითქმის იდენტურ კონტექსტში, საკუთარ თავს „ოდრკელელად“ მოიხსენიებდა. გარეჯული კრებულის II მინაწერი: *„ცოდვილი მოქული ოდკელი ლუკა გვევდრებით“*; Ven.4-ის IV კოლოფონი: *„მოქულსა ოდრკელელსა ლუკას ღმერთმან შეუნდვენს“*; ვანის ქვაბების წარწერა: *„ქ. ფრიად ცოდვილსა ოდრკელელსა, დეკანოზის შვილსა ლუკას შეუნდვენ ღმერთმან...“*.

აღნიშნულ ფაქტს, უფრო ზუსტად კი, ლექსიკურ ერთეულებს „ოდრხელსა“ და „ოდრკელელს“ ყურადღება საგანგებოდ მიაქცია დევი ბერძენიშვილმა. მისი დაკვირვებით, ფორმა „ოდრხელი“ „ოცხელი“ წარმომდგარია „ოდრხედან“, მაშინ, როცა ფორმა „ოდრკელელი“ ნაწარმოები უნდა იყოს „ოდრკევიდან“ (ბერძენიშვილი 2002: 10).

თუ დევი ბერძენიშვილის დაკვირვება სწორია, რაც მართლაც ასე ჩანს, მაშინ გამოდის, რომ Ven.4-ის კოლოფონებში დადასტურებული ლექსიკური ერთეულები – „ოდკელი“ და „ოდრკელელი“, როგორც ფორმოვარი, ისე შინაარსობლივი თვალსაზრისით, საკმაოდ განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან. კერძოდ, ფორმა „ოდრკელელი“ წარმომდგარია საკმაოდ ვრცელი ისტორიულ-გეოგრაფიული ქვეყნის – ოდრხევის ანუ ოდრხის ხევის სახელწოდებიდან და აღნიშნავს ამა თუ იმ პირის თემობრივ კუთვნილებას ოდრხის ხევისადმი. რაც შეეხება ფორმა „ოდკელს“, ის ნაწარმოებია ოდრხის ხევის ერთ-ერთი პუნქტის, ციხე-ქალაქი ოდრხის სახელწოდებიდან და მიუთითებს, რომ ესა თუ ის პირი წარმომავლობით კონკრეტულად ციხე-ქალაქი ოდრხედან იყო.

თუ ჩვენი ეს დაკვირვება სწორია, მაშინ ირკვევა, რომ ლუკა მოქველი თავდაპირველად ოდრხის ხევში, იგივე, ოდრხევში, კონკრეტულად კი, ამ საკმაოდ ვრცელი ისტორიულ-გეოგრაფიული ქვეყნის ადმინისტრაციულ ცენტრში – ციხე-ქალაქ ოდრხეში ცხოვრობდა (შდრ.: ბერძენიშვილი 2002).

შესაბამისად, ცხადი ხდება ისიც, რომ ლუკა მოქველი გარეჯული კრებულის IV მინაწერსა და ვანის ქვაბების სავედრებელში აქცენტს აკეთებდა

საკუთარ თემობრივ წამომავლობაზე და თავს „ოდრტელელს“ ანუ ოდრხის ხევის, იგივე ოდრხევის მაცხოვრებელს უწოდებდა, ხოლო Ven.4-ის II კოლოფონში კიდევ უფრო მეტად აკონკრეტებდა საკუთარ წარმომავლობას და თავს „ოდტელად“ ანუ ციხე-ქალაქ ოდრხის მკვიდრ მოქალაქედ მოიხსენიებდა.

ჩვენი დაკვირვებით, განსახილავი საკითხის სწორედ ამგვარი ინტერპრეტაციის სასარგებლოდ უნდა მიუთითებდეს A-65-ის II კოლოფონში დაცული ერთი ცნობაც, რომლის თანახმადაც ლუკა მოქველის მამა „ოდტის დეკანოზი“ ანუ ციხე-ქალაქ ოდრხის განაპირას მდებარე რუსუდანის მონასტერში მოღვაწე სასულიერო პირი იყო (შდრ.: ბერძენიშვილი 2002: 7, 10).

მართლაც, თუკი აღნიშნულ ცნობას გარეჯული კრებულის მინაწერებისა და ვანის ქვაბების სავედრებელის იმ ფრაგმენტებსაც დავუმატებთ, სადაც ლუკა მოქველი საკუთარ თავს „ოდტელად“ და „ოდრტელელად“ მოიხსენიებს, ვფიქრობთ, საკმარისი საფუძველი გვექნება იმისათვის, რათა ლუკა მოქველის, მისი მამისა და სავარაუდოდ, მთელი მათი ოჯახის მაცხოვრებელ ადგილად ნამდვილად ციხე-ქალაქი ოდრხე მივიჩნიოთ.

ამრიგად, ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ვფიქრობთ, დასაბუთებულ ახსნას ვუძებნით გარეჯული კრებულის მინაწერებსა და ვანის ქვაბების სავედრებელში ლუკა მოქველის „ოდტელად“ და „ოდრტელელად“ მოხსენიების ფაქტს და გამოვთქვამთ მოსაზრებას, რომ ლუკა მოქვის ეპისკოპოსად ხელდასხმამდე სამხრეთ საქართველოში, სამცხის ერთ-ერთ თემში, ოდრხეში, იგივე ოდრხის ხევი ცხოვრობდა და ციხე-ქალაქ ოდრხის მკვიდრი იყო.

გარდა ამისა, ვანის ქვაბების წარწერიდან და A-65-ის კოლოფონებიდან ცნობილი ხდება ლუკა მოქველის ბიოგრაფიის კიდევ ერთი საინტერესო დეტალი. ირკვევა, რომ ამავე ციხე-ქალაქ ოდრხეში ცხოვრობდა ლუკა მოქველის ოჯახიც, რომლის უფროსიც – ლუკა მოქველის მამა, ვისი სახელიც ჩვენთვის, ჯერჯერობით, უცნობია, სასულიერო პირი იყო, იქვე, ციხე-ქალაქ ოდრხის განაპირას მდებარე ოდრხის, იგივე რუსუდანის მონასტერში მოღვაწეობდა და საკმაოდ მაღალ სამღვდელო წოდებას – დეკანოზობას ფლობდა.

დასასრულ, უნდა აღინიშნოს ის ფაქტი, რომ ლუკა მოქველის ბიოგრაფიასთან დაკავშირებული საისტორიო მასალის შესწავლის შედეგად, დღის წესრიგში დადგა რამდენიმე მნიშვნელოვანი საკითხი, რომელთა გადაწყვეტაც ამ ეტაპზე ვერ შევძელით და ჯერჯერობით, ღიად დავტოვეთ. კერძოდ, გაურკვეველი დაგვრჩა, თუ რა აზრობრივ დატვირთვას ატარებს A-65-ის

I კოლოფონის დასაწყისში, ტრაფარეტული სავედრებელი ტექსტის წინ მითითებული სიტყვა „ილორისა“ (?); ვერ დავადგინეთ იმ მონასტრისა თუ ეკლესიის რაობა და ადგილმდებარეობა, სადაც ლუკა მოქველმა მოიხილა და მინაწერები დაურთო „ასტროლოგიურ ტრაქტატს“ და სხვ. გამოვთქვამთ იმედს, რომ ამ და სამომავლოდ წამოჭრილ სხვა კითხვებს შემდგომი სამეცნიერო კვლევა-ძიება გასცემს პასუხს.

§3. არტანუჯელი პილიბრიმის
ბიორგი ლომას-ძის მინაწერი (XV ს.)⁹²

განსახილავი სავედრებელი მინაწერი შესრულებულია Ven.4-ის 187r-ს შუა მონაკვეთზე. მისი ზომა დაახლოებით 16,5 X 10,5 სანტიმეტრია. ტექსტი ნაწერია ჩინებული მხედრულითა და მწიგნობრობაში გაწაფული ხელით, ოთხ სტრიქონად. ქარაგმად ნახმარია საშუალო ზომის მარყუეი, რომლის მარჯვნივ მიმართული ბოლო შესამჩნევად არის დაგრძელებული. განკვეთილობის ნიშნებად გამოყენებულია ყოველი სიტყვის შემდეგ დასმული ორწერტილი. მინაწერის ბოლოს გამოყვანილია სამი წერტილი და მათ ქვემოთ გავლებული პატარა განივი ხაზი. კოლოფონის II სტრიქონის ბოლო გრაფემის – ო მარჯვენა კიდე მოქცეულია სარესტავრაციო ქაღალდის ქვეშ. ეს ფრაგმენტი გარკვევით გავარჩიეთ ვენის ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში ყოფნის დროს, ხელნაწერის ორიგინალზე მუშაობისას, ნეონის ნათურის გამჭოლი შუქის დახმარებით. ტექსტის დასაწყისში დასმულია მხედრულით გადმოცემული ქანწილი. IV სტრიქონის ბოლო სიტყვაში გრაფემა – ი შეწიადებულია გრაფემის – გ მუცელში. მინაწერს თარიღი არ უზის.

ძ: საფლაგო: ძტსო: ღა:
ჯუარო: პატიო
სანო: შეიწყალე: არტანუჯე
ლი: ლომასძე: ბ-ი:.

ქ. საფლაგო ქ(რის)ტ(ეს)ო და / ჯუარო პატიო/სანო, შეიწყალე არტანუჯელი ლომას-ძე გ(იორგ)ი.

კოლოფონს, როგორც უკვე აღვნიშნეთ ზემოთ, თარიღი არ უზის. სამაგიეროდ, მისი ქრონოლოგიის შესახებ გარკვეულ მინიშნებას გვთავაზობს Ven.4-ის იმავე 187r-ს ზედა ნახევარზე წარმოდგენილი კიდევ ერთი მხედრული მინაწერი. ეს უკანასკნელი მოქველ ეპისკოპოსს ლუკა ოძრხელს ეკუთვნის და

⁹² წინამდებარე პარაგრაფში განხილული საკითხებისა და მიღებული დასკვნების ძირითადი ნაწილი გამოქვეყნებული გვაქვს 2006 წელს დაბეჭდილ სტატიაში: „არტანუჯელი პილიბრიმის ბიორგი ლომას-ძის სავედრებელი (XV ს.) იერუსალიმში გადატანილი 1160 წლის გარეჯული კრებულის (Ven.4-ის) აშიებიდან“ (ჯოჯუა 2006).

1363 წლით არის დათარიღებული (ჯოჯუა 2003გ: 34-36). ამ ორი მინაწერის შესრულების თანამიმდევრობაზე დაკვირვება გვიჩვენებს, რომ გიორგი არტანუჯელს საკუთარი სავედრებელი ლუკა ოძრხელის კოლოფონის გათვალისწინებით აქვს დაწერილი. შესაბამისად, მისი ქვედა ქრონოლოგიური ზღვარი მტკიცედ შეიძლება განისაზღვროს 1363 წლით.

გიორგი არტანუჯელის სავედრებელის დათარიღებისათვის არანაკლებ საინტერესო მასალას გვაწვდის თავად კოლოფონის პალეოგრაფიული მხარე. ტექსტში საკმაოდ სპეციფიური სახით არის გადმოცემულია მხედრული გრაფემა – ა. აქ მხედველობაში გვაქვს III სტრიქონის ბოლო სიტყვის – *არტანუჯელი* პირველი და IV სტრიქონის მეორე სიტყვის – *ლომასძე* მეოთხე გრაფემები. ორივე დასახელებულ შემთხვევაში, გრაფემის – ა ზედა ბოლოდან ამოზრდილია საკმაოდ გრძელი ზიგზაგისებური ვერტიკალური ხაზი. ზუსტად ანალოგიური ტიპის ვერტიკალური ხაზი ახლავს III სტრიქონის რიგით მესამე გრაფემის – ნ ქულის მარჯვენა კიდესაც. განსაკუთრებული აღნიშვნის ღირსია I სტრიქონის რიგით მეშვიდე გრაფემა – გ. ამ უკანასკნელის მარცხნივ და ქვემოთ მიმართული „ხორთუმი“ გაცილებით უფრო ძირს არის დაშვებული ვიდრე ამავე გრაფემის დიდი ზომის თავისა და შედარებით მოკლე ფეხის დამაკავშირებელი კბილი.

აღნიშნული პალეოგრაფიული თავისებურებებისა და მთელი რიგი სხვა მონაცემების მიხედვით, გიორგი არტანუჯელის სავედრებელი არსებით მსგავსებას ამჟღავნებს XV საუკუნის მხედრული დამწერლობის მრავალრიცხოვან ნიმუშებთან. წინამდებარე ნაშრომში ამ რიგის ძეგლებიდან შეგვიძლია დავასახელოთ რამდენიმე ტექსტი: საქართველოს მეფის ალექსანდრე I-ის (1412-1442 წწ.) 1430 წლის სიგელი ავთანდილ ზევდგინიძისადმი (Hd-1348) (აბულაძე 1973ა: 284-285, 380); იმავე მეფე ალექსანდრე I-ის 1441 წლის სიგელი სიონის ღმრთისმშობლის ეკლესიისადმი (Hd-1348) (აბულაძე 1973ა: 286-287, 380); საქართველოს მეფის გიორგი VIII-ის (1446-1466 წწ.) სიგელი სამცხეთო სოფლებისადმი (Hd-1370) (აბულაძე 1973ა: 288-289, 380) და სხვ.

ამრიგად, თუ ჩვენი დაკვირვება სწორია, მაშინ გიორგი არტანუჯელის სავედრებელის ქრონოლოგია ზოგადად XV საუკუნით უნდა განისაზღვროს.

კოლოფონის დათარიღების შემდეგ ჩვენს ყურადღებას ახლა უკვე დამწერის ვინაობასთან დაკავშირებული საკითხები იქცევა. ტექსტში სავედრებელის ავტორს თავი მოხსენიებული ჰყავს, როგორც „არტანუჯელი ლომას-ძე გიორგი“: „*ქ. საფლაგო ქრისტესო და ჯუარო პატიოსანო, შეიწყალე არტანუჯელი ლომას-*

ძე გიორგი“: აქედან, აბსოლუტურად ნათელია, რომ კოლოფონის დამწერს სახელად გიორგი ჰქვია.

გაცილებით უფრო რთული ასახსნელი ჩანს მისი „არტანუჯელად“ და „ლომას-ძედ“ მოხსენიების მიზეზები. მართლაც, ციტირებულ ტექსტზე დაყრდნობით, თავისუფლად შეიძლება გამოითქვას ორი საგარაუდო მოსაზრება: 1. გიორგის „არტანუჯელობა“ ნიშნავს მის წოდებასა თუ ტიტულს, ხოლო „ლომას-ძეობა“ – ვინმე ლომას შვილობას; 2. სავედრებელის ავტორის „არტანუჯელობა“ მიგვითითებს მის სადაურობაზე, ხოლო „ლომას-ძეობა“ კი – მისსავე გვარეულობაზე.

განვიხილოთ ორივე შესაძლო ვარიანტი. ვინაიდან ტექსტის ნებისმიერი სახით გააზრების შემთხვევაში, კოლოფონის ავტორი a priori დაკავშირებული ჩანს სახელოვან ციხე-ქალაქ არტანუჯთან, დავიწყებთ ამ უკანასკნელის ისტორიის ძირითადი ეტაპების მიმოხილვით.

ციხე-ქალაქი არტანუჯი მდებარეობს ისტორიული სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ერთ-ერთი უდიდესი პროვინციის – კლარჯეთის ტერიტორიაზე, მდინარე არტანუჯისწყლის მარცხენა ნაპირზე (ბერძენიშვილი 1997ა; ხოშტარია 1996). არტანუჯი V საუკუნის მეორე ნახევრამდე სოფლის ტიპის დასახლებას წარმოადგენდა. დაახლოებით 470-იან წლებში ბიზანტიის იმპერიის წინააღმდეგ მოწყობილი ლაშქრობიდან უკან დაბრუნებულმა ქართლის მეფე ვახტანგ გორგასალმა (V ს-ის II ნახ.) გზად არტანუჯზე ჩამოიარა და სოფლის მახლობლად აღმართული უზარმაზარი კლდოვანი კონცხის თხემზე ციხე-სიმაგრის აგება ბრძანა. არტანუჯის ციხის მშენებლობა კლარჯეთის ახლადდადგენილ ერისთავს არტავაზს დაევალა. ქართველი მემატიანის ჯუანშერ ჯუანშერიანის (VIII ს.) ცნობით, არტავაზმა მეფის ბრძანება წარმატებით შეასრულა და ციხე-სიმაგრის მშენებლობა მისი ერისთავობის პერიოდშივე გაასრულა (ჯუანშერი 1955: 178-179; მუსხელიშვილი 2003: 139-143, 163, 190).

დაახლოებით ორსაუკუნენახევარის შემდეგ, 735 წელს არაბმა სარდალმა მერვინ იბნ-მუჰამედმა, სხვაგვარად – მურვან ყრუმ გამანადგურებელი ლაშქრობები მოაწყო საქართველოს სხვადასხვა პროვინციებისა და, მათ შორის, კლარჯეთის ტერიტორიაზე. სუმბატ დავითის-ძის (XI ს.) საისტორიო თხზულების „ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა“-ს უწყებით, არაბებმა ისე სასტიკად ააოხრეს არტანუჯი, რომ აქ ცხოვრება რამდენიმე ათწლეულის მანძილზე საერთოდ შეწყდა (სუმბატ დავითის-ძე 1990: 44-45; ლორთქიფანიძე 1988: 306-307).

იმავე სუმბატის თანახმად, მოგვიანებით, IX საუკუნის დასაწყისში შავშეთ-კლარჯეთში დამკვიდრებულმა ქართლის ყოფილმა ერისმთავარმა, ბაგრატიონთა ფეოდალური სახლის ცნობილმა წარმომადგენელმა აშოტ I-მა კურაპალატმა († 826 წ.) ახლადდაარსებული ქართველთა სამეფოს დედაქალაქად სწორედ არაბთაგან მოღრეხებული არტანუჯი შეარჩია და დიდი ღვაწლიც გასწია მისი განახლება-აღშენებისათვის (თაყაიშვილი 1949: 45; მუსხელიშვილი 1980: 174; ლორთქიფანიძე 1988: 306-308).

კიდევ უფრო მოგვიანებით, IX საუკუნის 80-90-იან წლებში აშოტ კურაპალატის მრავალრიცხოვან ჩამომავლებს შორის დაიწყო სისხლისმღვრელი ბრძოლები ფეოდალური სამფლობელოების გამიჯვნისა და გავლენის სფეროების განაწილებისათვის. შედეგად, ერთიანი სამეფოს ტერიტორიაზე ჩამოყალიბდა ორი, ფაქტობრივად დამოუკიდებელი სამთავრო: ტაოსი – ცენტრით ბანაში (?) და კლარჯეთისა – ცენტრით არტანუჯში (ლორთქიფანიძე 1973: 453-460).

ახალმა პოლიტიკურმა რეალიებმა მნიშვნელოვანი ცვლილებები შეიტანა ბაგრატიონთა სამეფო სახლის ოფიციალურ ტიტულატურაში. ამ მხრივ, განსაკუთრებით საინტერესოა კლარჯი ხელმწიფეების ოჯახი, რომლის პირველმა (?) პირებმა, გამომდინარე იქიდან, რომ მათ მთავარ რეზიდენციას ციხე-ქალაქი არტანუჯი წარმოადგენდა, ანთიპატოს-პატრიკოსის, მამფალის, ერისთავთერისთავისა და სხვათა გარდა, არტანუჯელის საპატიო წოდებაც დაიმკვიდრეს (ლორთქიფანიძე 1973: 453-460; თაყაიშვილი 1949: 42-50, ტაბ. I-II).

არტანუჯელის საპატიო წოდების წარმოშობასთან დაკავშირებულ საკითხს საგანგებოდ ეხება XVIII საუკუნის ცნობილი ქართველი მეცნიერი ვახუშტი ბაგრატიონი (1696-1756 წწ.). მისი თქმით, „*სუმბატს, ძესა ადარნასესა (იგულისხმება კლარჯი ხელმწიფე სუმბატ I მამფალი († 889 წ.) – თ. ჯ.), მოსცა კეისარმან ანთიპატობა და დაიპყრა ამან არტანუჯი. ამისთვის ეწოდა არტანუჯელი*“ (ბატონიშვილი ვახუშტი 1973: 697). ჩვენი აზრით, სწავლული ბატონიშვილის დაკვირვება არსებითად სწორი და გასაზიარებელი უნდა იყოს.

დღეისათვის წერილობით წყაროებში დადასტურებულია არტანუჯელის ტიტულის მატარებელი ექვსი (?) კლარჯი ხელმწიფე: 1. სუმბატ I არტანუჯელი, მამფალი და ანთიპატოს-პატრიკოსი († 889 წ.) – შვილიშვილი აშოტ I კურაპალატისა და ვაჟი ადარნასე I-ისა (სუმბატ დავითის-ძე 1990: 47, 49, 51; 136 ტაბ. I-II, 80); 2. ბაგრატ I არტანუჯელი, მამფალი და მაგისტროსი († 909 წ.) – ვაჟი სუმბატ I არტანუჯელისა (სუმბატ დავითის-ძე 1990: 49-51; თაყაიშვილი 1949:

ტაბ. I-II, 83); 3. სუმბატ II არტანუჯელი (?), ანთიპატოს-პატრიკიოსი – მამის ძმისწული ბაგრატ I არტანუჯელისა და ვაჟი აშოტ II კეკელასი (სუმბატ დავითის-ძე 1990: 47; თაყაიშვილი 1949: ტაბ. I-II, 82-83); 4. სუმბატ III არტანუჯელი, ერისთავთერისთავი († 988 წ.) – ძმისწული ბაგრატ I არტანუჯელისა და ვაჟი დავით I მამფალისა (სუმბატ დავითის-ძე 1990: 51-52; თაყაიშვილი 1949: ტაბ. I-II, 84); 5. ბაგრატ II არტანუჯელი († 988 წ.) – ვაჟი სუმბატ III არტანუჯელისა (სუმბატ დავითის-ძე 1990: 52-53; თაყაიშვილი 1949: ტაბ. I-II); დაბოლოს, 6. სუმბატ IV არტანუჯელი († 1011 წ.) – ვაჟი ბაგრატ II არტანუჯელისა (სუმბატ დავითის-ძე 1990: 52-53; თაყაიშვილი 1949: ტაბ. I-II).

კლარჯი ხელმწიფეების მმართველობა მაინცადამაინც ხანგრძლივი არ ყოფილა. დაახლოებით 1008-1010 წლებში გაერთიანებული საქართველოს მეფემ ბაგრატ III-მ (975-1014 წწ.) ტყვედ შეიპყრო კლარჯეთის ბაგრატიონთა ორი უპირველესი წარმომადგენელი – სუმბატ IV არტანუჯელი და გურგენ VI კლარჯი. პატიმრობაში მყოფი გვირგვინოსანი ძმები 1011-1012 (?) წლებში ერთიმეორის მიყოლებით აღესრულნენ თმოგვის ციხეში. მათმა მემკვიდრეებმა – ბაგრატ სუმბატის ძემ და დემეტრე გურგენის ძემ ბიზანტიაში გაქცევით უშველეს თავს, საქართველოში დარჩენილი სხვა კლარჯი ბაგრატიონები კი ბაგრატ III-ის მიერ გატარებული რეპრესიული ზომების მსხვერპლნი შეიქნენ (სუმბატ დავითის-ძე 1990: 53; ლორთქიფანიძე 1979ბ: 159).

XI საუკუნის 20-იანი წლების ბოლოსათვის არტანუჯი მთელი კლარჯეთის მომცველი სამხედრო-ადმინისტრაციული ერთეულის – საერისთავოს ცენტრად გვევლინება. უცნობი ავტორის საისტორიო თხზულების „მატიანე ქართლისას“ (XI ს.) თანახმად, 1028 წელს, როცა შავშმა აზანურებმა საქართველოში შემოჭრილ ბიზანტიელებს დალატით გადასცეს მათდამი დაქვემდებარებული ციხეები, არტანუჯი მტკიცედ ეპყრა ერისთავ იოანე აბუსერს (მატიანე ქართლისა 1955: 292-293; ლორთქიფანიძე 1979ბ: 179-180).

ამჟამინდელი მონაცემების მიხედვით, სპეციალური ლიტერატურა არტანუჯის სამად სამი ერისთავის სახელს იცნობს. ამასთან, სამივე მათგანი XI საუკუნის I ნახევრის მოღვაწედ წარმოგვიდგება: 1. ერისთავი იოანე აბუსერი (იხსენიება 1028 წლის მოვლენებთან დაკავშირებით) (მატიანე ქართლისა 1955: 293; ლორთქიფანიძე 1979ბ: 179-180; ბახტაძე 2003: 265, 271); 2. არტანუჯის ერისთავი აბუსერი (იხსენიება 1045-1047 წლების მოვლენებთან დაკავშირებით) – სავარაუდოდ, ვაჟი იოანე აბუსერისა (მატიანე ქართლისა 1955: 300-301;

შოშიაშვილი 1997ა; ბახტაძე 2003: 265-266, 271); 3. არტანუჯის ერისთავი გრიგოლი (იხსენიება 1047 წლის მოვლენებთან დაკავშირებით) – ვაჟი აბუსერ აბუსერისძისა (მატიანე ქართლისა 1955: 301-302; მეტრეველი 1998: 74, 77, 144, 215-216; შოშიაშვილი 1997ბ; ბახტაძე 2003: 266-267, 271).

1047 წელს უზომოდ გაძლიერებულმა ქართველმა ფეოდალმა ლიპარიტ ბაღვაშმა არყისციხესთან გამართულ ბრძოლაში სასტიკად დაამარცხა საქართველოს მეფის ბაგრატ IV-ის (1027-1072 წწ.) ლაშქარი და სხვა ქართველ დიდებულებთან ერთად ტყვედ ჩაიგდო არტანუჯის ერისთავი გრიგოლ აბუსერისძე. ტყვეობაში მყოფმა ერისთავმა არტანუჯის ციხე ლიპარიტს გადასცა (მატიანე ქართლისა 1955: 301-302; ბერძენიშვილი 1997ბ; შოშიაშვილი 1997ბ). 1057 წელს ბაგრატ IV-ის ერთგული ფეოდალი სულა კალამახელი მოულოდნელად თავს დაესხა ლიპარიტ ბაღვაშს და ხელთ იგდო იგი. საპატიო ტყვე მეფეს მიჰგვარეს. ბაგრატ IV-მ დამარცხებულ მოწინააღმდეგეს ხმლით მიტაცებული ციხე-ქალაქები, მათ შორის, არტანუჯიც ჩამოართვა (მატიანე ქართლისა 1955: 304-305; ლორთქიფანიძე 1979ბ: 166-167; ბახტაძე 2003: 266).

1057 წლიდან მოყოლებული ვიდრე XIII საუკუნის 80-იან წლებამდე არანაირი პირდაპირი ცნობა არ მოგვეპოვება არტანუჯის ადმინისტრაციული სტატუსის შესახებ. შესაბამისად, დაბეჯითებით არც იმის თქმა არ შეგვიძლია, თუ აღნიშნულ პერიოდში კონკრეტულად ვის დაქვემდებარებაშია ეს უმნიშვნელოვანესი ციხე-ქალაქი (შდრ.: ბახტაძე 2003: 268-270).

უფრო გარკვეული სურათი გვაქვს XIII საუკუნის მეორე ნახევრისათვის. ქართველი ისტორიკოსის ჟამთააღმწერლის (XIV ს.) თანახმად, 1280-იან წლებში არტანუჯი და თითქმის მთელი ისტორიული სამხრეთ საქართველო სამცხის მთავარს ბექა I ჯაყელს (1285-1306 წწ.) უჭირავს, რომელიც, საქართველოს სამეფო კარისადმი ნომინალური მორჩილების პირობებში, უშუალოდ ემორჩილება ილხანთა ყაენს (ჟამთააღმწერელი 1959: 273; ლომინაძე 1979ა: 599-600; გუჩუა 1997ბ). ჟამთააღმწერლის ცნობით, ზუსტად ანალოგიური მდგომარეობაა 1299 წლისთვისაც, როცა აღმოსავლეთ საქართველოს სამეფო ტახტს ბექა I-ის შვილიშვილი, მეფე დემეტრე II-ის (1272-1289 წწ.) ვაჟი გიორგი V ბრწყინვალე (1299, 1318-1346 წწ.) იკავებს (ჟამთააღმწერელი 1959: 304; ლომინაძე 1979ა: 599-600; გუჩუა 1997ბ).

1308 წელს ბექა I გარდაიცვალა, სამცხის სამთავრო კი მისი ვაჟების – სარგისის, ყვარყვარესა და შალვას ხელში გადავიდა (ჟამთააღმწერელი 1959: 323;

კაკაბაძე 1912: 5-6). მიუხედავად იმისა, რომ შუათანა ძმა ყვარყვარე საკმაოდ აქტიურ როლს ასრულებს იმდროინდელ პოლიტიკურ პროცესებში (უამთააღმწერელი 1959: 324; ლომინაძე 1979ბ: 624), სამცხის სამთავროს პირველ პირად მაინც ბექა I-ის უფროსი ვაჟი სარგის II (1308-1334 წწ.) გვევლინება (გუჩუა 1985; გუჩუა 1997ბ. შდრ.: უამთააღმწერელი 1959: 297, 308, 312-315; ლომინაძე 1979ბ: 629, 645).

უფროსი ძმებისაგან განსხვავებით, პოლიტიკურ ასპარეზზე პრაქტიკულად არ ჩანს ბექა I-ის უმცროსი ვაჟის შალვას სახელი. სამაგიეროდ, მის მოხსენიებას ვაწყდებით იერუსალიმის ჯვრის ქართველთა მონასტრის აღაპებში – აქ ვკითხულობთ: „*თუესა სეკდენბერსა კ (20). ამასვე დღესა წირვ(ა)დ და აღაპი საუკუნოდ ბექასა შვ(ი)ლისა შალვაძისი, შეუნდვენ ღმერთმან*“ (მეტრეველი 1962: 81, 124).

სავარაუდოდ, სწორედ შალვა და მისი ვაჟი, სახელოვანი პაპის მოსახელე (?) ბექა უნდა იყვნენ მოხსენიებულნი ვანის სახარების (A-1335) (XII-XIII სს.) ერთ გვიანდელ მინაწერშიც. აღნიშნული კოლოფონი, რომელსაც აკადემიკოსი ექვთიმე თაყაიშვილი XIII-XIV საუკუნეებით ათარიღებს, გვამცნობს: „*წ. შემოსწირა წმიდად ესე ოთხთავი პატრონმან ნათიამან, ჩუენ, საბოთარსა და შორათელთა პირველ ხატსა მაცხოვარისასა და წმ(იდა)სა გ[იორგ]ი შორათისასა და წ(მიდა)სა ნიკ[ოლო]ზს სააღაპედ მისისა მეუღლისა ბექაისა, შალვა არტანუჯელისა შვილისათუის და მისთუის და ჩუენ გაუჩინეთ აღაპი*“ (შარაშიძე 1954ბ: 410; თაყაიშვილი 1907: 17, 19. შდრ.: ბახტაძე 2003: 270-271).

თუ ჩვენი დაკვირვება სწორია და ვანის სახარების მინაწერში დადასტურებული შალვა არტანუჯელი ნამდვილად ბექა I-ის ვაჟია, მაშინ დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ შალვას, როგორც სამცხის სამთავრო სახლის უმცროს წარმომადგენელს პირად მფლობელობაში მიუღია ციხე-ქალაქი არტანუჯი და შესაბამისად, დაუმკვიდრებია არტანუჯელის ჯერ კიდევ 1010-იან წლებში გამქრალი საპატიო წოდება.

იმავე XIV საუკუნეში არტანუჯელის წოდებას სამცხის სამთავრო სახლის კიდევ ერთი უმცროსი წარმომადგენელი ატარებს. ეს არის შაშია – ძმისწული შალვა არტანუჯელისა და ძმა ათაბაგ ყვარყვარე I-ისა (1334-1361 წწ.) (კაკაბაძე 1912: 4-7; დოლიძე 1953: 285; შარაშიძე 1961: 21-22, 59; გუჩუა 1985; გუჩუა 1986). პროფესორ სარგის კაკაბაძის აზრით, შაშია არტანუჯელი XIV საუკუნის II ნახევარის მოღვაწეა (კაკაბაძე 1912: 4-7; მეტრეველი 1962: 93, 157). იგი მოხსენიებულია იერუსალიმის ჯვრის ქართველთა მონასტრის ერთ-ერთი

სააღაპე ჩანაწერის ტექსტში: „[თუესა იანვარსა 8] ამ(ა)სვე დღ(ე)სა წირვად და აღ(ა)პი სარვისის შვილისა შაშიასი არტანუჯ(ე)ლისა, შეუნდვენ ღმერთმან“ (მეტრეველი 1962: 93, 158).

როგორც ვხედავთ, ციტირებული ტექსტის მიხედვით, XIV საუკუნის მეორე ნახევარში არტანუჯელის წოდება ახლა უკვე სამცხის მოქმედი მთავრის ყვარყვარე I-ის უმცროს ძმას ჰქონია მიღებული (შდრ.: ბატონიშვილი ვახუშტი 1973: 258; ბახტაძე 2003: 270-271).

ამრიგად, ციხე-ქალაქ არტანუჯის XV საუკუნემდეელი ისტორიის ძირითადი ეტაპების გაცნობა გვიხვენიებს, რომ არტანუჯელის ტიტული დროის მხოლოდ ორ კონკრეტულ მონაკვეთში იყო მიმოქცევაში. პირველად – X საუკუნის 80-იანი (?) წლებიდან ვიდრე 1011 წლამდე პერიოდში, ხოლო მეორედ – მთელი (?) XIV საუკუნის განმავლობაში.

აქვე, დარწმუნებით შეიძლება ითქვას ისიც, რომ ორივე დასახელებულ პერიოდში არტანუჯელის მაღალი წოდების მატარებელი პირები უშუალოდ ფლობდნენ ციხე-ქალაქ არტანუჯს და მათი ტიტულიც აქედან იყო წარმომდგარი.

პარალელურად ამისა, დაიკვირვება ერთი მნიშვნელოვანი განსხვავებაც. თუ კლარჯეთის სამთავროში (იგულისხმება 980-იანი წწ.-1011 წ.) არტანუჯელის წოდებას, ძირითადად, ბაგრატიონთა სამეფო სახლის უფროსი (?) წარმომადგენლები, იგივე – კლარჯი ხელმწიფეები ფლობდნენ, სამცხის სამთავროში (იგულისხმება XIV ს.) იგივე ტიტული ჯაყელთა ფეოდალური ოჯახის უმცროს წარმომადგენლებს, უფრო ზუსტად კი, სამცხის მოქმედი მთავრების უმცროს ძმებს ჰქონდათ დამკვიდრებული.

აღნიშნულიდან გამომდინარე, ლოგიკურად იბადება კითხვა – ხომ არ წარმოადგენს Ven.4-ის ზემოთ განხილული მინაწერის ავტორის – გიორგი ლომას-ძის „არტანუჯელობა“ ზუსტად ანალოგიური რიგის მოვლენას და ხომ არ გვევლინება ეს უკანასკნელი XV საუკუნის სამცხის სამთავრო სახლის ერთ-ერთ უმცროს წარმომადგენლად?

დასმულ კითხვაზე პასუხის გაცემის მიზნით, დეტალურად გავეცანით სამცხის სამთავროს XV საუკუნის ისტორიას. აღმოჩნდა, რომ წერილობით წყაროებში დოკუმენტურად არის დადასტურებული ამ პერიოდში მოღვაწე ჯაყელთა ფეოდალური სახლის თოთხმეტი მამრობითი სქესის წარმომადგენელი.

აქედან, შვიდი პირი ერთიმეორის მიყოლებით ფლობს სამცხის ათაბაგობას. ესენი არიან: 1. ათაბაგი ივანე II (1391-1444 წწ.) – ვაჟი ათაბაგ ბექა II-ისა (ლომსაძე 1980; შარაშიძე 1961: 86-87, 147); 2. ათაბაგი ალბუღა II (1444-1451 წწ.) – უფროსი ვაჟი ივანე II-ისა (ლომინაძე 1997; შარაშიძე 1961: 133, 135); 3. ათაბაგი ყვარყვარე II (1451-1498 წწ.) – უმცროსი ვაჟი ივანე II-ისა (ლომსაძე 1986ბ; შარაშიძე 1954ა: 197-204, 207-209, 215-216, 221, 231, 233-240, 279; შარაშიძე 1961: 15, 18, 61, 72, 74, 78, 81-85, 87-94, 133-136, 147-148); 4. ათაბაგი ქაიხოსრო I (1498-1500 წწ.) – უფროსი ვაჟი ყვარყვარე II-ისა (ლომსაძე 1986ა; შარაშიძე 1954ა: 198-204, 207-208, 210, 215-216, 221, 279; შარაშიძე 1961: 16, 19, 74, 78, 134, 136-137); 5. ათაბაგი მხეჭაბუკი (1500-1515 წწ.) – რიგით მეორე ვაჟი ყვარყვარე II-ისა (ლომსაძე 1983ბ; შარაშიძე 1954ა: 198-200, 202-204, 208-211, 213, 215-216, 235; შარაშიძე 1961: 16, 19, 72, 74, 94-97, 134, 136-138); 6. ათაბაგი მანუჩარ I (1515-1518 წწ.) – რიგით მეექვსე (?) ვაჟი ყვარყვარე II-ისა (ლომსაძე 1983ა. შდრ.: შარაშიძე 1954ა: 204-205, 208; შარაშიძე 1961: 30, 98-101, 134, 136); 7. ათაბაგი ყვარყვარე III, იგივე – ნავ-ყვარყვარე (1516-1535 წწ.) – ვაჟი ქაიხოსრო I-ისა (ლომსაძე 1986ბ; 117 72, 74-76, 78, 134, 138).

რაც შეეხება დანარჩენ შვიდ პირს, ისინი აქ დასახელებულ ათაბაგთა ოჯახის წევრები, უფრო კონკრეტულად კი, ყვარყვარე II-ის ვაჟები არიან. ჩამოვთვლით მათ სახელებს: 1. ბაადურ († 1474 წ.) (გუჩუა 1997ა; შარაშიძე 1954ა: 198-200, 202-205, 207-208, 210, 215-216, 258; შარაშიძე 1961: 133-136); 2. იანქო († 1505 წ.) (შარაშიძე 1954ა: 204, 208-209; შარაშიძე 1961: 136); 3. ორაგუანდა (გარდ. 1505 წ-ის შემდგ.) (შარაშიძე 1954ა: 204, 208; შარაშიძე 1961: 136); 4. მართალიხონ (გარდ. 1515 წ-მდე) (შარაშიძე 1954ა: 204, 207-208, 215; შარაშიძე 1961: 136); 5. თამთან (დაბ. 1489-1498 წწ-ში) (შარაშიძე 1961: 83-85, 137); 6. საზუერელი (დაბ. 1489-1498 წწ-ში) (შარაშიძე 1961: 83, 85, 137); 7. სალუზაყან (დაბ. 1489-1498 წწ-ში) (შარაშიძე 1961: 83, 85, 137).

როგორც ვხედავთ, ჩვენს მიერ მოხმობილ ანთროპონიმთა საკმაოდ ვრცელ ჩამონათვალში საერთოდ არ ჩანს სახელი გიორგი. არ დასტურდება არც ანთროპონიმი ლომა, რომელიც, ჩვენი პირველი სამუშაო ჰიპოთეზის თანახმად, გიორგი არტანუჯელის მამის სახელი უნდა იყოს. დასასრულ, ყველაფერ ამას უნდა დავამატოთ ისიც, რომ დასახელებული თოთხმეტი პირიდან არც ერთი არ ატარებს არტანუჯელის ტიტულს.

რაზე მიგვანიშნებენ აღნიშნული ფაქტები? პირველ რიგში, ალბათ იმაზე, რომ გიორგი ლომას-ძე არ მიეკუთვნება ჯაყელთა ფეოდალურ საგვარეულოს და არც მისი „არტანუჯელობა“ ნიშნავს სამცხის სამთავროში დადასტურებული მაღალი წოდების ფლობას. მართლაც, ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ამგვარი დასკვნის გამოტანა ყველაზე უფრო სწორი და ლოგიკური ნაბიჯი ჩანს.

თუმცა, აქვე შევნიშნავთ, რომ ჯაყელთა ფეოდალური სახლის ზემოთ ჩამოთვლილი თოთხმეტი წევრიდან თერთმეტი (!) პირი, ათაბაგების – ივანე II-ის, ალბუღა II-ისა და ყვარყვარე II-ის გამოკლებით, XV საუკუნის მეორე ნახევრისა და XVI საუკუნის დასაწყისის მოღვაწეა. ეს ფაქტი, თავის მხრივ, ცალსახად მიგვითითებს იმაზე, რომ ჩვენი ცოდნა XV საუკუნის პირველი ნახევრის სამცხის სამთავრო სახლის შესახებ მეტად მწირი და ფრაგმენტულია. შესაბამისად, ახლახანს მიღებული საბოლოო დასკვნაც, რომ გიორგი ლომას-ძე არ მიეკუთვნება ჯაყელთა ფეოდალურ საგვარეულოს და რომ მისი „არტანუჯელობა“ არ ნიშნავს სამცხის მთავართა საპატიო ტიტულის ფლობას, უაღრესად დიდი სიფრთხილით არის გასაზიარებელი.

ასეა თუ ისე, მთელი ამ ვრცელი მსჯელობიდან გამომდინარე, ჩვენ შედარებით უფრო სარწმუნოდ მივიჩნევთ მეორე სამუშაო ჰიპოთეზას და გამოვთქვამთ აზრს, რომ Ven.4-ის სავედრებელის ავტორის „არტანუჯელობა“ ნიშნავს მის ციხე-ქალაქ არტანუჯში ცხოვრების ფაქტს, ხოლო „ლომას-ძეობა“ კი – მისსავე საგვარეულო კუთვნილებას.

საერთოდ, ლომას-ძეთა გვარი (შდრ.: სილაგაძე ... 1997: 126) ქართულ დიპლომატიკურ ძეგლებში მხოლოდ XVII საუკუნის დასაწყისიდან ჩნდება. მხედველობაში გვაქვს 1601-1627 წლებით (?) დათარიღებული შეწირულობის წიგნი, სადაც მოხსენიებულნი არიან ვინმე ხუცესი ლომაძე და მისი ძმა ივანა ლომაძე (ბურჯანაძე 1958: 139; კლდიაშვილი ... 1993: 572). ამ დოკუმენტის თანახმად, ლომას-ძე || ლომაძეთა გვარის ეს წარმომადგენლები გურიაში სახლობენ და სოფელ ბაილეთის მცხოვრებლები არიან (ბურჯანაძე 1958: 139; კლდიაშვილი ... 1993: 572; ბაილეთი 1997). გარდა ამისა, საბუთიდან გარკვევით ჩანს ისიც, რომ ბაილეთელი ლომაძეები, ერთ-ერთი მათგანის მღვდლობის მიუხედავად, სოციალური იერარქიის საკმაოდ დაბალ საფეხურზე დგანან. ისინი, სავარაუდოდ, გლეხები არიან. მართლაც, დოკუმენტი გვაუწყებს, რომ ძმები ლომაძეები გურიის მთავარს მამია II გურიელს (1600-1625 წწ.) ჩეხედენას

ტადრისათვის შეუწირავს და მათთვის შესაბამისი ბეგარაც დაუკისრებია (ბურჯანაძე 1958: 137-140; კლდიაშვილი ... 1993: 572).

დღეისათვის დაბეჯითებით არაფრის თქმა არ შეიძლება, თუმცა კი, გიორგი ლომას-ძის არტანუჯელობიდან გამომდინარე, საფიქრებელია, რომ ბაილეთელი ლომასძეები წარმომავლობით აგრეთვე ისტორიული კლარჯეთიდან, უფრო ზუსტად კი, ციხე-ქალაქ არტანუჯიდან არიან. ისინი, სავარაუდოდ, XVI საუკუნის II ნახევარში, ოსმალთა მიერ არტანუჯისა და მთლიანად კლარჯეთ-შავშეთის დაპყრობის (1553 წ.) შემდეგ ჩანან გურიაში გადმოსახლებულნი (ახალი ქართლის ცხოვრება 1959: 500; ბატონიშვილი ვახუშტი 1973: 726-727, 900; ბერძენიშვილი 1997ა).

დავუბრუნდეთ უშუალოდ სავედრებელის ტექსტს. აქ ავტორის ვინაობასთან დაკავშირებული ცნობების შემდეგ განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს კოლოფონის შესავალი ნაწილი. ამ ნაწილში გიორგი არტანუჯელი ვედრებით მიმართავს ორ უდიდეს ქრისტიანულ სიწმიდეს – ქრისტეს საფლავს, სადაც სამი დღის მანძილზე დაბრძანებული იყო უფლის ჯვარცმული სხეული და ჯვარს პატიოსანს, რომელზეც მაცხოვარი ეწამა ადამის მოდგმის ცოდვათა გამოსყიდვისათვის: „ქ. საფლავო ქრისტესო და ჯუარო პატიოსანო, შეიწყალე არტანუჯელი ლომას-ძე გიორგი“.

ჩვენი დაკვირვებით, სავედრებელის მაინცდამაინც ამგვარი ფორმულით დაწყება შემთხვევითი მოვლენა სულაც არ არის. პირიქით, ამ ფაქტს გასაგები მიზეზები აქვს. დავიწყოთ იმით, რომ გარეჯული კრებული, რომლის აშიებზეც იწერება გიორგი ლომას-ძის კოლოფონი, ამ დროს უკვე ნამდვილად წმიდა მიწაზეა გადატანილი და იერუსალიმის ერთ-ერთი ქართულ სავანეში ინახება (ჯოჯუა 2003გ: 41-42). შესაბამისად, უეჭველია ისიც, რომ სავედრებელის ავტორი ტექსტის შესრულების უამს აგრეთვე იერუსალიმში იმყოფება. იერუსალიმი კი, თავის მხრივ, სწორედ ის ქალაქია, სადაც მდებარეობს ქრისტეს საფლავი (შდრ.: მენაბდე 1980: 140-145) და ჯვარი პატიოსანი (შდრ.: მენაბდე 1980: 69-139). აქედან, ვფიქრობთ, უკვე საგსებით ნათელი ხდება, თუ რატომ იწყება მაინცდამაინც ასეთი შესავალი ტექსტით Ven.4-ის კოლოფონი. მისი ავტორი მინაწერის შესრულების პერიოდში, როგორც ჩანს, წმიდა მიწაზე მომლოცველობს და ვედრებითაც იმავე იერუსალიმის უმთავრეს სიწმიდეებს ევედრება.

თუ ჩვენი დაკვირვება სწორია, მაშინ გამოდის, რომ გიორგი ლომას-ძე არტანუჯიდან წმიდა მიწაზე ჩასული პილიგრაში ყოფილა. აღნიშნული ფაქტი

საკმაოდ საინტერესო შტრიხს მატებს ციხე-ქალაქ არტანუჯის ქრისტიანული თემისა და იერუსალიმის ქართული კოლონიის საეკლესიო-კულტურული ურთიერთობის ისტორიას.

აქამდე წერილობითი წყაროებიდან ცნობილი იყო არტანუჯში მცხოვრები მხოლოდ ორი პირი, რომელსაც გარკვეული სახის ურთიერთობა ჰქონდა წმიდა მიწაზე მოქმედ ქართულ საგანებთან. მხედველობაში გვყავს იერუსალიმის ჯვრის ქართველთა მონასტრის ალაპებში მოხსენიებული შალვა არტანუჯელი (XIII-XIV სს.) – უმცროსი ძმა სამცხის მთავრის სარგის II-ისა და შაშია არტანუჯელი (XIV ს-ის II ნახ.) – უმცროსი ძმა ათაბაგ ყვარყვარე II-ისა (იხ.: ზემოთ). ამიერიდან, დასახელებულ პირებს უნდა დაემატოს ციხე-ქალაქ არტანუჯის კიდევ ერთი მკვიდრი, XV საუკუნეში მოღვაწე გიორგი ლომას-ძე, რომელმაც არამხოლოდ მოილოცა იერუსალიმის სიწმიდეები, არამედ ჩინებული მხედრულით დაწერილი სავედრებელიც დაურთო წმიდა მიწის ერთ-ერთ ქართულ საგანეში დაცულ გარეჯული კრებულის აშიებს.

დასასრულ, საზგასმით აღვნიშნავთ იმ ფაქტსაც, რომ გიორგი ლომას-ძის სავედრებელს საკმაოდ დიდი მნიშვნელობა აქვს საკუთრივ ციხე-ქალაქ არტანუჯის ისტორიისათვის. რაოდენ გასაკვირიც არ უნდა იყოს, ფაქტია, რომ სამეცნიერო საზოგადოება აქამდე საერთოდ არ იცნობდა ისეთ წერილობით წყაროს, რომელიც რაიმე წარმოდგენას მაინც შეგვიქმნიდა XV საუკუნის არტანუჯის შესახებ. ამ მხრივ, Ven.4-ის კოლოფონი მართლაც მნიშვნელოვანი ძეგლია.

ჯერ ერთი, სავედრებელზე დაყრდნობით, დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ XV საუკუნის არტანუჯში კვლავინდებურად სიცოცხლისუნარიანია ქართული ეთნიკური ელემენტი (შდრ.: დოლიძე 1953: 62). ადგილობრივ მოსახლეობაში გავრცელებული სხვადასხვა გვარებიდან დოკუმენტურად დასტურდება ლომას-ძეთა გვარის არსებობა.

მეორე, XV საუკუნის არტანუჯში მცხოვრები ქართველები არამხოლოდ გამართულად ფლობენ ქართულ ენას, არამედ ოსტატურადაც სარგებლობენ საკმაოდ რთული მხედრული დამწერლობით. ამაზე ნათლად მიგვითითებს გიორგი არტანუჯელის მიერ შესრულებული სავედრებელი.

დაბოლოს, მესამე, XV საუკუნის არტანუჯში ძველებურად ძლიერია ქართული ქრისტიანული თემი. როგორც გიორგი ლომას-ძის მომლოცველობიდან ჩანს, ამ თემის წარმომადგენლები წარმატებით პილიგრიმობენ წმიდა მიწაზე და ცხოველი ურთიერთობა აქვთ იერუსალიმის ქართულ საგანებთან.

საერთოდ, ამთავითვე უნდა ითქვას, რომ ჩვენს მიერ მოტანილ დებულებებში უჩვეულო არაფერია. 1553 წლამდე ციხე-ქალაქი არტანუჯი სამცხე-საათაბაგოს განუყოფელ ნაწილს წარმოადგენდა (ახალი ქართლის ცხოვრება 1959: 500; ბატონიშვილი ვახუშტი 1973: 716, 726-727, 900; დოლიძე 1953: 61; ბერძენიშვილი 1997ა) და ამიტომ აქ რაიმე სხვა სურათის არსებობა უბრალოდ წარმოუდგენელია. თუმცა, დღემდე ამ ყველაფერზე საუბარი მხოლოდ ზოგად ისტორიულ ვითარებაზე დაყრდნობით გვიწევდა. ახლა კი, ამგვარ მსჯელობას თავისი მყარი დოკუმენტური საფუძველი უნდა და ზემოთ მოხმობილი დებულებებიც გაცილებით უფრო არგუმენტირებულ სახეს იღებს.

ამრიგად, ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე, სამეცნიერო საზოგადოებას ვთავაზობთ შემდეგ ძირითად დასკვნებს:

1. ვენის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართულ ხელნაწერთა ფონდში დაცული 1160 წლის გარეჯული კრებულის, იგივე Ven.4-ის 187r-ს ქვედა ნახევარზე შესრულებული ოთხსტრიქონიანი მხედრული მინაწერი, მთელი რიგი პალეოგრაფიული ნიშნების მიხედვით, თარიღდება XV საუკუნით.

2. სავედრებელი დაწერილია ისტორიული კლარჯეთის, უფრო ზუსტად კი, ციხე-ქალაქ არტანუჯის მკვიდრის გიორგი ლომას-ძის მიერ, რომელმაც წმიდა მიწაზე მომლოცველობისას უშუალოდ მოიხილა იერუსალიმის ერთ-ერთ ქართულ სავანეში დაბრძანებული გარეჯული კრებული.

3. სავედრებელის ტექსტზე დაყრდნობით, დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ XV საუკუნის არტანუჯში კვლავინდებურად ძლიერი იყო ქართული ქრისტიანული თემი და მის ცალკეულ წარმომადგენლებსაც მჭიდრო ურთიერთობა ჰქონდათ იერუსალიმის ქართულ კოლონიასთან.

§4. აფხაზეთის კათოლიკოსის ბართლომეს
მინაწერი (დაახლ. 1488-1519 წწ.)⁹³

სავედრებელი მინაწერი შესრულებულია გარეჯული კრებულის 156v-ს ქვედა აშიაზე, ნუსხურით (პირველი გრაფემა – მთავრულით), ორ სტრიქონად. მისი ზომებია: 9 X 3 სმ. განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს. ქარაგმად გამოყენებულია კლაკნილი ხაზი. მინაწერს თარიღი არ უხის. აღსანიშნავია, რომ 156v-ზე შესრულებული ტექსტის ანაბეჭდი საკმაოდ მკაფიოდ განირჩევა 157r-ს შესაბამის ადგილას. როგორც ჩანს, მინაწერის ავტორმა გადაშლილი კრებული კოლოფონის დაწერისთანავე დახურა და შეუმშრალი მელანიც ამ გზით აღიბეჭდა მომდევნო გვერდზე.

*ს-თსე ცაყუსე ქეთეთჱახსე
ყუძითთაძოჲს ცჳს აჩ*

*ს(უ)ლსა კობისა ქათალჯიკოზიქისა / ბართლომესჯაქ შ(ეუნდუნეს
დ(მერთმა)ნ.*

მინაწერის ტექსტი ყურადღებას, პირველ რიგში, საისტორიო თვალსაზრისით იპყრობს. აქ მოხსენიებულია ვინმე კათოლიკოსი ბართლომე, რომელსაც ჩვენთვის ცნობილ წერილობით წყაროებში ვერსად ვხვდებით. მისი იდენტიფიკაციისათვის გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს Ven.4-ის კოლოფონის სწორ ინტერპრეტაციას, რაც საკმაოდ რთული საქმეა. მინაწერის წაკითხვა ორი სახით არის შესაძლებელი. გაურკვეველობის თავიდან აცილების მიზნით ვუშვებთ ორივე ვარიანტს.

პირველ შემთხვევაში, ფონეტიკური კორექტივი შეგვაქვს ტექსტში. სიტყვის – *კობისა* მესამე და მეოთხე გრაფემებს შორის აღვადგენთ უნებლიედ გამოტოვებულ (?) ორ გრაფემას – *ელ* და კოლოფონსაც ასე ვკითხულობთ: „*ს(უ)ლსა კობჯელქისა, ქათალჯიკოზიქისა ბართლომესჯაქ შ(ეუნდუნეს დ(მერთმა)ნ*“. ტექსტის ამგვარი ინტერპრეტაციით, ბართლომე კათოლიკოსობის

⁹³ წინამდებარე პარაგრაფში განხილული საკითხებისა და მიღებული დასკვნების ძირითადი ნაწილი შეტანილი გვაქვს 2002 წელს დაბეჭდილ სტატიაში: „XII საუკუნის გარეჯული კრებულის (Ven.4-ის) ერთი მინაწერი და აფხაზეთის უცნობი კათოლიკოსი ბართლომე (დაახლ. 1488-1519 წწ.)“ (ჯოჯუა 2002ა).

პარალელურად, ხობელი ეპისკოპოსიც უნდა იყოს. საქართველოში ხობის ერთადერთი ეპარქიაა ცნობილი. იგი XV საუკუნიდან დასტურდება აფხაზეთის საკათოლიკოსოს შემადგენლობაში⁹⁴. ეპარქია მოქმედებდა ოდიშის ტერიტორიაზე, ხოლო მისი მწყემსთაგანის კათედრა ხობის ღმრთისმშობლის მიძინების მონასტერში იყო განთავსებული (სიჭინავა ... 2000: 6-14).

გარეჯული კრებულის კოლოფონის გააზრება სხვაგვარადაც არის შესაძლებელი. ამ შემთხვევაში, ტექსტს, პრაქტიკულად, უცვლელი სახით ვკითხულობთ: „ს(უ)ლსა ჳობისა ქათალიკოზიქსა ბართლომესჯაქ შქეუნდვენქს ღ(მერთმა)ნ“ და ვიგებთ, რომ ბართლომე ყოფილა არა „ხობელი“ და „კათოლიკოსი“, არამედ – „ხობისა კათოლიკოსი“. სახელი – ხობი//ხოფი//ხოპი-ს მქონე სავანეები საქართველოში რამდენიმე ადგილას დასტურდება (ბერიძე 1973: 73; სიჭინავა ... 2000: 3), მაგრამ საკათოლიკოსო საყდართან ორგანულ კავშირს მხოლოდ ერთი მათგანი – ზემოხსენებული ხობის მონასტერი ავლენს⁹⁵. გვიან შუასაუკუნეებში იგი აფხაზეთის კათოლიკოსთა კუთვნილებას წარმოადგენდა (სიჭინავა ... 2000: 8-15).

ამრიგად, ნებისმიერი ინტერპრეტაციის შემთხვევაში, Ven.4-ის კოლოფონში ნახსენები „ჳობი“ დასავლეთ საქართველოში მდებარე ხობის მონასტერს

⁹⁴ მკვლევართა ერთი ნაწილი საერთოდ უარყოფს ხობში საეპისკოპოსო კათედრის არსებობის ფაქტს და მიიხნევს, რომ შუა საუკუნეებში აქ მხოლოდ მონასტერი მოქმედებდა (ამ ავტორთაგან, პირველ რიგში, უნდა დავასახელოთ ისტორიკოსი ავთანდილ თორდია (სამეგრელო ... 1999: 368-369), აგრეთვე, დასავლეთ საქართველოს ისტორიის მკვლევარი თამაზ ბერაძე, ვინაც საკუთარი შეხედულება ზეპირი საუბრისას გაგვიზიარა). მკვლევართა მეორე ნაწილს საპირისპირო მოსაზრება აქვს. ისინი ითვალისწინებენ გურალიძეების 1432 წლისა (კაკაბაძე 1924: 60-62) და თოფურიძეების 1484-1488 წლების (იხ.: ქვემოთ) სასისხლო სიგელებს, სადაც მაწვეერელი, ქუთათელი, ჭყონდიდელი, ცაიშელი, მოქველი, ბედიელი და დრანდელი ეპისკოპოსების გვერდით, ხობელებიც იხსენიებიან და ფიქრობენ, რომ ხობი XV საუკუნის I ნახევრიდან მაინც საეპისკოპოსო კათედრას წარმოადგენდა (სიჭინავა ... 2000: 6-7). ჩვენ სავსებით ვიზიარებთ ამ მოსაზრებას. აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით, განსხვავებული პოზიცია აქვს ისტორიკოს გიორგი კალანდიას. ის ფიქრობს, რომ ხობში საეპისკოპოსო კათედრა სულაც XIV საუკუნეში უნდა იყოს დაარსებული (კალანდია 2000: 502-505). სამწუხაროდ, მკვლევარი არ უთითებს შესაბამის წყაროებსა და არგუმენტაციას, რის გამოც, ამ ვარაუდის არც გაზიარება და არც უარყოფა, ჯერჯერობით, არ შეგვიძლია. XVI საუკუნიდან ხობის საეპისკოპოსოს შესახებ ცნობები თანდათან მატულობს, მაგ.: 1550 წლის ერთ-ერთ საბუთში იხსენიება „ხოფისა ღ(მრ)თისმშობლის წინამდგეი ეპისკოპოზი“ (კაკაბაძე 1921: 13-14; კლდიაშვილი ... 1993: 103), ხოლო XVII-XVIII საუკუნეების მიჯნაზე გაცემულ შეწირულების წიგნში – „მთავარეპისკოპოზი ხოფელი ეფთიმი ფაღავა“ (კაკაბაძე 1921: 84). ცნობილია XVII საუკუნის 30-იან წლებში მოღვაწე ხობელი მიტროპოლიტი გერმანეც (სიხარულიძე 1997). ხობის საეპისკოპოსოს არსებობის ფაქტს ამ და სხვა ქართული წყაროების გარდა, ადასტურებენ XVII საუკუნის უცხოელი ავტორებიც (სიჭინავა ... 2000: 10-11; კალანდია 2000: 499-501).

⁹⁵ საყურადღებოა, რომ Ven.4-ის კოლოფონში ტოპონიმი დღეისათვის ცნობილი სამი ფორმისაგან – ხობი//ხოფი//ხოპი განსხვავებული დაწერილობით არის წარმოდგენილი. აქ პირველ გრაფიკად დასმულია არა ხ, არამედ – ჳ.

აღნიშნავს და მასთან რაიმე მხრივ დაკავშირებული ბართლომეც, უეჭველად, ადგილობრივი ეკლესიის თავი – აფხაზეთის კათოლიკოსი უნდა იყოს.

ბართლომეს მოღვაწეობის ქრონოლოგიისათვის მნიშვნელოვან მასალას გვაწვდის კოლოფონის პალეოგრაფია. ტექსტში გამოყენებულია ჩვიდმეტი გრაფემა: ა და ს – ექვსგზის; ლ და ო – სამგზის; ბ და თ – ორგზის; კ, ზ, ი, კ, მ, ნ, რ, ჯ, ღ, შ და ჯ – თითოჯერ. აქედან, პირველი ს ასომთავრულია. ნუსხური გრაფემები მარჯვნივ არის დახრილი. მათი მოხაზულობა მსგავსებას პოულობს XV-XVI საუკუნეების ნიმუშებთან – 1460 წლის ბიბლიასა (A-570) (აბულაძე 1973ა: 234-235, 371) და 1520 წლის ოთხთავთან (H-1721) (აბულაძე 1973ა: 240-241, 372).

გასათვალისწინებელია რამდენიმე დეტალიც: გარეჯული კრებულის მინაწერში გრაფემებს – ლ და ღ ზედა მარცხენა კიდესთან ებმის არა ჰორიზონტალური ხაზის გამგრძელებელი პატარა წანაზარდი, არამედ დიდი ზომის კუთხე. გრაფემების – მ და ზ ზედა ჰორიზონტალური ხაზი დაუკუთხავია და ოდნავ არის დაკლაკნილი. რაც შეეხება გრაფემის – ნ ზედა ჰორიზონტალურ ხაზს, მინაწერში ის ძალზე მორკალურია და ლამის გრაფემის ქვედა ნაწილს ეხება. გრაფემის – რ ვერტიკალურ ხაზს ზედა ბოლოში ებმის მარცხნივ გაწვდილი პატარა მორჩი. ერთი და იგივე ნიშანი ახასიათებთ გრაფემებს – კ და ჯ. მათი ქვედა ვერტიკალური ბუნი მარჯვნივ მკვეთრად „ასროლილი“ მცირე წანაზარდით სრულდება. ამ ნიშნებით, გრაფემათა დაწერილობა უფრო 1520 წლის ოთხთავის პალეოგრაფიას უახლოვდება (აბულაძე 1973ა: 240-241, 372).

ამდენად, თუ ჩვენი დაკვირვება სწორია, მაშინ ნათელია ისიც, რომ გარეჯული კრებულის კოლოფონი შესრულებული იყო XV საუკუნის ბოლოსა და XVI საუკუნის დასაწყისში. შესაბამისად, ამავე პერიოდის მოღვაწე ჩანს ტექსტში ნახსენები კათოლიკოსი ბართლომეც.

ამ ჰიპოთეზის შესაბამისად, დაწვრილებით გავეცანით XV-XVI საუკუნეების აფხაზეთის კათოლიკოსთა ქრონოლოგიურ რიგს⁹⁶. XV საუკუნეში ცნობილია მხოლოდ ერთი კათოლიკოსი – იოაკიმე, რომლის მოღვაწეობაც 1470-იანი წლებით თარიღდება (*საქართველოს ...* 2000ა: 136-137). შემდეგ მოდის

⁹⁶ ამ მიმართულებით კვლევისას თავიდანვე გამოვრიცხეთ აღმოსავლეთ საქართველოს ეკლესია. დღეისათვის, ძირითადად, ზუსტად არის დადგენილი XV-XVI საუკუნეების ქართლის კათოლიკოსთა ქრონოლოგიური რიგი (*საქართველოს ...* 2000ა: 67-103). ამ პერიოდში მოსაყდრე ცამეტ მცხეთელ პატრიარქს შორის ბართლომეს ვერსად ვხედავთ. მეტიც, ქრონოლოგიურ რიგში არ ჩანს ისეთი თავისუფალი მონაკვეთი, სადაც, თუნდაც, ვივარაუდებდით მის კათოლიკოსობას.

ორმოცწლიანი ქრონოლოგიური ლაკუნა⁹⁷. 1519 წლიდან აფხაზეთის საკათოლიკოსო საყდარს მალაქია I აბაშიძე იკავებს (*საქართველოს ...* 2000ა: 138-139). მისი ზეობა 1540-იან წლებამდე გრძელდება. ამას მოსდევს კიდევ ერთი, ამჯერად, ათწლიანი ქრონოლოგიური ლაკუნა. XVI საუკუნის 50-იანი წლებიდან ვიდრე XVII საუკუნის დასაწყისამდე აფხაზეთის კათოლიკოსებად ჯერ – ევდემონ ჩხეტიძეს (1557-1578 წწ.) (*საქართველოს ...* 2000ა: 139-141), ხოლო შემდეგ – ევთვიმე საყვარელიძეს (1578-1616 წწ.) (*საქართველოს ...* 2000ა: 142-143) ვხვდებით.

ამრიგად, ბართლომეს კათოლიკოსობა უნდა ვივარაუდოთ ან XV საუკუნის 70-იან წლებამდე, ან – 1470-იანი წლებიდან ვიდრე 1519 წლამდე, ან კიდევ – XVI საუკუნის 40-50-იან წლებში. ჩვენ ვითვალისწინებთ Ven.4-ის მინაწერის პალეოგრაფიას და ვფიქრობთ, რომ ბართლომე აფხაზეთის კათოლიკოსად XV საუკუნის დასასრულსა და XVI საუკუნის დასაწყისში უნდა ყოფილიყო.

ჩვენს მოსაზრებას ადასტურებს იმერეთის მეფის ალექსანდრე II-ის (1484-1510 წწ.) ორი საბუთი. პირველი დოკუმენტი ცნობილია, როგორც თოფურიძეთა სასისხლო სიგელი. იგი 1484-1488 წლებში უნდა იყოს შედგენილი⁹⁸. საბუთის ბოლო ნაწილში მოტანილია ალექსანდრე II-ის თხოვნა სასულიერო პირებისადმი:

⁹⁷ უახლეს სამეცნიერო პუბლიკაციებში აღნიშნულია, რომ 1490-1516 წლებში აფხაზეთის კათოლიკოსად იყო სტეფანე. იქვე მითითებულია, რომ მის შესახებ არანაირი დოკუმენტური მასალა არ არსებობს. კათოლიკოსთა ქრონოლოგიურ რიგში იგი საქართველოს ეკლესიის კალენდრებზე დაყრდნობით არის შეყვანილი, რომლებსაც, თავის მხრივ, რაიმე მყარი საფუძველი არ გააჩნიათ (*საქართველოს ...* 2000ა: 6-7, 138). ჩვენის მხრივ დავამატებთ, რომ სტეფანეს ვხვდებით პოლიევქტოს კარბელაშვილის მიერ შედგენილ „აფხაზეთის კათალიკოსთა სიაშიც“ ვხვდებით (კარბელაშვილი 1900: 206). თუმცა ეს გარემოება სულაც არ აიოლებს ჩვენს მდგომარეობას. სტეფანეს შესახებ ცნობები არც იქ არის მითითებული. მეტიც, მისი სახელი საერთოდაც კითხვის ნიშნით აქვს აღნიშნული პოლიევქტოს კარბელაშვილს (კარბელაშვილი 1900: 206). ასე, რომ ჯერ-ჯერობით სტეფანეს არსებობის ფაქტიც კი დაუსაბუთებელია და ამიტომ, მისი ზეობის ქრონოლოგიის შესახებ რაიმე სერიოზული მსჯელობა შეუძლებელი გვეჩვენება.

⁹⁸ ვინაიდან ეს სიგელი მეტად მნიშვნელოვანია ჩვენი მსჯელობისათვის, მცირე ხნით შევჩერდებით მის დათარიღებაზე. საბუთი პირველად გამოქვეყნდა 1891 წელს, ექვთიმე თაყაიშვილის მიერ. მან აშკარა შეცდომად მიიჩნია დოკუმენტის გაცემის თარიღად დასმული – არარსებული ქორონიკონი 968 და მისი დათარიღება ტექსტში ნახსენები ისტორიული პირების იდენტიფიკაციის გზით სცადა. მკვლევარმა საბუთის გამცემი მეფე ალექსანდრე საქართველოს მეფე ალექსანდრე I-თან გააიგივა და დოკუმენტის შედგენის დრო მისი ზეობით – 1413(sic.)-1442 წლებით განსაზღვრა (თაყაიშვილი 1891: 1-3). 1897 წელს სიგელი თედო ჟორდანიამაც გამოსცა. მან, არსებითად, გაიზიარა ექვთიმე თაყაიშვილის დათარიღება. გარდა ამისა, ყურადღება მიაქცია იმას, რომ ტექსტში სხვა სასულიერო პირების გვერდით, ნახსენებია დავით მცხეთელი, მკვლევრის ვარაუდით, 1426-1430 წლებში ქართლის კათოლიკოსად მყოფი დავით ბაგრატიონი, დაავიწროვა თაყაიშვილისეული ქრონოლოგიური ჩარჩო და სიგელი 1428(sic.)-1430 წლებით გადაათარიღა. ამავე პუბლიკაციაში თედო ჟორდანიამ გამოთქვა ვარაუდი, რომ დოკუმენტი, შესაძლოა, ნაყაღბევი იყო. ამ შემთხვევაში, საბუთი იმერეთის მეფის ალექსანდრე II-ის ჟამს, XV საუკუნის დასასრულს უნდა ყოფილიყო შედგენილი (ჟორდანი 1897: 233-235). ქართულმა ისტორიოგრაფიამ თედო ჟორდანიას მეორე მოსაზრება უფრო მართებულად სცნო და საბუთი ალექსანდრე II-ს მიაკუთვნა (კაკაბაძე 1924: 65-66). უახლეს სამეცნიერო გამოცემებში სიგელი ალექსანდრე II-ის ზეობით – 1484-1510 წლებით არის დათარიღებული (კლდიაშვილი ... 1991: 219; კლდიაშვილი ... 1993: 316-317). ჩვენ ვიზიარებთ იმ დებულებას, რომ საბუთი ალექსანდრე II-ის

„აწუ ქრისტეს (sic) მიერ კურთხევით კურთხეულნი ქართლისა ქათალიკოზნი და ეპისკოპოზნი, თქვენითა ჯვართა, თქვენითა ომფორითა თქვენცა ასრე დაუმტკიცეთ; ლიხტიმერისა (sic) ქათალიკოზნი და ეპისკოპოზნი, თქვენცა ასრე დაუმტკიცეთ ბრძანება და სიგელი; სვიმონ მაწყვარელო, მანუელ ქუთათელი, დავით ცხეთელი, ელია ჭყონდელი (sic), ბართლომე ცაიშელი(ო), რომანოზ მოქველო, გრიგოლე ბედიელი, საბა ხობელი, ევდემოს ცხეთელი, თეოდორე დრანდელი თქვენითა ჯვართა თქვენცა ასრე დაუმტკიცეთ ბრძანება და სიგელი ესე“ (პუნქტუაცია ჩვენია – თ. ჯ.) (ქორდანია 1897: 234-235).

თოფურიძეთა სასისხლო სიგელს დიდი მნიშვნელობა აქვს ჩვენთვის. მისი დახმარებით ვიგებთ, რომ XV საუკუნის 80-იან წლებში დასავლეთ საქართველოს ეკლესიაში მოღვაწეობდა ვინმე ბართლომე, რომელსაც, დაახლოებით 1484-1488 წლებში ცაიშის საეპისკოპოსო კათედრას განაგებდა.

ბართლომეს ბიოგრაფიის შემდგომი ეტაპის შესახებ ცნობებს ფალავანდიშვილთა 1488 წლის სასისხლო (?) სიგელი გვაწვდის. საბუთის ბოლოს კითხულობთ:

„ამისნი მოწამენი და არიან და შუა დამხდურნი არიან – პატრონი დადიან-გურიელი გიორგი, ქუთათელ მთავარეპისკოპოსი ბართლომე, ჭილაძე ლიპარი, რაჭისა ერისთავი ჩხეტიძე ივანე და მისი ძმა კახბერი და აბესალომ, ჩიუავაძე საზვერელი და ვამიყ, ციხისთავი დოლაბერიძე ესტატე, ჩხეტიძე ამილახორი სანასარ, მოღარეთუხუცესი მხეციძე სარგის, სახლის უხუცესი აფხაჭელიძე ივანე, ინასარიძე აბესალომ, გურიელნი – ბერიძე, მაჭუტაძე და მახაძე, ლშრშვილი (sic) ზაზაი, კუჭუჭიძე სილოშ, ჯაფარიძე შანშე და ქველი, საწოლის მწიგნობარი – არიშიძე სილოშ, გარეყანიძე ხელა, ჩხეტიძენი ვახტანგ და აბესალომ, ა[ბა]შიძე თაყა და აბაში, წერეთელი განონაი, ქავთარაძე როსტევეან, მიქელაძე ყელგრძელი, დიდებული ზვიადი, იაშვილი ბეჟან და სრულად ჩვენნი დარბაისელნი, იმერელნი დიდნი და ცოტანი, ამისნი მოწამენი, თავადებნი და შუა

მიერ არის გაცემული და მისი გამეფების ანუ 1484 წლის შემდეგ უნდა იყოს შედგენილი. რაც შეეხება საბუთის ზედა ქრონოლოგიურ ზღვარს, ვფიქრობთ, რომ მისი დაზუსტება შესაძლებელია. ტექსტის თანახმად, დოკუმენტის გაცემის უამს ქუთათელ მღვდელმთავრად – მანუელი, ცაიშელად კი – ბართლომე ყოფილა (ქორდანია 1897: 234). იმავე აღექსანდრე II-ის მიერ 1488 წელს გაცემულ ფალავანდიშვილთა სასისხლო (?) სიგელში ქუთაისის მთავარეპისკოპოსად უკვე ბართლომე იხსენიება (ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, Hd-8731; კლდიაშვილი ... 1991: 219). როგორც ჩანს, თოფურიძეთა საბუთის შედგენის უამს ჯერ კიდევ ცაიშელ ეპისკოპოსად მყოფი ბართლომე საეკლესიო იერარქიაში დაწინაურებულია და 1488 წლისათვის ქუთაისის მთავარეპისკოპოსობაც მიუღია. ამრიგად, თოფურიძეთა სიგელი ფალავანდიშვილთა სიგელის გაცემამდე ანუ 1488 წლამდე ყოფილა შედგენილი და ამიტომ მისი თარიღიც 1484-1488 წლებით უნდა განისაზღვროს.

დამხობნი არიან“ (პუნქტუაცია ჩვენია – თ. ჯ.) (ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, Hd-8731; კლდიაშვილი ... 1991: 219-220).

როგორც ირკვევა, ბართლომე ცაიშელი საეკლესიო იერარქიაში სწრაფად დაწინაურებულა. 1488 წლისათვის იგი უკვე ქუთათელი მთავარეპისკოპოსის წოდებას ატარებდა და ლიხთიმერეთის სამეფო კართან დაახლოებულ მღვდელმთავრად ითვლებოდა.

ამის შემდეგ წერილობით წყაროებში ბართლომეს სახელი ქრება და მისი შემდგომი თავგადასავალიც უცნობი იქნებოდა ჩვენთვის, რომ არა Ven.4-ის კოლოფონი. როგორც ჩანს, ქუთათელმა ბართლომემ საეკლესიო იერარქიაში 1488 წლის შემდგომაც განაგრძო წინსვლა და გარკვეული დროის შემდეგ აფხაზეთის კათოლიკოსობაც მიიღო. გარეჯული კრებულის მინაწერი მისი ბიოგრაფიის სწორედ ამ ეტაპს უნდა ასახავდეს⁹⁹.

ბართლომეს კათოლიკოსობის ზუსტი ქრონოლოგია ჯერჯერობით უცნობია. თუმცა, შესაძლებელია ამ პერიოდის მიახლოებით დადგენა. ფალავანდიშვილთა 1488 წლის სიგელში ბართლომე ჯერ კიდევ ქუთათელ მთავარეპისკოპოსად იხსენიება (ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, Hd-8731; კლდიაშვილი ... 1991: 219-220). მეორე მხრივ, კი ცნობილია, რომ აფხაზეთის საკათოლიკოსო საყდარს 1519 წლიდან უკვე მალაქია I ფლობს (*საქართველოს ... 2000ა*: 138). აქედან გამომდინარე, ბართლომეს ზეობის ქვედა ქრონოლოგიურ ზღვრად – 1488 წელი, ხოლო ზედა ზღვრად – 1519 წელი უნდა მივიღოთ და მისი კათოლიკოსობაც დაახლოებით 1488-1519 წლებით უნდა განვსაზღვროთ.

ცალკე საუბრის თემაა კათოლიკოსი ბართლომესა და გარეჯული კრებულის ურთიერთმიმართების საკითხი. როგორც ზემოთ ვნახეთ, Ven.4 1363 წლისათვის უკვე იერუსალიმში ინახებოდა და იქაური ქართული კოლონიის საკუთრება იყო. თუ ჩვენთვის საინტერესო კოლოფონი ნამდვილად კათოლიკოსი ილარიონის ავტოგრაფს წარმოადგენს, მაშინ მისი ბიოგრაფიის კიდევ ერთი ფურცელი ხდება ცნობილი. კერძოდ კი, ვიგებთ, რომ კათოლიკოს ილარიონს

⁹⁹ გასათვალისწინებელია ისიც, რომ თოფურიძეთა სიგელში ლიხთიმერელი ეპისკოპოსების ვრცელ ჩამონათვალს ქუთათელი მღვდელმთავარი იწვევს (ქორდანი 1897: 234-235). როგორც ჩანს, XV საუკუნის II ნახევარში დასავლეთ საქართველოს ეკლესიაში აფხაზეთის კათოლიკოსების შემდეგ ყველაზე დიდი პატივით ქუთაისის მთავარეპისკოპოსები სარგებლობდნენ. ამიტომაც, თუკი განსახილავ პერიოდში რომელიმე ლიხთიმერელი ეპისკოპოსის კათოლიკოსად აღსაყდრებას ვივარაუდებთ, ასეთად, პირველ რიგში, სწორედ ბართლომე ქუთათელი უნდა ვიგულისხმოდ.

წმიდა მიწაზე უმოგზაურია, ერთ-ერთ ქართულ საგანეში დაცული გარეჯული კრებული მოუხილავს და მის აშიაზე სავედრებელი მინაწერიც შეუსრულებია¹⁰⁰.

Ven.4-ის მინაწერში საისტორიო თვალსაზრისით კიდევ ერთი დეტალი იქცევს ყურადღებას. ბართლომე ტექსტში იხსენიება, როგორც „ჯობისა ქათალიკოზი“, რაც ერთობ უჩვეულო მოვლენაა. ლიხთიმერეთის ეკლესიის არც ერთი მწყემსმთავარი ჩვენთვის ცნობილ წერილობით წყაროებში ამგვარად არ იწოდება.

ჩვენ ზემოთ აღვნიშნეთ, რომ Ven.4-ის კოლოფონის ინტერპრეტირება ორგვარად არის შესაძლებელი, განვიხილეთ ორივე შესაძლო ვარიანტი და დავასკვნით, რომ ტექსტში ნახსენები „ჯობი“, ნებისმიერი წაკითხვის შემთხვევაში, ოდიშიში მდებარე ხობის მონასტერს აღნიშნავს. ახლა კვლავ ვუბრუნდებით ამ საკითხს, ოღონდ, ამჯერად, უკვე ბართლომეს ტიტულის სწორად გააზრებისათვის.

პირველი წაკითხვის შემთხვევაში – „ს(უ)ლსა კობჯელისა, ქათალიკოზისა ბართლომესაჲ შეუნდუნეს დ(მერთმა)ნ“, აფხაზეთის კათოლიკოსი ბართლომე ხობელ ეპისკოპოსადაც გვევლინება.

ამგვარი ვარაუდი, ერთი შეხედვით, საკვებით რეალური უნდა ჩანდეს. ქართული ისტორიოგრაფია კარგად იცნობს ისეთ შემთხვევებს, როცა აფხაზეთის კათოლიკოსები, იმავდროულად, ერთ ან რამდენიმე საეპისკოპოსო კათედრასაც ფლობდნენ (ბერძენიშვილი 1971ბ: 119-127). ასე, მაგალითად, კათოლიკოსი იოაკიმე (დაახლ. XV საუკუნის 70-იანი წლები) იმავდროულად ცაიშელ-ბედიელი ეპისკოპოსი იყო (მეტრეველი 1962: 136-137), ხოლო მალაქია გურიელი (1616-1639 წწ.) – ცაიშელ-ჯუმათელ-ხონელი (ბერძენიშვილი 1971ბ: 144-147), ზაქარია ქვარიანი (1657-1660 წწ.) (ბერძენიშვილი 1971ბ: 123-124; *საქართველოს ...* 2000ა: 150-153) და იოსებ ბაგრატიონი (1769-1776 წწ.) (ბერძენიშვილი 1971ბ: 165-168) კათოლიკოსობის პარალელურად, გენათის ეპისკოპოსობას ფლობდნენ, ხოლო სვიმონ ჩხეტიძე (1660-1666 წწ.) (ბერძენიშვილი 1971ბ: 124-125; *საქართველოს ...* 2000ა: 153-154) და მაქსიმე აბაშიძე (1776-1795 წწ.) (ბერძენიშვილი 1971ბ: 125-127; *საქართველოს ...* 2000ა: 168-171) – ქუთაისის ეპისკოპოსობას.

¹⁰⁰ მეორე მხრივ, არ არის გამორიცხული, რომ მინაწერი არა ბართლომეს, არამედ ვინმე სხვა პირის მიერ იყოს დაწერილი. ამ შემთხვევაში, ძნელია რაიმე კონკრეტულის თქმა. თუმცა, ბართლომეს სავედრებელის მაინცადამაინც წმიდა მიწაზე დაცულ Ven.4-ის აშიაზე შესრულების ფაქტს უკვე თავისთავად მივეყვართ იმ დასკვნამდე, რომ ბართლომეს, მისი წინამორბედი აფხაზეთის კათოლიკოსების მსგავსად (მეტრეველი 1962: 88, 106, 132, 145, 176), იერუსალიმის ქართულ კოლონიასთან მჭიდრო ურთიერთობები ჰქონდა.

მეორე მხრივ, ამ ვარაუდს თავისი დამაბრკოლებელი გარემოებაც ახლავს. საეპისკოპოსო საყდარი ყველა ზემოხსენებულ პირს კათოლიკოსობის მიღებამდე ეჭირა. ეპარქოსის ხარისხს ისინი შემდგომშიც ინარჩუნებდნენ და აფხაზეთის კათოლიკოსობის პარალელურად, შესაბამის საეპისკოპოსო წოდებასაც ატარებდნენ¹⁰¹. ამ ტენდენციის გათვალისწინებით, ბართლომე კათოლიკოსად კურთხევამდე ხობელ ეპისკოპოსად უნდა მივიჩნიოთ, მისი ბიოგრაფია კი ასეთი დასკვნის საფუძველს არ იძლევა. მას ჯერ ცაიშელ მღვდელმთავრად ვხედავთ (ქორდანია 1897: 234), ხოლო შემდეგ – ქუთათელ მთავარეპისკოპოსად (ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, Hd-8731). მეტიც, თოფურიძეთა სასისხლო სიგელში, სადაც ბართლომე ცაიშელად იწოდება, ხობელი ეპისკოპოსის წოდებას სხვა პირი, ვინმე საბა ატარებს (ქორდანია 1897: 234)¹⁰².

ასე, რომ ბართლომეს ხობელ ეპისკოპოსად გამოცხადება დამატებით არგუმენტაციას მოითხოვს. ხოლო თუ აქ იმასაც გავიხსენებთ, რომ ამგვარი ინტერპრეტაციისათვის გარეჯული კრებულის კოლოფონში ფონეტიკური ცვლილებების შეტანა გახდა საჭირო, მაშინ ეს ვარაუდი კიდევ უფრო ნაკლებ სარწმუნო ხდება.

ასეთ ვითარებაში გაცილებით უფრო მისაღები გვეჩვენება მინაწერის მეორე წაკითხვა – „*ს(უ)ლსა კობისა ქათალიკოზიქსა ბართლომესჯაქ შქეუნდენეს დ(მერთმა)ნ*“, რომლის თანახმადაც ბართლომე არა „ხობელად“ და „კათოლიკოსად“, არამედ – „ხობის კათოლიკოსად“ წარმოგვიდგება. ამ შემთხვევაში, არსებითად იცვლება სურათი. გამოდის, რომ „კობისა ქათალიკოზი“ ბართლომეს ერთ-ერთი ტიტული ყოფილა და მისი კათედრისა თუ რეზიდენციის – ხობის სახელწოდებიდან იყო წარმომდგარი.

საერთოდ, კათედრა-რეზიდენციების სახელწოდებიდან მიღებული საკათოლიკოსო ტიტულები ქართული ისტორიოგრაფიისათვის კარგად არის ცნობილი. აღმოსავლეთ საქართველოს საპატრიარქო კათედრა მცხეთაში მოქმედებდა, რის გამოც ქართლის კათოლიკოსები ხშირად „მცხეთის კათოლიკოსებადაც“ იწო-

¹⁰¹ ამ მხრივ, ერთადერთი გამონაკლისი იყო მალაქია გურიელი, რომელმაც ხონის ეპისკოპოსობა კათოლიკოსად კურთხევის შემდეგ მიიღო (ლომინაძე 1954: 129-130; ბერძენიშვილი 1971ბ: 122-123). თუმცა, ეს ფაქტი განხილული მაგალითების ფონზეც კი, უჩვეულო მოვლენად ჩანს და სავარაუდოდ, მალაქიას სპეციფიური საეკლესიო და სახელმწიფოებრივი მოღვაწეობით არის განპირობებული (*საქართველოს ...* 2000ა: 144-147).

¹⁰² აქ, რასაკვირველია, არც ის არის გამორიცხული, რომ ბართლომემ ხობის ეპისკოპოსობა, მალაქია გურიელის მსგავსად, კათოლიკოსად ყოფნის უამს მიიღო. თუმცა, ამგვარი ვარაუდის გამოთქმა მაშინ, როცა ბართლომეს მოღვაწეობის შესახებ, პრაქტიკულად, არაფერი ვიცით, ძალზედ პიპოტურად გვეჩვენება.

დებოდნენ (ლომინაძე 1980: 317-318). ანალოგიური მდგომარეობა იყო დასავლეთ საქართველოში. ლიხთიმერეთის მწყემსმთავრებს კათედრა ბიჭვინთაში ჰქონდათ და ამიტომ „ბიჭვინთის კათოლიკოსის“ ტიტულსაც ატარებდნენ (ლომინაძე 1977: 31). ჩვენი აზრით, Ven.4-ის მინაწერში დადასტურებული საეკლესიო ტიტულიც – „ხოხის კათოლიკოსი“ უეჭველად ამ რიგის მოვლენა იყო.

ასეთი დაშვების შემთხვევაში, ყურადღებას სრულებით სხვა, ზემოთ ერთხელ უკვე ნახსენები გარემოება იპყრობს – ჩვენთვის ცნობილ წერილობით წყაროებში ლიხთიმერეთის არცერთი მწყემსმთავარი „ხოხის კათოლიკოსად“ არ იწოდება. ამიტომ, ახსნას საჭიროებს თუ როდის, რატომ და რა პირობებში უნდა მიეღოთ მათ ამგვარი ტიტული.

დასმულ კითხვებზე პასუხის გაცემისათვის აუცილებელია, ვრცლად მიმოვიხილოთ XV-XVI საუკუნეების დასავლეთ საქართველოში შექმნილი საეკლესიო ვითარება.

1470-1474 წლებში ლიხთიმერეთის ეკლესიაში მნიშვნელოვანი მოვლენები მოხდა. ქართლ-იმერეთის მეფე ბაგრატ VI-მ (1466-1478 წწ.) და დადიან-გურიელმა შამადავლამ აფხაზეთის კათოლიკოსი იოაკიმე იმხანად საქართველოში მყოფ ანტიოქია-იერუსალიმის პატრიარქ მისაილს (1470/1474-1484 წწ.) აკურთხებინეს. ეს ფაქტი სასვებით უგულებელყოფდა ქართულ საეკლესიო ტრადიციას, ვინაიდან არსებული წესით, აფხაზეთის კათოლიკოსი მცხეთის პატრიარქს უნდა ეკურთხებინა (ჯავახიშვილი 1982: 337-341; ბერძენიშვილი 1971ა: 100-106; ბერძენიშვილი 1971ბ: 108).

ბაგრატ VI და დადიან-გურიელი ამით არ დაკმაყოფილდნენ და პატრიარქ მისაილს უმნიშვნელოვანესი საეკლესიო-საკანონმდებლო ძეგლი – „მცნებაი სასჯულოიც“ შეადგენინეს. ამიერიდან, აფხაზეთის კათოლიკოსი უფლებრივად გაუთანაბრდა ქართლის კათოლიკოს-პატრიარქს და მცხეთის საპატრიარქოსაგან დამოუკიდებლობა იურიდიულად განიმტკიცა (ჯავახიშვილი 1982: 337-341; ბერძენიშვილი 1971ა: 100-106; ბერძენიშვილი 1971ბ: 108).

აქ, პირველ რიგში, გასარკვევია, თუ ვინ უფრო მეტად იყო დაინტერესებული აფხაზეთის კათოლიკოსთა აღზევება-გაძლიერებით – ბაგრატ VI თუ შამადავლა დადიანი. ქართული ისტორიოგრაფია ამ მოვლენას, უპირატესად, ბაგრატ VI-ის ინიციატივად განიხილავს და მისი პოლიტიკური წინდაუხედავობით ხსნის (ჯავახიშვილი 1982: 338-341, 447-448; ლომინაძე 1979გ:

740-741). ჩვენ განსხვავებული მოსაზრება გვაქვს. ვფიქრობთ, რომ 1470-1474 წლების პერიპეტიები მთლიანად შამადავლას ინტერესებით იყო ნაკარნახევი.

დავიწყოთ იმით, რომ XV საუკუნის II ნახევარში ქრისტიანობიდან წარმართობაზე მიქცეული აფხაზეთის საერისთავო ოდიშისადმი ვასალურ დამოკიდებულებაში იმყოფებოდა (ხორავა 1996: 57-58). ამიტომ აფხაზეთის ეკლესიისაგან განდგომა და ქართული სამყაროსაგან გაუცხოება, პირველ რიგში, დადიანების მფლობელობას უქმნიდა საფრთხეს. შამადავლა, როგორც ჩანს, გრძნობდა მოსალოდნელ საშიშროებას და ცდილობდა ამ პროცესის შეჩერებას. ბიჭვინთის მოშლილი საკათოლიკოსო საყდრის აღდგენა და აფხაზეთა კვლავინდებურად ქრისტიანობაზე მოქცევა ამ მიმართულებით გადადგმული ერთ-ერთი ყველაზე ეფექტური ნაბიჯი უნდა ყოფილიყო. ჩვენს მოსაზრებას „მცნებაი სასჯულოიც“ ადასტურებს. ტექსტში თუ ერთგან აღნიშნულია, რომ *„აფხაზეთი ქრისტეანობისაგან სრულიად მიდრეკილ იყუნეს, ქრისტეს მცნებათაგან განშორებულ იყუნეს“* (დოლიძე 1970: 222), მეორეგან პირდაპირ არის ნათქვამი – *„ლიხთ-ამერისა და აფხაზეთისა კათალიკოზი იოვაკიმ ქრისტეანობის სჯულისა მამაგრებელად და დამამტკიცებელად ვაკურთხეთ“*-ო (დოლიძე 1970: 223).

გასათვალისწინებელია მეორე ფაქტორიც. XV საუკუნის II ნახევრისათვის ოდიშის საერისთავო ნახევრად დამოუკიდებელი პოლიტიკური ერთეული იყო (ჯავახიშვილი 1982: 327-331; ლომინაძე 1979გ: 740). მიუხედავად ამისა, დადიანების ფეოდალურ სახლს მიღწეული არ აკმაყოფილებდა და საქართველოს სამეფო კარისაგან სრულიად დამოუკიდებელი სამთავროს შექმნას ცდილობდა (ხორავა 1996: 52-53). ასეთ ვითარებაში, ლიხთიმერეთის ეკლესიის გამოყვანა მცხეთის საპატრიარქოს დაქვემდებარებიდან დადიანების განკერძოებითი პოლიტიკის დიდი წარმატება უნდა ყოფილიყო. მით უფრო, რომ დასავლეთ საქართველოში იმხანად მოქმედი თერთმეტი (?) ეპარქიიდან ცხრა – ჭყონდიდის, ხობის (?), ცაიშის, ბედიის, მოქვის, დრანდის (?), ჯუმათის (?), შემოქმედის, ხინოწმიდის (?) საეპისკოპოსოები და თვით აფხაზეთის საკათოლიკოსო კათედრაც კი შამადავლასადმი დაქვემდებარებულ ტერიტორიაზე (ჯავახიშვილი 1982: 327-331; ბერძენიშვილი 1971ბ: 113-114; ლომინაძე 1979გ: 740) მოქმედებდა და უპირატესად, მის ქვეშევრდომ მოსახლეობას მწყემსავდა.

რაც შეეხება ბაგრატ VI-ს, მას სამეფო ხელისუფლება სწორედ ლიხთიმერელი დიდებულების მხარდაჭერით ჰქონდა მოპოვებული (ჯავახიშვილი

1982: 301; ბერაძე 1999ა: 148) და როგორც ჩანს, მიზანშეწონილად არ თვლიდა შამადავლასთან – დასავლეთ საქართველოს ყველაზე გავლენიან ფეოდალთან (ჯავახიშვილი 1982: 327-331; ბერაძე 1999ა: 148-149) დაპირისპირებას. საწინააღმდეგო შემთხვევაში, მისი პოლიტიკური მოწინააღმდეგე და სამეფო ტახტზე კანონიერი პრეტენზიის მქონე კონსტანტინე დემეტრეს ძე შამადავლა დადიან-გურიელის სახით, მძლავრ მოკავშირეს შეიძენდა. ეს კი, შესაძლოა, გვირგვინის დაკარგვადაც დასჯდომოდა ბაგრატს.

დადიანების სახლის პოლიტიკურ ინტერესებს სრულად თანხვედბოდა აფხაზეთის კათოლიკოსთა ტრადიციული მისწრაფება – გამოსულიყვნენ მცხეთის საპატრიარქო საყდრის დაქვემდებარებიდან, უფლებრივად გათანასწორობოდნენ ქართლის კათოლიკოსებს და თავად ქცეულიყვნენ ლიხთიმურეთის ეკლესიის ერთპიროვნულ მწყემსმთავრებად (ბერძენიშვილი 1971ა: 97, 100, 104). ამ მიზნის განხორციელებას, უეჭველია, რომ ყოველმხრივ დაუპირისპირდებოდა საქართველოს სამეფო კარი, ვინაიდან XV საუკუნის დასაწყისიდან მცხეთის საპატრიარქო ქვეყნის პოლიტიკური ერთიანობის ერთ-ერთ ძირითად ქვაკუთხედს წარმოადგენდა (ჯავახიშვილი 1982: 283-284; ბერძენიშვილი 1971ა: 104; *საქართველოს ...* 2000ა: 69, 74-78). ასეთ ვითარებაში, ოდიშის სამთავრო სახლი ერთადერთი ანგარიშგასაწევი ძალა იყო მთელს საქართველოში, ვისაც ყოველმხრივ ხელს აძლევდა აფხაზეთის კათოლიკოსთა გაძლიერება.

ასე, რომ ანტიოქია-იერუსალიმის პატრიარქის მიერ ლიხთიმურეთის მწყემსმთავრად იოაკიმეს კურთხევა და „მცნებაი სასჯულოს“ შედგენა, ერთი მხრივ, აფხაზეთის კათოლიკოსების, ხოლო, მეორე მხრივ, დადიანთა ფეოდალური სახლის დიდი პოლიტიკური გამარჯვება იყო.

წერილობით წყაროებზე დაკვირვება აჩვენებს, რომ 1470-1474 წლების საეკლესიო პერიპეტებთან ხობის მონასტერი ორგანულად უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული. ლევან II დადიანის 1639-1647 წლების სიგელში¹⁰³ კკითხულობთ:

¹⁰³ დოკუმენტი 1965 წელს გამოაქვეყნა ისიდორე დოლიძემ. მკვლევარმა გაითვალისწინა ის გარემოება, რომ საბუთი ლევან II დადიანის მიერ არის გაცემული და ძეგლი მისი ზეობით – 1611-1657 წლებით დაათარიდა (დოლიძე 1965: 208-211). „პირთა ანოტირებული ლექსიკონის“ შემდგენლებმა ეს ქრონოლოგიური ჩარჩო მცირედ დაავიწროვეს და სიგელი, ჯერჯერობით დაუდგენელი არგუმენტაციის საფუძველზე, 1628-1657 წლებით გადაათარიდეს (კლდიაშვილი ... 1993: 8). ჩვენთვის საყურადღებო მისაღებია სიგელის გაცემის ზედა ქრონოლოგიური ზღვარი. თუმცა, ვფიქრობთ, რომ შესაძლებელია, ქვედა ქრონოლოგიური ზღვრის კიდევ უფრო დაკონკრეტება. საბუთში ლევან II-ის გვერდით იხსენიება აფხაზეთის კათოლიკოსი მაქსიმე მაჭუტაძე, რომელმაც ლიხთიმურეთის მწყემსმთავრის საყდარი 1639 წელს დაიკავა (ლომინაძე 1954: 130-132). შესაბამისად, ლევან II-ის სიგელი 1639 წლის შემდგომ ჩანს შედგენილი და მისი გაცემის დროც 1639-1657 წლებით უნდა განისაზღვროს.

„ესე, ვითარცა დადიან-გურიელისა, სულ-კურთხეულისა სამადავლასაგან გარიგებული სიგელი ვნახეთ, ესრეთ ეწერა და გაერივა: „ძუელითგანი იადგარი გ[ა]რყუნილიყო და დაკარგულიყო ხოფისა ღმრთისმშობელისაო, მას ჟამსა უღმრთოდ და უსჯულოებად მი[ი]ქცეს აფხაზნიო, და აღვიყვანეთ იოვაკიმ, კაცი ღირსი ნეტარებისა, დავსვით კათალიკოზადო, რომელი აფხაზთა გარყუნეს სჯული და კათალიკოზობა, ხოლო ჩვენ, მარჯუენითა ქრისტეს საფლავისათაო და იერუსალემისა და ანტ[ი]ოქიის პატრიარქისა მიხაილის ნება-დართვითა, გავარიგეთო ჯუარითა და ონფორითაო“ (დოლიძე 1965: 209).

ისმის კითხვა – რატომ ჩართეს XV საუკუნეში განახლებულ ხობის იადგარში იოაკიმეს კათოლიკოსად კურთხევის ამბავი და რა კავშირი არსებობდა იადგარის განახლებასა და იოაკიმეს კურთხევას შორის? სამწუხაროდ, თავად იადგარი დაკარგულია, ლევან II-ის სიგელში ჩართული ფრაგმენტები კი ამ კითხვაზე კატეგორიულ პასუხს ვერ გვაძლევენ. მიუხედავად ამისა, ვფიქრობთ, რომ ეს მიმართება მხოლოდ ქრონოლოგიური ხასიათისა არ უნდა ყოფილიყო. ჩვენი აზრით, იოაკიმეს კურთხევასა და იადგარის განახლებას შორის უფრო მიზეზობრივი კავშირი არსებობდა.

საფიქრებელია, რომ შამადავლამ ხობის მონასტერი ახლად კურთხეულ კათოლიკოსს გადასცა. ამ ვარაუდს სავესებით ადასტურებს ხობის იადგარის კიდევ ერთი ფრაგმენტი, საიდანაც ვიგებთ, რომ დადიანებისა და სხვა თავადაზნაურების მიერ ხობისათვის მირთმეული ნიშანი ანუ დაკრძალვისათვის დაწესებული გამოსაღები კათოლიკოსის კუთვნილებას წარმოადგენდა (დოლიძე 1965: 210). ეს კი, პირდაპირ მიგვითითებს, რომ შამადავლასაგან იადგარის განახლების ჟამს – 1470-1474 წლებში ხობი უკვე აფხაზეთის კათოლიკოსთა მფლობელობაში იყო¹⁰⁴.

გასათვალისწინებელია ისიც, რომ ხობის მონასტრის გადაცემა ქმედითი დახმარება იქნებოდა იოაკიმესათვის. როგორც ცნობილია, ღიხთიმურეთის საკათოლიკოსო კათედრა ბიჭვინთაში, ქვეყნის უკიდურეს ჩრდილო-დასავლეთ პერიფერიაზე მდებარეობდა, რაც, გარკვეულწილად, აძნელებდა აფხაზეთის კათოლიკოსების ახლო ურთიერთობას დასავლეთ საქართველოს სხვადასხვა პროვინციებთან და აბრკოლებდა მათ სრულყოფილ საეკლესიო საქმიანობას.

¹⁰⁴ საერთოდ, არ არის გამორიცხული, რომ ხობი XV საუკუნის 70-იან წლებამდეც აფხაზეთის კათოლიკოსთა დაქვემდებარებაში იყო. თუმცა, ამ საკითხზე მსჯელობისათვის ჯერჯერობით არავითარი მასალა არ მოგვეპოვება და ამიტომ, ყოველგვარი ვარაუდის გამოთქმისაგან თავს ვიკავებთ.

მდგომარეობა კიდევ უფრო უნდა დამძიმებულიყო XV საუკუნეში, როცა აფხაზები ანუ იმ ტერიტორიაზე მსხდომი მოსახლეობა, რომელიც უშუალოდ გარს ეკვროდა ბიჭვინთის საყდარს, ქრისტიანობიდან წარმართობაზე იყო მიქცეული (დოლიძე 1970: 222; დოლიძე 1965: 209). ასეთ ვითარებაში, იოაკიმეს „მცნებაი სასჯულოთი“ მიღებული ავტოკეფალური უფლებამოსილების განხორციელებისათვის უსათუოდ დასჭირდებოდა დამხმარე საკათოლიკოსო რეზიდენცია, რომელიც, ბიჭვინთისაგან განსხვავებით, სადმე დასავლეთ საქართველოს ცენტრალურ ნაწილში იქნებოდა განთავსებული.

სხვათა შორის, ამ მიზნით მაინცადამაინც ხობის მონასტრის შერჩევა შემთხვევითი არ უნდა ყოფილიყო. იგი დაარსებისთანავე დადიანების კუთვნილ საგანეს წარმოადგენდა (ბერიძე 1973: 77-80; ბერაძე 1999ა: 139, 145; სიჭინავა ... 2000: 5-6) და მისი ქონებრივ-სამართლებრივი მდგომარეობის რეგულირებაც ამ ფეოდალური სახლის პრეროგატივა იყო¹⁰⁵. შამადავლამ, როგორც ჩანს, ისარგებლა საკუთარი უფლებით და იოაკიმეს საკათოლიკოსო რეზიდენციად სწორედ დადიანების კუთვნილი საგვარეულო მონასტერი გადასცა. რაც შეეხება ხობის იადგარს, ის, ჩვენი ვარაუდით, სახელდობრ ამ შეწირულებასთან დაკავშირებით უნდა ყოფილიყო განახლებული¹⁰⁶.

საერთოდ, აფხაზეთის კათოლიკოსებისა და ხობის მონასტრის ურთიერთ-დამოკიდებულება დეტალურად არის აღწერილი ლევან III დადიანის (1662-1681 წწ.) 1675 წლის შეწირულების წიგნში. საბუთის თანახმად, ხობი ერთ-ერთი ყველაზე დიდი და პატივდებული საკათოლიკოსო მონასტერი იყო მთელს დასავლეთ საქართველოში. ლიხთიმერეთის მწვემსმთავრებს ოდიშის სამთავროს ტერიტორიაზე საეკლესიო დღესასწაულების მსახურება მხოლოდ აქ შეეძლოთ. მათი ოდიშში ყოფნის უამს საკათოლიკოსო რეგალიები – ხატი, ჯვარი და ომფორი ხობში ინახებოდა. აქვე მდებარეობდა მათი სასახლე და სასაფლაო (კაკაბაძე 1921: 76-77).

¹⁰⁵ ხობის იადგარი ამ პრეროგატივის საუკეთესო გამოხატულებას წარმოადგენს. იგი განახლებულია არა მეფე ბაგრატ VI-ის ან კათოლიკოს იოაკიმეს მიერ, როგორც ეს მოსალოდნელი უნდა ყოფილიყო, არამედ – მაინცადამაინც დადიან-გურიელი შამადავლას მიერ (დოლიძე 1965: 209).

¹⁰⁶ საკათოლიკოსო რეზიდენციის ხობში დამკვიდრება სხვა მხრივაც უნდა ყოფილიყო ხელსაყრელი. ბიჭვინთის ტაძარი ზღვისპირა ზოლში იყო აღმართული (ბიჭვინთის ... 1997), ხობის მონასტერი კი მდინარე ხობისწყლის ბოლო სანაოსნო პუნქტს წარმოადგენდა (ბერაძე 1989: 240; ბერაძე 1999ა: 162), რაც ძალზედ აიოლებდა ლიხთიმერეთის მწვემსმთავართა ინტენსიურ მიმოსვლას ამ საგანეთა შორის. მართლაც, საზღვაო გზით ბიჭვინთის საკათედრო ცენტრიდან ხობის რეზიდენციაში მოხვედრა და პირიქით, უმოკლეს დროში იყო შესაძლებელი.

რამდენად შეიძლება ამ სურათის XV საუკუნის II ნახევარზე გაგრძელება? ვფიქრობთ, რომ სრულებით თავისუფლად. მართალია, ლევან III-ის შეწირულების წიგნი 1675 წელს არის გაცემული, მაგრამ იგი გაცილებით ადრეული პერიოდის რეალიებს უნდა ასახავდეს. საბუთში პირდაპირ არის ნათქვამი: „*ძველადგანცა ხობი ბიჭვინტისა ღთის მშობლის შეწირული ყოფილიყო და ჟამთა ვითარებისაგან გამოხმოდა*“-ო (კაკაბაძე 1921: 76).

ამრიგად, ირკვევა, რომ XV-XVII საუკუნეებში ხობის მონასტერი აფხაზეთის კათოლიკოსთა რეზიდენციას წარმოადგენდა. 1470-იანი წლებიდან ვიდრე XVI საუკუნის შუახანებამდე ანუ საბოლოოდ გელათში დამკვიდრებამდე (იხ. ქვემოთ), ლიხთიმერეთის მწყემსმთავრები ბიჭვინთის პარალელურად ხობში მოსაყდრეობდნენ და წოდება – „ხობის კათოლიკოსი“ სწორედ ამ პერიოდში და ამ გზით უნდა ჰქონოდათ მიღებული¹⁰⁷.

აქვე გასათვალისწინებელია ერთი დეტალიც. ხობში მოქმედ საკათოლიკოსო რეზიდენციას არ უნდა ჰქონოდა ისეთი დიდი დატვირთვა, როგორსაც მოგვიანებით გელათის მონასტერი ატარებდა. ამ ფაქტს თავისი ისტორიული წანამძღვრები გააჩნდა. XV საუკუნის ბოლო მესამედსა და XVI საუკუნის I ნახევარში ბიჭვინთის საყდარი აფხაზეთის საერისთავოს შუაგულში მდებარეობდა (ხორავა 1996: 58). მიუხედავად იმისა, რომ აფხაზები, დიდწილად, წარმართობაზე იყვნენ მიქცეული (ხორავა 1996: 55), მათი მმართველი შარვაშიძეები დადიანებს ემორჩილებოდნენ (ხორავა 1996: 57-58) და ამ უკანასკნელთაგან ზურგმომავრებულ აფხაზეთის კათოლიკოსებსაც, საფიქრებელია, მინიმალურ პირობებს მაინც უქმნიდნენ საკათედრო ცენტრში საქმიანობისათვის. სხვაგვარად რომ ვთქვათ, ლიხთიმერეთის მწყემსმთავრები უპირატესად ბიჭვინთაში მოსაყდრეობდნენ და მუდმივი სამკვიდრებლის სხვაგან გადატანის აუცილებლობა ჯერ კიდევ არ ჰქონდათ. ასეთ ვითარებაში, ხობის მონასტერს, რასაკვირველია, ნაკლები დატვირთვა ექნებოდა. ამ მხრივ, ტერმინი „პარალელური საკათოლიკოსო კათედრა“ ზედმიწევნით ზუსტად უნდა ასახავდეს ხობის მონასტრის ადგილსა და როლს აღნიშნული პერიოდის დასავლეთ საქართველოს ეკლესიაში.

XV საუკუნის მიწურულს საქართველოში პოლიტიკური მდგომარეობა კარდინალურად შეიცვალა. 1491-1492 წლებში ერთიანი საქართველოს ცალკეულ

¹⁰⁷ სხვათა შორის, ამგვარი მოსაზრება უკვე გამოთქმული აქვთ ანზორ სიჭინავასა და გოგიტა ჩიტაიას. ისინი ვარაუდობენ, რომ XV საუკუნის II ნახევრიდან, როცა აფხაზეთი წარმართობაზე მიიქცა და ბიჭვინთის კათედრის ფუნქციებიც მნიშვნელოვნად შეიზღუდა, საკათოლიკოსო ცენტრის როლს, გელათთან ერთად, ხობის მონასტერიც ასრულებდა (სიჭინავა ... 2000: 8-9).

სამეფო-სამთავროებად დაშლა იურიდიულად გაფორმდა (გუჩუა 1973: 85). დასავლეთ საქართველო ცალკე სახელმწიფოდ გამოცხადდა. იმერეთის მეფის ალექსანდრე II-ის (1484-1510 წწ.) სახელმწიფოს ცენტრალური მმართველობის აპარატი ქუთაისში განთავსდა (ლომინაძე 1979გ: 748).

ამ ფაქტმა სავსებით შეცვალა ლიხთიმერეთის ეკლესიის მდგომარეობა. თუ აქამდე ერთიანი საქართველოს მეფეები ყოველმხრივ ეწინააღმდეგებოდნენ აფხაზეთის კათოლიკოსთა მოღონიერებას, დასავლეთ საქართველოს ცალკე სახელმწიფოდ ჩამოყალიბების შემდეგ მათ კარდინალურად შეცვალეს საეკლესიო პოლიტიკა. იმერელ ბაგრატიონებს ხელს აღარ აძლევდა მეზობელ ქართლის სამეფოში მდებარე მცხეთის საპატრიარქოს სამწყსოდ ყოფნა და საპირისპიროდ ამისა, აქტიურად იღწვოდნენ დასავლეთ საქართველოს ეკლესიის დამოუკიდებლობისა და გაძლიერებისათვის.

საეკლესიო ორიენტაციის ასეთი მკვეთრი შემობრუნება სავსებით მისაღები იყო აფხაზეთის კათოლიკოსებისათვის. მათ იმერეთის სამეფო კარის სახით, დადიანებზე გაცილებით უფრო ძლიერი მფარველი და მოკავშირე შეიძინეს. ამას ისიც ემატებოდა, რომ შამადავლა დადიან-გურიელის შემდეგ დადიანთა სახლი ერთგვარად შესუსტდა. მისი მემკვიდრეები – ვამეყ II (1474-1482 წწ.), ლიპარიტ II (1482-1512 წწ.) და მამია III (1512-1533 წწ.) საშინაო თუ საგარეო სფეროში მთელ რიგ წარუმატებლობებს განიცდიდნენ და ლიხთიმერეთში პოლიტიკურ პირველობას თანდათანობით იმერეთის მეფეებს უთმობდნენ (ბერაძე 1999ა: 153-156).

პოზიციათა გადაადგილებას შესაბამისი მოქმედებაც მოჰყვა და 1519 წელს აფხაზეთის კათოლიკოსად აღსაყდრებული მალაქია აბაშიძე უკვე იმერეთის მეფის ბაგრატ III-ის (1510-1565 წწ.) მომხრედ გამოვიდა დასავლეთ საქართველოს ცენტრალიზაციის საქმეში (ლომინაძე 1966ა: 206; *საქართველოს ...* 2000ა: 138). ზუსტად ასეთივე ორიენტაცია ჰქონდა მომდევნო (?) კათოლიკოს ევდემონ ჩხეტიძესაც (1557-1578 წწ.) (ლომინაძე 1966ა: 207; *საქართველოს ...* 2000ა: 139-141).

ასეთ ვითარებაში, სრულიად ბუნებრივად უნდა გაჩენილიყო ბიჭვინთის პარალელური საკათოლიკოსო კათედრის ხობიდან, რომელიც ოდიშის სამთავროში მდებარეობდა და დადიანების საგვარეულო საძვალეს წარმოადგენდა, გელათში – ლიხთიმერეთის უდიდეს სამეფო მონასტერში გადატანის აუცილებლობა, რაც 1545-1569 წლებში წარმატებით განხორციელდა კიდევ. ამიერიდან აფხაზეთის კათოლიკოსების მუდმივ რეზიდენციად გელათის მონასტერში მდებარე წმ. გიორგის ეკლესია იქცა (ლომინაძე 1966ა: 186).

ბიჭვინთის პარალელური რეზიდენციის ხობიდან გელათში გადატანას, პოლიტიკური სარჩულის გარდა, სხვა მიზეზიც უნდა ჰქონოდა. ამ მხრივ, საყურადღებო ცნობებს გვაწვდის ხობელი ეპისკოპოსის (?) ნიკოლოზ წულუკიძის 1569 წლის შეწირულების წიგნი, საიდანაც ირკვევა, რომ ნიკოლოზის მღვდელმთავრად (?) კურთხევის უამს ხობში სასულიერო მოღვაწეობა შეწყვეტილი ყოფილა. მონასტერი „თათრებს“ აუოხრებიათ (დოლიძე 1970: 274-275). მართალია, ტექსტში დარბევის თარიღი მითითებული არ არის, მაგრამ საფიქრებელია, რომ ეს ამბავი საბუთის გაცემამდე არცთუ დიდი ხნით ადრე – XVI საუკუნის I ნახევარში ან ამავე საუკუნის შუახანებში უნდა მომხდარიყო.

ამ პერიოდის ოდიშის ისტორია მტრის არცერთ სახმელეთო ლაშქრობას არ იცნობს. სამაგიეროდ, დასტურდება მრავალრიცხოვანი საზღვაო თავდასხმები (ბერაძე 1999ა: 147-164). ამ მხრივ, განსაკუთრებით ჯიქები აქტიურობდნენ. XVI საუკუნის დასაწყისიდან ვიდრე 1560 წლამდე ისინი განუწყვეტლივ მეკობრეობდნენ დასავლეთ საქართველოს სანაპირო ზოლში (ბერაძე 1989: 207-209; ბერაძე 1999ა: 155-163). შეიძლებოდა, გვეფიქრა, რომ ხობი ერთ-ერთი ასეთი თავდასხმის მსხვერპლი გახდა, მაგრამ ნიკოლოზ წულუკიძის საბუთი ასეთი დასკვნის საფუძველს არ იძლევა. ტექსტში გარკვევით არის ნათქვამი, რომ მონასტერი „თათრებმა“ დაარბიეს. ასე რომ, ხობის აოხრება უნდა უკავშირდებოდეს არა – ჯიქების, არამედ ოსმალებისა თუ ყირიმელი თათრების საზღვაო თარეშს.

ეს გარემოება საგრძნობლად აიოლებს ჩვენს ამოცანას. 1569 წლამდე ოსმალებმა ერთადერთი საზღვაო ოპერაცია განახორციელეს ოდიშში (ბერაძე 1989: 210-212). 1553 წლის ზაფხულში სულთანმა სულეიმან I-მა (1520-1566 წწ.) დასავლეთ საქართველოსაკენ საბრძოლო კატარღები გამოგზავნა. პირველი ხუთი ხომალდი, სადაც ოსმალების გარდა ყირიმელი თათრებიც (?) იმყოფებოდნენ, რიონის აუზში შევიდა. ლევან I დადიანი (1533-1572 წწ.) საკუთარი საზღვაო ძალებით ფოთის ნავსადგურში დადგა და მტერი ალყაში მოაქცია. სულთანმა დასახმარებლად კიდევ სამი კატარღა გამოგზავნა. ლევან I-მა შეტაკებისაგან თავი შეიკავა და ფოთი დატოვა. ოსმალებმა ქართველთა უკან დახევით ისარგებლეს და 1554 წელს ოდიშის სანაოსნო მდინარეებზე საბაჟო კონტროლი დააწესეს (ბერაძე 1989: 211-212; ბერაძე 1999ა: 158-159).

ვინაიდან ოდიშის მთავარ სანაოსნო მაგისტრატებს შორის ერთ-ერთი უმთავრესი ხობისწყალი იყო (ბერაძე 1989: 240; ბერაძე 1999ა: 162), ცხადია, რომ საბაჟო კონტროლი მასზეც გავრცელდებოდა. თურქული კატარღები უსათუოდ

გამოჩნდებოდნენ მდინარის ბოლო სანაოსნო პუნქტის – ხობის მონასტრის მისადგომებთანაც (ბერაძე 1989: 240; ბერაძე 1999ა: 162; *სამეგრელო ...* 1999: 369). ჩვენი აზრით, სწორედ ამ მოვლენებს უნდა უკავშირდებოდეს „თათრების“ მიერ ხობის დარბევის ფაქტიც. როგორც ჩანს, ოსმალო მეზღვაურები და ყირიმელი ჯარისკაცები მხოლოდ საბაჟო საქმიანობით არ კმაყოფილდებოდნენ და მშვიდობიან მოსახლეობასაც ესხმოდნენ თავს. ხობი, ამ მხრივ, ჩინებული სამიზნე იქნებოდა – იგი ერთ-ერთი ყველაზე მდიდარი მონასტერი იყო შუა საუკუნეების საქართველოში (თაყაიშვილი 1914: 137-161; ბუკია 1998: 111-113).

ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ხობის მონასტერში სასულიერო ცხოვრების შეწყვეტა 1553-1554 წლებით უნდა დათარიღდეს. ამავე პერიოდით უნდა განისაზღვროს აქ მოქმედი საკათოლიკოსო რეზიდენციის მოშლაც.

1557 წელს ლევან I სტამბულში ჩავიდა. დადიანის ელჩობა წარმატებული გამოდგა. ოსმალთა საზღვაო აგრესიის საფრთხე კარგა ხნით აღიკვეთა (ბერაძე 1989: 208-210; ბერაძე 1999ა: 160-161). ხელსაყრელი პირობები შეიქმნა ხობის საკათოლიკოსო რეზიდენციის აღდგენისათვისაც. თუმცა მოვლენები სხვაგვარად განვითარდა.

მართალია, 1569 წლისათვის ხობში სასულიერო მოღვაწეობა უკვე განახლებული ყოფილა, მაგრამ ეს მთლიანად ხობელი ეპისკოპოსის (?) ნიკოლოზ წულუკიძის დამსახურება იყო (დოლიძე 1970: 274-275). აფხაზეთის კათოლიკოსები კი, როგორც ჩანს, არავითარ მონაწილეობას არ იღებდნენ მონასტრის აღდგენა-განახლების საქმეში.

მეტიც, ლიხთიმერეთის მწყემსმთავრები საერთოდ აღარ ჩანან ხობის მონასტრის სასულიერო ცხოვრებაში. ამ მხრივ, ძალზე მეტყველია ერთი გარემოება. თუ 1470-1474 წლებში ხობში დაკრძალვისათვის დაწესებული გამოსაღები – ნიშანი აფხაზეთის კათოლიკოსის საკუთრება იყო (დოლიძე 1965: 210), 1569 წლის საბუთში საპირისპირო სურათს ვხედავთ. ვინმე ზამან ბარძიმისშვილის დაკრძალვისათვის გაცემული ნიშანი უკვე ხობელი ეპისკოპოსის (?) კუთვნილებას წარმოადგენდა (დოლიძე 1970: 274-275).

ამრიგად, საფიქრებელია, რომ 1553-1554 წლებში ოსმალთა მიერ ხობის აოხრების შემდეგ ლიხთიმერეთის მწყემსმთავრებმა საერთოდ მიატოვეს აქ მოქმედი საკათოლიკოსო რეზიდენცია და მონასტერიც უშუალოდ ხობელი ეპისკოპოსების (?) დაქვემდებარებაში გადავიდა.

სამაგიეროდ, იმავე 1550-იან წლებში აფხაზეთის კათოლიკოსი ევდემონ ჩხეტიძე ახლა უკვე გელათში გამოჩნდა. იგი აქტიურად მონაწილეობდა მონასტრის სასულიერო ცხოვრებაში. მისი ღვაწლით აღდგა და მოიხატა გელათის მონასტრის ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლისა და წმ. გიორგის ეკლესიები, გადაინუსხა რიგი მნიშვნელოვანი ხელნაწერებისა. მისივე სახელს უკავშირდება გელათისათვის მრავალრიცხოვანი სიწმიდეების გადაცემა, საეკლესიო ნივთების შეწირვა და სხვ. (*საქართველოს ... 2000*: 139-141).

ჩვენი დაკვირვებით, აფხაზეთის კათოლიკოსთა ხობიდან გაუჩინარება და იმავდროულად გელათში გამოჩენა ერთი და იმავე პროცესის სხვადასხვა ეტაპი უნდა იყოს. როგორც ჩანს, ლიხთიმერეთის მწვემსმთავრების გელათში გადასვლა პოლიტიკური კონიუნქტურის გარდა, ხობის საკათოლიკოსო რეზიდენციის მოშლითაც იყო განპირობებული. თუ ეს ვარაუდი მართებულია, მაშინ აფხაზეთის კათოლიკოსთა გელათში დამკვიდრების ქვედა ქრონოლოგიური ზღვარი დღეისათვის მიღებული 1545 წლის ნაცვლად 1553-1554 წლებით უნდა განისაზღვროს.

ამ ქრონოლოგიის დადგენა სხვა მხრივაც არის საყურადღებო. ირკვევა, რომ ბიჭვინთის პარალელური რეზიდენცია ხობში საკმაოდ მცირე ხნის მანძილზე – 1470-1474 წლებიდან 1553-1554 წლებამდე მოქმედებდა. ამ პერიოდში კი, ქართული ისტორიოგრაფია, ბართლომეს გარდა, აფხაზეთის ორადორ კათოლიკოსს – იოაკიმესა და მალაქია I-ს იცნობს და მათ შესახებაც უაღრესად მწირ მასალას ფლობს (*საქართველოს ... 2000*: 136-139). როგორც ჩანს, სწორედ ქრონოლოგიური შეზღუდულობითა და ცნობების სიმწირით უნდა აიხსნას ის უცნაური გარემოება, რომ განსახილავ პერიოდში მოღვაწე აფხაზეთის სამი მწვემსმთავარიდან „ხობის კათოლიკოსის“ ტიტულით მხოლოდ ბართლომეს ვხედავთ.

იმავე XVI საუკუნის შუახანებში მნიშვნელოვანი ეთნიკური პროცესები განვითარდა ლიხთიმერეთის ჩრდილო-დასავლეთ პერიფერიაზე. ჯიქებმა აფხაზეთის საერისთავოს გაგრის ვიწროებსა და მდინარე ბზიფს შორის მდებარე ტერიტორია წაართვეს (ხორავა 1996: 57-58, 63) და 1550-იანი წლებისათვის უშუალოდ გაუმეზობლდნენ ბიჭვინთას. საკათოლიკოსო კათედრაზე ინტენსიური სასულიერო მოღვაწეობა, როგორც ჩანს, შეუძლებელი გახდა. ამ ფონზე საგრძნობლად უნდა გაზრდილიყო გელათში მოქმედი რეზიდენციის როლი. ეს ასეც მოხდა და გელათი აფხაზეთის კათოლიკოსთა მუდმივ სამკვიდრებლად გადაიქცა (ლომინაძე 1966ა: 186).

ამ მხრივ, ძალზე მრავლისმთქმელია ის ფაქტი, რომ 1578 წელს კათოლიკოსი ევდემონ ჩხეტიძე, წინამორბედ მწყემსმთავართაგან განსხვავებით, უკვე გელათში დაიკრძალა (ლომინაძე 1966ა: 181)¹⁰⁸. ბიჭვინთის ტაძარი ბოლომდე აფხაზეთის კათოლიკოსთა კათედრად დარჩა, თუმცა კი, ლიხთიმერეთის მწყემსმთავრები ძალზედ იშვიათად ახერხებდნენ იქ ჩასვლას (ლომინაძე 1966ა: 205). რაც შეეხება ხობის რეზიდენციას, იგი აფხაზეთის კათოლიკოსებს თითქმის ერთი საუკუნის მანძილზე დაკარგული ჰქონდათ. სავანე უშუალოდ ხობელ ეპისკოპოსებს ექვემდებარებოდა. XVII საუკუნის მეორე მესამედში მდგომარეობა შეიცვალა. 1639-1657 წლებში ლევან II დადიანმა აღადგინა შამადავლა დადიან-გურიელის მიერ 1470-იან წლებში ერთხელ უკვე განახლებული ხობის იადგარის პირობები და მონასტერი კვლავინდებურად აფხაზეთის კათოლიკოსებს გადასცა (დოლიძე 1965: 208-211)¹⁰⁹. ხობმა ისევ დაიბრუნა საკათოლიკოსო რეზიდენციის ფუნქცია, თუმცა კი, თავისი მნიშვნელობით, ის უკვე ვეღარასოდეს გაუტოლდა გელათის კათედრას¹¹⁰.

¹⁰⁸ აფხაზეთის საკათოლიკოსო რეზიდენციის ბიჭვინთიდან გელათში გადატანის მიზეზები დეტალურად აქვს შესწავლილი ბაბილინა ლომინაძეს (ლომინაძე 1966ა: 205-211). მისი დაკვირვებები და ძირითადი დასკვნები, არსებითად, მისაღებია, თუმცა, საკითხების მთელი რიგი ჯერ კიდევ საჭიროებს დაზუსტებას. ეს ფაქტი, პირველ რიგში, იმით არის განპირობებული, რომ მკვლევარი არ იცნობდა Ven.4-ის მინაწერს და მსჯელობისას საერთოდ არ გაუთვალისწინებია ხობში საკათოლიკოსო რეზიდენციის არსებობის ფაქტი. ვფიქრობთ, რომ წინამდებარე ნაშრომი გარკვეულწილად ავსებს ბაბილინა ლომინაძისეულ სქემას და ხელს უწყობს ისტორიული სურათის მაქსიმალურად სრულ რეკონსტრუქციას.

¹⁰⁹ ლევან II-ის სიგელის თანახმად, ხობში დაკრძალვისათვის დაწესებულ ნიშანს, ისე, როგორც შამადავლა დადიან-გურიელის უამს, XVII საუკუნეშიც აფხაზეთის კათოლიკოსები იღებდნენ (დოლიძე 1965: 210). გარდა ამისა, იმავე საბუთიდან ირკვევა, რომ ოდიშელ დიდებულს, ვინმე მელიასა (ამ გვარის წარმომადგენელია ოთარ მელია, რომელსაც 1675 წლისათვის ლევან III-ის კარზე მესტუმრის სახელო ეჭირა (კაკაბაძე 1921: 77)) და ხობის საყდრისშვილებს ქონებრივი დაბა მოსვლიათ. საქმე, ერთი მხრივ, ლევან II-სა და ოდიშის დარბაისლებს, ხოლო, მეორე მხრივ, არა ხობის ეპისკოპოსს, ან თუნდაც მონასტრის წინამძღვარს, არამედ კათოლიკოს მაქსიმე მაჭუტაძეს განუხილავთ (დოლიძე 1965: 211). როგორც ჩანს, საბუთის გაცემის უამს – 1639-1657 წლებში ხობი ლიხთიმერეთის მწყემსმთავრთა მფლობელობაში იყო და ამიტომაც, სასამართლო საქმის წარმოებისას მის მხარეს სწორედ კათოლიკოსი მაქსიმე წარმოადგენდა. ლევან II-ის საბუთის გაცემის შემდეგ აფხაზეთის კათოლიკოსებს ხობის მონასტერი კვლავ დაუკარგავთ. ვამეყ დადიანის (1658-1660/62 წწ.) მიერ 1658 წელს გაცემული სიგელიდან ვიგებთ, რომ ლიხთიმერეთის მწყემსმთავრებს ოდიშში საეკლესიო დღესასწაულის გადასახდელად ერთი რიგიანი ტაძარიც კი არ ჰქონიათ. ამიტომ, დადიანს კათოლიკოს ზაქარია ქვარიანისათვის ხატის, ჯვრისა და ომფორის დასასვენებლად სენაკის საწინამძღვრო საყდარი შეუწირავს (კაკაბაძე 1921: 761-762). ჩვენთვის უცნობია, რა ხნის მანძილზე ასრულებდა სენაკი საკათოლიკოსო რეზიდენციის მოვალეობას. სამაგიეროდ, ზუსტად ვიცით, რომ XVII საუკუნის 70-იანი წლებისათვის ლიხთიმერეთის მწყემსმთავრებს ისიც დაუკარგავთ (კაკაბაძე 1921: 76-77). პრობლემა საბოლოოდ 1675 წელს მოგვარდა და ლევან III დადიანმა კათოლიკოს დავით ნემსაძეს (1673-1696 წწ.) რეზიდენციად კვლავინდებურად ხობის მონასტერი გადასცა (კაკაბაძე 1921: 76-77).

¹¹⁰ სხვათა შორის, ხობის საკათოლიკოსო რეზიდენციას აფხაზეთის კიდევ ერთი უცნობი მწყემსმთავრის მოღვაწეობა უნდა უკავშირდებოდეს. ამ მხრივ, აღსანიშნავია ხობის ტაძრის XVII საუკუნის მოხატულობა, სადაც, ლევან II დადიანის ოჯახისა და ხობელი ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილის გვერდით, კათოლიკოს ილარიონის გამოსახულებასაც ვხვდებით (ბერიძე 1973: 74, 81-83). ეს უკანასკნელი, ჩვენთვის უცნობი მიზეზების გამო, შეყვანილი არ არის აფხაზეთის

ამრიგად, XII საუკუნის გარეჯული კრებულის (Ven.4-ის) 156v-ზე დაცული ნუსხური მინაწერის შესწავლის შედეგად, დადგინდა შემდეგი:

1. მინაწერში მოხსენიებულია აფხაზეთის აქამდე უცნობი კათოლიკოსი ბართლომე, რომელიც ლიხთიმერეთის მწყემსმთავრის საყდარს დაახლოებით 1488-1519 წლებში ფლობდა. გაცილებით ადრე, 1484-1488 წლებში, იგი ცაიშელი მღვდელმთავარი იყო, 1488 წლისათვის კი უკვე ქუთაისის მთავარეპისკოპოსობა პქონდა მიღებული. საფიქრებელია, რომ ბართლომემ კათოლიკოსად ყოფნის

კათოლიკოსთა არც ბაბილინა ლომინაძისეულ (ლომინაძე 1954) და არც თამარ ქორიძისეულ (*საქართველოს ... 2000ა: 9, 134-172*) ქრონოლოგიურ რიგში. მიუხედავად ამისა, საგნებით ვიზირებთ ვახტანგ ბერიძის მოსაზრებას, რომლის თანახმადაც ვინმე კათოლიკოსი ილარიონი ნამდვილად მოღვაწეობდა XVII საუკუნის დასავლეთ საქართველოს ეკლესიაში (ბერიძე 1973: 82-83). მეტიც, ჩვენ ვითვალისწინებთ მკვლევრის მიერ თავმოყრილ დიპლომატიკურ მასალას (ბერიძე 1973: 83) და ვფიქრობთ, რომ ილარიონს აფხაზეთის საკათოლიკოსო საყდარი 1657 წელს, მაქსიმე მაჭუტაძის გარდაცვალების (ლომინაძე 1954: 132; ბერძენიშვილი 1973: 149) შემდეგ უნდა მიეღო. ახლად აღსაყდრებული მწყემსმთავარი, როგორც ჩანს, საკმაოდ დაახლოებული იყო ოდიშის სამთავრო სახლთან და მისი ორი წარმომადგენლის – ვამეყ ლიპარტიანისა (1658-1660/62 წწ.) და ლიპარიტ დადიანის (1657-1658 წწ.) დაპირისპირებისას (ჯამბურია 1973: 341-342) ამ უკანასკნელის მხარე ეჭირა. მეტიც, ილარიონი პირადად მონაწილეობდა 1658 წელს გამართულ ბანძის ომში (კვლიაშვილი ... 1993: 425), სადაც ლიპარიტ დადიანი სასტიკად დაამარცხა ვამეყ ლიპარტიანისა და იმერეთის მეფის ალექსანდრე III-ის (1639-1660 წწ.) ლაშქარმა (ჯამბურია 1973: 341-342). ამ ფაქტთან დაკავშირებით, ძვირფას ცნობებს გვაწვდის ალექსანდრე III-ის მიერ იმავე 1658 წელს გაცემული სიგელი, რომელიც გვამცნობს, რომ მეფის ერთგულ ეზია იოსელიანს დადიანის მომხრე კათოლიკოსი ილარიონი ბროლის ველზე ტყვედ შეუპყრია (კვლიაშვილი ... 1993: 425). ალექსანდრე III-მ საპატიო ტყვე გამოითხოვა და მის სანაცვლოდ, იოსელიანს ყმა-მამული უწყალობა (კვლიაშვილი ... 1993: 425). ისტორიული სურათის სწორედ ამგვარ რეკონსტრუქციას უჭერს მხარს XVII საუკუნის აფხაზეთის კათოლიკოსთა ქრონოლოგიაც, როგორც ცნობილია, მაქსიმე მაჭუტაძე 1657 წელს გარდაიცვალა (ლომინაძე 1954: 132; *საქართველოს ... 2000ა: 149*), ზაქარია ქვარიანი კი მწყემსმთავრის ხარისხით პირველად 1658 წელს ჩანს (ლომინაძე 1954: 132). ისმის კითხვა – ვის ეჭირა საკათოლიკოსო საყდარი 1657-1658 წლებში? ბაბილინა ლომინაძემ, მიუხედავად იმისა, რომ შესაბამისი მასალა არ გააჩნდა, ზაქარია ქვარიანის კათოლიკოსად კურთხევა ერთი წლით დააძველა და მისი ზეობის ათვლა 1657 წლიდან დაიწყო (ლომინაძე 1954: 132). მოგვიანებით მისი მოსაზრება სხვა მკვლევრებმაც გაიზიარეს (*საქართველოს ... 2000ა: 150-151*). ჩვენ განსხვავებული აზრი გვაქვს და ზემოთ მოტანილი მსჯელობის საფუძველზე, ვფიქრობთ, რომ აფხაზეთის კათოლიკოსობა მაქსიმე მაჭუტაძის შემდეგ, 1657 წელს ილარიონმა მიიღო. ლიხთიმერეთის მწყემსმთავრად იგი მხოლოდ ერთი წლის მანძილზე იმყოფებოდა. 1658 წელს, ბანძის ომში დამარცხებისა და ტყვედ ჩავარდნის შემდეგ, მას კათოლიკოსობა ჩამოართვეს და დასვლეთ საქართველოს მწყემსმთავრის საყდარი გენათის მიტროპოლიტს ზაქარია ქვარიანს გადასცეს. თუ ჩვენი დაკვირვება სწორია, ჩნდება კიდევ ერთი კითხვა – სად მოსაყდრებოდა ილარიონი? გელათის კათედრა ამთავითვე უნდა გამოირიცხოს. ილარიონი ლიპარიტ დადიანის აქტიური მხარდამჭერი იყო და იმერეთის მეფის წინააღმდეგ პირადად მონაწილეობდა ბანძის ომში. რჩება ხობის საკათოლიკოსო რეზიდენცია. საფიქრებელია, რომ ილარიონი სწორედ აქ მოღვაწეობდა. ხობის ტაძარში შესრულებული მისი ფრესკული გამოსახულებაც ამ მოსაზრების დოკუმენტურ დადასტურებას უნდა წარმოადგენდეს. XVII საუკუნის 70-იან წლებში ილარიონი ჯერ კიდევ ცოცხალი ჩანს. 1677 წელს მან საკუთარი ხელით გადაწერა აბულახსარ ამირეჯობის შვილის (1515-1535 წწ.) მიერ კაცხის მონასტრისათვის მიცემული ყმა-მამულის შეწირულების განახლების წიგნები (კვლიაშვილი ... 1993: 425). საყურადღებოა, რომ ამ საბუთებში ილარიონი კვლავინდებურად კათოლიკოსად იწოდება, რაც, რასაკვირველია, აღარ ასახავს რეალურ ვითარებას. ამ პერიოდში ლიხთიმერეთის მწყემსმთავრად დავით ნემსაძეს (1673-1696 წწ.) ვხედავთ (*საქართველოს ... 2000ა: 156*). რაც შეეხება ილარიონს, ის, როგორც ჩანს, სიცოცხლის ბოლომდე ატარებდა კათოლიკოსის ფიქტიურ ტიტულს.

დროს წმიდა მიწაზე იმოგზაურა და ერთ-ერთ ქართულ სავანეში დაცული Ven.4-ის აშიაზე სავედრებელი კოლოფონიც შეასრულა.

2. 1470-1474 წლებიდან 1553-1554 წლებამდე აფხაზეთის საკათოლიკოსო რეზიდენცია დადიანების საგვარეულო საძვალეში, ხობის მონასტერში მოქმედებდა. დროის ამ მონაკვეთში ლიხთიმერეთის მწყემსმთავრები ბიჭვინთის პარალელურად, ხობში მოსაყდრეობდნენ და „ხობის კათოლიკოსის“ საეკლესიო ტიტულს ატარებდნენ. გარეჯული კრებულის კოლოფონში ნახსენები „ჭობისა ქათალიკოზი ბართლომე“ ამ მოსაზრების წერილობით დადასტურებას წარმოადგენს. XV საუკუნის მიწურულიდან დასავლეთ საქართველოში საეკლესიო ვიტარება რადიკალურად შეიცვალა და აფხაზეთის კათოლიკოსთა მთავარ მხარდამჭერად დადიანების ფეოდალური სახლის ნაცვლად, იმერეთის სამეფო კარი გამოვიდა. ამას 1553-1554 წლების მოვლენებიც დაერთო. ოსმალო მეზღვაურებმა და ყირიმელმა თათრებმა (?) ხობის მონასტერი დაარბიეს. სავანეში სასულიერო ცხოვრება შეწყდა. ლიხთიმერეთის მწყემსმთავრებმა ხობის მოშლილი რეზიდენცია მიატოვეს და ახალი საკათოლიკოსო კათედრა დასავლეთ საქართველოს უდიდეს სამეფო მონასტერში, გელათში დაიმკვიდრეს.

§5. ბელატიელი მონაზონის, ლევან IV დადიანის თანამეცხეაღრის, თინათინ-
ყოფილი ნინო ბაბრატიონისა და მონაზონ ფებრონია
ხევედრის სამი მონაწერი (XVIII ს-ის I ნახ.)¹¹¹

თავდაპირველად წარმოვადგენთ განსახილავ სავედრებელ მინაწერებს.

I. შესრულებულია 265r-ს ქვედა აშიაზე. 6,8 X 1 სმ. ორი სტრიქონი. ნუსხური. რამდენიმე გრაფემა – ასომთავრულითა და მხედრულით. შავი ფერის მელანი. განკვეთილობის ნიშანი: წერტილი თითქმის ყოველი სიტყვის შემდეგ. ტექსტის ბოლოს დასმულია სამი წერტილი. ქარაგმად ნახმარია პატარა განივი კლაკნილი ხაზი. დღეისათვის ტექსტი გამოცემულია ხუთგზის: პირველად – გრიგოლ ფერაძის მიერ, 1940 წელს (ფერაძე 1940: 232)¹¹²; მეორედ – ზურაბ სარჯველაძის მიერ, 1983 წელს (სარჯველაძე 1983: 86)¹¹³; მესამედ – გულნაზ კიკნაძის მიერ, 1989 წელს, (გიგინეიშვილი ... 1989: 593)¹¹⁴; მეოთხედ – ჩვენს მიერ, 2002 წელს (ჯოჯუა 2002გ: 114)¹¹⁵; დაბოლოს, მეხუთედ – აგრეთვე, ჩვენს მიერ, 2004 წელს, ერთი და იმავე პუბლიკაციის ორ სხვადასხვა ადგილას (ფერაძე 2004: 173, 181)¹¹⁶.

წა ყუ. უდრანყოფითა

თინათინ. ყაფით. ნ. ჩინა.

ღ(მერთო), შ(ეიწყაღ)ე ბატონიშვილი / თინათინ-ყოფილი <ნ> ნინო.

¹¹¹ წინამდებარე პარაგრაფში განხილული საკითხებისა და მიღებული დასკვნების ძირითადი ნაწილი შეტანილი გვაქვს 2008 წელს დაბეჭდილ სტატიაში: „ბელატიელი მონაზონის – ლევან IV დადიანის ცოლყოფილის ნინო ბაბრატიონისა და მონაზონ ფებრონია ხევედრის სავედრებლები (XVIII ს-ის I ნახ.) იერუსალიმში გადატანილი ერთი გარეჯული ხელნაწერის (Ven.4-ის) აშიებიდან“ (ჯოჯუა 2008: 153-173).

¹¹² უცვლელად მოგვაქვს ტექსტის გრიგოლ ფერაძისეული პუბლიკაცია: „ღ ~ შუ. ბატონიშვილი თინათინ. ყოფილი ნინო“ (ფერაძე 1940: 232).

¹¹³ უცვლელად მოგვაქვს ტექსტის ზურაბ სარჯველაძისეული პუბლიკაცია: „ღმერთო, შეიწყაღე ბატონიშვილი თინათინ, ყოფილი ნინო“ (სარჯველაძე 1983: 86).

¹¹⁴ უცვლელად მოგვაქვს ტექსტის გულნაზ კიკნაძისეული პუბლიკაცია: „ღმერთო, შეიწყაღე ბატონიშვილი თინათინ, ყოფილი ნინო“ (გიგინეიშვილი ... 1989: 593).

¹¹⁵ უცვლელად მოგვაქვს ტექსტის ჩვენეული, 2002 წლის პუბლიკაცია: „ღ(მერთო), შ(ეიწყაღ)ე ბატონიშვილი თინათინ ყოფილი <ნ>ნინო“ (ჯოჯუა 2002გ: 114).

¹¹⁶ უცვლელად მოგვაქვს ტექსტის ჩვენეული, 2004 წლის პუბლიკაციები: 1. გრიგოლ ფერაძის მიერ გამოქვეყნებული ტექსტი, სადაც ქარაგმები ჩვენს მიერ არის გახსნილი: „ღ(მერთო) შ(ეიწყაღ)ე. ბატონიშვილი თინათინ. ყოფილი ნინო“ (ფერაძე 2004: 173); 2. უშუალოდ ჩვენს მიერ წაკითხული ტექსტი: „ღ(მერთო), შ(ეიწყაღ)ე ბატონიშვილი / თინათინ ყოფილი <ნ>ნინო“ (ფერაძე 2004: 181).

II. შესრულებულია 265რ-ს ქვედა აშიაზე, ბატონიშვილი თინათინ-ყოფილი ნინოს სავედრებელის ქვემოთ. 5,7 X 2,1 სმ. ოთხი სტრიქონი. ნუსხური. შავი ფერის მელანი. განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს. ქარაგმად ნახმარია პატარა განივი კლაკნილი ხაზი. დღეისათვის ტექსტი გამოცემულია ოთხგზის: პირველად – ზურაბ სარჯველაძის მიერ, 1983 წელს (სარჯველაძე 1983: 86)¹¹⁷; მეორედ – გულნაზ კიკნაძის მიერ, 1989 წელს (გიგინეიშვილი ... 1989: 593)¹¹⁸; მესამედ – ჩვენს მიერ, 2002 წელს (ჯოჯუა 2002გ: 114)¹¹⁹; დაბოლოს, მეოთხედ – აგრეთვე ჩვენს მიერ, 2004 წელს (ფერაძე 2004: 173, 181)¹²⁰.

*აჲ ყჲ ფოყსირაჲ
შანიხანი უაქსაჲთა
ყაძა მისი უსაჲთა
კოჲრსიძოჲ*

*ღ(მერთ)ო, შ(ეიწყალ)ე ფებრ(ო)ნია, | მონაზონი გურული | ჭდაქ ბიძა მისი
გრიგ(ო)ლ | ხევარიძე.*

III. შესრულებულია 305რ-ს ქვედა ნახევარზე, ურბნელი ეპისკოპოსის სვიმეონ ჩხეიძის სავედრებელის (1700 წ.) ქვემოთ. 15,6 X 2,3 სმ. ორი სტრიქონი. მხედრული. შავი ფერის მელანი. განკვეთილობის ნიშნები: წერტილი ან ორწერტილი ალაგ-ალაგ. ქარაგმად ნახმარია პატარა განივი სწორი ხაზი, რომელსაც მარცხენა ბოლო ზევით აქვს აპრეხილი. ტექსტი აქამდე არასოდეს ყოფილა გამოცემული.

**ღ-თო შ-ე ფ-ღ ცოდვილი მონაზონ ფებრონია გურული
ხევაარიძის ასული**

¹¹⁷ უცვლელად მოგვაქვს ტექსტის ზურაბ სარჯველაძისეული პუბლიკაცია: „ღმერთო, შეიწყალე ფებრონია მონაზონი, გურული, ბიძა მისი გრიგოლ ხევარიძე“ (სარჯველაძე 1983: 86).

¹¹⁸ უცვლელად მოგვაქვს ტექსტის გულნაზ კიკნაძისეული პუბლიკაცია: „ღმერთო, შეიწყალე ფებრონია მონაზონი გურული, ბიძა მისი გრიგოლ ხევარიძე“ (გიგინეიშვილი ... 1989: 593).

¹¹⁹ უცვლელად მოგვაქვს ტექსტის ჩვენეული, 2002 წლის პუბლიკაცია: „ღ(მერთ)ო, შ(ეიწყალ)ე ფებრ(ო)ნია, მონაზონი გურული, ბიძა მისი გრიგ(ო)ლ ხევარიძე“ (ჯოჯუა 2002გ: 114).

¹²⁰ უცვლელად მოგვაქვს ტექსტის ჩვენეული, 2004 წლის პუბლიკაცია: „ღ(მერთ)ო, შ(ეიწყალ)ე ფებრ(ო)ნია, | მონაზონი გურული, | ბიძა მისი გრიგ(ო)ლ | ხევარიძე“ (ფერაძე 2004: 181).

*დ(მერთო), შ(ეიწყალე) ფ(რია)დ ცოდვილი მონაზონი ფებრონია, გურული,
/ ხევარიძის ასული.*

როგორც ვხედავთ, წარმოდგენილი სამი მინაწერიდან არც ერთს არ უზის თარიღი. ამ ნაკლოვანებას ერთგვარად ავსებს III კოლოფონის შესრულების ადგილზე დაკვირვება. ეს უკანასკნელი დაწერილია ურბნელი ეპისკოპოსის სვიმეონ ჩხეიძის 1700 წლის სავედრებელის შემდეგ და მღვდელმონაზონ ბესარიონ ქიოტიშვილის 1813-1814 წლების მინაწერის წინ¹²¹. აღნიშნული გარემოება, ვფიქრობთ, ცალსახად მიგვითითებს იმაზე, რომ III კოლოფონის ტექსტი, ისე როგორც დანარჩენი ორი მინაწერი, 1700 წლიდან 1813-1814 წლებამდე პერიოდში იყო შესრულებული.

თუ ჩვენი დაკვირვება სწორია და სამივე კოლოფონი ნამდვილად 1700-1813/1814 წლებშია დაწერილი, მაშინ ნათელი ხდება ისიც, რომ კოლოფონების შესრულების დროს მათი დამწერი წმიდა მიწაზე, უფრო ზუსტად კი, იერუსალიმის ერთ-ერთ ქართულ მონასტერში იმყოფებოდა. მართლაც, ჩვენ ზემოთ ვაჩვენეთ, რომ Ven.4, სულ მცირე, 1363 წლიდან მოყოლებული 1845 წლამდე მაინც იერუსალიმის ერთ-ერთ ქართულ მონასტერში ინახებოდა და ამიტომ, მის აშეიბზე დროის ამ მონაკვეთში დაწერილი უკლებლივ ყველა კოლოფონი, ცხადია, ან ამავე მონასტერში მოღვაწე, ან კიდევ, წმიდა მიწაზე ჩამოსული მომლოცველების მიერ უნდა ყოფილიყო შესრულებული.

გადავიდეთ მინაწერებში მოხსენიებულ ისტორიულ პირთა იდენტიფიკაციის საკითხზე. კოლოფონების ტექსტებში დადასტურებული გვაქვს სამი კონკრეტული პირის გვარ-სახელი: 1. ბატონიშვილი თინათინ-ყოფილი ნინო (I კოლოფონი); 2. გურული მონაზონი ფებრონია ხევარიძე (II და III კოლოფონები); და 3. მონაზონ ფებრონიას ბიძა გრიგოლ ხევარიძე (II კოლოფონი).

დავიწყოთ I კოლოფონით. როგორც მისი ტექსტი გვაუწყებს, აქ მოხსენიებული თინათინ-ყოფილი ნინო „ბატონიშვილი“ ყოფილა, რაც შუა

¹²¹ სვიმეონ ურბნელის სავედრებელის ტექსტში პირდაპირ არის მითითებული მისი დაწერის თარიღი – ქრონიკონი ტპჰ ანუ 1700 (1312+388) წელი (ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, RT XXV-3, II, 305r). ამ უკანასკნელისაგან განსხვავებით, მღვდელ-მონაზონ ბესარიონ ქიოტიშვილის მინაწერს თარიღი არ უზის (ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, RT XXV-3, II, 305r), თუმცა მის მიერ Ven.4-ის აშეიბზე შესრულებული სხვა, თარიღიანი მინაწერებიდან ნათლად ჩანს, რომ მამა ბესარიონი თავის მრავალრიცხოვან კოლოფონებს 1813-1814 წლებში წერდა (ჯოჯუა 2002გ: 94-95, 103-104, 129, 138-140). შესაბამისად, ამავე 1813-1814 წლებით განისაზღვრება 305r-ზე შესრულებული, ჩვენთვის საინტერესო უთარილო კოლოფონის ქრონოლოგიაც.

საუკუნეების საქართველოში, სუხერენის, უპირატესად კი, მეფის შვილობას ნიშნავდა (ხანთაძე 1997: 368). ანუ სხვაგვარად რომ ვთქვათ, I მინაწერის ტექსტში მოხსენიებული თინათინ-ყოფილი ნინო მეფის ასული ყოფილა. რაც შეეხება იმას, თუ კონკრეტულად რომელ ქართულ სამეფო სახლს ეკუთვნოდა ნინო ბატონიშვილი – ქართლისას, კახეთისას თუ იმერეთისას, ამის შესახებ მინაწერში არაფერია ნათქვამი.

ნინო ბატონიშვილის სადაურობის დადგენაში დიდ დახმარებას გვიწევს XI საუკუნის ეტრატზე ნაწერი ხელნაწერის – წმ. გიორგი მთაწმიდელის „ცხოვრების“ (S-353) აშიებზე შესრულებული სამი გვიანდელი სავედრებელი. მოგვაქვს მათი ტექსტები:

„ღმერთო, შეიწყალე ბატონიშვილ<ო>ნი ნინო“.

„ღმერთო, შეიწყალე იმერელი ბატონიშვილი ნინო“.

„უფალო, შეიწყალე მონაზონი ფ(ე)ბრო<ო>ნია, ა(მ)ენ, ა(მ)ენ“ (კოლოფონებში ტექსტის გამართვა და ქარაგმის გახსნა ჩვენია – თ. ჯ.) (ბრეგაძე ... 1959ბ: 411).

როგორც ვხედავთ, წმ. გიორგი მთაწმიდელის „ცხოვრების“ სავედრებლებსა და გარეჯული კრებულის მინაწერებში მოხსენიებული არიან ზუსტად ერთი და იგივე პირები – ბატონიშვილი ნინო და მონაზონი ფებრონია. ამასთან, წმ. გიორგი მთაწმიდელის „ცხოვრების“ მეორე სავედრებელის ტექსტი, გარეჯული კრებულის კოლოფონებისაგან განსხვავებით, ერთ დამატებით ცნობასაც გვაწვდის ნინო ბატონიშვილის შესახებ და ხაზგასმით მიგვითითებს, რომ იგი „იმერელი ბატონიშვილი“ ანუ იმერეთის მეფის ასული ყოფილა (შდრ.: ჯოჯუა 2002გ: 114).

ნინო ბატონიშვილის სადაურობის გარკვევის შემდეგ ჩვენ საგანგებოდ გავეცანით იმერეთის სამეფოს 1700-1813/1814 წლების ისტორიასთან დაკავშირებულ მრავალრიცხოვან წერილობით ძეგლებს და გამოვავლინეთ რამდენიმე საინტერესო ცნობა თინათინ-ყოფილი ნინოს შესახებ.

აღნიშნული საისტორო მასალიდან, პირველ ყოვლისა, უნდა დავასახელოთ XVII საუკუნით დათარიღებული გელათის გულანის (ქუთ.16) კინკლოსის ერთ-ერთი ქრონიკალური მინაწერი. მინაწერი შესრულებულია ტშპ ქრონიკონის ანუ 1704 წლის გასწვრივ და გვაუწყებს შემდეგს:

„[ა]ქ ქორ<ა>ქონიკონსა, აპრილის ბ (2), დღესა კვირიაკესა, ბაგრატ მეფისა (იგულისხმება იმერეთის მეფე ბაგრატ IV – თ. ჯ.) ასული, ბატონიშვილი თინათინ მონაზვნათ ეკურთხა. იყო წლისა კვ (26)“ (ტექსტის გამართვა და პუნ-

ქტუაცია ჩვენია – თ. ჯ.) (ქორდანი 1897: 608. შდრ.: ნიკოლაძე 1953: 82; ქორდანი 1967: 12).

დაახლოებით გელათის გულანის კინკლოსის მინაწერის მსგავს ცნობას გვაწვდის XVIII საუკუნეში შედგენილი მომცრო ზომის ხელნაწერის (კინკლოსის) – „სრული ქორონიკონის“ (S-252გ) ერთი ქრონიკალური მინაწერიც. ტექსტში, რომელიც შესრულებულია ტშპ ქრონიკონის ანუ 1704 წლის გასწვრივ, ვკითხულობთ:

„აქა გეურთხა მონაზვნათ ბაგრატ იმერეთის მეფის (იგულისხმება იმერეთის მეფე ბაგრატ IV – თ. ჯ.) ასული თინათინ. იყო წლის აბ (26)“ (ბრეგაძე ... 1959პ: 259. შდრ.: ქორდანი 1967: 12, 621; ოდიშელი 1968: 59)¹²².

¹²² 1853 წელს, სვანეთში დიპლომატიური მისიით მყოფმა რუსმა სიძველეთმცოდნემ ივანე ბართოლომეიმ ზემო სვანეთის მულახის თემის სოფელ ჟამუშის ეკლესიაში მიაკვლია ვერცხლის სურას, რომელზეც წარმოდგენილი იყო ორი მხედრული წარწერის ტექსტი (*მოგ ზაურობა ...* 1855: 233, ტაბ. III, №1). მოგვაქვს ამ წარწერათა ექვთიმე თაყაიშვილისეული წაკითხვა: 1. „ქ. შემოვწირეთ ჩვენ, მეფეთმეფემან, პატრონმან ბაგრატ და თანამეცხედრემან ჩვენმან, დედოფალმან, პატრონმაჩქ თამქარ, სურა ესე, ხელმწიფობისა ჩვენისა წაქრსქამქართველქად, მქაცხოვარს მულაყთასქაქ, ქრონიკ(ონ)ს სამქას ორმოცდათხუთმეტსა (1667 წ.)“; 2. „ქ. ბატონიშვილის თინქათინის“ (წარწერებში ქარაგმის გახსნა და პუნქტუაცია ჩვენია – თ. ჯ.) (თაყაიშვილი 1937: 258. შდრ.: *მოგ ზაურობა ...* 1855: 233, ტაბ. III, 31; ბაქრაძე 1864: 102). ივანე ბართოლომეიმ თავის 1855 წელს დაბეჭდილ ნაშრომში – „Поездка въ Вольную Сванетию...“, არამხოლოდ გამოაქვეყნა აღნიშნული ტექსტები, არამედ გამოთქვა კიდევ აზრი, რომ ვერცხლის სურის წარწერებში მოხსენიებული იყვნენ იმერეთის მეფე ბაგრატ IV (1660-1661, 1663-1668, 1669-1678, 1679-1681 წწ.), მისი თანამეცხედრე – დედოფალი თამარი და მათი ასული – თინათინი. იმავედროულად, რუსმა სიძველეთმცოდნემ ყურადღება გაამახვილა იმ საინტერესო ფაქტზე, რომ პირველი წარწერის თანახმად, სურა მულახის ეკლესიისათვის იყო შეწირული, ხოლო მეორე წარწერის მიხედვით, იგივე სურა პირველ წარწერაში მოხსენიებული მეფე-დედოფლის ასულის საკუთრებას წარმოადგენდა. მკვლევარმა ერთგვარი ახსნა მოუძებნა წარწერებში დაცული ცნობების წინააღმდეგობრივ ხასიათს და ივარაუდა, რომ ვერცხლის სურა თავდაპირველად ბატონიშვილ თინათინს ეკუთვნოდა, მულახის ეკლესიისათვის კი ის მოგვიანებით იყო შეწირული (*მოგ ზაურობა ...* 1855: 233). ვერცხლის სურის წარწერებში დადასტურებული ისტორიული პირების ივანე ბართოლომეისეული იდენტიფიკაცია, პრაქტიკულად, უკრიტიკოდ გაიზიარეს ქართველმა ისტორიკოსებმა – დიმიტრი ბაქრაძემ და ექვთიმე თაყაიშვილმა. ამ უკანასკნელთა აზრითაც, ვერცხლის სურის მეორე წარწერაში მოხსენიებულია ბაგრატ IV-ისა და დედოფალ თამარის ასული – თინათინი (ბაქრაძე 1864: 102; 43, 258). ჩვენთვის აბსოლუტურად მისაღებია ივანე ბართოლომეის მსჯელობის ის ნაწილი, რომლის თანახმადაც ვერცხლის სურა მისი ჟამუშის ეკლესიისათვის შეწირვამდე ბატონიშვილ თინათინის საკუთრებას წარმოადგენდა, მაგრამ პრინციპულად ვერ გავიზიარებთ რუსი სიძველეთმცოდნის იმ მოსაზრებას, რომ მეორე წარწერაში მოხსენიებული ბატონიშვილი თინათინი ბაგრატ IV-ისა და დედოფალ თამარის ასული იყო. მართლაც, პირველი წარწერის ტექსტი ცალსახად გვაუწყებს, რომ ბაგრატ IV-სა და დედოფალ თამარს ვერცხლის სურა ჟამუშის ეკლესიისათვის შეუწირავთ 355-ე ქრონიკონს ანუ 1667 წელს, მათი ასული თინათინი კი, გელათის გულანის კინკლოსისა და „სრული ქორონიკონის“ ქრონიკალური მინაწერების თანახმად, როგორც უკვე ვნახეთ ზემოთ, დაბადებული იყო 1678 წელს ანუ ვერცხლის სურის ჟამუშის ეკლესიისათვის შეწირვიდან თერთმეტი წლის შემდეგ. შესაბამისად, სრულებით ცხადი ხდება, რომ მეორე წარწერაში მოხსენიებული ბატონიშვილი თინათინი ვერანაირად ვერ იქნება ბაგრატ IV-ისა და დედოფალ თამარის ასული თინათინი. მაშ რომელი თინათინ ბატონიშვილი იხსენიება ვერცხლის სურის მეორე წარწერაში? ჩვენი დაკვირვებით, აქ მოხსენიებული უნდა იყოს ბაგრატ IV-ის და, იმერეთის მეფის ალექსანდრე III-ის (1639-1660 წწ.) ასული – თინათინი, რომელიც თავდაპირველად ოდიშელი თავადის, ვინმე გოშაძის მეუღლე იყო, 1663 წლიდან კი ოდიშის მთავრის ლევან III დადიანის (1661-1680 წწ.) თანამეცხედრე გახდა (ბატონიშვილი

თინათინ-ყოფილი ნინოს ცხოვრება-მოღვაწეობის ადრეული პერიოდის შესახებ მეტად საინტერესო ცნობას გვაწვდის XVIII საუკუნის სახელოვანი ქართველი ისტორიკოსი ვახუშტი ბაგრატიონი. სწავლული ბატონიშვილი 1742-1745 წლებში შედგენილ ფუნდამენტურ ნაშრომში – „ცხოვრება სამეფოსა საქართველოსა“ დაწვრილებით აღგვიწერს XVII საუკუნის 80-90-იანი წლების დასავლეთ საქართველოში შექმნილ უძიმეს პოლიტიკურ ვითარებას და გვაუწყებს, რომ 1684 წელს გამართულ როკითის ომში დამარცხების შემდეგ ოდიშის სამთავროს უზომოდ გაძლიერებულმა დიდმოხელემ გიორგი ლიპარტიანმა ლევან IV დადიანს (1682-1695/1696 წწ.) ცოლად შერთო იმერეთის მეფის ალექსანდრე IV-ის (1683-1690, 1691-1695 წწ.) ნახევარდა – თინათინი, ასული იმერეთის მეფის ბაგრატ IV-ისა (1660-1661, 1663-1668, 1669-1678, 1679-1681 წწ.) და მისი თანამეცხედრის, ქართლის მეფის ვახტანგ V შაჰ ნავაზის (1658-1675 წწ.) ძმისწულის, დედოფალ თამარისა (გარდ. 1683 წ.):

„ხოლო გიორგი ლიპარტიანმან იხილა, რამეთუ მოსწყდნენ ძლიერნი იმერეთისანი როკითის ომსა შინა (იგულისხმებიან ალექსანდრე IV წინააღმდეგ გამოსული იმერელი, რაჭველი და ლეჩხუმელი ფეოდალები – თ. ჯ.), იწყო ლევან დადიანის გამო დალატით სრვა და კლვა წარჩინებულთა ოდიშისათა, ყიდვა უწყალოდ ტყუეთა მაჰმადიანთა ზედა და ეპყრა სალიპარტიანო, და ნებითა მისითავე იყო ლევან დადიანად. ამან ლევან მოიყვანა ნებითა ლიპარტიანისათა ცოლად დაჲ ალექსანდრე მეფისა თინათინ, ნაშობი თამარ დედოფლისაგან, რათა მოიმტკიცოს ოდიში ძალითა ალექსანდრესითა. ხოლო ლიპარტიანმან ამისთვის, რათა არღარა მოინებოს ალექსანდრემ ანუ გურიელმან თავისად ოდიში, არამედ სახელით ოდენ იყო დადიანი ლევან, გარნა მოქმედი ყოველისავე იყო ლიპარტიანი“ (ბატონიშვილი ვახუშტი 1973: 849-850; ბერაძე 1999ბ: 218-220; ხორავა 2001: 16).

როგორც ვახუშტი ბაგრატიონის „აღწერა სამეფოსა საქართველოსას“ სხვა ცნობიდან ირკვევა, ლევან IV დადიანისა და დედოფალ თინათინის მმართველობა დიდხანს არ გაგრძელდებულა. დაახლოებით 1695/1696 წლებში ოდიშის სამთავროს ფაქტობრივმა გამგებელმა გიორგი ლიპარტიანმა აღარ ისურვა ლევან IV-ის დადიანობა და იგი ოდიშიდან გააძევა. განდევნილმა ლევან IV-მ ჯერ ქართლის სამეფოს შეაფარა თავი, შემდეგ კი სტამბულში ჩავიდა და

ვახუშტი 1973: 837; კლდიაშვილი ... 1993: 9, 312; ჯამბურია 1973: 351). ამრიგად, თუ ჩვენი ზემოთ წარმოდგენილი მსჯელობა სწორია, მაშინ ირკვევა, რომ ქაშუშის ეკლესიის ვერცხლის სურის მეორე, 1667 წლამდე შესრულებულ წარწერაში მოხსენიებულია არა ბაგრატ IV-ის ასული, არამედ მისი და, ალექსანდრე III-ის ასული – ბატონიშვილი თინათინი.

ოსმალეთის სულთანს ოდიშის ტახტზე დაბრუნება სთხოვა, თუმცა მისმა დიპლომატიურმა მცდელობებმა შედეგი არ გამოიღო და 1696 წლის ახლოსანებში სტამბულშივე აღესრულა. ლევან IV-ის გარდაცვალებით დასრულდა დადიანების ძველი დინასტიის მრავალსაუკუნოვანი ისტორია და ოდიშის მთავრობა ჩიქვანთა ახლადაღზეშვნილი გვარის წარმომადგენელს – გიორგი ლიპარტიანს, იგივე გიორგი IV დადიანს (1701-1709, 1710-1714 წწ.) ჩაუვარდა ხელთ. სამწუხაროდ, ვახუშტი ბაგრატიონი არაფერს გვამცნობს იმის შესახებ, თუ რა როლს თამაშობდა ამ პროცესებში დადიანების ძველი დინასტიის ბოლო დედოფალი – თინათინ ბაგრატიონი:

„არამედ განძლიერდა ლიპარტიანი გიორგი კლვითა და ტყვსა ყიდვითა. არღარა ინება ლევან დადიანი, განადო იგი და წარვიდა ქართლს არხილ მეფისა თანა (იგულისხმება იმხანად ქართლში მყოფი იმერეთის მეფე არხილ II (1661-1663, 1678-1679, 1690-1691, 1695-1696, 1698 წწ.) – თ. ჯ.). შემდგომად წარვიდა სტამბოლს და მოკუდა მუნ, და დაიპყრა ოდიში ლიპარტიანზნ...“ (ბატონიშვილი ვახუშტი 1973: 856-857; ბერაძე 1999ბ: 220-221; ბერაძე 2000: 31-33).

ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობას ლევან IV დადიანისა და ბატონიშვილი თინათინის ქორწინების შესახებ, პრაქტიკულად, უცვლელი სახით იმეორებს XVIII-XIX საუკუნეების ქართველი ისტორიკოსი ნიკო დადიანი თავის ცნობილ თხზულებაში – „ქართველთ ცხოვრება“ (1823 წ-ის ახლოსან).

ნიკო დადიანის თქმით, 1684 წელს გამართული როკითის ომიდან გარკვეული პერიოდის შემდეგ *„ლეონ დადიანმა მიიყვანა მეუღლედ დაჲ აღექსანდრე მეფისა თინათინ ნებითა გიორგი ლიპარტიანისათა, ვინათგან იგი თაობდა ოდიშ-ლექსუმსა ზედა და მისითა ნებითა იყო ლეონ დადიანად, სახელით ოდენ, ხოლო საქმით ყოველივე იყო გიორგი ლიპარტიანისა“* (ნიკო დადიანი 1962: 166).

ნინო ბატონიშვილის ბიოგრაფიის შემდგომი პერიოდის შესახებ ვრცლად არის მოთხრობილი ცნობილი ქართველი მწიგნობრის გაბრიელ გელოვანის მიერ 1737 წელს რუსულიდან ნათარგმნი „გეოგრაფიისათვის“ დართული ვრცელი ანდერძის ტექსტში. ანდერძის პირველ ნაწილში გაბრიელ გელოვანი დაწვრილებით გადმოგვცემს ქართლის მეფის ვახტანგ VI-ისა (1716-1724 წწ.) და მისი მრავალრიცხოვანი ამაღლის რუსეთში წასვლის პერიპეტიებს (ციტატი მოგვაქვს „გეოგრაფიის“ ერთ-ერთი, 1793 წლის ნუსხიდან (S-1743)):

1724 წლის ივლისში ვახტანგ VI-მ *„მსწრაფლ დაუტევა ტახტი თვისი; აღდგა და წარმოემართა – მეფეთა მიერ რაოდენიმე ურიცხველნი სამღვდელონი*

და საერონი ქართველნი, იმერელნი და კახნი ეპისკოპოსნი, მღვდელნი, თავადნი, აზნაურნი, მონანი და შიმუნვარნი, დედა-წულითურთ მათით. და მოიწია ქვეყანასა რაჭისასა, და აქა უბრძანა მეფემან ერისთავს შოშიტას რათა მთავართა ოვსთასა წარმოუღოს მზევალნი. ესე ამბავი ესმა რა ასულსა მეფისა ბაგრატისასა ბატონისშვილსა ნინოს, იმერეთს, მონასტერსა გელათისასა და მუნითგან წარმოვიდა მსწრაფლ ფარულად. და ესე მოეხსენა მეფესა, ძმისწულსა მისსა, ალექსანდრეს იმერეთისასა (იგულისხმება იმერეთის მეფე ალექსანდრე V – თ. ჯ.) და მოსწია რომელიმე თავადი ჩხვიძე, რ(ამეთუ) არა ენებათ განტევება მისი ესეოდენ შორებით. რ(ამეთუ) იხილა მეფეთა ასულმან კაცი ესე მოვლინებული, ფრიად შეწუხნა და ღონისძიება ვერა რა ჰპოვა. მაშინ იგულისხმა ბატონისშვილმან ნინო და მოვლინებულსა მას თავადსა რომელიმე საბოძვარი უბოძა და ძმისწულსა თვისსა ალექსანდრეს არწმუნა ესრეთ, რ(ამეთუ) რომელიმე დაბეჭდილი მაფრაშები დაუგდო, რ(ამეთუ) „ყოველივე ჩემი საუნჯე ამას შიგან შთამოდებულ არს. მივიდე რა რაჭასაო და გამოვეთხოვო ძმასა ჩემსაო, მეფისა ქართლ[ლ]ისასაო და კვალად მოვიდეო“. და მათ ესე ვერ გულისხმა-ჰყვეს, რ(ამეთუ) მაფრაშაშიგან იყო ბამბა და მით გატენილ. და ესრეთისა ხელოვნებითა იხსნა თავი თვისი და აწ (?) მობძანდა და მეცა მაშინ თანა წარმიყვანა, რომელი ვიყავ მიბარებულ მიზეზისათვის სწავლისათვის ოდიშთა მფლობელის ბატონის, დიდის თავადის დადიანის ბეჟანის (იგულისხმება ოდიშის მთავარი ბეჟან დადიანი (1714-1728 წწ.) – თ. ჯ.) მეუღლის თამარისაგან, რომელი გვიხმდა ჩვენთვის მამიდად. მაშინ მობრძანდა ბატონისშვილი ნინო მეფესთანა რაჭას და ევედრა წარმოევანასა რუსეთს. მაშინ აღდგა მეფე და განვლო მდინარე რიონისა და შეუდგა მთასა მაღალსა კაკასისასა...“ (ქარაგმის გახსნა ჩვენია – თ. ჯ.) (ენუქიძე ... 1963: 175-176; პაიჭაძე 1973: 421. შდრ.: ოდიშელი 1968: 125).

თინათინ-ყოფილი ნინოს რუსეთში გამგზავრების შესახებ არანაკლებ საინტერესო ცნობას გვაწვდის 1724 წლით დათარიღებული დოკუმენტი – ე. წ. „ვახტანგ VI-ის ამაღლის 1724 წლის ნუსხა“. ამ ორენოვან, ქართულ და რუსულ ენებზე შედგენილ დოკუმენტში წარმოდგენილია ვახტანგ VI-სთან ერთად რუსეთში ჩასული პირების ნუსხა, რომელსაც, რიგ შემთხვევებში, დართული აქვს სხვადასხვა სახის ცნობები ნუსხაში შეტანილი პირების შესახებ. დოკუმენტში ნინო ბატონისშვილი მოხსენიებულია, როგორც ვახტანგ VI-ის თანამეცხედრის – დედოფალ რუსუდანის (გარდ. 1741 წ.) თანმხლები პირი, რომელსაც, თავის მხრივ, საკუთარი ამაღა ახლდა:

„ქ. ნუსხა ა (1), საქართველოს მეფის ვახტანგ ლევანის შვილისა და ვინც მეფეს დიდნი თუ მცირენი, დარბაისელნი და მსახურნი ახლავან: ...

ბატონს დედოფალს (იგულისხმება დედოფალი რუსუდანი – თ. ჯ.) ახლავს / შივნით იმერელ მეფის / ქალი, დადიანის ცოლყოფილი, მონაზონი ნინო – ა (1). /

ამას (იგულისხმება ნინო ბატონიშვილი – თ. ჯ.) ახლავს: მონაზონი – ა (1), / მხლებელი – ბ (3), / წინამძღვარი, აზნეურ შვილი / იაკობ – ა (1). /

ამათი (იგულისხმება ბატონიშვილი ნინოს ამაღა – თ. ჯ.) მოსამსახურე – 0ლ (14).

При царицеж (იგულისხმება დედოფალი რუსუდანი – თ. ჯ.): имеретинского царя дщерь, бывшею Дадиана супруга, монахиня Нина - 1. /

Да приней (იგულისხმება ბატონიშვილი ნინო – თ. ჯ.): монахиня Макрина - 1, / служительниц женска полу - 3, / да игумен Ияков - 1, / мужеска полу служителей - 14“ (პუნქტუაცია ჩვენია – თ. ჯ.) (პაიჭაძე 1960: 206).

ნინო ბატონიშვილის რუსეთში ყოფნის შესახებ ცნობები დაცულია 1721 წელს მოსკოვში გადაწერილი ქართული ხელნაწერის – „რუსეთის ხელმწიფის ალექსი მიხეილის ძის კანონმდებლობის“ (S-3614) გვიანდელი, დაახლოებით 1742 წლით დათარიღებული ორი კოლოფონის ტექსტში. კოლოფონების ავტორი, ხელნაწერის შემქმნი ვინმე უცნობი პირი გვაუწყებს:

1. „ბატონის შვილი თინათინ მონოზვან<ლ>{ი} ჩემთან ბძანდებოდ<ე>{ა}“ (ტექსტის გამართვა ჩვენია – თ. ჯ.) (ბრეგაძე ... 1969: 71).

2. „ქ(რისტეს) აქ(ეთ) ჩღმა (1741 წ.), თვესა ნოემბერს 0 (9) ამ წიგნში ლევს (იგულისხმება ხელნაწერის გადამწერი, ვინმე იოსებ-ყოფილი ლევ პეტროვიჩი – თ. ჯ.) მივეც რუბლი ღ (4).

ქ. ბ (3) კიდემ ნოემბერს 0ლ (14) მივართვი თავისის კაცის ჯვლით.

ქ. ნოემბერს 0ლ (18) ეფთვიმეს ჯვლით ბ (3) რუბლი ლევს.

ქ. დეკემბერსა ა (1) ორი რუბლი ლევს მივართვი ეფთვიმეს ჯვლით წელსა (?) პსქის (?) მონასტერში.

ქ. დეკემბერსა 0ბ (12) ზ (8) რუბლი ლევს დემეტრეს ჯვლით მივართვი. ბ (2) თუმანი გათავდა.

ქ. ღ (4) რუბლი ჩემის ჯვლით მივართვი იანვარს ბ (3) ამ ნიშნით, ოდეს ბატონის შვილი თინათინ მონოზვანი ჩემთან ბძანდებოდა.

ქ. იანგარს ია (12) *აღსაზას კვლით მივართვი ლევს რუბლი 3* (6)¹²³. (ტექსტის გამართვა და ქარაგმის გახსნა ჩვენია – თ. ჯ.) (ბრეგაძე ... 1969: 71)¹²³.

ამრიგად, გელათის გულანის (ქუთ.16) კინკლოსის, „სრული ქორონიკონის“ (S-252გ), გაბრიელ გელოვანის მიერ ნათარგმნი „გეოგრაფიისა“ (S-1743) და „რუსეთის ხელმწიფის ალექსი მიხეილის ძის კანონმდებლობის“ (S-3614) კოლოფონებზე დაყრდნობით, აგრეთვე, „ვახტანგ VI-ის ამაღლის 1724 წლის ნუსხის“, ვახუშტი ბაგრატიონის „აღწერა სამეფოსა საქართველოსას“ და ნიკო დადიანის „ქართველთ ცხოვრების“ ცნობების გათვალისწინებით, გარეჯული კრებულისა (Ven.4) და წმ. გიორგი მთაწმიდელის „ცხოვრების“ (S-353) მინაწერებში მოხსენიებული იმერელი ბატონიშვილის თინათინ-ყოფილი ნინოს ბიოგრაფია შემდეგი სახით შეგვიძლია აღვადგინოთ:

თინათინი დაიბადა 1678 წელს, იმერეთის მეფის ბაგრატ IV ბაგრატიონისა (1660-1661, 1663-1668, 1669-1678, 1679-1681 წწ.) და მისი თანამეცხედრის, ქართლის მეფის ვახტანგ V შაჰ ნავაზის (1658-1675 წწ.) ძმისწულის, დედოფალ თამარ ბაგრატიონის ოჯახში (გარდ. 1683 წ.). 1684-1695/1696 წლებს შორის პერიოდში, ბაგრატ IV-ის უკანონო ვაჟის – იმერეთის მეფის ალექსანდრე IV-ის (1683-1690, 1691-1695 წწ.) მმართველობის უამს, თინათინი ცოლად შეირთო ოდიშის მთავარმა, დადიანების ძველი დინასტიის ბოლო წარმომადგენელმა ლევან IV დადიანმა (1682-1695/1696 წწ.). თინათინის ოდიშში დედოფლობა დიდხანს არ გაგრძელებულა. 1695/1696 წლებში ლევან IV-მ მთავრის ტახტი დაკარგა და ოდიშიდან გაძევებული, 1696 წლის ახლოსანებში სტამბულში, დევნილობაში გარდაიცვალა. 1704 წლის 2 აპრილს, კვირა დღეს, 26 წლის დაქვრივებული თინათინი მონაზვნად აღიკვეცა და სახელად ნინო ეწოდა. როგორც ჩანს, შემონაზვნებული ბატონიშვილი თავისი დროის ერთ-ერთ ყველაზე უფრო განათლებულ ადამიანად ითვლებოდა, რის გამოც ოდიშის მთავრის ბექან დადიანის (1714-1728 წწ.) მეუღლეს თამარ გელოვანს, მისთვის აღსაზრდელად საკუთარი ძმისწული, შემდგომში ცნობილი მწიგნობარი გაბრიელ გელოვანი მიუბარებია. 1724 წლის ივლისში, როცა ქართლის მეფე ვახტანგ VI (1716-1724 წწ.) თავისი

¹²³ ნინო ბატონიშვილის რუსეთში მოღვაწეობასთან დაკავშირებით, საკმაოდ საინტერესო მოსაზრებას გამოთქვამს ისტორიკოსი ფრიდონ სიხარულიძე. მისი თქმით, „მოსკოვს ნაყოფიერად მოღვაწეობდნენ ქართველი მონაზვნები: ერეკლე I-ის ასული ელისაბედი, იმერეთის მეფის ასული ნინო და სხვ.“ (სიხარულიძე 1990: 18). სამწუხაროდ, მკვლევარი მარტოოდენ ამ ზოგადი ფრაზით შემოიფარგლება და არ აკონკრეტებს თუ სახელდობრ რა „ნაყოფიერ მოღვაწეობას“ ეწეოდა ნინო ბატონიშვილი მოსკოვში ყოფნის უამს. აღნიშნულიდან გამომდინარე, ჩვენ ჯერჯერობით ვერც უარყოფთ და ვერც გავიზიარებთ ფრიდონ სიხარულიძის მოსაზრებას.

მრავალრიცხოვანი ამალით რუსეთისაკენ დაიძრა და გზად რაჭაში დაბანაკდა, ნინო ბაგრატიონი გელათის მონასტერში იმყოფებოდა. შემონახვებულმა ბატონიშვილმა ვახტანგ VI-ის ამბის გაგებისთანავე მალულად დატოვა გელათი და თავის მოწაფესთან, გაბრიელ გელოვანთან ერთად რაჭაში გაემგზავრა. იმერეთის მეფემ, ნინო ბაგრატიონის ნახევარძმის შვილიშვილმა, ალექსანდრე V-მ (1720-1741, 1741-1746, 1749-1752 წწ.) შემონახვებულ ბატონიშვილს ვინმე თავადი ჩხეიძე დაადევნა და მისი უკან დაბრუნება დაავალა. ნინო ბაგრატიონმა ხერხს მიმართა. თავადი ჩხეიძე დაასაჩუქრა, ალექსანდრე V-ს კი უკან დაბრუნება აღუთქვა და ვახტანგ VI-სთან გამოთხოვების ნებართვა სთხოვა. გარდა ამისა, მიცემული პირობის გაუტყუელობის ნიშნად თავად ჩხეიძეს (?) ბამბით გატენილი მაფრაშები ანუ ტყავისაგან შეკერილი ტომრები დაუტოვა და დაარწმუნა, „ყოველივე ჩემი საუნჯე ამას შიგან შთამოდებულ არსო“. მეფე და თავადი მოტყუვდნენ და შემონახვებულ ბატონიშვილი რაჭაში გაუშვეს. მათგან თავდაღწეული ნინო ბაგრატიონი ვახტანგ VI-სთან მივიდა და რუსეთში წაყვანა სთხოვა. ქართლის მეფემ შეიწყნარა მისი სათხოვარი და 45 წლის ასაკში მყოფი შემონახვებულ ბატონიშვილი გაბრიელ გელოვანთან და სხვა მრავალრიცხოვან ქართველობასთან ერთად, რუსეთს გაემგზავრა. რუსეთში ჩასული თინათინ-ყოფილი ნინო ვახტანგ VI-ს თანამეცხედრის – დედოფალ რუსუდანის (გარდ. 1741 წ.) თანმხლებ პირად ითვლებოდა და საკმაოდ მრავალრიცხოვანი პირადი ამაღა ჰყავდა: ვინმე მონაზონი მაკრინე, სამი მხლებელი ქალი, უცნობი მონასტრის წინამძღვარი – წარმომავლობით აზნაური იაკობი და თოთხმეტი მოსამსახურე მამაკაცი, სულ – ცხრამეტი ადამიანი. 1742 წლის 3 იანვრისათვის 64 წლის ნინო ბაგრატიონი კვლავინდებურად რუსეთში, სავარუდოდ, ქალაქ მოსკოვის მიდამოებში ცხოვრობდა და ვინმე უცნობ ქართველ ბიბლიოფილთან სტუმრად იმყოფებოდა (შდრ.: *მოგზაურობა ...* 1855: 233, ტაბ. III, №1; ბაქრაძე 1864: 102-104; თაყაიშვილი 1937: 258-259; ჯოჯუა 2002გ: 114)¹²⁴.

¹²⁴ თინათინ-ყოფილი ნინოს ბიოგრაფია საკმაოდ განსხვავებული სახით არის წარმოდგენილი 1996 წელს მოსკოვში დაბეჭდილი საცნობარო-საენციკლოპედიო ხასიათის რუსულენოვანი გამოცემის – „Дворянские роды Российской Империи“ III ტომში. აქ ნინო ბატონიშვილის ცხოვრება-მოღვაწეობის ძირითადი ეტაპები განხილულია იმერელი ბაგრატიონებისადმი მიძღვნილ სტატიაში. თავად სტატია მომზადებულია რუსი მკვლევრის – სტანისლავ დუშინის მიერ, ქართველი სიძველეთმცოდნეების – იოსებ ბიჭიკაშვილისა და იური ჩიქოვანის, აგრეთვე, პეტრე გრუბელსკის მიერ მიწოდებულ მასალებზე დაყრდნობით. სტატიაში ვკითხულობთ: „Тинатин (1678-1760), внебрачная дочь Баграта IV, жена кн. Георгия Гуриели, во втором браке (с 1689 г.) за Леваном IV Дадияни (?-1694), правителем Мегрелии (1681-1691)“ (დუშინი ... 1996: 88). როგორც ვხედავთ, სტატია გვაწვდის ოთხ კონკრეტულ ცნობას თინათინ-ყოფილი ნინოს ბიოგრაფიის შესახებ: 1. თინათინი დაიბადა 1678 წელს და გარდაიცვალა 1760 წელს; 2. თინათინი იყო იმერეთის

შემონაზნებული ბატონიშვილის ძირითადი ბიოგრაფიული დეტალების რეზიუმირების შემდეგ საგანგებოდ უნდა შევეხეთ ქართულ ისტორიოგრაფიაში დამკვიდრებულ მოსაზრებას, რომლის თანახმადაც ნინო ბაგრატიონის თანამეცხედრეს ლევან IV დადიანს ორი შვილი ჰყავდა: ვაჟი – რუსეთში მოღვაწე ცნობილი სამხედრო მოხელე, არტილერიის გენერალ-მაიორი, დადიანების სათავადო სახლის რუსეთის შტოს ფუძემდებელი – გიორგი დადიანი (გარდ. 1765 წ.) (ბაქრაძე 1864: 104; ტატიშვილი 1959: 220-221, 238; სიხარულიძე 1981: 99; ტულუში 1991: 138-139; სიხარულიძე 1991: 59, 77, 228-229; დუმინი ... 1998: 49; ბერაძე 2000: 32; ხორავა 2001: 17; მეტრეველი ... 2007: 60) და ქალი – დადიანების ახალი დინასტიის ერთ-ერთი პირველი წარმომადგენლის, ოდიშის მთავრის კაცია I დადიანის (1709-1710 წწ.) თანამეცხედრე – მარიამი (ტულუში 1991: 138; ბერაძე 2000: 33; ხორავა 2001: 17, 27, 32).

დავიწყოთ გიორგი დადიანით, რომლის ბიოგრაფიის შესახებაც ძვირფას ცნობებს გვაწვდის მისსავე საფლავის ქვაზე თერთმეტ (?) სტრიქონად შესრულებული რუსულენოვანი ეპიტაფიის ტექსტი. წარწერა, რომელიც ჩადგმულია მოსკოვის დონის მონასტრის მირქმის ეკლესიის საკურთხევლის სალაროს (?) კედელში, გვაუწყებს:

მეფის ბაგრატ IV-ის უკანონო შვილი; 3. თინათინის პირველი მეუღლე იყო გიორგი გურიელი; 4. თინათინის მეორე მეუღლე იყო ლევან IV დადიანი. სტანისლავ დუმინის მიერ მოწოდებული ცნობებიდან, საისტორიო წყაროები მთლიანად ადასტურებენ ბოლო ცნობის მართებულობას. ვახუშტი ბაგრატიონის „ცხოვრება სამეფოსა საქართველოსას“ (ბატონიშვილი ვახუშტი 1973: 849) და „ვახტანგ VI-ის ამალის 1724 წლის ნუსხის“ (პაიჭაძე 1960: 206) მითითებით, ნინო ბატონიშვილის მეუღლე მართლაც ლევან IV დადიანი იყო. კარდინალურად განსხვავებული სურათი გვაქვს თინათინ-ყოფილი ნინოსა და გურიის მთავრის გიორგი III გურიელის (1664-1684 წწ.) თანამეცხედრობასთან დაკავშირებით. დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ რუსი მკვლევრის მიერ დასახელებული ფაქტი არც ერთი წერილობითი წყაროთი არ დასტურდება. ყოველგვარ საფუძველსაა მოკლებული სტანისლავ დუმინის ის ცნობაც, თითქოს ნინო ბატონიშვილი იმერეთის მეფის ბაგრატ IV-ის უკანონო შვილი იყო. პირიქით, ვახუშტი ბაგრატიონი თავის „ცხოვრება სამეფოსა საქართველოსაში“ ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ თინათინ-ყოფილი ნინო სწორედ რომ ბაგრატ IV-ის კანონიერი მეუღლის – დედოფალ თამარ ბაგრატიონის მიერ იყო შობილი (ბატონიშვილი ვახუშტი 1973: 849). დასასრულ, აუცილებლად უნდა შევეხეთ რუსი მკვლევრის ცნობას ნინო ბატონიშვილის დაბადებისა და გარდაცვალების თარიღების შესახებაც. ის, რომ თინათინ-ყოფილი ნინო ნამდვილად 1678 წელს არის დაბადებული, არანაირ ეჭვს არ იწვევს. ეს ფაქტი პირდაპირ არის მითითებული გელათის გულანის კინკლოსისა (ქორდანია 1967: 608) და „სრული ქორონიკონის“ (160, 259). მინაწერებში. რაც შეეხება ნინო ბატონიშვილის გარდაცვალების თარიღს – 1760 წელს, ჩვენთვის აბსოლუტურად გაუგებარია, რომელ საისტორიო წყაროებზე დაყრდნობით არის მიღებული ასეთი კონკრეტული ქრონოლოგიური მონაცემი. სამწუხაროდ, სტანისლავ დუმინის სტატიის ნინო ბატონიშვილისადმი მიძღვნილ ნაკვეთს არ ახლავს ბიბლიოგრაფია, რის გამოც აღნიშნული ცნობის მართებულობის შემოწმებას ვერასვლით ვერ ვახერხებთ. შესაბამისად კი, ჩვენი კვლევის ამ ეტაპზე, არც ვიზიარებთ და არც უარყოფთ რუსი მკვლევრის მიერ შემოთავაზებულ თარიღს.

„1765 / году, июня 12 / дня, в 2 часу пополуночи, на память / преподобных отцов наших Онуфрия великого, Петра Афонского, преставлся раб / божий генерал маеор, князь Георгий / Леонтьев сын Дадианъ, который / родился от Рождества Христова в 1683, / а представися в 1765 года и пожив / всех лет 82 года ... тело его под сим / ... блаженство“ (პუნქტუაცია ჩვენია – თ. ჯ.) (ტატიშვილი 1959: 254, სურ. 15).

როგორც ვხედავთ, ეპიტაფიის ტექსტში საზგასმით არის ნათქვამი, რომ გიორგი დადიანის მამას სახელად ლეონტი ანუ ლევანი ერქვა. თუ აქვე გავითვალისწინებთ იმ გარემოებას, რომ გიორგი დადიანის დაბადების დროისათვის ანუ 1683 წელს დადიანობას ნამდვილად ლევან IV ფლობდა, მაშინ დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ რუსეთში მოღვაწე გენერალ-მაიორი გიორგი დადიანი ოდიშის მთავართა ძველი დინასტიის უკანასკნელი წარმომადგენლის ლევან IV დადიანის ვაჟი იყო.

მიღებული დასკვნის შემდეგ ჩვენს ყურადღებას ახლა უკვე სხვა საინტერესო გარემოება იპყრობს – ზემოთ მოტანილი ეპიტაფიის ცნობით, გიორგი დადიანი დაიბადა 1683 წელს ანუ იმ დროს, როცა ლევან IV დადიანის ერთადერთი კანონიერი თანამეცხედრე, 1678 წელს დაბადებული თინათინ ბაგრატიონი მხოლოდ და მხოლოდ ხუთი წლის იყო. ვფიქრობთ, აქედან ლოგიკურად გამომდინარეობს კიდევ ერთი დასკვნა, რომ გიორგი დადიანი ლევან IV უკანონო ვაჟი იყო და ჩვენთვის საინტერესო თინათინ-ყოფილი ნინო ბაგრატიონიც მას არა დედად, არამედ დედინაცვლად ერგებოდა.

ამ ბოლო დებულების მართებულობას მთლიანად ადასტურებს ოდიშში მყოფი რუსი სახელმწიფო მოხელის პეტრე ლიტვინოვის მიერ 1805 წლის 22 მარტს საქართველოს მთავარმართებლის, გენერალ პავლე ციციანოვისათვის (1802-1806 წწ.) გაგზავნილი მოხსენებითი ბარათი. მოხსენებაში პეტრე ლიტვინოვი იუწყება, რომ ოდიშში ყოფნის დროს, ქართველი ისტორიკოსის ნიკო დადიანის (გარდ. 1834 წ.) დახმარებით, თავი მოუყარა ცნობებს ოდიშის სამთავრო ტახტზე დადიანების ახალი დინასტიის დამკვიდრების შესახებ და იქვე დასძენს, რომ ძველი დადიანების უკანასკნელი წარმომადგენლის ვაჟი, რომელიც შემდგომში რუსეთში გადასახლდა, უკანონოდ იყო შობილი:

„Мужское колено дадиановъ, владевшихъ Одиши и бывшихъ подъ покровительствомъ царя Имеретинскаго, пресеклось; осталас одна дочь и сынъ незаконнорожденный, котораго народъ не призналъ за своего повелителя. Сие междуначалие подало поводъ Лечгумскому владельцу Чиковани, бывшему первымъ сардаломъ царя Имеретинскаго,

завладеть Одиши, - что онъ счастливо исполнилъ, и дабы подкрепить право завоеванія, женилъ сына своего на оставшейся дочери первых дадіановъ, выгнавъ незаконнорожденнаго брата ея, который проехалъ въ Россію. Съ сего времени Леван Чиковани принялъ на себя титулъ дадіановъ и отказался отъ повиновенія царю. Къ Лечгуму, яко собственности своей, присоединилъ Одиши, и настоящій дадіанъ есть шестой отъ него произшедшій“ (ბერუე 1868: 504).

მიუხედავად იმისა, რომ პეტრე ლიტვინოვს ერთმანეთში არეული აქვს ლევან I დადიანის (1533-1572 წწ.) მმართველობის უამს ოდიშის სამთავროს დამოუკიდებელ პოლიტიკურ ერთეულად ჩამოყალიბებისა (XVI ს-ის 50-იანი წწ.) და დადიანების ძველი დინასტიის ახალი დადიანებით – ჩიქვანებით ჩანაცვლების (XVIII ს-ის დასაწ.) ამბები, მის მიერ მოწოდებულ ინფორმაციას მაინც დიდი მნიშვნელობა აქვს ჩვენთვის. მართლაც, ამ ცნობებიდან ნათლად ჩანს, რომ რუსეთში დამკვიდრებული გიორგი დადიანი ოდიშის მთავართა ძველი დინასტიის ბოლო წარმომადგენლის ლევან IV-ის უკანონო ვაჟი იყო.

სხვათა შორის, პეტრე ლიტვინოვის ცნობას ზუსტად ჩვენთვის საინტერესო კუთხით ჯერ კიდევ 1991 წელს მიაქცია ყურადღება ისტორიკოსმა აბესალომ ტულუშმა, რომელმაც, სხვა ქართველი მკვლევრებისაგან განსხვავებით, საგსებით სწორად ივარაუდა, რომ გიორგი დადიანი ლევან IV-ის უკანონო ვაჟი იყო (ტულუში 1991: 138-139. შდრ.: ტატიშვილი 1959: 220-221, 238; სიხარულიძე 1981: 99; სიხარულიძე 1991: 59, 77, 228-229; გუჩუა 1985: 49; ბერძენიშვილი 1964: 32; ბერძენიშვილი 1971ბ: 17).

გიორგი დადიანისაგან აბსოლუტურად განსხვავებულ სურათს ვაწყდებით ლევან IV-ის მეორე შვილთან – მარიამთან დაკავშირებით. ამ უკანასკნელის შესახებ უაღრესად მწირი საისტორიო ცნობები მოგვეპოვება. აქ, პირველ ყოვლისა, მხედველობაში გვაქვს XVI (?) საუკუნით დათარიღებული და დღეისათვის დაკარგული ხელნაწერის – ცაიშის გულანის აშიებზე შესრულებული ორი მინაწერი, რომელთაგან პირველი კოლოფონის ტექსტი გამოქვეყნებულია თედო ჟორდანიას მიერ, 1897 წელს, ხოლო მეორე – ექვთიმე თაყაიშვილის მიერ, ოდნავ უფრო მოგვიანებით, 1914 წელს. მოგვაქვს ორივე მინაწერის ტექსტი:

„... ვიძიე ... გულანი, დამპალი, დიდისა ლევან დადიანისა უკანით უკმარ და გაუკეთებელი. კელეყაე მე, ცაიშელ მიტროპოლიტმან მაქსიმე ციხისთავმან ... სრულნი და უნაკლულონი ... მრავლთა წიგნთაგან გავაკეთებინე დედოფლის მარიამის ბრძანებითა ... და დადიანის კაციასითა გაკეთდა წ(მიდ)ა ესე გულანი“

(ქარაგმის გახსნა, ტექსტის გამართვა და პუნქტუაცია ჩვენია – თ. ჯ.) (ქორდანია 1897: 356. შდრ.: თაყაიშვილი 1914: 192).

„ღაიწურა და გაკეთდა წმიდა ესე, შეწევნითა ღ(მრთ)ის(ა)თა, სულთა განმანათლებელი გულანი ცაიშის ღ(მრთ)ისმშობლისა, პატრონობასა შინა დადიანის კაცისა<ი>ჩათა და თანამეცხედრისა მათისა, პირმშოდსა, პირმეტყველისა, ღ(მრთ)ისმოყვარისა და ქრისტეს მორწმუნისა, ქალწულთა მსგავსებულაიქსა და ყ(ოველ)თა თ(ან)ა დედათა შეერთებულისა და ჩაქსულისა და ვითისა, ორღანოიქსა ტკბილიქსა, ებანიქსა სულიერიქსა და ქნარიქსა და ღ(მრთ)ისა მორჩად აღმოცენებულაიქსა და ყოველისა საღმ(რ)ტო-საკაცობოდის სრულიად და უნაკლულად აღზრდილიქსა, დიდთა დიდისა, ზემო აღმატებულისა, ელიასებრ სამ ცამდე აღწევნულისა, ოდიშთა, სუანთა და აფხაზეთთა მფლობელისა, ბატონის დადიანის ძედ მოსათველელისა და ახლად ოდიშის დადიანის ძედ განმაახლებელისა, დადიანის ასულის, ბატონის დედოფლის მარიამისჩათა, ჯრომლისა ბრძანებითა გაკეთდა წ(მიდა)ე ესე გულანი მათდა საღლეგრძელოდ და წაჩრქსამართებელად და განსადღიერებელად და ძეთა მათთა და ასულთა მათთა<ე> აღსაზრდელად. ღ(მერთმა)ნ დაუმტკიცოს პატრონობად მათი სივრძესა<ე> შ(ინ)ა დღეთასა და მრავალმცა არიან ჟამნი და წელნი ცხორებისა მათისანი, ა(მენ)“ (ქარაგმის გახსნა, ტექსტის გამართვა და პუნქტუაცია ჩვენია – თ. ჯ.) (თაყაიშვილი 1914: 190-191).

ცაიშის გულანის მინაწერებში მოხსენიებული კაცია დადიანისა და მისი თანამეცხედრის – მარიამის ვინაობით იმთავითვე დაინტერესდა ექვთიმე თაყაიშვილი, რომელმაც არსებითად სწორად მოახდინა მათი იდენტიფიცირება. მკვლევრის თქმით, მეორე მინაწერის ტექსტში „მოხსენიებული დადიანი კაცია არის კაცია ჩიქოანი, რომელიც გახდა წინაპარი ბოლონდელი დადიანებისა მე XVII საუკუნის მეორე ნახევრიდან. ამის უკანასკნელი მეუღლე ცნობილი არ არის, ხოლო ამ მინაწერის მიხედვით უნდა იყოს დადიანის ასული მარიამი. ამით კაცის კიდევ მეტი უფლება მოუპოვებია დადიანად გამხდარიყო. ტყუილად არ ამბობს მინაწერი მარიამის შესახებ „ახლად ოდიშის ძედ განმაახლებელისა“ (თაყაიშვილი 1914: 191).

ექვთიმე თაყაიშვილის მოსაზრება კიდევ უფრო დააკონკრეტა აბესალომ ტულუშმა. ამ უკანასკნელმა, თავის მხრივ, ყურადღება საგანგებოდ გაამახვილა პეტრე ლიტვინოვის 1805 წლის 22 მარტის მოხსენებით ბარათზე, სადაც ხაზგასმით არის ნათქვამი, რომ ოდიშის სამთავრო ტახტზე პრეტენზიის მქონე

ჩიქვანმა საკუთარი ვაჟი დადიანების ძველი დინასტიის ბოლო წარმომადგენლის კანონიერ ასულზე დააქორწინა:

„Мужское колено дадиановъ, владевшихъ Одиши ... пресеклось; осталас одна дочь и сынъ незаконнорожденный, котораго народъ не призналъ за своего повелителя. Сіе междуначаліе подало поводъ Лечгумскому владельцу Чиковани, бывшему первымъ сардаломъ царя Имеретинскаго, завладеть Одиши, - что онъ счастливо исполнилъ, и дабы подкрепить право завоеванія, женилъ сына своего на оставшейся дочери первыхъ дадиановъ, выгнавъ незаконнорожденнаго брата ея, который проехалъ въ Россію“ (ბერუე 1868: 504).

გარდა ამისა, აბესალომ ტულუშმა ერთმანეთს დაუკავშირა ცაიშის გულანის მეორე მინაწერისა და პეტრე ლიტვინოვის მოხსენებითი ბარათის ცნობები, გაითვალისწინა XVII-XVIII საუკუნეების ოდიშის სამთავროში მიმდინარე შიდაპოლიტიკური პროცესები და სავსებით სამართლიანად დაასკვნა, რომ ლევან IV დადიანს ჰყავდა კანონიერი ასული – მარიამი, რომელიც ოდიშის სამთავრო ტახტზე პრეტენზიის მქონე გიორგი ლიპარტიანმა ცოლად შერთო თავის უფროს ვაჟს – კაციას, შემდგომში – ოდიშის მთავარ კაცია I დადიანს (ტულუში 1991: 138).

ჩვენ მთლიანად ვიზიარებთ ექვთიმე თაყაიშვილისა და აბესალომ ტულუშის მოსაზრებებს. მართლაც, ოდიშის მთავართა შორის დღეისათვის ცნობილია მხოლოდ ორი პირი, რომელიც ატარებდა კაციას სახელს (ბერაძე 2000; ხორავა 2001). ესენი არიან – კაცია I (1709-1710 წწ.) და კაცია II (1758-1788 წწ.). აქედან, ქართული ისტორიოგრაფიის მიერ დეტალურად არის დადგენილი კაცია II ბიოგრაფია (ხორავა 2001: 54-55). კერძოდ კი, ცნობილია, რომ მას ჰყავდა სამი მეუღლე – დარეჯან შერვაშიძე (1760-1765 წწ.), ელისაბედ ბაგრატიონი (1765-1788 წწ.) და ანა წულუკიძე (1770-იანი წწ. – 1788 წ.) (ხორავა 2001: 46-48). შესაბამისად, ცაიშის მინაწერებში მოხსენიებული კაცია დადიანი და მისი თანამეცხედრე მარიამი შეუძლებელია გავაიგივოთ კაცია II დადიანთან და მისი სამი მეუღლიდან რომელიმესთან. ვფიქრობთ, აღნიშნულიდან გამომდინარე, გაცილებით უფრო მეტი ალბათობით შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ ცაიშის გულანის კოლოფონებში მოხსენიებულია კაცია I დადიანი, რომლის შესახებაც, კაცია II-საგან განსხვავებით, ბევრად უფრო მწირი საისტორიო ცნობები მოგვეპოვება (ხორავა 2001: 32-33).

გარდა ზემოთქმულისა, ცაიშის გულანის მინაწერებში მოხსენიებული კაცია დადიანისა და კაცია I-ის იდენტიფიკაციის სასარგებლოდ ნათლად მეტყველებს სხვა საგულისხმო გარემოებაც. კერძოდ, ცაიშის გულანის კოლოფონების მიხედვით, კაცია დადიანის მეუღლე მარიამი თავადაც დადიანი იყო – „ასული დადიანისა“, ოღონდ, ცხადია, არა კაციას სისხლისმიერი ნათესავი, არამედ რომელიღაც სხვა დინასტიის ჩამომავალი. თანაც, ამასთან, არა ოდიშის მთავართა რომელიმე გვერდითი შტოს რიგითი წარმომადგენელი, არამედ ერთადერთი კანონიერი მემკვიდრე – „ქედ ჩასათვლელი“ იმ დადიანისა, რომელიც, თავის მხრივ, მთელი სადადიანოს – „ოდიშის, სვანეთისა და აფხაზეთის“ მფლობელი იყო. ანუ სხვაგვარად რომ ვთქვათ, მარიამი – დადიანების ერთი, სავარაუდოდ, ძველი დინასტიის მემკვიდრე და „განმაახლებელი“, იმავდროულად, იყო მეუღლე ოდიშის მთავრად აღზევებული კაციასი და დედა დადიანების მეორე, სავარაუდოდ, ახალი დინასტიისა. თუ ცაიშის გულანის მინაწერებში დაცული ცნობების ჩვენეული ინტერპრეტაცია სწორია, მაშინ ცალსახად შეიძლება ითქვას, რომ ამ კოლოფონებში მოხსენიებული კაცია დადიანი და მისი თანამეცხედრე მარიამი უშუალო მონაწილეობას იღებდნენ ოდიშის მთავართა ერთი დინასტიის მეორე დინასტიით ჩანაცვლების უმნიშვნელოვანეს ისტორიულ პროცესში, რასაც, თავის მხრივ, ადგილი ჰქონდა სწორედ XVIII საუკუნის დასაწყისში, კაცია I-ისა და მისი მამის – გიორგი ლიპარტიანის, იგივე გიორგი IV დადიანის მმართველობის ეამს და არა 1758-1788 წლებში, როცა ოდიშს კაცია II განაგებდა (ბერაძე 2000: 32-33; ხორავა 2001: 17-24, 27-29, 32-33, 45-48).

როგორც ვხედავთ, ექვთიმე თაყაიშვილისა და აბესალომ ტულუშის მიერ გამოთქმული მოსაზრებები სავსებით სწორია და ცაიშის გულანის მინაწერებში მართლაც მოხსენიებულნი არიან ოდიშის მთავარი კაცია I დადიანი და მისი თანამეცხედრე მარიამ დადიანი, პეტრე ლიტვინოვის მოხსენებითი ბარათის მიხედვით, კანონიერი ასული დადიანების ძველი დინასტიის ბოლო წარმომადგენლის ანუ ლევან IV დადიანისა¹²⁵.

¹²⁵ ცაიშის გულანის მინაწერებში მოხსენიებული კაცია დადიანის კაცია I-თან იდენტიფიცირების შემდეგ თავისუფლად ხერხდება თავად კოლოფონების დათარიღებაც. კერძოდ, მინაწერების ტექსტში კაცია I დადიანად არის მოხსენიებული, ეს უკანასკნელი კი ოდიშის მთავრის ტახტს მეტად ხანმოკლე პერიოდში – 1709-1710 წლებში ფლობდა (ხორავა 2001: 32-33). შესაბამისად, არ შეეცდებით თუკი დავასკვნით, რომ ცაიშის გულანის ჩვენს მიერ გამოყოფილი ორი კოლოფონი ამავე 1709-1710 წლებშია შესრულებული.

აღნიშნულ დასკვნას არსებითი მნიშვნელობა აქვს ჩვენი შემდგომი მსჯელობისათვის. მართლაც, მასზე დაყრდნობით, საბოლოოდ დგინდება, რომ ლევან IV დადიანს უკანონო ვაჟის – გიორგის გარდა, კანონიერი ასული – მარიამიც ჰყავდა. ხოლო ვინაიდან ქართული წერილობითი წყაროების თანახმად, ლევან IV დადიანს მხოლოდ ერთი კანონიერი მეუღლე – თინათინ ბაგრატიონი ჰყავდა (ბატონიშვილი ვახუშტი 1973: 849), მაშინ ცხადი ხდება ისიც, რომ მარიამი სწორედ ჩვენთვის საინტერესო თინათინ ბატონიშვილის ასული იყო.

ჩვენი დაკვირვებით, სწორედ ამგვარი დასკვნის სასარგებლოდ უნდა მეტყველებდეს ცაიშის გულანის მეორე მინაწერის ერთი ადგილი, სადაც მარიამი „დავითის ასულად“ და „ღმრთის მორჩად“ არის მოხსენიებული:

„დაიწერა და გაკეთდა წმიდა ესე ... გულანი ცაიშის ღ(მრთ)ისმშობლისა, პატრონობასა შინა დადიანის კაციას<ი>ჯათა და თანამეცხედრისა მათისა ... ჯახსულისა და დავითისა ... და ღ(მრთ)ისა მორჩად აღმოცენებულ{ი}სა .. ბატონის დედოფლის მარიამისჯათა“ (ქარაგმის გახსნა, ტექსტის გამართვა და პუნქტუაცია ჩვენია – თ. ჯ.) (თაყაიშვილი 1914: 190-191).

რას გულისხმობდა მინაწერის ავტორი, როცა მარიამს უწოდებდა „დავითის ასულსა“ და „ღმრთის მორჩად აღმოცენებულს“? ჩვენი აზრით, ამ ფრაზებით ხაზი ჰქონდა გასმული მარიამის წარმომავლობას, უფრო ზუსტად კი, იმ ფაქტს, რომ იგი, გარდა მამით დადიანობისა, დედის ანუ ჩვენთვის საინტერესო თინათინ ბატონიშვილის მხრივ, იყო ჩამომავალი ბაგრატიონთა იმერეთისა (თინათინის მამის ხაზი) და ქართლის (თინათინის დედის ხაზი) სამეფო სახლებისა, რომლებიც საკუთარ წარმომავლობას, ტრადიციულად, ბიბლიურ მეფე დავითს უკავშირებდნენ და თავს მაცხოვრის ნათესავებად მიიჩნევდნენ (ლორთქიფანიძე 1966).

ამრიგად, ვფიქრობთ, არ შეეცდებით, თუკი დავასკვნით, რომ თინათინ ბაგრატიონს ლევან IV დადიანთან ქორწინების შედეგად ჰყავდა ღვიძლი შვილი – მარიამი, რომელიც შემდგომში ცოლად გაჰყვა გადადიანებული ჩიქვანების ერთ-ერთ პირველ წარმომადგენელს – კაცია I-ს.

როდის უნდა მომხდარიყო კაცია I-ისა და მარიამის ქორწინება? აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით საკუთარ მოსაზრებას მხოლოდ ისტორიკოსი ბეჟან ხორავა გამოთქვამს, რომელიც ამ ფაქტს, რაიმე არგუმენტის გარეშე, 1680-იანი წლების მიწურულით ათარიღებს (ხორავა 2001: 17).

ჩვენ ვერ გავიზიარებთ ბეჟან ხორავას მიერ შემოთავაზებულ თარიღს. დავიწყოთ იმით, რომ მარიამი თინათინ ბაგრატიონის ასული იყო. თავად

თინათინ ბატონიშვილი, როგორც უკვე ვაჩვენეთ ზემოთ, დაიბადა 1678 წელს. შესაბამისად, იგი მინიმალურ საქორწინო ასაკს – 12-14 წელს მხოლოდ 1690-იანი წლების დასაწყისში თუ მიაღწევდა. ჩვენი დაკვირვებით, ლევან IV დადიანი სწორედ ამ პერიოდში დაქორწინდა თინათინ ბაგრატიონზე და ამავე 1690-იანი წლების დასაწყისში დაიბადა მათი ასული მარიამიც. თუ ჩვენი ვარაუდი სწორია, მაშინ ცხადი ხდება ისიც, რომ მარიამი, თავის მხრივ, მინიმალურ საქორწინო ასაკს – იმავე 12-14 წელს, უკიდურეს შემთხვევაში, მხოლოდ 1700-იანი წლების პირველ ნახევარში თუ მიაღწევდა. ანუ სხვაგვარად რომ ვთქვათ, კაცია I დადიანისა და მარიამის ქორწინებას ყველაზე ძუნწი გამოთვლებითაც კი, ვერასვებით ვერ ექნებოდა ადგილი 1700-იანი წლების პირველ ნახევარზე უფრო ადრეულ პერიოდში.

რაც შეეხება კაცია I-ისა და მარიამის ქორწინების ზედა ქრონოლოგიურ ზღვარს. ამ მხრივ, გასათვალისწინებელია ის გარემოება, რომ ცაიშის გულანის ზემოთ წარმოდგენილ მეორე მინაწერში სახელების მითითების გარეშე მოხსენიებულნი არიან კაცია I-ისა და მარიამის შვილები – „ძეები და ასულები“:

„დაიწერა და გაკეთდა წმიდა ესე ... სულთა განმანათლებელი გულანი ცაიშის ღ(მრთ)ისმშობლისა, პატრონობასა შინა დადიანის კაციას<ი>{ა}თა და თანამეცხედრისა მათისა ... ბატონის დედოფლის მარიამის<ა>თა, {რომლისა} ბრძანებითა გაკეთდა წ(მიდა)ე ესე გულანი მათდა სადღევრძელოდ და წა{რ}სამართებ{ე}კლად და განსაძლიერებელად და ძეთა მათთა და ასულთა მათთა<ე> აღსაზრდელად. ღ(მერთმა)ნ დაუმტკიცოს პატრონობად მათი სივრძესა<ე> შ(ინ)ა დღეთასა და მრავალმცა არიან უამნი და წელნი ცხორებისა მათისანი, ა(მენ)“ (ქარაგმის გახსნა, ტექსტის გამართვა და პუნქტუაცია ჩვენია – თ. ჯ.) (თაყაიშვილი 1914: 190-191).

ვინაიდან ცაიშის გულანის კოლოფონები კაცია I-ის დადიანობის უამს ანუ 1709-1710 წლებში ჩანს დაწერილი (იხ.: ზემოთ), მაშინ ნათელი ხდება ისიც, რომ 1709-1710 წლებისათვის ოდიშის მთავარსა და მის თანამეცხედრეს უკვე რამდენიმე შვილი ჰყავდათ¹²⁶. აღნიშნული გარემოება კი, კაცია I-ისა და

¹²⁶ სხვათა შორის, კაცია I-ის შვილების – „ძეებისა და ასულების“ თაობაზე რატომღაც არაფერია ნათქვამი ბეჟან ხორავას წიგნში – „დადიანთა სამთავრო სახლის ახალი დინასტია“, სადაც, თავის მხრივ, მაქსიმალური სისრულით არის თავმოყრილი მრავალფეროვანი საისტორიო მასალა, ზოგადად, დადიანების ახალი დინასტიის წარმომადგენლებისა და კონკრეტულად, კაცია I-ის ბიოგრაფიის შესახებ (ხორავა 2001: 32-33).

მარიამის ქორწინების ზედა ქრონოლოგიურ ზღვარს მყარად განსაზღვრავს 1700-იანი წლების შუახანებით.

ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ვფიქრობთ, არ შეეცდებით, თუკი დავასკვნით, რომ კაცია I-ისა და მარიამის ქორწინებას ადგილი ჰქონდა არა 1680-იანი წლების ბოლოს, არამედ 1700-იანი წლების პირველ ნახევარში.

დასასრულ, საგანგებოდ უნდა შევეხეთ მარიამის ბიოგრაფიასთან დაკავშირებულ კიდევ ერთ საინტერესო საკითხს. ცაიშის გულანის ჩვენთვის საინტერესო მეორე მინაწერის ავტორს მარიამის მისამართით მრავალი საქებარი სიტყვა აქვს ნათქვამი:

„დაიწერა და გაკეთდა წმიდა ესე ... სულთა განმანათლებელი გულანი ცაიშის ღ(მრთ)ისმშობლისა, პატრონობასა შინა ... პირმშოდსა, პირმეტყველისა, ღ(მრთ)ისმოყვარისა და ქრისტეს მორწმუნისა, ქალწულთა მსგავსებულ{ი}სა და ყ(ოველ)თა თ(ან)ა დედათაჲ შეერთებ{უ}ლისა და {ა}სულისა და ვითისა, ორღანო{ი}სა და ტკბილ{ი}სა, ებანი{ი}სა სულიერ{ი}სა და ქნარ{ი}სა და ღ(მრთ)ისა მორჩად აღმოცენებულ{ი}სა და ყოველისა საღმრ(ტო)-საკაცობომდის სრულიად და უნაკლულად აღზრდილ{ი}სა, დიდთა დიდისა, ზემო აღმატებულისა, ელიასებრ სამ ცამდე აღწევნულისა, ოდიშთა, სუანთა და აფხაზეთთა მფლობელისა, ბატონის დადიანის ძეგ მოსათველელისა და ახლად ოდიშის დადიანის ძეგ განმახლებელისა, დადიანის ასულის, ბატონის დედოფლის მარიამის{ათა}, რომლისაჲ ბრძანებითა გაკეთდა წ(მიდა)ე ესე გულანი...“ (ქარაგმის გახსნა, ტექსტის გამართვა და პუნქტუაცია ჩვენია – თ. ჯ.) (თაყაიშვილი 1914: 190-191).

სამართლიანობისათვის უნდა აღინიშნოს, რომ მინაწერის ავტორის მხრიდან მარიამის შეფასება ცოტა გაზვიადებული ჩანს, მაგრამ ამის გათვალისწინებითაც კი, ეს უკანასკნელი მაინც დიდად ზნეკეთილ, სათნო და წიგნიერ ადამიანად წარმოგვიდგება. მინაწერიდან განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს ის ადგილი, სადაც ნათქვამია, რომ მარიამი ჩინებულად განსწავლული, შესანიშნავი საერო და სასულიერო განათლების მქონე – „ყოველისა საღმრ(ტო)-საკაცობომდის სრულიად და უნაკლულად აღზრდილი“ პირი იყო. საფიქრებელია, რომ მარიამის აღზრდა-განათლებაში განსაკუთრებულ როლს, პირველ ყოველისა, მისი დედა – თინათინ ბაგრატიონი თამაშობდა, რომლის განსწავლულობაც, როგორც უკვე ვნახეთ ზემოთ, მთელს დასავლეთ საქართველოში იყო ცნობილი.

ამრიგად, ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ჩვენთვის საინტერესო თინათინ-ყოფილი ნინო ბაგრატიონის ზემოთ დადგენილ ბიოგრაფიაში დამატებით შეგვაქვს რამდენიმე ახალი დეტალი:

– ლევან IV დადიანისა და თინათინ ბაგრატიონის ქორწინებას ადგილი ჰქონდა არა 1684-1695/1696 წლებს შორის პერიოდში, როგორც ეს აღნიშნული იყო ზემოთ, არამედ დაახლოებით 1690-იანი წლების დასაწყისში, როცა თინათინი საკმაოდ მცირეწლოვანი – 12-14 წლისა იყო.

– თინათინ ბაგრატიონს ლევან IV-სთან ქორწინების შედეგად ჰყავდა ერთადერთი ღვიძლი შვილი – მარიამი, რომელიც, სავარაუდოდ, დაიბადა 1690-იანი წლების დასაწყისში. მარიამი, რომელსაც, დედის ხელშეწყობით, ჩინებული საერო და სასულიერო განათლება ჰქონდა მიღებული, თანამედროვეთა შორის კარგად აღზრდილ, ზნეკეთილ და განსწავლულ ქალად ითვლებოდა.

– 1700-იანი წლების პირველ ნახევარში საკმაოდ მცირეწლოვანი – 12-14 წლის მარიამი ცოლად გაჰყვა ოდიშის მთავრის, პირველი გადადიანებული ჩიქვანის – გიორგი IV-ის (1701-1709, 1710-1714 წწ.) უფროს ვაჟს კაციას, შემდგომში, აგრეთვე, ოდიშის მთავარს – კაცია I დადიანს (1709-1710 წწ.). 1709-1710 წლებისათვის კაცია I-სა და მარიამს რამდენიმე ქალ-ვაჟი ჰყავდათ.

– თინათინ ბაგრატიონს, გარდა მარიამისა, ჰყავდა გერიც, ლევან IV-ის უკანონო ვაჟი, შემდგომში რუსეთში მოღვაწე ცნობილი სამხედრო მოხელე, არტილერიის გენერალ-მაიორი, დადიანების რუსეთის შტოს ფუძემდებელი – გიორგი დადიანი (გარდ. 1765 წ.).

ნინო ბაგრატიონის ზემოთ წარმოდგენილი ბიოგრაფიიდან განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს კიდევ ერთი გარემოება – 1723 წელს, როცა რუსეთისაკენ მიმავალი ვახტანგ VI რაჭაში დაბანაკდა, შემონახუნებული ბატონიშვილი გელათის მონასტერში იმყოფებოდა. ეს ფაქტი პირდაპირ აქვს აღნიშნული ნინო ბაგრატიონის მოწაფეს, იმხანად, აგრეთვე, გელათში მყოფ, აღწერილი მოვლენების უშუალო მონაწილესა და თვითმხილველს გაბრიელ გელოვანს. მისი თქმით, ვახტანგ VI-ის რაჭაში შეჩერების „ამბავი ესმა ... ასულსა მეფისა ბაგრატიანსა ბატონისშვილსა ნინოს, იმერეთს, მონასტერსა გელათისასა“ (ენუქიძე ... 1963: 175).

რატომ და რა მიზნით იმყოფებოდა ნინო ბაგრატიონი 1724 წელს გელათის მონასტერში? ვფიქრობთ, ამ კითხვას ერთადერთი სარწმუნო პასუხი აქვს –

როგორც ჩანს, შემონახვებუი ბატონიშვილი 1724 წელს გელათში სასულიერო მოღვაწეობას ეწეოდა.

თუ ჩვენი პასუხი სწორია, მაშინ ისმის მომდევნო კითხვა – რა დროიდან მოღვაწეობდა თინათინ-ყოფილი ნინო გელათის მონასტერში? სამწუხაროდ, შესაბამისი მასალის უქონლობის გამო, ამ საკითხთან დაკავშირებით, კატეგორიულად ვერაფერს ვიტყვით, თუმცა კი გამოვთქვამთ ვარაუდს, რომ ნინო ბატონიშვილი 1704 წელს სწორედ გელათის მონასტერში შემონახვდა და ამ დროიდან მოყოლებული, ვიდრე 1724 წლამდე აქვე, გელათში მოღვაწეობდა.

რატომ დაემკვიდრა თინათინ-ყოფილი ნინო მაინცადამაინც გელათის მონასტერში და არა დასავლეთ საქართველოს რომელიმე სხვა სავანეში? ვფიქრობთ, რომ ამ შემთხვევაში, ნინო ბატონიშვილმა კანონიერად ისარგებლა თავისი საგვარეულო პრივილეგიით და სამოღვაწეო ადგილად სწორედ ამის გათვალისწინებით შეარჩია გელათი – იმერელ ბაგრატიონთა საძვალე და მათი უპირველესი საგვარეულო მონასტერი (ლომინაძე 1955: 21-26, 30-35, 38-53).

დავუშვათ, რომ ჩვენი მსჯელობა სწორია და შემონახვებუი ბატონიშვილი 1704-1724 წლებში მართლაც გელათის მონასტერში იყო დამკვიდრებული. ამ შემთხვევაში, როგორ უნდა ავხსნათ ის ფაქტი, რომ თინათინ-ყოფილი ნინო მთელი ოცი წლის განმავლობაში სასულიერო მოღვაწეობას ეწეოდა გელათში, რომელიც XII საუკუნიდან მოყოლებული მამათა მონასტერს წარმოადგენდა (ლომინაძე 1955: 67-77). ჩვენ აქ ყურადღება საგანგებოდ გავამახვილეთ გელათში მოქმედ მამათა მონასტერზე, ვინაიდან საეკლესიო კანონიკის, უფრო ზუსტად კი, ნიკეის VII მსოფლიო საეკლესიო კრების (787 წ.) მე-20 კანონის თანახმად, ენკრატისის ანუ მონაზონი ქალის ყოფნა სასტიკად არის აკრძალული მამათა მონასტერში:

„ნუ იქცევებიან ერთსა მონასტერსა შინა მონაზონნი (იგულისხმებიან მონაზონი კაცები – თ. ჯ.) და ენკრატისნი (იგულისხმებიან მონაზონი ქალები – თ. ჯ.), რამეთუ მრუშებად შემოვალს შორის ერთბამად ქცევასა. ნუმცა აქუს კადნიერებად მონაზონსა ენკრატისისა მიმართ, გინა ენკრატისსა მონაზონისა მიმართ თუსაგანი უბნობაჲ. ნუმცა დაემკვიდრების მონაზონი სადედოსა მონასტერსა შინა, ნუცა ჭამნ მონაზონისა თანა ენკრატისი თუსაგან და ოდეს საჭიროობაჲ ცხორებისაჲ სამამოღსა კერძისაგან კანონისაებრ მიიღებდეს, გარეგნით ბჭისა მიიღებდინ დედათდიაკონი სადედოდსა მონასტრისაჲ დედაბერისა ვისმე ენკრატისისა მიერ. ხოლო უკუეთუ დაემთხვოს და ენებოს

მონაზონსა თვისისა ვისიმე ხილვად მუნ ყოფასა დედათღიაკონისასა, ეზრახენ მას მცირითა და მოკლითა სიტყვითა და მეყსეულად განეშორენ მისგან“ (გაბიაშვილი ... 1975: 429)¹²⁷.

ამრიგად, თუ განსახილავ საკითხს მივუდგებით მხოლოდ ნიკეის VII მსოფლიო საეკლესიო კრების მე-20 კანონის პოზიციიდან, მაშინ ცალსახად უნდა დავასკვნათ, რომ ნინო ბატონიშვილი დროის არცერთ მონაკვეთში არ მოღვაწეობდა გელათის მონასტერში. მაგრამ არის კი ამგვარი დასკვნა მართებული? ვფიქრობთ, რომ არა. როგორც ისტორიულ რეალიებზე დაკვირვება გვიჩვენებს, გვიანი შუა საუკუნეების საქართველოში ნიკეის VII მსოფლიო საეკლესიო კრების მე-20 კანონის მოთხოვნები ყოველთვის არ იყო დაცული.

მაგალითისათვის მოვიყვანთ იმავე გაბრიელ გელოვანის ცნობას, სადაც პირდაპირ არის ნათქვამი, რომ 1724 წელს, ვახტანგ VI-ის რაჭაში მისვლის ამბის გაგებისას, თინათინ-ყოფილი ნინო გელათის მონასტერში იმყოფებოდა: *„ესე ამბავი ესმა ... ასულსა მეფისა ბაგრატისასა ბატონისშვილსა ნინოს, იმერეთს, მონასტერსა გელათისასა“*. ამ შემთხვევაში, არსებითი მნიშვნელობა არ აქვს, რამდენი ხანი იმყოფებოდა ნინო ბატონიშვილი გელათში – ოცი წლის მანძილზე (1704-1724 წწ.), როგორც ჩვენ ვივარაუდეთ ზემოთ, თუ შედარებით უფრო მოკლე დროის განმავლობაში. აქ მთავარი ის არის, რომ თინათინ-ყოფილი ნინო 1724 წელს ნამდვილად იმყოფებოდა გელათის მამათა მონასტერში და ამით ავტომატურად არღვევდა ნიკეის VII მსოფლიო საეკლესიო კრების მე-20 კანონს.

ის ფაქტი, რომ ნიკეის VII მსოფლიო საეკლესიო კრების მე-20 კანონი გვიანი შუა საუკუნეების საქართველოში ყოველთვის არ იყო დაცული, ნათლად ჩანს XVIII საუკუნის თვალსაჩინო ქართველი მწიგნობარი ქალის – მარიამ-ყოფილი მაკრინე ბაგრატიონის ბიოგრაფიიდანაც, რომელიც, სხვათა შორის, გასაოცარი სიზუსტით იმეორებს თინათინ-ყოფილი ნინოს ცხოვრებისა და მოღვაწეობის ძირითად ეტაპებს.

ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში დამკვიდრებული მოსაზრების თანახმად, მარიამ ბაგრატიონი დაიბადა 1697/1698 წლებში, ქართლისა (1688-1703

¹²⁷ ფილოლოგოს მიხედვით ქავთარიას აზრით, მამათა და დედათა ერთ მონასტერში მოღვაწეობა აკრძალულია ნიკეის VII საეკლესიო კრების არა მე-20, არამედ მე-18 კანონით (ქავთარია 1977: 211). ჩვენ ვერ გავიზიარებთ მკვლევრის ამ მოსაზრებას, ვინაიდან მის მიერ ნახსენები მე-18 კანონი შეეხება არა მონაზონ ქალებს, არამედ საერო წესით მცხოვრებ დედააკაცებს (გაბიაშვილი ... 1975: 428).

წწ.) და კახეთის (1703-1709 წწ.) მეფის ერეკლე I ნაზარალი-ხანისა და მისი თანამეცხედრის ანა ჩოლოყაშვილის (გარდ. 1716 წ.) ოჯახში. 1714 წლამდე პერიოდში, ერეკლე I-ის ვაჟის – კახეთის მეფე დავით II იმამ-ყული ხანის (1709-1722 წწ.) მმართველობის ჟამს, სულ დიდი, 17 წლის მარიამი ცოლად შეირთო კახეთის სამეფოს სახლთუხუცესმა ედიშერ ჩოლოყაშვილმა. მარიამის ქორწინება დიდხანს არ გაგრძელებულა. დაახლოებით 1714-1716 წლებში ედიშერ ჩოლოყაშვილი ლეკებთან ბრძოლაში დაიღუპა. 1716 წლისათვის დაქვრივებული მარიამი მონაზვნად აღიკვეცა და სახელად მაკრინე ეწოდა. შემონაზვნებულმა ბატონიშვილმა კანონიერად ისარგებლა საგვარეულო პრივილეგიით და საკუთარი ძმის – მეფე დავით II-ის ნებართვით, სამოღვაწეოდ დაემკვიდრა ალავერდში – კახელი ბაგრატიონების საძვალესა და მათ უპირველეს საგვარეულო მონასტერში, უფრო ზუსტად კი, ალავერდის წმ. გიორგის საეპისკოპოსო ტაძრის წმ. ნიკოლოზის ეკვდერში¹²⁸. მარიამ-ყოფილმა მაკრინემ, რომელიც თავისი დროის ერთ-ერთ საუკეთესო მწიგნობრად ითვლებოდა, მთელი დარჩენილი სიცოცხლე ალავერდში გაატარა და XVIII საუკუნის შუახანებში, გარდაცვალების შემდეგ აქვე დაიკრძალა (კეკელიძე 1957: 232-236; ქავთარია 1977: 202-212).

როგორც ვხედავთ, 1716 წლიდან ვიდრე XVIII საუკუნის შუახანებამდე პერიოდში ანუ მეოთხედ საუკუნეზე მეტი ხნის განმავლობაში კახეთის მეფის შემონაზვნებული ასული – მარიამ-ყოფილი მაკრინე სასულიერო მოღვაწეობას ეწეოდა ალავერდის საეპისკოპოსო კათედრის ტერიტორიაზე, სადაც იმავედროულად მოქმედებდა მამათა მონასტერი და ამით, იმერელი ბატონიშვილის თინათინ-ყოფილი ნინოს მსგავსად, ავტომატურად არღვევდა ნიკეის VII მსოფლიო საეკლესიო კრების მე-20 კანონს.

ამრიგად, თუ ზემოთ წარმოდგენილი მსჯელობა სწორია და გვიანი შუა საუკუნეების საქართველოში მართლაც ირღვეოდა ნიკეის VII მსოფლიო საეკლესიო კრების მე-20 კანონის მოთხოვნები, მაშინ სავსებით სარწმუნო ხდება ჩვენს მიერ გამოთქმული მოსაზრება, რომლის თანახმადაც გელათის მონასტერში შემონაზვნებული ნინო ბაგრატიონი 1704-1724 წლებში აქვე, გელათში მოღვაწეობდა.

¹²⁸ ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში ალავერდის მონასტრის არსებობასთან დაკავშირებით, ორი საპირისპირო აზრი არსებობს. მიხეილ ქავთარია მიიჩნევს, რომ „ალავერდში, წმ. გიორგის სახ. კათედრალთან არავითარი მონასტერი არ არსებობდა, არც დედათა და არც მამათა“ (ქავთარია 1977: 211). მისგან განსხვავებული აზრი აქვთ ლევან ასათიანს (ასათიანი 1936: 41), კორნელი კეკელიძეს (კეკელიძე 1957: 236), ლევან მენაბდეს (მენაბდე 1962: 344) და სხვ. პირადად ჩვენ მეორე მოსაზრებას ვუჭერთ მხარს.

დასასრულ, შევნიშნავთ, რომ თინათინ-ყოფილი ნინო გელათის მონასტერში ყოფნისას მარტოოდენ საეკლესიო მსახურებით არ იყო დაკავებული. როგორც გაბრიელ გელოვანის ანდერძიდან ირკვევა, შემონაზვნებულ ბატონიშვილს გელათში საკუთარი მოწაფეები ჰყავდა და თუ იმავე გაბრიელ გელოვანის მაგალითით ვიმსჯელებთ, ჩინებულადაც უძღვებოდა მათი აღზრდა-განათლების საქმეს.

დავუბრუნდეთ გარეჯულ კრებულს და განვიხილოთ ჩვენთვის საინტერესო II და III მინაწერებში მოხსენიებული დანარჩენი ორი ისტორიული პირის – ფებრონია და გრიგოლ ხევარიძეების ვინაობასთან დაკავშირებული საკითხები.

როგორც აღნიშნული კოლოფონებიდან ირკვევა, ფებრონია ხევარიძეთა გვარს ეკუთვნოდა და იყო და წარმომავლობით დასავლეთ საქართველოდან, უფრო ზუსტად კი, გურიიდან იყო.

ფებრონიას გვარისა და სადაურობის გარდა, კოლოფონებიდან ვიგებთ, რომ მათი დაწერის დროისათვის იგი უკვე შემონაზვნებული იყო. ფებრონიას მონაზონობის ფაქტი, Ven.4-ის მინაწერების გარდა, დადასტურებული გვაქვს წმ. გიორგი მთაწმიდელის „ცხოვრების“ ერთ-ერთ მინაწერითაც, სადაც იგი აგრეთვე მონაზონად არის მოხსენიებული. რაც შეეხება ფებრონიას ასაკს, საერო სახელს, შემონაზვნების თარიღსა და სხვა ბიოგრაფიულ მონაცემებს, ეს დეტალები, თინათინ-ყოფილი ნინოსაგან განსხვავებით, ჩვენთვის ცნობილი არ არის.

გარეჯული კრებულის II კოლოფონში ფებრონია ხევარიძის გვერდით მოხსენიებულია მისი ბიძა – გრიგოლ ხევარიძე. ვინაიდან გრიგოლიცა და ფებრონიაც ერთსა და იმავე გვარს – ხევარიძეს ატარებდნენ, საფიქრებელია, რომ ისინი ერთიმეორის ბიძა-ძმისწული იყვნენ.

ცალკე აღნიშვნის ღირსია თავად გვარი – ხევარიძე, რომელსაც ვერც ჩვენთვის ცნობილ საისტორიო წყაროებში და ვერც თანამედროვე საქართველოში ჯერჯერობით ვერსად მივაკვლიეთ. ანუ, სხვაგვარად რომ ვთქვათ, გარეჯული კრებულის II და III მინაწერების სახით ხელთ გვაქვს ის ორად ორი წერილობითი ძეგლი, სადაც დოკუმენტურად არის დადასტურებული XVIII საუკუნის I ნახევრის გურიაში გავრცელებული და დღეისათვის მთლიანად გამქრალი ისტორიული გვარის – ხევარიძის არსებობის ფაქტი.

Ven.4-ის ჩვენთვის საინტერესო კოლოფონებში მოხსენიებული ისტორიული პირების ვინაობასთან დაკავშირებული საკითხების გარკვევის შემდეგ კიდევ ერთხელ უნდა დავუბრუნდეთ ამ მინაწერების დათარიღების საკითხს. როგორც ზემოთ ვაჩვენეთ, თინათინ ბატონიშვილი ნინოს სახელით შემონაზვნდა 1704

წლის 2 აპრილს. ვინაიდან გარეჯული კრებულის მინაწერებში იგი უკვე თინათინ-ყოფილი ნინოს სახელით არის მოხსენიებული, ცხადია, რომ ეს კოლოფონები მისი შემონახვების ანუ 1704 წლის შემდეგ არის დაწერილი. ნინო ბაგრატიონის შემონახვების თარიღის გარდა, ჩვენ ზემოთ ვაჩვენეთ ისიც, რომ 1742 წლისათვის 64 წლის ასაკში მყოფი შემონახვებული ბატონიშვილი ჯერ კიდევ ცოცხალი იყო და სავარაუდოდ, მოსკოვის მიდამოებში ცხოვრობდა. თუ აქვე გავითვალისწინებთ იმ გარემოებას, რომ Ven.4-ის კოლოფონებში ნინო ბაგრატიონი ცოცხლად არის მოხსენიებული, მაშინ მინაწერების შესრულების ზედა ქრონოლოგიურ ზღვრად დაახლოებით 1740-იანი წლები უნდა ავიღოთ.

ამრიგად, ნინო ბაგრატიონის ბიოგრაფიულ მონაცემებზე დაყრდნობით, საგრძნობლად ვავიწროვებთ ჩვენი კვლევის პირველ ეტაპზე დადგენილ ვრცელ ქრონოლოგიურ მონაკვეთს – 1700-1813/1814 წლებს და გარეჯული კრებულის ჩვენთვის საინტერესო კოლოფონებს 1704-1740-იანი წლებით, უფრო ზოგადად კი, XVIII საუკუნის I ნახევრით ვათარიღებთ.

რა დამოკიდებულება არსებობდა თინათინ-ყოფილ ნინოსა და მონაზონ ფებრონიას შორის? სამწუხაროდ, შესაბამისი მასალის უქონლობის გამო ამ კითხვაზე რაიმე კატეგორიული პასუხის გაცემა, ჯერჯერობით არ შეგვიძლია. მიუხედავად ამისა, ვითვალისწინებთ იმ გარემოებას, რომ ამ ორი მონაზონი ქალის სახელი გარეჯული კრებულისა და წმ. გიორგი მთაწმიდელის „ცხოვრების“ სავედრებლებში ერთიმეორის გვერდით არის წარმოდგენილი და გამოერთქვამთ ვარაუდს, რომ თინათინ-ყოფილი ნინო და მონაზონი ფებრონია თანამოსაგრეები იყვნენ. რაც შეეხება იმას, თუ კონკრეტულად რა ფორმა ჰქონდა მათ თანამოსაგრეობას – მოძღვრობა-მოწაფეობის თუ უბრალოდ, ერთ სავანეში მოღვაწეობისა, ამ ეტაპზე არც ამის შესახებ შეგვიძლია რაიმეს გადაჭრით თქმა.

სად და როდის მოსაგრეობდნენ ერთად ნინო ბატონიშვილი და ფებრონია ხევარიძე? ჯერჯერობით ვერც ამ კითხვაზე გავცემთ რაიმე დამაჯერებელ პასუხს. მართლაც, ნინო ბაგრატიონსა და მონაზონ ფებრონიას ერთად მოღვაწეობა თანაბარი წარმატებით შეეძლოთ როგორც საქართველოში ანუ 1724 წლამდე პერიოდში, ისე რუსეთში ანუ 1724 წლის შემდგომ ქრონოლოგიურ მონაკვეთში.

მიღებული დასკვნების შემდეგ შემდეგ ბუნებრივად იბადება მომდევნო კითხვა – კონკრეტულად ვის მიერ არის დაწერილი Ven.4-ის კოლოფონები – ნინო ბაგრატიონის, ფებრონია მონაზონის თუ გრიგოლ ხევარიძის მიერ?

დასახელებული სამი პირიდან ამთავითვე უნდა გამოირიცხოს გრიგოლ ხევარიძე. ჯერ ერთი, ამ უკანასკნელის სახელი მხოლოდ ერთ კოლოფონში, ისიც გაკვრიტ, ფებრონია მონაზონის სავედრებელის ბოლო ნაწილშია მოხსენიებული. გარდა ამისა, გრიგოლ ხევარიძე საერთოდ არ იხსენიება წმ. გიორგი მთაწმიდელის „ცხოვრებისათვის“ დართულ სამ სავედრებელში. არადა, ამ სავედრებლებსა და Ven.4-ის კოლოფონებზე ზედაპირული დაკვირვებაც კი ნათლად უჩვენებს, რომ ისინი ერთი და იმავე პირის მიერ არის დაწერილი.

მინაწერების სავარაუდო ავტორებიდან გრიგოლ ხევარიძის გარდა, აუცილებლად უნდა გამოირიცხოს ნინო ბაგრატიონიც. მართლაც, ყოველად წარმოდგენილია, რომ შემონახვებულ ბატონიშვილს თავად დაეწერა კოლოფონები და ამ ტექსტებში საკუთარი ოჯახის წევრებისა და ნათესავების – იმერეთის, ქართლისა და ოდიშის სამეფო თუ სამთავრო სახლების გვირგვინოსანი წარმომადგენლების ნაცვლად, ვინმე გრიგოლ ხევარიძისათვის შევედრებოდა უფალს.

თუ ზემოთ წარმოდგენილი მსჯელობა სწორია, მაშინ ირკვევა, რომ გარე-ჯული კრებულის ჩვენთვის საინტერესო კოლოფონები გურული მონაზონის ფებრონია ხევარიძის მიერ წმიდა მიწაზე ყოფნის ჟამს, იერუსალიმის ერთ-ერთ ქართულ მონასტერში იყო დაწერილი. სხვათა შორის, ამგვარი დასკვნის გაზიარების შემთხვევაში, აბსოლუტურად გასაგები ხდება, თუ რატომ იხსენიება ფებრონია ხევარიძის ხელით დაწერილ სავედრებლებში არა იმერეთის, ქართლისა და ოდიშის სამეფო თუ სამთავრო ოჯახების წევრთა სახელები, არამედ მაინცადამაინც მისი ბიძის – გრიგოლ ხევარიძის სახელი (შდრ.: ჯოჯუა 2002გ: 114, 141).

აქვე უსათუოდ უნდა შევეხოთ კიდევ ერთ საინტერესო საკითხს – მონაზონი ფებრონია მარტო იმყოფებოდა წმიდა მიწაზე თუ მას ნინო ბატონიშვილიც ახლდა თან? სამწუხაროდ, ვერც ამ კითხვაზე გავცემთ რაიმე გარკვეულ პასუხს. არადა, ქართული ფეოდალური არისტოკრატის უმაღლესი ფენის წარმომადგენლის – ქართლის მეფის შვილიშვილის, ოდიშის მთავრის ცოლყოფილისა და იმერეთის მეფის შემონახვებულ ასულის იერუსალიმში მომლოცველობის ფაქტი საკმაოდ საინტერესო შტრიხი იქნებოდა საქართველოსა და წმიდა მიწის ურთიერთობების XVIII საუკუნის ისტორიისათვის.

ნინო ბატონიშვილისაგან განსხვავებით, დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ წმიდა მიწაზე ნამდვილად იმყოფებოდა გურული მონაზონი ფებრონია ხევარიძე. ჩვენ ზემოთ გავარკვიეთ, რომ გარეჯული კრებულის კოლოფონები

დაწერილია XVIII საუკუნის I ნახევარში. შესაბამისად, ამავე XVIII საუკუნის I ნახევრით უნდა განისაზღვროს მინაწერების ავტორის – ფებრონია მონაზონის წმიდა მიწაზე ყოფნის ქრონოლოგიაც.

იმ ფაქტს, რომ ფებრონია ხევარიძე ნამდვილად იმყოფებოდა წმიდა მიწაზე, ერთგვარად ადასტურებს ქართველი მეცნიერის ალექსანდრე ცაგარელის მიერ 1883 წელს იერუსალიმის ჯვრის ქართველთა მონასტრის წიგნთსაცავში მიკვლეული XII-XIII საუკუნეების ქართული ხელნაწერის – ათანასე ალექსანდრიელის „ფსალმუნთა განმარტების“ (?) აშიაზე შესრულებული მინაწერი, რომლის ტექსტშიც, მკვლევრის თქმით, მოხსენიებული ყოფილა გურული მონაზონი ფებრონია (ცაგარელი 1888: 189).

ფებრონია ხევარიძის წმიდა მიწაზე ყოფნის ფაქტს უნდა ადასტურებდეს 1040 წელს გადაწერილი და იმთავითვე იერუსალიმის ჯვრის მონასტრისათვის შეწირული ქართული ხელნაწერის – გრიგოლ ღმრთისმეტყველისა და გრიგოლ ნოსელის თხზულებათა კრებულის ერთი გვიანდელი მხედრული მინაწერიც. თავად ხელნაწერი 1820 წლამდე იერუსალიმის ჯვრის მონასტერში ინახებოდა, ამჟამად კი პეტერბურგის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ხელნაწერთა განყოფილებაშია დაცული (P-3). მართალია, ჩვენთვის საინტერესო მინაწერის ტექსტი მის გამომცემელს, ხელნაწერის აკადემიური აღწერილობის ავტორს – თამარ ბრეგაძეს შეცდომებით აქვს ამოკითხული, მაგრამ, მაინც დარწმუნებით შეიძლება ითქვას, რომ კოლოფონში ნამდვილად ფებრონია ხევარიძეა მოხსენიებული:

„ღმერთო, შემიწყალე მონაზონი თებრონია ხევარიძის (!) ქალი, გურული, ამინ“ (ბრეგაძე 1988: 77).

რა მიზნით იმყოფებოდა ფებრონია მონაზონი იერუსალიმში – წმიდა მიწის მოსალოცად თუ რომელიმე აქაურ სავანეში დასამკვიდრებლად? რასაკვირველია, კატეგორიული ვერ ვიქნებით, მაგრამ საფიქრებელია, რომ ფებრონია ხევარიძე წმიდა მიწაზე იერუსალიმის ერთ-ერთ დედათა მონასტერში დასამკვიდრებლად იყო ჩასული. ამ მხრივ, მეტად საყურადღებოდ გვჩვენება ქართლის მთავარეპისკოპოსის ტიმოთე გაბაშვილის (1753-1764 წწ.) თხზულებაში – „მიმოსლვა“ (1757-1759 წწ.) დაცული ერთი ცნობა, სადაც ასახულია იერუსალიმის მირქმის (?) ქართველ დედათა მონასტერში 1757-1758 წლებისათვის არსებული ვითარება: *„ქ. ესე მონასტერი დედათა ქართველთათვის არს, რამეთუ არს იღუმენისა ქართველი, ხარიტინი სახელად, ასული ანჩაფიშვილისა. ორი მონაზონი კახნი*

არიან, სხვა რუისელი, იმერელი და გურული. იყოფებიან სულიერად და კეთილად წმიდასა მას ადვილსა“ (ტიმოთე გაბაშვილი 1956: 0194, 81). ვფიქრობთ, არ არის გამორიცხული, რომ ტიმოთე გაბაშვილის მიერ ნახსენებ გურულ მოწესეში სწორედ გარეჯული კრებულისა და წმ. გიორგი მთაწმიდელის „ცხოვრების“ სავედრებლებიდან ცნობილი გურული მონაზონი ფებრონია ხევარიძე იგულისხმებოდეს (შდრ.: ჯოჯუა 2002გ: 141).

**თავი III. გარეჯულ კრებულში (Ven.4) შებენილი
თხზულებები, რომორც საისტორიო წყარო**

§1. დოგმატიკურ-პოლემიკური ტრაქტატი
„წვალებისა წინამძღუართა შეჩუნებად“¹²⁹

1. თხზულების ზოგადი დახასიათება.

გარეჯულ კრებულში თავმოყრილი თორმეტი ტექსტიდან, ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი თვალსაზრისით, განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს რიგით მერვე თხზულება, სახელწოდებით: „წვალებისა წინამძღუართა შეჩუნებად“ (249v-254v). ამავე თხზულების დასახელება მცირედ განსხვავებული სახით იკითხება გარეჯული კრებულის „ხანდუკში“, რომელიც მოგვიანებით ჩანს შედგენილი: „შეჩუნებად მწვალებელთა“ (3r).

თხზულების სათაურიდან გამომდინარე, მისი ტექსტი თითქოს წმინდად დოგმატიკური ხასიათისა უნდა იყოს, თუმცა ეს, ერთი შეხედვით. სინამდვილეში, თხზულებაში, როგორც ქვემოთ დავრწმუნდებით, დოგმატიკური მსჯელობის გარდა, ჭარბად არის წარმოდგენილი პოლემიკის ელემენტებიც, რის გამოც, ტრაქტატი, ტიპოლოგიურად, არა დოგმატიკურ, არამედ – დოგმატიკურ-პოლემიკურ თხზულებათა ჯგუფს უნდა მივაკუთვნოთ.

„წვალებისა წინამძღუართა შეჩუნებად“ სტრუქტურული თვალსაზრისით, ორ ნაწილად შეიძლება დაიყოს. საგულისხმოა, რომ Ven.4-ის გადამწერს ნიკოლოზ ნიკრაის თითოეული ამ ნაწილის დასაწყისი საგანგებოდ გაუფორმებია მდიდრულად ორნამენტირებული თითო მთავრული საზედაო ასოთი. მას ჯერ სინგურით მოუხაზავს ამ საზედაო ასოების კონტურები, ხოლო შემდეგ მქრქალი აგურისფერი, წითელი, ცისფერი და ყვითელი საღებავებით შეუფერადებია ისინი.

ტრაქტატის პირველ ნაწილში თავს იყრის ექვსი ე. წ. „ნათემა“, სადაც დაწყველილი და შეჩვენებულია მწვალებლური სწავლებების – არიანობის, ევნომიანელობის, ნესტორიანობის, სევერიანობის, მონოფიზიტობისა და მანიქველობის ექვსი ყველაზე ცნობილი წარმომადგენელი: ალექსანდრიელი მღვდელი

¹²⁹ წინამდებარე პარაგრაფში განხილული საკითხებისა და მიღებული დასკვნების ძირითადი ნაწილი შეჯამებული გვაქვს 2003 წელს გამოქვეყნებულ სტატიაში: „XII საუკუნის გარეჯულ კრებულში (Ven.4-ში) დაცული ერთი დოგმატიკურ-პოლემიკური ტრაქტატის შესახებ („წვალებისა წინამძღუართა შეჩუნებად“)“ (ჯოჯუა 2003ბ: 54-112).

არიოზი (III-IV სს.), ქიზიყელი ეპისკოპოსი ევნომიოსი (IV ს.), კონსტანტინოპოლელი პატრიარქი ნესტორი (IV-V სს.), ანტიოქიელი პატრიარქი სევეროსი (V-VI სს.), კონსტანტინოპოლელი არქიმანდრიტი ევტიქი (V ს.) და მანიქეიზმის ფუძემდებელი მანი (III ს.).

„ანათემები“ მცირე ზომისაა. თითოეულ მათგანში მითითებულია ერთი რომელიმე ერესიარქის სახელი, მისი მწვალებლური სწავლების ძირითადი არსი, იმ წმიდა მამათა ვინაობა ან საეკლესიო კრებათა დასახელება, რომლებმაც ამხილეს ერეტიკოსი და ამ უკანასკნელის დაკრულვა-შეჩვენება. მაგალითი-სათვის მოვიყვანოთ ორი „ანათემის“ ტექსტს:

„ცოფმან ნისტორ, უღმრთოდან და სავსემან სიმყრალითა, ენა თვისი გესლუვანი აღლესა გმობად ყოვლადწმიდისა და კურთხეულისა ქალწულისა მარიამ ღმრთისმშობელისა და დიდისა კვრილეს მიერ შეიხუნა...“

ევტჯი, საბაველი და მკვდომი ეკლესიათა და უცხო ღმრთისაგან და განდგომილი, ქალკიდონისა კრებამან კმამაღლად შეახუნა წყეული და შეხუნებული, რამეთუ შეპრევდა ბუნებათა ქრისტეს ღმრთისათა უსჯულოებითა“ (249v-250r).

აღსანიშნავია ისიც, რომ მეექვსე „ანათემის“ ბოლოს მოყვანილია კიდევ ერთი მოკლე წყევლა, სადაც, ზოგადად, ყველა ერესიარქისა და მწვალებლის საერთო შეჩვენებაა წარმოდგენილი: *„წყეულ იყავნ და შეხუნებულ მგმობარი პირი მისი (მეექვსე მწვალებლის ანუ მანის – თ. ჯ.) და სული და ყოველთა მწვალებელთა და მიმდგომთა მისთა მისთანა, ამენ იყავნ“ (250v).*

თხზულების მეორე ნაწილის დასაწყისში მოთავსებულია დოგმატიკური ხასიათის მსჯელობა, მიმართული მაცხოვრის ერთბუნებიანობის მამტკიცებელთა წინააღმდეგ. მსჯელობის დასასრულს აღნიშნულია, რომ უფლის ორბუნებიანობას, პირველ ყოვლისა, თავად სახარებაში აღწერილი ამბები წარმოაჩენენ: *„თვთ საქმენი ასწავებენ ჯეროვნად განმრჩეველთა, ვითარმედ საღმრთონი ივი ძალნი მისნი ქდაგებენ, რამეთუ ჭეშმარიტად ღმერთი არს და ენებანი მისნი წამებენ, ვითარმედ ჭეშმარიტად კაცი არს და კორცნი მისნი ასულისაგან კაცისა არიან“ (250v-251r).*

ამ, ერთგვარ შესავალ ტექსტს მოსდევს სახარებიდან გამოკრებილი ისეთი ოცდაათოთხმეტი ამბის ჩამონათვალი, სადაც ერთდროულად ჩანს მაცხოვრის როგორც ღმრთაებრივი, ისე – კაცებრივი ბუნება. საგულისხმოა ისიც, რომ თხზულების ამ ნაწილში უკვე მკაფიოდ ჩნდება ანტიმონოფიზიტური პოლემიკის ნიშნები. ტექსტში ყოველი სახარებისეული ამბავი ორი, შეწყვილებული კითხვით არის

წარმოდგენილი, რომლებიც კონკრეტულად ამ ამბავში ასახულ ფაქტებს ემყარება და, ერთი მხრივ, უფლის ღმრთაებრივი, მეორე მხრივ, მისი კაცებრივი ბუნების წარმოჩენას ისახავს მიზნად. მაგალითისათვის მოვიყვანო ერთ ფრაგმენტს:

„უკუშთუ არა კორც იყო, ბაგასა შინა ვინ მიიწვინებოდა? უკუშთუ არა ღმერთი იყო, ანგელოზნი ვისდა დიდებად გარდამოკდეს?

უკუშთუ არა კორც იყო, სახუველითა ვინ შეიხუეოდა? და უკუშთუ არა ღმერთი იყო, მწყემსნი ვის წინაშე თაყუანისმცემელობდეს?

უკუშთუ არა კორც იყო, იოსებ ვის წინადასცვთა? და უკუშთუ არა ღმერთი იყო, ვარსკულავი ვისსა წინა რბიოდა პატივად?

უკუშთუ არა კორც იყო, მარიამ ვის სძესა აწოებდა? და უკუშთუ არა ღმერთი იყო, მოგუნი ვისსა ძღუნის მრთუმელობდეს?“ (251rv).

თხზულების ეს ვრცელი და, ჩვენი დაკვირვებით, გამორჩეული სილამაზის მქონე ნაწილი დიოფიზიტური სწავლების სადიდებელი ტექსტით სრულდება:

„არამედ ჭეშმარიტ არს, რომელსა აღვიარებთ, ვითარმედ ძე ღმრთისაჲ ძე კაცის იქმნა, ასულისაგან კაცისა, კორციითა, რომელ მისგან შეიმოსნა და ესე არს ქრისტე, მხოლოდშობილი ძე და სიტყუაჲ ღმრთისაჲ, რომლისაჲ არს დიდებაჲ, სუფევაჲ და სიმტკიცე, აწ და უკუნითი უკუნისადმდე, ამენ“ (254v).

ყოველივე ზემოთქმულის შემდეგ, ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს ის ფაქტი, რომ Ven.4-ში წარმოდგენილი დოგმატიკურ-პოლემიკური ტრაქტატის ტექსტი, გარეჯული კრებულის გარდა, ჩვენთვის ცნობილ არცერთ სხვა ხელნაწერში არ არის შეტანილი. თუ ეს დაკვირვება სწორია, მაშინ ცხადი ხდება, რომ „წვალებისა წინამძღუართა შეჩუენებაჲ“ ჩვენამდე მხოლოდ ერთი ნუსხით არის მოღწეული და ეს ერთადერთი, ძველი ქართული სასულიერო მწერლობისათვის ესოდენ მნიშვნელოვანი ნუსხაც, თავის მხრივ, სწორედ გარეჯულ კრებულშია შემონახული¹³⁰.

2. „წვალებისა წინამძღუართა შეჩუენებაჲ“, როგორც საისტორიო წყარო.

Ven.4-ში დაცული დოგმატიკურ-პოლემიკური ტრაქტატი ჩვენთვის, პირველ რიგში, ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი თვალსაზრისით არის საყურადღებო.

¹³⁰ მაღლიერების გრძნობით აღვნიშნავთ, რომ განხილულ საკითხთან დაკავშირებით, 2003 წელს კონსულტაციისათვის მიმართეთ ძველი ქართული დოგმატიკური ლიტერატურის მკვლევარს, ფილოლოგოს ნანა ჩიკვატიას. მკვლევარმა თითქმის მთლიანად დაადასტურა ჩვენი წინასწარი ვარაუდი. მისი თქმით, Ven.4-ში წარმოდგენილი დოგმატიკურ-პოლემიკური ტრაქტატი მართლაც არ გვხვდება სხვა ქართულ ხელნაწერებში და მისი ტექსტიც სრულებით უცნობია ქართველი ფილოლოგოსებისათვის.

მხედველობაში გვაქვს გარეჯის სამონასტრო ცხოვრებასთან დაკავშირებული ქართულ-სომხური კონფესიური ურთიერთობების ერთი კონკრეტული პრობლემა, რომელიც 1985 წელს პარუირ მურადიანმა წამოჭრა.

მკვლევარმა მონოგრაფიაში „Армянская Эпиграфика Грузии“ თავი მოუყარა გარეჯის ქვაბოვან სავანეებში გამოვლენილ XIII-XIX საუკუნეების სომხურ ეპიგრაფიკულ ძეგლებს და მათზე დაყრდნობით გამოთქვა მოსაზრება, რომ გარეჯში მოსალოცად მისულ სომეხ პილიგრიმებს თან ახლდნენ მონოფიზიტი მღვდლები, რომლებიც გარეჯის ეკლესია-მონასტრებში საკუთარი მრევლისათვის ლიტურგიას აღასრულებდნენ, ადგილობრივი ქალკედონიტი მოწესეები კი, თავის მხრივ, არავითარ ყურადღებას არ აქცევდნენ სომეხ პილიგრიმთა კონფესიურ კუთვნილებას და გარკვეული გადასახადის საფასურად, მასპინძლობასაც კი უწევდნენ მათ (მურადიანი 1985: 192).

პარუირ მურადიანის მოსაზრებათა ერთი ნაწილი უთუოდ მისაღებია ჩვენთვის: მომლოცველსა თუ უბრალოდ, მგზავრს, რომელი სწავლების მიმდევარიც არ უნდა ყოფილიყო იგი, ნებისმიერი მონასტერი, კაცთმოყვარეობის პრინციპიდან გამომდინარე, მიიღებდა და უმასპინძლებდა კიდევ. ცხადია, ასე იქნებოდა გარეჯშიც. მართლაც, სპეციალისტებისათვის კარგად არის ცნობილი 1274 წლის ერთი სომხური ნაკაწრი წარწერა გარეჯის უდაბნოს მონასტრიდან, რომელიც გვაუწყებს, რომ გარეჯელ მამებს ვინმე დმანელი მონოფიზიტი პილიგრიმი მშვიდობით უსტუმრებიათ. ამისათვის, წარწერის ავტორი მადლობას სწირავს მრავალმთის ქალკედონიტ მოწესეებს, თუმცა კი, იქვე აღნიშნავს, რომ მისი კეთილი გარეჯელი მასპინძლები სარწმუნოებით მაინც „არასრულნი“ იყვნენ: *„არასრული სარწმუნოებით და კეთილი სახელით ღვთივეცხებულნი წმიდანი მღვდელნი გარეჯისანი წელსა 723 (=1274 წ.), მონა... დმანელმა მივალწიეთ სახლსა ამას“* (მელიქსეთ-ბეგი 1940: 170; შდრ.: მურადიანი 1985: 188-189).

სრულებით სხვა საკითხია სომეხი მონოფიზიტი მღვდლების მიერ გარეჯის დიოფიზიტური სამონასტრო ძმობის კუთვნილ ეკლესია-სამლოცველოებში ლიტურგიული ღმრთისმსახურების შესრულების ფაქტი, რაც შუა საუკუნეების საეკლესიო ტრადიციის უხეშ დარღვევას წარმოადგენდა: მართლმადიდებლური კანონიკა მონოფიზიტურ დოქტრინას ერეტიკულ სწავლებად მიიხნევდა და ქალკედონიტ მორწმუნეებს მონოფიზიტ მწვალებლებთან ყოველგვარ ლიტურგიულ კავშირს უკრძალავდა (გაბიძაშვილი ... 1975: 168-169, 173, 190, 198, 384-385, 392, 402-404 და სხვ.; გიუნაშვილი 1972: 18, 22-23, 33-34, 46-49, 63-68, 74-77 და სხვ.).

სწორედ ამ, ნებისმიერი ეროვნების დიოფიზიტისათვის საგაღდებულო, კანონიკური ნორმებით იყო რეგლამენტირებული საქართველოს ისტორიიდან ცნობილი უამრავი ფაქტი, რომელთა შორის, განსაკუთრებით მეტყველია XIII საუკუნის დასაწყისში მეფე თამარის (1184-1207/10 წწ.) კარზე მომხდარი ერთი ინციდენტი, როდესაც საქართველოს ეკლესიის სატეთმპყრობელმა, ქართლის კათოლიკოსმა იოანე VIII-მ (1205/6-1210 წწ.) არასგზით არ აზიარა ქვეყნის ერთ-ერთი უმაღლესი სახელმწიფო მოხელე, მონოფიზიტი ამირსპასალარი ზაქარია მხარგრძელი: „*ნეფსით არავინ მართლმადიდებელთაგანი იკადრებს მღვდელმოქმედებასა სეფისკუერს თქუნ, შვდგ ზის წყეულთა სომეხთა*“ (ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი 1959: 82).

ჩვენი დაკვირვებით, მონოფიზიტობისადმი კათოლიკოს იოანე VIII-საგან განსხვავებული დამოკიდებულება არც გარეჯელ მოწესეებს უნდა ჰქონოდათ. ამ მხრივ, ყოველგვარ ეჭვს გამორიცხავს 1160 წელს გარეჯში გადაწერილი კრებული (Ven.4) და მასში შეტანილი დოგმატიკურ-პოლემიკური ტრაქტატი „წავლები-სა წინამძღუართა შეჩუენებაჲ“, სადაც, სხვა ერესიარქების გვერდით, დაწყველილი და შეჩუენებული არიან მონოფიზიტურ სწავლებათა ფუძემდებლებიც – კონსტანტინოპოლელი არქიმანდრიტი ევტიქე და ანტიოქიელი პატრიარქი სევეროსი.

გარდა ამისა, გასათვალისწინებელია ის ფაქტიც, რომ Ven.4 არასაღმრთის-მსახურო ტიპის ხელნაწერს წარმოადგენდა და ძირითადად სამონასტრო სენაკებსა თუ სამარტომყოფელოებში მოღვაწე ბერმონაზვნებისათვის საკითხავად იყო განკუთვნილი (იხ. ზემოთ). ეს გარემოება კი, თავის მხრივ, უფლებას გვაძლევს, ვამტკიცოთ, რომ Ven.4-ში წარმოდგენილი დოგმატიკურ-პოლემიკური ტრაქტატი და სხვა მსგავსი საეკლესიო საკითხავებით აღზრდილ გარეჯელ მოწესეებს, ისე, როგორც ნებისმიერ სხვა დიოფიზიტ ქრისტიანებს, მონოფიზიტობა სულის მომაკვდინებელ სწავლებად – ერესად მიაჩნდათ და წარმოუდგენელია, მონოფიზიტი მღვდლებისთვის ლიტურგიის შესასრულებლად რაიმე მოტივით დაეთმოთ გარეჯის მრავალმთის ეკლესია-სამლოცველოები.

3. თხზულების ტექნიკური აღწერილობა და მისი ტექსტი.

Ven.4-ში წარმოდგენილი დოგმატიკური-პოლემიკური ტრაქტატი, ისე როგორც მთელი გარეჯული კრებული, დაწერილია ნიკოლოზ ნიკრაის ხელით, ორ სვეტად, ნუსხურით. ტექსტში ალაგ-ალაგ ჩართულია მთავრულით შესრულებული საზედაო ასოები, რომელთა დახასიათებაც მოტანილი გვექნება ქვე-

მოდ, ტრაქტატის ტექსტისათვის დართულ შენიშვნებში. ნუსხური გრაფემების ზომებია: 0,5X0,5 სმ.; 0,5X0,3 სმ.; 0,5X0,6 სმ.; 0,7X0,5 სმ. და ა. შ.

თხზულება, ძირითადად, დაწერილია ყავისფერი მელნით. თუმცა, მისი ცალკეული ადგილები, ტექსტის დანარჩენი ნაწილისაგან გამოყოფის მიზნით, შესრულებულია სინგურით. კერძოდ, სინგურით არის ნაწერი ტრაქტატის სათაური და ტექსტში გამოყენებული პუნქტუაციის ნიშნების ცალკეული დეტალები.

თხზულების დასაწყისში, 249v-ს მარცხენა სვეტის ზედა ნაწილში გამოყვანილია ულამაზესი თავსართი, რომელიც, Ven.4-ის სხვა თავსართებთან ერთად, შუა საუკუნეების ქართული ხელნაწერი წიგნის დეკორატიული გაფორმების ერთ-ერთ თვალსაჩინო ნიმუშად გვევლინება. თავსართი წარმოადგენს მართკუთხედს, რომლის შიდა არეც მთლიანად ფერადოვან მცენარეულ ორნამენტს უჭირავს. მცენარეული მოტივებით არის შემკული მართკუთხედის მარცხენა, მარჯვენა და ზედა კიდეებიც. მართკუთხედის ზედა კიდის შუა წერტილიდან ამოზრდილია, სავარაუდოდ, აყვავილებული ჯვარი, რომლის ზედა ნაწილიც მოგვიანო ხანის სარესტავრაციო ქაღალდის ქვეშ არის მოქცეული.

დღეისათვის თხზულებაში რამდენიმე ადგილას გადასულია მელანი, ალაგ-ალაგ კი ქაღალდის ფურცლები ჭიის მიერაა დახრული, რის გამოც მთლიანად ან ნაწილობრივ არის დაკარგული ცალკეული გრაფემები და მთელი სიტყვებიც კი. ამ და სხვა დაზიანებათა გამო დაკარგული ადგილები აღდგენილი გვაქვს გრაფემათა შემორჩენილი ფრაგმენტებისა და თხზულების შესაბამისი კონტექსტის გათვალისწინებით.

ჩვენ ზემოდ, Ven.4-ის კოდიკოლოგიაზე საუბრისას აღვნიშნეთ, რომ 1570 წელს გარეჯული კრებული საფუძვლიანად განაახლა ურბნელმა ეპისკოპოსმა ვლასე საჰაკასძემ. ხელნაწერის აღდგენა-გაცხოველების შედეგად, Ven.4-ში წარმოდგენილი ზოგიერთი ტექსტისა და, მათ შორის, ჩვენთვის საინტერესო დოგმატიკურ-პოლემიკური ტრაქტატის ცალკეული ფრაგმენტები ხელნაწერის აშიებზე დაწებებული სარესტავრაციო ქაღალდის ქვეშ აღმოჩნდა. აღნიშნული გარემოება, ცხადია, გაითვალისწინა ვლასე ურბნელმა და დაკლებული სიტყვები თუ გრაფემები საკუთარი ხელით, შავი ფერის მელნით აღადგინა სარესტავრაციო ქაღალდის ყველა შესაბამის ადგილას.

ვენის ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში მუშაობის დროს ჩვენ გადავწყვიტეთ, ერთიმეორისათვის შეგვედარებინა სარესტავრაციო ქაღალდის ქვეშ მოქცეული ანუ თავდაპირველად დაწერილი და სარესტავრაციო ქაღალდზე შესრულებული

ანუ მოგვიანებით აღდგენილი ტექსტები. ამ მიზნით, შესაძარებლად შევარჩიეთ „წვალებისა წინამძღუართა შეჩუენებაჲ“ და მისი რამდენიმე რესტავრირებული ფურცელი დეტალურად დავათვალიერეთ სინათლის გამჭოლ შუქზე. შედარებამ თვალნათლივ აჩვენა, რომ ვლასე ურბნელის მიერ განახლებული ფრაგმენტები მთლად ზუსტად არ მისდევდა და არ იმეორებდა ნიკოლოზ ნიკრაის მიერ დაწერილ ტექსტებს.

სამწუხაროდ, დროის უკმარისობის გამო ჩვენ ვერ შევძელით, სათითაოდ ამოგვეკითხა სარესტავრაციო ქაღალდის ქვეშ მოქცეული ფრაგმენტები. ამიტომაც წინამდებარე ნაშრომში უბრალოდ ერთმანეთისაგან გავმიჯნეთ ტრაქტატის ტექსტში გამოვლენილი ორი სხვადასხვა ქრონოლოგიურ შრე და ვლასე ურბნელის მიერ აღდგენილი ფრაგმენტები, ნიკოლოზ ნიკრაის მიერ დაწერილი ტექსტისაგან გამოსაყოფად, დამუქების გარეშე და თანაც, მარჯვნივ გადახრილი სახით წარმოვადგინეთ.

ცალკე საუბრის თემაა ნიკოლოზ ნიკრაის მიერ ტრაქტატის ტექსტში გამოყენებული პუნქტუაციის ნიშნები. როგორც ამ ნიშნებზე დაკვირვება აჩვენებს, ტექსტში ისინი გარკვეული წესის დაცვით არის გამოყენებული. სულ ტრაქტატში გამოიყოფა ორმოცამდე სახის სხვადასხვა პუნქტუაციის ნიშანი, რომლებიც რვა ძირითად ჯგუფად იყოფა და იშვიათი გამონაკლისების გარდა, ერთმანეთისაგან განსხვავებული მნიშვნელობა აქვთ. ეს ჯგუფებია:

I. ამჟამინდელი მძიმის მნიშვნელობით ნახმარი პუნქტუაციის ნიშნები.

- ა) მძიმე, შესრულებული ყავისფერი მეღნით.
- ბ) მძიმე, შესრულებული სინგურით.
- გ) მძიმე და მის ზემოთ გამოყვანილი კიდევ ერთი, ზევით აბრუნებული მძიმე. ორივე მძიმე – ყავისფერი მეღნით.
- დ) მძიმე და მის ზემოთ გამოყვანილი კიდევ ერთი, ზევით აბრუნებული მძიმე. ქვედა მძიმე – ყავისფერი მეღნით, ზედა მძიმე – სინგურით.
- ე) მძიმე და მის ზემოთ გამოყვანილი კიდევ ერთი, ზევით აბრუნებული მძიმე. ორივე მძიმე – სინგურით.
- ვ) მძიმე, მის ზემოთ გამოყვანილი კიდევ ერთი, ზევით აბრუნებული მძიმე და მათგან მარჯვნივ შესრულებული მესამე, აგრეთვე, ზევით აბრუნებული მძიმე. პირველი და მესამე მძიმეები – ყავისფერი მეღნით, მეორე მძიმე – სინგურით.

ზ) მძიმე, მის ზემოთ გამოყვანილი კიდევ ერთი, ზევით აბრუნებული მძიმე და მათგან მარჯვნივ შესრულებული მესამე მძიმე. პირველი და მეორე მძიმეები – ყავისფერი მელნით, მესამე მძიმე – სინგურით.

თ) წერტილმძიმე, შესრულებული ყავისფერი მელნით.

ი) წერტილმძიმე და მის ზემოთ გამოყვანილი კიდევ ერთი, ზევით აბრუნებული მძიმე. წერტილმძიმე – ყავისფერი მელნით, ზედა მძიმე – სინგურით.

კ) წერტილმძიმე და მის ზემოთ გამოყვანილი კიდევ ერთი, ზევით აბრუნებული მძიმე. წერტილმძიმის წერტილი – ყავისფერი მელნით, წერტილმძიმის მძიმე და ზედა მძიმე – სინგურით.

II. ამჟამინდელი წერტილის მნიშვნელობით ნახმარი პუნქტუაციის ნიშნები.

ა) მძიმე, შესრულებული სინგურით.

ბ) ორწერტილი და ხაზი. ორივე ნიშანი – ყავისფერი მელნით.

გ) ორწერტილი და მძიმე. ორივე ნიშანი – ყავისფერი მელნით.

დ) ორწერტილი, მძიმე და მის ზემოთ გამოყვანილი კიდევ ერთი, ზევით აბრუნებული მძიმე. ყველა ნიშანი – ყავისფერი მელნით.

ე) ორწერტილი, მძიმე და მის ზემოთ გამოყვანილი კიდევ ერთი, ზევით აბრუნებული მძიმე. ორწერტილი და ქვედა მძიმე – ყავისფერი მელნით, ზედა მძიმე – სინგურით.

ვ) წერტილმძიმე, შესრულებული ყავისფერი მელნით.

ზ) წერტილმძიმე და მის ზემოთ გამოყვანილი, ზევით აბრუნებული მძიმე. წერტილმძიმე – ყავისფერი მელნით, ზედა მძიმე – სინგურით.

III. ამჟამინდელი ძახილის ნიშნის მნიშვნელობით ნახმარი პუნქტუაციის ნიშნები.

ა) ორწერტილი, მძიმე და ამ უკანასკნელის ზემოთ გამოყვანილი კიდევ ერთი, ზევით აბრუნებული მძიმე. ორწერტილი და ქვედა მძიმე – ყავისფერი მელნით, ზედა მძიმე – სინგურით.

ბ) წერტილმძიმე, რომლის წერტილსაც შემოვლებული აქვს რკალი, მძიმე და ამ უკანასკნელის ზემოთ გამოყვანილი კიდევ ერთი, ზევით აბრუნებული მძიმე. წერტილმძიმე და ქვედა მძიმე – ყავისფერი მელნით, წერტილმძიმის წერტილისათვის შემოვლებული რკალი და ზედა მძიმე – სინგურით.

IV. ამჟამინდელი კითხვის ნიშნის მნიშვნელობით ნახმარი პუნქტუაციის ნიშნები.

ა) ორწერტილი, რომლის ზედა წერტილსაც შემოვლებული აქვს რკალი და მძიმე. ორწერტილი – ყავისფერი მელნით, ზედა წერტილისათვის შემოვლებული რკალი – სინგურით.

ბ) ორწერტილი, რომლის ზედა წერტილსაც შემოვლებული აქვს რკალი, მძიმე და ამ უკანასკნელის ზემოთ გამოყვანილი კიდევ ერთი, ზევით აბრუნებული მძიმე. ორწერტილი და ქვედა მძიმე – ყავისფერი მელნით, ორწერტილის ზედა წერტილისათვის შემოვლებული რკალი და ზედა მძიმე – სინგურით.

გ) ორწერტილი, მძიმე და მის ზემოთ გამოყვანილი კიდევ ერთი, ზევით აბრუნებული მძიმე. ორწერტილი და ქვედა მძიმე – ყავისფერი მელნით, ზედა მძიმე – სინგურით.

დ) მძიმე, ორწერტილი, რომლის ზედა წერტილსაც შემოვლებული აქვს რკალი და მძიმე. მძიმე, ორწერტილი და მეორე მძიმე – ყავისფერი მელნით, ორწერტილის ზედა წერტილისათვის შემოვლებული რკალი – სინგურით.

ე) მძიმე, მის ზემოთ გამოყვანილი კიდევ ერთი, ზევით აბრუნებული მძიმე, ორწერტილი, რომლის ზედა წერტილსაც შემოვლებული აქვს რკალი და კიდევ ერთი მძიმე. ქვედა მძიმე, ორწერტილი და მესამე მძიმე – ყავისფერი მელნით, ზედა მძიმე და ორწერტილის ზედა წერტილისათვის შემოვლებული რკალი – სინგურით.

ვ) წერტილი, კიდევ ერთი წერტილი, ორწერტილი, ორწერტილის ქვედა წერტილის მარჯვნივ დასმული წერტილი, მძიმე და პატარა ჰორიზონტალური ხაზი. პირველი წერტილი, ორწერტილის ქვედა წერტილი, მძიმე და პატარა ჰორიზონტალური ხაზი – ყავისფერი მელნით, მეორე წერტილი, ორწერტილის ზედა წერტილი, ორწერტილის ქვედა წერტილის მარჯვნივ დასმული წერტილი და მძიმე – სინგურით.

V. ამჟამინდელი ორწერტილის მნიშვნელობით ნახმარი პუნქტუაციის ნიშნები:

ა) მძიმე, შესრულებული ყავისფერი მელნით.

ბ) მძიმე და მის ზემოთ გამოყვანილი კიდევ ერთი, ზევით აბრუნებული მძიმე. ქვედა მძიმე – ყავისფერი მელნით, ზედა მძიმე – სინგურით.

VI. სპეციალური ნიშანი, რომლის დახმარებითაც აღინიშნება ტრაქტატში წარმოდგენილი ორნაწილიანი კითხვების თითოეული ნაწილის დასაწყისი.

ა) სიტყვის პირველი რამდენიმე გრაფემის ქვემოთ სინგურით გავლებული ორკბილიანი ან სამკბილიანი განივი ხაზი.

VII. სპეციალური ნიშნები, რომლის დახმარებითაც აღინიშნება ისეთი ადგილები, სადაც შეიძლება, ან დაისვას, ან არ დაისვას მძიმე.

- ა) მძიმე, შესრულებული ყავისფერი მეღვინით.
- ბ) ორი მძიმე, ორივე – ყავისფერი მეღვინით.
- გ) მძიმე და მის ზემოთ გამოყვანილი კიდევ ერთი, ზევით აბრუნებული მძიმე-ორივე მძიმე – ყავისფერი მეღვინით.
- დ) წერტილმძიმე, შესრულებული ყავისფერი მეღვინით.
- ე) წერტილმძიმე, რომლის ზედა წერტილსაც შემოვლებული აქვს რკალი. წერტილმძიმე – ყავისფერი მეღვინით, წერტილმძიმის წერტილისათვის შემოვლებული რკალი – სინგურით.
- ვ) წერტილმძიმე და მის ზემოთ გამოყვანილი, ზევით აბრუნებული მძიმე-წერტილმძიმე – ყავისფერი მეღვინით, ზედა მძიმე – სინგურით.

VIII. სპეციალური ნიშნები, რომლის დახმარებითაც ტექსტიდან გამოიყოფა განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი (?) სიტყვები (მაგ.: „ქე ღმრთისაჲ“, „მხოლოდშობილი ქე“, „სიტყუაჲ ღმრთისაჲ“ და ა. შ.).

- ა) სიტყვის ზემოთ დასმული ზევით აბრუნებული მძიმე, შესრულებული ყავისფერი მეღვინით.
- ბ) სიტყვის ზემოთ დასმული ორი ზევით აბრუნებული მძიმე. პირველი მძიმე – ყავისფერი მეღვინით, მეორე მძიმე – სინგურით.
- გ) სიტყვის ქვემოთ დასმული მძიმე, შესრულებული სინგურით.

დასასრულ, მოგვყავს ტრაქტატის ტექსტი, რომელიც აქამდე გამოქვეყნებული იყო მხოლოდ ერთხელ, 2002 წელს, ჩვენს მიერ, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის მიერ გამოცემული კრებულის – „ისტორიულ-ეთნოგრაფიული შტუდიები“ VII ტომში (ჯოჯუა 2003ბ: 65-99).

წვალებისა¹³¹ წინამძღუართა შეჩუქენებ(ა)ჲ |

არიოზ¹³², უცხო ქმნული | ღ(მრთ)ისაგ(ა)ნ, მწვალესებელთა წინამძღუარი, სიტყუამ(ა)ნ მხოლოდ შობილმ(ა)ნ, | რ(ომ)ლ(ი)სა იგი დაკნინებად ბორგდა

¹³¹ სიტყვის პირველი გრაფემა – *℣* დიდი ზომის (3,3 X 14,8 სმ), მდიდრულად ორნამენტირებულ, მთავრულ საზედაო ასოს წარმოადგენს. მისი კონტურები ტექსტში ჩართული რამდენიმე სხვა საზედაო ასოს მსგავსად, ჯერ სინგურით მოუხაზავთ, შემდეგ კი – მქრქალი აგურისფერი, წითელი და ცისფერი საღებავებით შეუფერადებიათ. გრაფემა შესრულებულია 249v-ს მარცხენა აშიაზე, თხზულების დასაწყისში გამოყვანილი თავსართისა და ტექსტის მარცხენა სვეტის პირველი ექვსი სტრიქონის გასწვრივ. ამავე სიტყვის მომდევნო რვა გრაფემა – *ვალებისა*, ისე როგორც ტრაქტატის მთელი ტექსტი, ნუსხურით არის ნაწერი.

¹³² სიტყვის პირველი გრაფემა – ა მთავრულ საზედაო ასოს წარმოადგენს. იგი დიდი ზომისაა (2,7 X 4,1 სმ) და სინგურით არის ნაწერი. შესრულებულია 249v-ს მარცხენა აშიაზე, წინა

ბოროტი, გ(ა)ნკუეთა | და შეაჩუნა და | ს(უ)ლი მისი ბილწი || ც(ე)ცხლითა დასაჯა. |

ვენომიოს¹³³ მგმობარი, ვ(ითარც)ა ზიარი [მი]სი და ბოროტად | მწ<ა>გა-
ლებელი¹³⁴, | დიდმ(ა)ნ გ(რი)გ(ო)ლი, თავმ(ა)ნ ღ(მრთ)ისმეტყუელეებისამ(ა)ნ და
დ(იდე)ბ(უ)ლმ(ა)ნ¹³⁵ | დიდმ(ა)ნ ბასილი შეაჩუნეს უსჯულით და დაწყეული, |
სამგზის სანატრელთა.

ცოფმ(ა)ნ¹³⁶ | ნისტორ, უღ(მრ)თომ(ა)ნ და სავსემ(ა)ნ სიმყრალითა, ენად |
თვსი გესლუვანი 249v|250r აღლესა გმობად | ყ(ოვლა)დწ(მიდ)ისა და კ(ურთ)ხ(ეუ)-
ლისა | ქ(ალ)წ(უ)ლისა მ(ა)რ(ია)მ ღ(მრ)თისმშობელისა და დიდისა კვრილეს
მ(იერ) შეიჩუნა.

სევეროს¹³⁷ დაწყეული, | მგმობარი და საძაგელი და მტერი ეკლესიათად,
რ(ომე)ლი | იგი შეპრევდა ბ(უ)ნ(ე)ბათა ქ(რისტ)ესთა, ფლაბიანე ღ(მერ)თშე-
მოსილმ(ა)ნ შეაჩუნა, | გ(ა)ნკუეთა და დაწყევა იგი. წყეულ | იყავნ და
შერუნებულ.

ეგტუქი¹³⁸, | საძაგელი¹³⁹ და მკდომი | ეკლესიათად და უცხოთ ღ(მრთ)ის(ა)-
გ(ა)ნ და გ(ა)ნდგიომილი, ქალკიდონისა | კრებამ(ა)ნ ვამადლად შეაჩუნა წყეუ-

შენიშვნაში დახასიათებულ საზედაო ასოს – წ და ტექსტის მარცხენა სვეტის IV-V სტრიქონებს შორის. ამავე სიტყვის მომდევნო სამი ნუსხური გრაფემა – *რიო* სვეტიდან მარცხნივ არის გასული და მთლიანად მთავრული საზედაო ასოს – ა მარჯვნივ გახსნილ ქვედა რკალშია მოქცეული.

¹³³ სიტყვის პირველი გრაფემა – *ე* მთავრულ საზედაო ასოს წარმოადგენს. იგი საშუალო ზომისაა (2,2 X 2,0 სმ.) და სინგურით არის ნაწერი. შესრულებულია 249v-ს მარჯვენა სვეტის მარცხნივ, II-III სტრიქონების გასწვრივ.

¹³⁴ სიტყვის ბოლო ცხრა გრაფემის – <ა>ელებელი ადგილას თავდაპირველად რაღაც სხვა ტექსტი უნდა ყოფილიყო შესრულებული, რომელიც Ven4-ის გადამწერს, ნიკოლოზ ნიკრაის თავადვე ამოუფხეკავს და მის ნაცვლად, საკუთარი ხელით გამოუყვანია ზემოხსენებული ცხრა გრაფემა.

¹³⁵ სიტყვის თანმხლებ ქარაგმის ნიშანსა და ბოლო ორ გრაფემაზე – *მ(ა)ნ*, სავარაუდოდ, დამდნარი სანთლის წვეთები უნდა იყოს დაღვენთილი.

¹³⁶ სიტყვის პირველი გრაფემა – *ც* მთავრულ საზედაო ასოს წარმოადგენს. იგი საშუალო ზომისაა (2,9 X 1,6 სმ.) და სინგურით არის ნაწერი. შესრულებულია ტექსტშივე, 249v-ს მარჯვენა სვეტის XIII სტრიქონში. აღსანიშნავია ისიც, რომ ამავე სტრიქონის პირველი სამი გრაფემის – *ლთა* შემდეგ დასმული მეორე მძიმე საზედაო ასოს – *ც* ქვედა რკალშია მოქცეული.

¹³⁷ სიტყვის პირველი გრაფემა – *ხ* მთავრული საზედაო ასოს წარმოადგენს. იგი საშუალო ზომისაა (1,4 X 1,3 სმ.) და სინგურით არის ნაწერი. შესრულებულია ტექსტშივე, 250r-ს მარჯვენა სვეტის VI სტრიქონში.

¹³⁸ სიტყვის პირველი გრაფემა – *ე* მთავრულ საზედაო ასოს წარმოადგენს. იგი საშუალო ზომისაა (1,6 X 1,0 სმ.) და სინგურით არის ნაწერი. შესრულებულია ტექსტშივე, 250r-ს მარჯვენა სვეტის I სტრიქონში.

¹³⁹ სიტყვის მეექვსე გრაფემა – *ე* ჩამატებულია მოგვიანებით, ნიკოლოზ ნიკრაისავე ხელით. შესრულებულია სტრიქონის ზედა ნაწილში. ახლავს რამდენიმე წერტილი, რომლებიც მიუთითებენ იმ ადგილზე, სადაც ნაგულისხმევი იყო გრაფემის აღდგენა. აღსანიშნავია ისიც, რომ ჩამატებული გრაფემა უფრო მცირე ზომისაა და თანაც, ძირითადი ტექსტისაგან

ლი | და შეჩვენებული, რ(ამეთუ) | შეჭრევა ბ(უნ)ებ(ა)თა ქ(რისტეს) | ღ(მრთ)ი-
სათა უსჯულოებითა.

ღა¹⁴⁰ მენენტოს | დაწყული, ჭურჭელი უკეთურისად, | ქ(რისტეს), მკსნე-
ლისა ჩ(უენისა, | ჭ(ეშმარი)ტსა მ(ა)ს გ(ან)გ(ებ)ულეებასა | ს(ა)ღ(მრ)თოსა, საოც-
რად | ჰგომობდა ბილწი იგი 250r|250v და პორფირი¹⁴¹ დიდისა მ(იერ) შეჩუნა. |
წყულ იყავნ და | შეჩვენებულ მემობარი პირი მისი | და ს(უ)ლი და ყ(ოველ)თა
მწვალებელთა და მიმდგომთა მისთ(ა)დ მისთანა, ა(მენ) იყ(ა)ვნ. |

რ(ომელი)¹⁴² გ(ა)ნწყოფდეს გუამთა მისთა, გ(ა)ნიკუეთოს იგი სუფე-
ვისაგ(ა)ნ¹⁴³ მისისა და | რ(ომელი) შეჭრევედეს | ბუნებათა მისთა, | წარწყმედილ
არს | ცხ(ო)რ(ებ)ა)დ მისი. რ(ომელი) || უვარწყოფდეს, | ვ(ითარ)მედ არა ჭ(ეშმა-
რიტა)დ ღ(მერთ)ი შგა | მ(ა)რ(ია)მ, ნუმცა უხილავს ღ(იდებ)ა)დ ღ(მრ)თეებქსა
მისისა და | რ(ომელი) უვარწყოფდეს, ვ(ითარ)მედ არა ჭ(ეშმარიტა)დ შეიმოსნა
ვ(ო)რცნი, დაკჷუეტებულ არს იგი | ცხ(ო)რ(ებ)ისაგ(ა)ნ და მ(ა)ცხუკარებისა
ვ(ო)რცთა მ(იერ) მისთა მოცემულისა.

თგთ¹⁴⁴ | საქმენი ასწავებენ ჯეროვნად | გ(ა)ნმრჩეველთა, ვ(ითარ)მედ |
ს(ა)ღ(მრ)თონი იგი ძაღნი 250v|251r მისნი ქადაგებენ, | რ(ამეთუ) ჭ(ეშმარიტა)|დ

განსხვავებული, წვრილწვერიანი კალმით არის ნაწერი. რაც შეეხება ჩამატებული გრაფემის მელნის ფერს, ის ძირითადი ტექსტის იდენტურია.

¹⁴⁰ სიტყვის ორივე გრაფემა მთავრულ საზედაო ასოებს წარმოადგენს. პირველი გრაფემა – ღ საშუალო ზომისაა (1,1 X 1,3 სმ.) და სინგურით არის ნაწერი. შესრულებულია ტექსტშივე, 250r-ს მარჯვენა სვეტის XI სტრიქონში. მეორე გრაფემა – ა შედარებით მცირე ზომისაა (0,5 X 0,5 სმ.) და პირველისაგან განსხვავებით, ძირითადი ტექსტის ყავისფერი მელნით არის გამოყვანილი. აღსანიშნავია ისიც, რომ ეს უკანასკნელი შეწიალებულია პირველი მთავრული გრაფემის – ღ ქვედა რკალში.

¹⁴¹ სიტყვის წინ თავდაპირველად ერთი (?) უცნობი გრაფემა უნდა ყოფილიყო გამოყვანილი, რომელიც, ფურცლის მომცრო, ოთხკუთხა ფრაგმენტთან ერთად, თავად ნიკოლოზ ნიკრაის მიერ, რაღაც ბასრი იარაღით ჩანს ამოკვეთილი. ამასთან, აღსანიშნავია ისიც, რომ კალიგრაფს ეს საკმაოდ რთული ტექნიკური ოპერაცია მეტად ფაქიზად შეუსრულებია და 250v-ზე ქაღალდის ზედაპირი ისე თხელ ფენად ამოუკვეთავს, რომ 250r-ს შესაბამისი ადგილი, პრაქტიკულად, დაუზიანებელი დარჩენილა.

¹⁴² სიტყვის პირველი გრაფემა – რ მდიდრულად ორნამენტირებულ, მთავრული საზედაო ასოს წარმოადგენს. იგი დიდი ზომისაა (6,4 X 14,9 სმ.). მისი კონტურები ჯერ სინგურით მოუხაზავთ, ხოლო შემდეგ კი წითელი და ყვითელი საღებავებით შეუფერადებიათ. გრაფემა შესრულებულია 250v-ს მარცხენა აშიაზე, მარცხენა სვეტის VI-XVII სტრიქონების გასწვრივ.

¹⁴³ სიტყვის ბოლო ორი გრაფემა – გ(ა)ნ ჩამატებულია მოგვიანებით, ნიკოლოზ ნიკრაისავე ხელით. შესრულებულია სტრიქონის ზედა ხაზში. ახლავს რამდენიმე წერტილი, რომლებიც მიუთითებენ იმ ადგილზე, სადაც ნაგულისხმევი იყო გრაფემის აღდგენა. აღსანიშნავია ისიც, რომ ჩამატებული გრაფემები უფრო მცირე ზომისაა და გაკრული ხელით, თანაც, ძირითადი ტექსტისაგან განსხვავებული, წვრილწვერიანი კალმით არის ნაწერი. რაც შეეხება ჩამატებული გრაფემების მელნის ფერს, ის ძირითადი ტექსტის იდენტურია.

¹⁴⁴ სიტყვის პირველი გრაფემა – თ მთავრულ საზედაო ასოს წარმოადგენს. იგი საშუალო ზომისაა (1,4 X 1,6 სმ.) და სინგურით არის ნაწერი. შესრულებულია ტექსტშივე, 250v-ს მარჯვენა სვეტის XIII სტრიქონში.

დ(მერთ)ი არს | და ვნებანი მისნი წაქმებუნ, ვ(ითარმედ ჭ(ეშმარიტად კ(ა)ც(ი) არს | და კ(ო)რცნი მისნი ასუქლის(ა)გ(ან) კ(ა)ცისა არიან. |

და უკუტოთუ არა | ს(რულთ)ად შეიერთა კ(ა)ცებად | დ(მრ)თეებამ(ან), უძლურთა გ(ო)ნ(ებ)ითა მიეც(ა)დოს ს(ა)სჯ(ე)ლი სახიერების(ა)გ(ან) მ(ა)მისა ჩ(უენ)ისა ი(ეს)ჯ ქ(რისტ)ესისა. |

ოჯუტოთუ¹⁴⁵ არა ვ(ო)რცნი იყო, რადსათვის მ(ა)რ(ია)მ შ(ო)რის შემოყვანებულ იქმნა? | და უკ(უჭ)თუ არა დ(მერთ)ი იყო, | გ(ა)ბ(რიელ) ვის ხადოდა: „უფალ“?

უკ(უჭ)თუ არა | ვ(ო)რც იყო, ბაგასა შ(ინ)ა | ვინ მიიწვინებოდა? | უკ(უჭ)თუ არა დ(მერთ)ი იყო, | ანგ(ე)ლ(ო)ზნი ვისდა დ(იდ)ებ(ა)დ | გარდამოვდეს? |

უკ(უჭ)თუ არა ვ(ო)რც¹⁴⁶ იყო, სახუგელთა ვინ შეიხუეოდა? | და უკ(უჭ)თუ არა დ(მერთ)ი იყო, | მწყემსნი ვის წ(ინა)შე თაყუანისმცემლობდეს? |

უკ(უჭ)თუ არა ვ(ო)რც იყო, | იოსებ ვის წინადასცუთა? და უკ(უჭ)თუ [არა] 251r|251v დ(მერთ)ი იყო, ვარსკულავი¹⁴⁷ ვისსა წინა | რბიოდა პატივად¹⁴⁸? |

უკ(უჭ)თუ არა ვ(ო)რც | იყო, მ(ა)რ(ია)მ ვის სძესა¹⁴⁹ აწოებდა? | და უკ(უჭ)თუ არა დ(მერთ)ი | იყო, მოგუნი ვისსა | ძღუნის მრთუმელობდეს?

უკ(უჭ)თუ | არა ვ(ო)რც იყო, სუმიონ წიადთა თუხთა ვის იტურთვიდა? | და უკ(უჭ)თუ არა დ(მერთ)ი | იყო, ვისსა მ(ი)მ(ა)რთ | იტყოდა: „გ(ა)ნმითევე | მე მშუდობით“?

¹⁴⁵ სიტყვის დასაწყისი 1570 წლის სარესტავრაციო ქაღალდის ქვეშ არის მოქცეული. ამ ადგილას, იმავე 1570 წელს, კალიგრაფ-რესტავრატორ ვლასე ურბნელს შავი ფერის მელნით ხუთი ნუსხური გრაფემა – *ოჯუტ* აქვს აღდგენილი. ამათგან, პირველი ორი – მთავრულ სახედაო ასოებს წარმოადგენს: *ო* საშუალო ზომისაა (3,0 X 2,7სმ.) და 251r-ს მარცხენა აშიაზე, მარცხენა სვეტის XIII-XV სტრიქონების გასწვრივ არის შესრულებული; მეორე გრაფემა – *ჯ* უფრო მცირე ზომისაა (0,8 X 1,5 სმ.) და პირველი მთავრული გარფემის – *ო* ქვედა რკალშია შეწიადებული. მომდევნო სამი გრაფემა – *კუშ* ნუსხურით არის გადმოცემული.

¹⁴⁶ სიტყვის წინ თავდაპირველად ორი (?) უცნობი გრაფემა უნდა ყოფილიყო გამოყვანილი, რომლებიც, ფურცლის მომცრო, ოთხკუთხა ფრაგმენტთან ერთად, თავად ნიკოლოზ ნიკრაის მიერ, რაღაც ბასრი იარაღით ჩანს ამოკვეთილი. ამასთან აღსანიშნავია ისიც, რომ კალიგრაფს ეს საკმაოდ რთული ტექნიკური ოპერაცია მეტად ფაქიზად შეუსრულებია და 251r-ზე ქაღალდის ზედაპირი ისე თხელ ფენად ამოუკვეთავს, რომ 251v-ს შესაბამისი ადგილი, პრაქტიკულად, დაუზიანებელი დარჩენილა.

¹⁴⁷ სიტყვის ბოლო გრაფემა – *ი* მოგვიანებით, ნიკოლოზ ნიკრაისავე ხელით არის ჩამატებული. შესრულებულია სტრიქონის ზედა ხაზში. ახლავს რამდენიმე წერტილი, რომლებიც მიუთითებენ იმ ადგილზე, სადაც ნაგულისხმევი იყო გრაფემის აღდგენა.

¹⁴⁸ სიტყვის პირველი გრაფემა – *კ* მოგვიანებით, ნიკოლოზ ნიკრაისავე ხელით არის ჩამატებული. შესრულებულია სტრიქონის შუა ხაზში, წინა სიტყვის – *რბიოდა* შემდეგ გამოყვანილ ორ მძიმეს შორის.

¹⁴⁹ სიტყვის წინ თავდაპირველად ორი (?) უცნობი გრაფემა უნდა ყოფილიყო გამოყვანილი, რომლებიც, ფურცლის მომცრო, ოთხკუთხა ფრაგმენტთან ერთად, თავად ნიკოლოზ ნიკრაის მიერ, რაღაც ბასრი იარაღით ჩანს ამოკვეთილი. ამასთან, აღსანიშნავია ისიც, რომ კალიგრაფს ეს საკმაოდ რთული ტექნიკური ოპერაცია მეტად ფაქიზად შეუსრულებია და 251v-ზე ქაღალდის ზედაპირი ისე თხელ ფენად ამოუკვეთავს, რომ 251r-ს შესაბამისი ადგილი, პრაქტიკულად, დაუზიანებელი დარჩენილა.

უკუშტოთ არა ვ(ო)რც | იყო, იოსებ ვინ წაირიყვანა და ივლტოდა ეგვიპტედ?
და | უკ(უჭ)ითუ არა ღ(მერთ)ი იყო, ვის ზ(ედ)ა აღესრულოს: „ეგვიპტით | უწოდო
ბესა ჩემსა“?

უკ(უჭ)ითუ არა ვ(ო)რც იყო, ი(ოვან)ე | ვის¹⁵⁰ ნათელსცა? და უკ(უჭ)ითუ არა |
ღ(მერთ)ი იყო, მ(ა)მ(ა)დ ზ(ე)ციით ვისთვის იტყოდა: „ესე არს ძე ჩ(ემ)ი
საყუარელი“?

უკ(უჭ)ითუ არა | ვ(ო)რც იყო, ვინ იმა^{251v}||^{252r}რხვიდა და შიოდა | უღაბნოს? და
უკ(უჭ)ითუ არა ღ(მერთ)ი იყო, | ანგ(ელ)ოზნი ვისსა მოკიდეს და ჰმსახურებდეს?

უკ(უჭ)ითუ არა ვ(ო)რც იყო, | ვინ მიიწოდა ქორწილსა კანას გალიელკადსსა?
და უკ(უჭ)ითუ არა ღ(მერთ)ი იყო, ვინ წყალი ღვნიოდ გარდააქცია? |

უკ(უჭ)ითუ არა ვ(ო)რც იყო, პურნი ვისთა კელთა მიეცემოდეს? უკ(უჭ)ითუ
აქრა ღ(მერთ)ი იყო, ვინ გ(ა)ნაძღნა მცირითა პურითა | ათასეულნი ერნი
უღაბნოსა ზ(ედ)ა?

უკ(უჭ)ითუ არა ვ(ო)რც¹⁵¹ იყო¹⁵², | ნავსა შ(ინ)ა ვინ მძინარე იყო? და უკ(უჭ)ითუ
| არა ღ(მერთ)ი იყო, ქართა და ზღუასა ვინ | შეჭრისხვიდა?

უკ(უჭ)ითუ არა კ(ა)ცი¹⁵³ [იყო], ვ(ო)რც¹⁵⁴, | სიმონ ფარისეველი | ვის თ(ან)ა
ისერებდა? | და უკ(უჭ)ითუ არა ღ(მერთ)ი იყო, | ცოდვილისა დედაკ(ა)ცისა |
ცოდვათა ვინ მიუტეობდა?

¹⁵⁰ სიტყვის პირველ ორ გრაფემას – ვო შორის თავდაპირველად ერთი უცნობი გრაფემა უნდა ყოფილიყო გამოყვანილი, რომელიც, ფურცლის მომცრო, ოთხკუთხა ფრაგმენტთან ერთად, თავად ნიკოლოზ ნიკრაის მიერ, რაღაც ბასრი იარაღით ჩანს ამოკვეთილი. ამასთან, აღსანიშნავია ისიც, რომ კალიგრაფს ეს საკმაოდ რთული ტექნიკური ოპერაცია მეტად ფაქიზად შეუსრულებია და 251v-ზე ქაღალდის ზედაპირი ისე თხელ ფენად ამოუკვეთავს, რომ 251r-ს შესაბამისი ადგილი, პრაქტიკულად, დაუზიანებელი დარჩენილა.

¹⁵¹ სიტყვის წინ თავდაპირველად სამი (?) უცნობი გრაფემა უნდა ყოფილიყო გამოყვანილი, რომელიც, ფურცლის მომცრო, ოთხკუთხა ფრაგმენტთან ერთად, თავად ნიკოლოზ ნიკრაის მიერ, რაღაც ბასრი იარაღით ჩანს ამოკვეთილი. ამასთან, აღსანიშნავია ისიც, რომ კალიგრაფს ეს საკმაოდ რთული ტექნიკური ოპერაცია მეტად ფაქიზად შეუსრულებია და 252r-ზე ქაღალდის ზედაპირი ისე თხელ ფენად ამოუკვეთავს, რომ 252v-ს შესაბამისი ადგილი, პრაქტიკულად, დაუზიანებელი დარჩენილა.

¹⁵² სიტყვა მთლიანად მოგვიანებით არის ჩამატებული, ნიკოლოზ ნიკრაისავე ხელით. შესრულებულია სტრიქონის შუა ხაზში, 252r-ს მარჯვენა სვეტის V სტრიქონში. აღსანიშნავია ისიც, რომ ჩამატებული სიტყვის გრაფემები უფრო მცირე ზომისაა და გაკრული ხელით, თანაც, ძირითადი ტექსტისაგან განსხვავებული, წვრილწვერიანი კალმით არის ნაწერი. რაც შეეხება ჩამატებული სიტყვის მეღნის ფერს, ის ძირითადი ტექსტის იდენტურია.

¹⁵³ ამ სიტყვის ადგილას თავდაპირველად სამი (?) უცნობი გრაფემა უნდა ყოფილიყო გამოყვანილი, რომლებიც ფურცლის მომცრო, ოთხკუთხა ფრაგმენტთან ერთად, თავად ნიკოლოზ ნიკრაის მიერ, რაღაც ბასრი იარაღით ჩანს ამოკვეთილი. ამასთან, აღსანიშნავია ისიც, რომ კალიგრაფს ეს საკმაოდ რთული ტექნიკური ოპერაცია მეტად ფაქიზად შეუსრულებია და 252r-ზე ქაღალდის ზედაპირი ისე თხელ ფენად ამოუკვეთავს, რომ 252v-ს შესაბამისი ადგილი, პრაქტიკულად, დაუზიანებელი დარჩენილა. მოგვიანებით (?), ზუსტად ამ ადგილას ვინმე უცნობ პირს (არა ვლასე ურბნელს!) ღია შავი ფერის მეღნით სამი ნუსხური გრაფემა – კ(ა)ცი დაუწერია, ოღონდ, იმგვარად, რომ ახლად დაწერილი სიტყვისათვის ქარაგმის ნიშნად, თავდაპირველი,

უკ(უჭ)ითუ არა 252r|252v ცორც იყო, მეზავრობითა მაშურალი ჯურღმულსა | ზ(ედ)ა ვინ ითხოვდა | წყალსა? და უკ(უჭ)ითუ არა ღ(მერთ)ი იყო, ცხოველსა | წყალსა სამარიტელსა ვინ მისცემდა | და ამხილებდა?

უკ(უჭ)ითუ არა ვ(ო)რც | იყო, კ(ა)ცისა სამოსელსა ვინ შეიმოსდა? და უკ(უჭ)ითუ არა ღ(მერთ)ი იყო, ვისისა | სამოსლისაგ(ან) გამოვიდოდეს ძალნი? ||

უკ(უჭ)ითუ არა ვ(ო)რც | იყო, ვ(ითა)რ ჰნერწყუა | ქ(უე)ყ(ა)ნასა? და უკ(უჭ)ითუ | არა ღ(მერთ)ი იყო, თიკისაგ(ან) ვ(ითა)რ ყო მ(ა)ნ აღხილვაჲ თ(უა)ლთაჲ? |

უკ(უჭ)ითუ არა ვ(ო)რც | იყო, საფლავსა ზ(ედ)ა | ლაზარესსა ვინ ტირიდა? და უკ(უჭ)ითუ | არა ღ(მერთ)ი იყო, ოთხისა დღისა მკუდარი | ვისითა ბრძ(ა)ნებითა | გამოვიდოდა?

უკ(უჭ)ითუ არა ვ(ო)რც | იყო, კიცუსა ზ(ედ)ა ვინ | მჯდომარე იყო? 252v|253r და უკ(უჭ)ითუ არა ღ(მერთ)ი | იყო, ერნი დიდ(ე)ბით | ვისსა მიგებებად | კ(ა)ნვიდოდეს?

უკ(უჭ)ითუ არა ვ(ო)რც იყო, ჰ(უ)რი(ა)თა ვინ შეიპყრეს? უკ(უჭ)ითუ არა ღ(მერთ)ი იყო, ვინ უბრძანა მიწასა და პირსა ზ(ედ)ა დასცნა ივ(ი)ნი? |

უკ(უჭ)ითუ არა ვ(ო)რც | იყო, წ(ინა)შე სამსჯავროდსა ვინ წარდგომილ იყო? და უკ(უჭ)ითუ არა ღ(მერთ)ი იყო, ვინ ჩუენებით | აშინებდა ცოლსა || პილატესსა?

უკ(უჭ)ითუ | არა ვ(ო)რც იყო, ყურიმლისცემათა ვინ თავს | იღებდა? უკ(უჭ)ითუ არა | ღ(მერთ)ი იყო, პ(ე)ტრეს მ(ი)ერ მოკუეთილსა მ(ა)ს ყურსა | ვინ გ(ა)ნამრთელებდა¹⁵⁵ | და ადგილსავე თუსსა | კ(უა)ლად აგებდა?

უკ(უჭ)ითუ | არა ვ(ო)რც იყო, ვისმ(ა)ნ | პირმ(ა)ნ შეიწყნარნა | ნერწყუვანი? და უკ(უჭ)ითუ არა ღ(მერთ)ი იყო, ს(უ)ლი წ(მიდა)ჲ პირებსა მოციქ(უ)ლთასა ვინ შთაჰბერა? |

ნიკოლოზ ნიკრაისეული ტექსტიდან შემორჩენილი კლასიკური ხაზი დაუტოვებია. ტრაქტატის ეს, მოგვიანებით შესრულებული ფრაგმენტი წინამდებარე ნაშრომში, ვლასე ურბნელის ხელით დაწერილი მრავალრიცხოვანი ადგილების მსგავსად, აგრეთვე, დამუქების გარეშე და მარჯვნივ გადახრილი ხაზით გვაქვს გამოყოფილი.

¹⁵⁴ სიტყვა მთლიანად მოგვიანებით არის ჩამატებული, ნიკოლოზ ნიკრაისავე ხელით. შესრულებულია 252r-ს მარჯვენა სვეტის XI სტრიქონში. აღსანიშნავია, ისიც, რომ ჩამატებული გრაფემები უფრო მცირე ზომისაა და გაკრული ხელით, თანაც, ძირითადი ტექსტისაგან განსხვავებული, წვრილწვერიანი კალმით არის ნაწერი. რაც შეეხება ჩამატებული გრაფემების მელნის ფერს, ის ძირითადი ტექსტის იდენტურია.

¹⁵⁵ სიტყვის ბოლოს თავდაპირველად ორწერტილი ყოფილა დასმული, რომელიც, თავად ნიკოლოზ ნიკრაის მარჯვნივ გადრეკილი ვერტიკალური ხაზით გაუერთიანებია და ამ გზით, ერთი დიდი ზომის მძიმე მიუღია.

უკ(უჭ)თუ არა ვ(ო)რც იყო, | ვის გ(ა)ნსძუარცეს სამ[ო]253r||253vსელი და გ(ა)ნიყვეს¹⁵⁶ | მკვდართა? და | უკ(უჭ)თუ | არა ღ(მერთ)ი იყო, | ვისსა ჯ(უა)რცუმასა | დაბნელდა მზე?

უკ(უჭ)თუ არა ვ(ო)რც იყო, ჯ(უარს)ა ზ(ედ)ა ვინ | დამოკიდებულ იყო? | და¹⁵⁷ უკ(უჭ)თუ არა¹⁵⁸ ღ(მერთ)ი იყო, ვინ¹⁵⁹ შეარყია ქ(უე)ყ(ა)ნ(ა)დ საფუძველით(უ)რთ?

უკ(უჭ)თუ არა ვ(ო)რც იყო, ვისნი კელნი | შეემსჭუალნეს და | ფერცნი სამსჭულითა? და უკ(უჭ)თუ | არა ღ(მერთ)ი იყო, ტაძრისა კრეტსაბმელი | ვ(ითა)რ გ(ა)ნიპებოდა და¹⁶⁰ | კლდენი დაიზულეოდეს?

უკ(უჭ)თუ არა | ვ(ო)რც იყო, ვისი გუერდი გ(ა)ნაპო ლახუარმ(ა)ნ და გარდამოკდა სისხლი და | წყალი? და უკუეთუ არა ღ(მერთ)ი იყო, | ვისსა კმისა სმენითა შეძრწუნდა | ჯ(ო)ჯ(ო)ხ(ე)თი?

უკ(უჭ)თუ | არა ვ(ო)რც¹⁶¹ იყო, | ვისსა¹⁶² პირსა მიუძყრეს ძმარი და ნავლედი? და უკუჭ253v||254rთუ არა ღ(მერთ)ი იყო, | შეყენებულნი მკუდარნი ვისითა ბრძანებითა გამოვიდოდეს?

¹⁵⁶ სიტყვის ბოლოს თავდაპირველად ორწერტილი და მძიმე უნდა ყოფილიყო გამოყვანილი. ოდნავ მოგვიანებით, ნიკოლოზ ნიკრაის, პუნქტუაციის ნიშანში ერთგვარი ცვლილება შეუტანია, ორწერტილის წერტილები მარჯვნივ გადრეკილი ვერტიკალური ხაზით გაუერთიანებია და ამ გზით, ერთი დიდი ზომის მძიმე მიუღია.

¹⁵⁷ სიტყვის ორივე გრაფემა მთავრულ სახედაო ასოებს წარმოადგენს. პირველი გრაფემა – დ დიდი ზომისაა (5,4 X 10,9 სმ.) მისი კონტურები ჯერ წვრილწვერიანი კალმითა და ყავისფერი მელნით არის მოხაზული, შემდგომ კი – სინგურით შეფერადებული. შესრულებულია 253v-ს მარცხენა აშიაზე, მარცხენა სვეტის III-XI სტრიქონების გასწვრივ. მეორე გრაფემა – ა, აგრეთვე, დიდი ზომისაა (3,6 X 4,2 სმ.) და მთლიანად ყავისფერი მელნით არის შესრულებული. აღსანიშნავია ისიც, რომ ეს უკანასკნელი შეწიადებულია პირველი მთავრული გრაფემის – დ ქვედა რკალში.

¹⁵⁸ სიტყვის პირველი ორი გრაფემა – არ და მის წინ შესრულებული სიტყვა – უკ(უჭ)თუ სვეტიდან მარცხნივ არის გასული და 253v-ს მარცხენა აშიაზე გამოყვანილი მთავრული სახედაო ასოს – დ ქვედა რკალშია ჩაწერილი. ამასთან, სიტყვის – უკ(უჭ)თუ პირველი სამი გრაფემა იმავდროულად მოქცეულია მეორე მთავრული სახედაო ასოს – ა მარჯვნივ გახსნილ მუცელში, რომელიც, თავის მხრივ, აგრეთვე, მთავრული გრაფემის – დ ქვედა რკალშია შესრულებული.

¹⁵⁹ ამავე სიტყვის მეორე გრაფემა – ი მოგვიანებით არის ჩამატებული, ნიკოლოზ ნიკრაისავე ხელით. შესრულებულია სტრიქონის ქვედა ხაზში. ახლავს რამდენიმე წერტილი, რომლებიც მიუთითებენ იმ ადგილზე, სადაც ნაულისხმევი იყო გრაფემის აღდგენა. აღსანიშნავია ისიც, რომ ჩამატებული გრაფემა უფრო მცირე ზომისაა და გაკრული ხელით, თანაც, ძირითადი ტექსტისაგან განსხვავებული, წვრილწვერიანი კალმით არის ნაწერი.

¹⁶⁰ სიტყვის წინ თავდაპირველად დასმული იყო ორწერტილი, რომლის ზედა წერტილიდანაც თავად ნიკოლოზ ნიკრაის მარცხნივ გადრეკილი, ვერტიკალური ხაზი „აუსროლია“ და ამ გზით, ზევით აბრუნებული მძიმე მიუღია. რაც შეეხება ორწერტილის ქვედა წერტილს, მასზე კალიგრაფს სიტყვის პირველი ნუსხური გრაფემის – დ ქვედა რკალი გადაუტარებია.

¹⁶¹ სიტყვის წინ თავდაპირველად ორი (?) უცნობი გრაფემა უნდა ყოფილიყო გამოყვანილი, რომლებიც, ფურცლის მომცრო, ოთხკუთხა ფრაგმენტთან ერთად, თავად ნიკოლოზ ნიკრაის მიერ, რაღაც ბასრი იარაღით ჩანს ამოკვეთილი. ამასთან, აღსანიშნავია ისიც, რომ კალიგრაფს ეს საკმაოდ რთული ტექნიკური ოპერაცია მეტად ფაქიზად შეუსრულებია და 253v-ზე ქაღალდის

უკ(უჭ)ითუ არა ვ(ო)რც იყო, ვინ | კმობდა: „ღ(მერთ)ო, ღ(მერთ)ო | ჩ(ე)მო, რ(ა)მსათუხ და|მიტევე“? და უკ(უჭ)ითუ | არა ღ(მერთ)ი იყო, “მ(ა)მ(ა)ო, | შუენდვე ამათ“, – | ვინ აღმოთქუა? |

უკ(უჭ)ითუ არა ვ(ო)რც იყო, ჯ(უარს)ა ზ(ედ)ა, ავა|ზაკთა თ(ან)ა, ვინ | დამოკიდებულ იყო? | და უკ(უჭ)ითუ არა ღ(მერთ)ი || იყო, ავაზაკსა ჯ(უარს)ა ზ(ედ)ა | ვ(ითა)რ ეტყოდა: „დღეს ჩემ თანა იყო სამოთხესა შ(ინ)ა“?

უკ(უჭ)ითუ არა | ვ(ო)რც იყო, ი(ო)ს(ე)ბ და ნიკოლემოს ვინ შეზუძრნეს და დაჰფლეს? | და უკ(უჭ)ითუ არა ღ(მერთ)ი | იყო, ვინ არს, რ(ომე)ლი | აღდგა მესამესა დღესა? |

უკ(უჭ)ითუ არა ვ(ო)რც¹⁶³ | იყო, მ(ო)ც(ი)ქ(უ)ლთა ქორსა | ზ(ედ)ა ვინ იხილეს და გ(ა)ნიხილეს? და უკ(უჭ)ითუ არა ღ(მერთ)ი იყო, ვ(ითა)რ კართა ვშულთა შევიდა?

უკ(უჭ)ითუ არა 254r|254v ვ(ო)რც იყო, ვისთა | სამსჭუალთა წყლულულებანი გამოიძინათ თომა? და | უკ(უჭ)ითუ არა ღ(მერთ)ი იყო, | ვინ თქუა სიტყ(უ)ად ესე, | ვ(ითარ)მედ: „მიხილე მე და გრწამს, ნეტ(ა)რ იყვნენ, | რ(ომელ)თა არა უხილავ და ვჭრწმენე“? |

უკ(უჭ)ითუ არა ვ(ო)რცი | იყო, ტბასა ზ(ედ)ა ტიბერისასა ვინ ჭამა? | და უკ(უჭ)ითუ არა ღ(მერთ)ი | იყო, ვისითა ბრძანებითა აღივსნეს | ბადენი?

უკ(უჭ)ითუ არა ვ(ო)რც იყო, ანგ(ე)ლ(ო)ზითა და მ(ო)ც(ი)ქ(უ)ლთა ვისი | იხილეს ამ(ა)ღლებ(ა)დ? | და უკ(უჭ)ითუ არა ღ(მერთ)ი | იყო, ცამ(ა)ნ და ქ(უე)ყ(ა)ნაქ(ა)ნ ვის თ(ა)ყ(უ)ანის სცეს? |

უკ(უჭ)ითუ არა ვ(ო)რცი | იყო, ნაწილ სადმე | იყო ცხ(ო)რ(ე)ბ(ა)დ ჩ(უ)ენი? | ა(რამე)დ¹⁶⁴ ჭ(ე)შმარიტ (ა)რს, რ(ომელ)სა აღვიარებთ, ვ(ითარ)მედ ძე ღ(მრთისა)დ ძე კ(ა)ცის | იქმნა, ასულის(ა)გ(ა)ნ კ(ა)ცისა, | ვ(ო)რცითა, რ(ომელ) მისგ(ა)ნ შეიმოსნა და ესე არს ქ(რისტ)ე, მს(ო)ლ(ო)დშობილი ძე და სიტყ(უ)ად ღ(მრთისა)დ, რ(ომ)ლის(ა)დ არს | დ(იდე)ბ(ა)დ, ს(უ)ფ(ე)გ(ა)დ და სიმტკიცე, | აწ და უკ(უნით)ი უკ(უნისადმე)ე, ა(მე)ნ.

ზედაპირი ისეთ თხელ ფენად ამოუკვეთავს, რომ 253r-ს შესაბამისი ადგილი, პრაქტიკულად, დაუზიანებელი დარჩენილა.

¹⁶² სიტყვის პირველი გრაფემა – ვ გამოსულია 253v-ს მარჯვენა სვეტის მარცხენა კიდიდან.

¹⁶³ ამ სიტყვასა და მის წინ შესრულებულ სიტყვას – არა შორის თავდაპირველად გრაფემა – ი ყოფილა გამოყვანილი. იგი ოდნავ მოგვიანებით იმავე ნიკოლოზ ნიკრაის მიერ არის გადახაზული.

¹⁶⁴ სიტყვის ორივე გრაფემა – ა(რამე)დ მთავრულ საზედაო ასოებს წარმოადგენს. პირველი გრაფემა – ა საშუალო ზომისაა (2,3 X 3,4 სმ.) და სინგურით არის ნაწერი. შესრულებულია 254v-ს მარჯვენა სვეტის მარცხნივ, IX-XI სტრიქონებს გასწვრივ. მეორე გრაფემა – დ შედარებით მცირე ზომისაა (0,9 X 0,9 სმ.) და მთლიანად ყავისფერი მელნით არის გამოყვანილი. აღსანიშნავია ისიც, რომ ეს უკანასკნელი შეწიადებულია პირველი მთავრული გრაფემის – ა ქვედა რკალში. გრაფემებს შორის, სტრიქონის ზედა ხაზში, აგრეთვე, ყავისფერი მელნით არის დასმული საკმაოდ დიდი ზომის ქარაგმის ნიშანი.

წინამდებარე ნაშრომში ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი თვალსაზრისით არის შესწავლილი ვენის ეროვნული ბიბლიოთეკის ქართული ხელნაწერი წიგნების კოლექციაში მე-4 ნომრით დაცული კრებული, უფრო ზუსტად კი, ამ კრებულში შეტანილი ერთ-ერთი თხზულება და ხელნაწერის აშიებზე შესრულებული ოცამდე ანდერძ-მინაწერის ტექსტი.

კვლევის შედეგად მიღებული დასკვნები, პირობითად, ორ ჯგუფად იყოფა. აქედან, დასკვნების პირველი ჯგუფი გარეჯული კრებულისა და მისი ანდერძ-მინაწერების არქეოგრაფიულ-კოდიკოლოგიური შესწავლის შედეგებს მოიცავს. აქ Ven.4-ის ხსენებულ თხზულებასა და კოლოფონებზე დაყრდნობით, ახლებურად არის წარმოჩენილი გარეჯის ქვაბოვანი სავანეების, იერუსალიმის ქართული კოლონიისა და ზოგადად, საქართველოს ისტორიის არაერთი მნიშვნელოვანი საკითხი; გამოთქმულია რამდენიმე ახალი მოსაზრება უშუალოდ ხელნაწერთან და მის ისტორიასთან დაკავშირებული სხვადასხვა მნიშვნელოვანი საკითხების შესახებ.

დასკვნების მეორე ჯგუფში თავმოყრილია გარეჯული კრებულის ხსენებული თხზულებისა და ხელნაწერის ანდერძ-მინაწერების ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი შესწავლის შედეგად მოპოვებული ისტორიული ფაქტები.

თავდაპირველად წარმოვადგენთ მიღებული ძირითადი დასკვნების ჩამონათვალს, ხოლო შემდგომ ოდნავ უფრო ვრცლად შევეხებით მათ.

I. ანდერძ-მინაწერების არქეოგრაფიულ-კოდიკოლოგიური შესწავლის ძირითადი შედეგები:

I.1. კვლევის შედეგად ახლებურად იქნა გადაჭრილი Ven.4-ის, როგორც ხელნაწერი კრებულის, ტიპოლოგიური იდენტიფიკაციის პრობლემა;

I.2. გამოვლინდა გარეჯული კრებულის გადამწერის მიერ გადანუსხული კიდევ ერთი ხელნაწერი;

I.3. დაზუსტდა Ven.4-ის წმიდა მიწაზე მოხვედრისა და მისი იერუსალიმის ჯვრის მონასტრიდან გატანის ქრონოლოგია;

I.4. გაირკვა მღვდელმონაზონ ბესარიონ ქიოტიშვილის მიერ გარეჯულ კრებულზე ჩატარებული სარესტავრაციო სამუშაოების ხასიათი.

II. ხელნაწერის ანდერძ-მინაწერების ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი შესწავლის ძირითადი შედეგები:

II.1. დაზუსტდა საქართველოს მეფის გიორგი III-ის აღსაყდრების თარიღი;

II.2. გაირკვა გარეჯელი მოწესეების დამოკიდებულება მონოფიზიტი სომეხი მომლოცველებისადმი;

II.3. დადგინდა მოქვის უცნობი ეპისკოპოსის ლუკა ოძრხელის ბიოგრაფია;

II.4. გამოვლინდა მოქვის უცნობი მთავარეპისკოპოსის ამბრიას სახელი;

II.5. დადგინდა იერუსალიმის აღდგომის ტაძრის მოძღვრის იოსებ ხუნტუსძის ბიოგრაფია;

II.6. გაირკვა უცნობი არტანუჯელი პილიგრიმის გიორგი ლომასძის მომლოცველობის ფაქტი წმიდა მიწაზე;

II.7. დადგინდა აფხაზეთის დასავლეთ საქართველოს უცნობი კათოლიკოსის ბართლომეს ბიოგრაფია;

II.8. დადგინდა თბილელი მთავარეპისკოპოსის ბარნაბა ფავლენისშვილის ბიოგრაფია;

II.9. დადგინდა ურბნელი მთავარეპისკოპოსის ვლასე სააკასძის ბიოგრაფია;

II.10. აღდგენილ იქნა აფხაზეთის საკათოლიკოსო რეზიდენციის ბიჭვინთიდან ხობის მონასტერში გადატანის პროცესი;

II.11. დაზუსტდა დასავლეთ საქართველოს კათოლიკოსის ილარიონის ზეობის ქრონოლოგია;

II.12. დადგინდა იმერეთის მეფის ბაგრატ IV-ის ასულისა და ოდიშის მთავრის ლევან IV-ის თანამეცხედრის, გელათელი მონაზონის თინათინ-ყოფილი ნინო ბაგრატიონის ბიოგრაფია;

II.13. გაირკვა გურული მონაზონის ფებრონია ხევარიძის წმიდა მიწაზე მომლოცველობის ფაქტი;

II.14. დადგინდა წმიდა მიწასა და ათონის მთაზე მოღვაწე მღვდელმონაზონის ბესარიონ-ყოფილი ბენედიქტე ქიოტიშვილის ბიოგრაფია.

ახლა უფრო ვრცლად განვიხილოთ აღნიშნული დასკვნები. დავიწყოთ პირველი ჯგუფის რამდენიმე ძირითადი დასკვნით, რომლებიც, როგორც ითქვა, საშუალებას გვაძლევს, ახლებურად წარმოვაჩინოთ უშუალოდ გარეჯულ კრებულთან და მის ისტორიასთან დაკავშირებული სხვადასხვა მნიშვნელოვანი საკითხები.

1940 წელს გრიგოლ ფერაძემ გამოთქვა მოსაზრება, რომ Ven.4 წარმოადგენდა მრავალთავის ტიპის კრებულს. მოგვიანებით, აღნიშნული მოსაზრება უკრიტიკოდ გაიზიარეს ვახტანგ იმნაიშვილმა და დარეჯან კლდიაშვილმა. წინამდებარე ნაშრომში გრიგოლ ფერაძის მოსაზრების საპირისპიროდ, დასაბუთებული გვაქვს, რომ გარეჯული კრებული წარმოადგენს არა ლიტურგიკული დანიშნულების მქონე მრავალთავს, სადაც ჰაგიოგრაფიული და ჰომილეტიკური საკითხავები კალენდრული წესის დაცვით არის დალაგებული, არამედ არალიტურგიკული ხასიათის კრებულს, რომელიც შედგება ყოველგვარი კალენდრული წესის გარეშე დალაგებული ჰაგიოგრაფიული, ჰომილეტიკური, აპოკრიფული, ეგზეგეტიკური, დოგმატიკურ-პოლემიკური, ბიბლიურ-ჰიმნოგრაფიული და ისტორიულ-ქრონოგრაფიული თხზულებებისაგან. აღნიშნულ დასკვნას საკმაოდ დიდი მნიშვნელობა აქვს ქართული ხელნაწერი კრებულებით დაინტერესებული მკვლევრებისათვის, რომლებიც Ven.4-ს აქამდე მრავალთავის ტიპის ხელნაწერად მიიჩნევდნენ და კრებულების სრულებით სხვა ჯგუფში განიხილავდნენ.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში ბოლო დრომდე მიღებული იყო მოსაზრება, რომ Ven.-ის გადამწერს, მხატვარ-კალიგრაფ ნიკოლოზ ნიკრაის გადანუსხული ჰქონდა მხოლოდ ერთი ხელნაწერი. წინამდებარე ნაშრომში დადგენილი გვაქვს, რომ ნიკოლოზ ნიკრაის გარეჯული კრებულის გარდა, გადაწერილი ჰქონდა მეორე ხელნაწერიც – თბილისში, ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში დაცული წმ. იოანე სინელის „კლემაქსი“, იგივე H-1669. ამრიგად, Ven.4-ისა და H-1669-ის სახით, ხელთ გვაქვს გარეჯის სამონასტრო სკრიპტორიუმიდან გამოსული არა ერთი, როგორც ეს აქამდე იყო მიღებული, არამედ ორი უძველესი ხელნაწერი წიგნი, რომელთა შედგენილობასა თუ ცალკეულ ტექსტებზე დაკვირვებას შეუძლია, საკმაოდ ნათელი წარმოდგენა შეგვიქმნას ისეთი ბუნდოვანი საკითხების შესახებ, როგორცაა XII საუკუნის გარეჯელი მამების სამონასტრო ყოფა და ადგილობრივ მონასტრებში მიმდინარე სამწიგნობრო პროცესები.

1940 წელს გრიგოლ ფერაძემ გამოთქვა მოსაზრება, რომ გარეჯული კრებული 1570 წლისათვის უკვე გადატანილი იყო წმიდა მიწაზე. მისივე დაკვირვებით, ხელნაწერი რამდენიმე საუკუნის განმავლობაში ინახებოდა იერუსალიმის ჯვრის მონასტერში, საიდანაც ის 1864-1883 წლებში გაიტანეს. წინამდებარე ნაშრომში ჩვენ დაზუსტებული გვაქვს გრიგოლ ფერაძის აღნიშნული მოსაზრებები. კერძოდ კი, დადგენილი გვაქვს, რომ Ven.4 წმიდა მიწაზე გადატანილი იყო არა 1570 წელს, არამედ გაცილებით უფრო ადრე, სულ

მცირე, 1363 წლამდე მაინც. გარდა ამისა, გარკვეული გვაქვს ისიც, რომ გარეჯული კრებული იერუსალიმის ჯვრის მონასტრიდან გატანილი იყო არა 1864-1883 წლებში, არამედ 1845-1883 წლებში. აღნიშნულ დასკვნებს დიდი მნიშვნელობა აქვს არამხოლოდ Ven.4-ის, არამედ ზოგადად საქართველოსა და წმიდა მიწის ურთიერთობების ისტორიისათვისაც. მართლაც, ამ დასკვნებიდან ნათლად ჩანს, რომ გარეჯული კრებულის აშიებზე 1363-1845/1883 წლებში შესრულებული უკლებლივ ყველა კოლოფონის დამწერი პირადად იმყოფებოდა წმიდა მიწაზე.

1940 წელს გრიგოლ ფერაძემ გამოთქვა ზოგადი ხასიათის მოსაზრება, რომ 1864 წელს Ven.4 საფუძვლიანად განაახლა მღვდელმონაზონმა ბესარიონ ქიოტიშივილმა. აღნიშნული მოსაზრების საპირისპიროდ, წინამდებარე ნაშრომში დადგენილი გვაქვს, რომ მღვდელმონაზონმა ბესარიონ ქიოტიშივილმა გარეჯული კრებული განაახლა არა 1864 წელს, არამედ გაცილებით უფრო ადრე, 1813-1814 წლებში. გარდა ამისა, გრიგოლ ფერაძისაგან განსხვავებით, შეძლებისდაგვარად დაკონკრეტებული გვაქვს ბესარიონ ქიოტიშივილის მიერ ჩატარებული სარესტავრაციო სამუშაოების ძირითად ეტაპებიც: დანესტიანებული ხელნაწერის დაშლა; ფურცლების გაშრობა-გამზეურება; ჭიისაგან დახრულ-დაჩვრეტილი ფურცლის კიდების სარესტავრაციო ქაღალდით გამაგრება; ფურცლების გადათვლა; დაბოლოს, ხელნაწერის აკინძვა. აღნიშნულ დასკვნებს დიდი მნიშვნელობა აქვს ბესარიონ ქიოტიშივილის მიერ არამხოლოდ Ven.4-ზე, არამედ წმიდა მიწის სხვა ქართულ ხელნაწერებზე ჩატარებული სარესტავრაციო სამუშაოების ხასიათის დასადგენად, რომლის შესახებაც აქამდე, პრაქტიკულად, არაფერი იყო ცნობილი.

გადავიდეთ ჩვენს მიერ მიღებული დასკვნების მეორე ჯგუფზე, სადაც Ven.4-ის ერთ-ერთ თხზულებასა და მის ანდერძ-მინაწერებზე დაყრდნობით, როგორც უკვე მივუთითებდით, წარმოდგენილია მთელი რიგი ახალი მოსაზრებები წმიდა მიწის ქართული კოლონიისა და ზოგადად, საქართველოს ისტორიის სხვადასხვა მნიშვნელოვანი საკითხების შესახებ. მოვიტანთ რამდენიმე ძირითად დასკვნას.

1913 წელს ივანე ჯავახიშივილმა XII-XIV საუკუნეების ხუთ წერილობით ძეგლზე დაყრდნობით, გამოთქვა მოსაზრება, რომ საქართველოს მეფის გიორგი III-ის აღსაყდრებას ადგილი ჰქონდა 1156 წელს. მოგვიანებით ქართულმა ისტორიოგრაფიამ სრულად გაიზიარა ეს მოსაზრება. წინამდებარე ნაშრომში ივანე ჯავახიშივილის მიერ გამოყენებულ ხუთი წერილობით წყაროს გარდა, დამატებით მოვიხმეთ XII საუკუნის ორი სხვა ძეგლი, მათ შორის, გარეჯული კრებულის ანდერძი და ამ შვიდი წერილობითი წყაროს კრიტიკული ანალიზის

საფუძველზე, დავადგინეთ, რომ გიორგი III საქართველოს სამეფო ტახტზე ავიდა არა 1156 წელს, როგორც ეს აქამდე იყო მიღებული, არამედ – 1157 წელს. მიღებულ დასკვნას დიდი მნიშვნელობა აქვს არამხოლოდ გიორგი III-ის, არამედ მისი მამის, დემეტრე I-ისა და ძმის, დავით V-ის მეფობის ქრონოლოგიასთან დაკავშირებული მთელი რიგი ბუნდოვანი საკითხების გარკვევისათვის.

წინამდებარე ნაშრომში ერთ-ერთი უმთავრესი ადგილი უჭირავს XIV-XIX საუკუნეებში საქართველოსა და წმიდა მიწაზე მოღვაწე ისტორიული პირების ბიოგრაფიული პორტრეტების რეკონსტრუქციას. აღნიშნული ბიოგრაფიული პორტრეტები, ძირითადად, დამყარებულია გარეჯული კრებულის მინაწერებზე, თუმცა ცალკეული დეტალების დადგენისა და დაზუსტების მიზნით, დამატებით გამოყენებულია სხვა მრავალფეროვანი საისტორიო მასალაც: ისტორიული დოკუმენტები, ეპიგრაფიკული ძეგლები, ხელნაწერთა ანდერძ-მინაწერები და სხვ.

ისტორიულ პირთა ჩვენს მიერ რეკონსტრუირებული ბიოგრაფიული პორტრეტები საშუალებას გვაძლევს, სამეცნიერო საზოგადოებას წარმოვუდგინოთ აქამდე უცნობი ან ნაკლებად ცნობილი ისტორიული პირები: მოქვის უცნობი ეპისკოპოსი ლუკა ოძრხელი (XIV ს.); იერუსალიმის აღდგომის ტაძრის მოძღვარი იოსებ ხუნტუსძე (XV ს.); უცნობი არტანუჯელი პილიგრიმი გიორგი ლომას-ძე (XV ს.); აფხაზეთის უცნობი კათოლიკოსი ბართლომე (XV-XVI სს.); თბილელი მთავარეპისკოპოსი ბარნაბა ფავლენისშვილი (XVI ს.); ურბნელი მთავარეპისკოპოსი ვლასე სააკასძე (XVI ს.); იმერეთის მეფის ბაგრატ IV-ის ასული და ოდიშის მთავრის ლევან IV დადიანის თანამეცხედრე, გელათელი მონაზონი თინათინ-ყოფილი ნინო (XVII-XVIII სს.); იერუსალიმსა და ათონის მთაზე მოღვაწე მღვდელმონაზონი ბესარიონ-ყოფილი ბენედიქტე ქიოტიშვილი (XVIII-XIX სს.) და სხვ.

აქ ჩამოთვლილი თითოეული პირის ბიოგრაფია საშუალებას იძლევა, არამხოლოდ თვალი გავადევნოთ ამა თუ იმ პირის ცხოვრება-მოღვაწეობის ცალკეულ ეტაპებს, არამედ კონკრეტული ბიოგრაფიული პორტრეტის დახმარებით, გარკვეული წარმოდგენა შევიქმნათ შესაბამის ქრონოლოგიურ მონაკვეთსა თუ გეოგრაფიულ სივრცეში მიმდინარე სხვადასხვა ისტორიულ პროცესებზეც. მაგალითისათვის ავიღოთ აფხაზეთის კათოლიკოსი ბართლომე.

ამ უკანასკნელთან დაკავშირებული ისტორიული მასალის შესწავლა აჩვენებს, რომ ბართლომე მოღვაწეობდა XV საუკუნის II ნახევარსა და XVI საუკუნის I მეხუთედში. ჩვენს მიერ მოძიებული XV საუკუნის ისტორიული

დოკუმენტებიდან ირკვევა, რომ ბართლომე დაახლოებით 1484-1488 წლებში ცაიშის საეპისკოპოსო კათედრას განაგებდა, 1488 წლისათვის კი დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო იერარქიაში კიდევ უფრო მაღალ თანამდებობას, ქუთაისის მთავარეპისკოპოსობას ფლობდა. ამის შემდეგ ბართლომეს სახელი მხოლოდ გარეჯული კრებულის მინაწერში გვხვდება, საიდანაც ვიგებთ, რომ მან საეკლესიო იერარქიაში აღმასვლა განაგრძო და დაახლოებით 1488-1519 წლებში დასავლეთ საქართველოს ეკლესიის საჭეთმკურობლის, აფხაზეთის კათოლიკოსის საყდარიც დაიკავა. დაახლოებით ამავე 1488-1519 წლებში კათოლიკოსმა ბართლომემ წმიდა მიწაზე იმოგზაურა და იერუსალიმის ერთ-ერთ ქართულ საგანგეში დაცული Ven.4-ის აშიაზე საკუთარი ხელით შეასრულა სავედრებელი მინაწერის ტექსტი.

როგორც ვხედავთ, ჩვენს მიერ რეკონსტრუირებული ბიოგრაფიული პორტრეტი მართლაც საინტერესოდ წარმოგვიდგენს XV-XVI საუკუნეების ერთ-ერთი ქართველი სასულიერო იერარქის ცხოვრება-მოღვაწეობის ძირითად ეტაპებს. ხოლო თუ აქვე იმასაც გავიხსენებთ, რომ ქართული ისტორიოგრაფია აქამდე საერთოდ არ იცნობდა არც ბართლომეს კათოლიკოსობის ფაქტს და არც მისი წმიდა მიწაზე მომლოცველობის ამბავს, მაშინ კიდევ უფრო ნათელი გახდება, თუ რაოდენ დიდი მნიშვნელობა აქვს კათოლიკოსი ბართლომესა და გარეჯული კრებულის სხვა კოლოფონების ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობით შესწავლას არამხოლოდ იერუსალიმის ქართული კოლონიის, არამედ ზოგადად, საქართველოს ისტორიისათვის.

დასასრულ, კიდევ ერთხელ ვუბრუნდებით ჩვენს მიერ რეკონსტრუირებულ ისტორიულ პირთა პორტრეტებს და მოკლედ აღვნიშნავთ, რომ თითოეული ამ რეკონსტრუქციის ფარგლებში სამეცნიერო საზოგადოებას ვთავაზობთ მთელ რიგ ახალ დასკვნებსა და მოსაზრებებს XIV-XIX საუკუნეების საქართველოს ისტორიის ისეთ კონკრეტულ საკითხებთან დაკავშირებით, როგორცაა: ციხე-ქალაქი ოძრხის მოსახლეობის მომლოცველობა ვანის ქვაბების მონასტერში (1); ოძრხეში აღზრდილი სასულიერო პირის, ლუკა ოძრხელის მიერ საეპისკოპოსო კათედრის დაკავება მოქვეში (2); ლუკა მოქველის პილიგრიმული მოგზაურობა წმიდა მიწაზე და აქ დაცული ქართული ხელნაწერების მოხილვა (3); მოქვის კიდევ ერთი უცნობი ეპისკოპოსის ამბრიას მინაწერი მოქვის ოთხთავის აშიებიდან (4); იერუსალიმის აღდგომის ტაძრის მოძღვრის იოსებ ხუნტუსძის ოჯახის წევრთა ვინაობა და მისი სამწიგნობრე საქმიანობა (5); „არტანუჯელის“

საპატიო ტიტულის მნიშვნელობა X-XI საუკუნეებსა და XIV საუკუნეში (6); ციხე-ქალაქ არტანუჯის ქართული ქრისტიანული თემი და აქ მოსახლე ცალკეული გვარები (7); არტანუჯში მცხოვრები გიორგი ლომას-ძის მომლოცველობა წმიდა მიწაზე და აქაური ქართული ხელნაწერების გაცნობა (8); ლიხთიმერთში მიმდინარე პოლიტიკური პროცესები და მათი გავლენა დასავლეთ საქართველოს ეკლესიაზე (9); აფხაზეთის საკათოლიკოსო რეზიდენციის გადატანის პროცესი ბიჭვინთის კათედრიდან ჯერ ხობის, ხოლო შემდეგ გელათის მონასტერში (10); აფხაზეთის უცნობი კათოლიკოსის ილარიონის მოღვაწეობა (11); იმერეთის მეფის ბაგრატ IV-ის ასულის თინათინ ბაგრატიონის ოდიშის მთავარ ლევან IV დადიანზე ქორწინების თარიღი (12) და მათი ოჯახის წევრთა ვინაობა (13); ლევან IV დადიანის გარდაცვალება და თინათინ ბაგრატიონის ნინოს სახელით შემონახვება გელათის მონასტერში (14); თინათინ-ყოფილი ნინო ბაგრატიონის გაპარვა რაჭაში მყოფ ქართლის მეფე ვახტანგ VI-სთან და მასთან ერთად, რუსეთს გამგზავრება (15); თინათინ-ყოფილი ნინოს თანამოსაგრის, გურული მონაზონის ფებრონია ხევარიძის მომლოცველობა წმიდა მიწაზე (16) და სხვ.

მოპოვებული ფაქტები მნიშვნელოვანი დეტალებით ავსებს საქართველოს ისტორიის ნარატივს. ვინაიდან სწორედ ამგვარი დეტალები ანიჭებს წარსულის რეპრეზენტაციას განსაკუთრებულ ცხოველმყოფელობას. გამოვთქვამთ იმედს, რომ ჩვენს მიერ წინამდებარე ნაშრომში მიღებული როგორც პირველი, ისე მეორე ჯგუფის დასკვნები საინტერესო და ანგარიშგასაწევი იქნება სამეცნიერო საზოგადოებისათვის.

დამოწმებული ლიტერატურა

- აბდალაძე 1979:** აბდალაძე ალ. *სომხური წყაროები*. წგნ. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტომი III. საქართველო XI-XV საუკუნეებში. თბილისი: გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, 1979.
- აბრამიშვილი 1972:** აბრამიშვილი გ. *დავით გარეჯელის ციკლი ქართულ კედლის მხატვრობაში*. თბილისი: გამომცემლობა „ხელოვნება“, 1972.
- აბულაძე 1973ა:** აბულაძე ი. *ქართული წერის ნიმუშები. პალეოგრაფიული ალბომი*. მეორე შევსებული გამოცემა. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1973.
- აბულაძე 1973ბ:** აბულაძე ი. *ძველი ქართული ენის ლექსიკონი (მასალები)*. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1973.
- ასათიანი 1936:** ასათიანი ლ. *ძველი საქართველოს პოეტი ქალები. გამოკვლევა და ტექსტები*. თბილისი: ცეკავშირის სტამბა, 1936.
- ასათიანი 2003:** ასათიანი ქ. *„ნისიმეს ცხოვრების“ XII საუკუნის უცნობი ქართული ნუსხის შესახებ (წინასწარი ცნობები)*. კრებ.: მრავალთავი. ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი. XX. თბილისი: [გამომცემლობა მითითებული არ არის], 2003.
- ახალაძე 1998:** ახალაძე ლ. *ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლები აფხაზეთში. IX-XVII საუკუნეები*. დისერტაცია ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად. თბილისი: [ხელნაწერის უფლებით], 1998.
- ახალი ქართლის ცხოვრება 1959:** *ახალი ქართლის ცხოვრება. მესამე ტექსტი*. წგნ.: ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტომი II. თბილისი: გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, 1959.
- ბადრიძე 1973:** ბადრიძე შ. *საქართველო და ჯვაროსნები*. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1973.
- ბაილეთი 1997:** *ბაილეთი*. წგნ.: საქართველო. ენციკლოპედია. 1. თბილისი: [გამომცემლობა მითითებული არ არის], 1997.
- ბასილი ეზოსმოდუარი 1959:** ბასილი ეზოსმოდუარი. *ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი*. წგნ.: ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტომი II. თბილისი: გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, 1959.

- ბატონიშვილი ვახუშტი 1973:** ბატონიშვილი ვახუშტი. *აღწერა სამეფოსა საქართველოსა*. წგნ.: ქართლის ცხოვრება. ტომი IV. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბილისი: გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, 1973.
- ბაქრაძე 1864:** Бакрадзе Д. *Сванетия*. Сб. Записки Кавказскаго Отдела Императорскаго Русскаго Географическаго Общества. Книга VI. Тифлисъ: Типографіи Главнаго Управления Наместника Кавказскаго и Военно-походной главнаго штаба Кавказской Армии, 1864.
- ბაქრაძე ... 1961:** ბაქრაძე ა., ბრეგაძე თ., მეტრეველი ელ., შანიძე მ. (რედაქტორები). *ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ყოფილი ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების (S) კოლექციისა*. ტომი II. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1961.
- ბახტაძე 2003:** ბახტაძე მ. *ერისთავობის ინსტიტუტი საქართველოში*. თბილისი: გამომცემლობა „არტანუჯი“, 2003.
- ბერაძე 1999ა:** ბერაძე თ. *ოდიშის საერისთავო*. წგნ.: სამეგრელო, კოლხეთი, ოდიში (არქეოლოგიის, ენათმეცნიერების, ისტორიის, ხუროთმოძღვრებისა და ეთნოლოგიის ნარკვევები). თბილისი-ზუგდიდი: გამომცემლობა „ინტელექტი“, 1999.
- ბერაძე 1999ბ:** ბერაძე თ. *ოდიშის სამთავრო დადიან-ჩიქოვანთა დინასტიის მმართველობის ხანაში. XVII საუკუნის მიწურულიდან XVIII საუკუნის დამდეგამდე*. წგნ.: სამეგრელო, კოლხეთი, ოდიში (არქეოლოგიის, ენათმეცნიერების, ისტორიის, ხუროთმოძღვრებისა და ეთნოლოგიის ნარკვევები). თბილისი-ზუგდიდი: გამომცემლობა „ინტელექტი“, 1999.
- ბერაძე 2000:** ბერაძე თ. *ოდიშის მთავართა ქრონოლოგიური სია*. შურნ.: ანალები. №2. თბილისი: ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის გამომცემლობა „მემატინაე“, 2000.
- ბერაძე 1989:** Берадзе Т. *Мореплавание и морская торговля в средневековой Грузии*. Тбилиси: Издательство „Мецნიერება“, 1989.
- ბერიძე 1943:** ბერიძე ვ. *წინარეხი-გომისჯვარი-სასხორი*. შურნ.: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე. ტომი IV. №6. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1943.
- ბერიძე 1967:** ბერიძე ვ. *ძველი ქართველი ოსტატები*. თბილისი: გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, 1967.

- ბერიძე 1973:** ბერიძე ვ. *სობის ტაძრის ისტორიისათვის*. კრებ.: მაცნე. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია. 2. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1973.
- ბერჟე 1868:** Берже А. (редактор). *Акты собранные Кавказскою Археографическою Коммиссиею*. Архивъ Главнаго Управленія Наместника Кавказскаго. Томъ II. Тифлисъ: Типографія Главнаго Управленія Наместника Кавказскаго, 1868.
- ბერძენიშვილი 1964:** ბერძენიშვილი ნ. *საქართველოს ისტორიის საკითხები. წიგნი I. ისტორიული გეოგრაფია*. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1964.
- ბერძენიშვილი 1971ა:** ბერძენიშვილი ნ. *დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო წესწყობილება. აფხაზეთის კათალიკოსი XIII-XV საუკუნეებში*. წგნ.: ბერძენიშვილი ნ. საქართველოს ისტორიის საკითხები. წიგნი V. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1971.
- ბერძენიშვილი 1971ბ:** ბერძენიშვილი ნ. *დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო წესწყობილება XIV-XVIII საუკუნეებში*. წგნ.: ბერძენიშვილი ნ. საქართველოს ისტორიის საკითხები. წიგნი V. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1971.
- ბერძენიშვილი 1973:** ბერძენიშვილი ნ. *საქართველო XI-XVIII საუკუნეებში*. წგნ.: ბერძენიშვილი ნ. საქართველოს ისტორიის საკითხები. წიგნი VI. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1973.
- ბერძენიშვილი 1997ა:** ბერძენიშვილი დ. *არტანუჯი*. წგნ.: საქართველო. ენციკლოპედია. 1. თბილისი: [გამომცემლობა მითითებული არ არის], 1997.
- ბერძენიშვილი 1997ბ:** ბერძენიშვილი დ. *არეისციხე*. წგნ.: საქართველო. ენციკლოპედია. 1. თბილისი: [გამომცემლობა მითითებული არ არის], 1997.
- ბერძენიშვილი 2002:** ბერძენიშვილი დ. *ოდრხევი (სამცხის ისტორიული გეოგრაფიიდან)*. ჟურნ.: ACADEMIA. ტომი 3. [გამომცემის ადგილი და გამომცემლობა მითითებული არ არის]. 2002.
- ბიჭვინთის ... 1997:** *ბიჭვინთის ტაძარი*. წგნ.: საქართველო. ენციკლოპედია. 1. თბილისი: [გამომცემლობა მითითებული არ არის], 1997.
- ბრეგაძე 1988:** ბრეგაძე თ. (რედაქტორი). *გრიგოლ ნაზიანზელის თხზულებათა შემცველ ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა*. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1988.

- ბრეგაძე ... 1959ა:** ბრეგაძე თ., ენუქიძე თ., კასრაძე ნ., მეტრეველი ელ., ქუთათელაძე ლ., შარაშიძე ქრ. (რედაქტორები). *ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ახალი (Q) კოლექციისა*. ტომი II. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1959.
- ბრეგაძე ... 1959ბ:** ბრეგაძე თ., ენუქიძე თ., კასრაძე ნ., ქუთათელაძე ლ., შარაშიძე ქრ. (რედაქტორები). *ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ყოფილი ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების (S) კოლექციისა*. ტომი I. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1959.
- ბრეგაძე ... 1969:** ბრეგაძე თ., ენუქიძე თ., კიკნაძე ლ., შანიძე მ., ჭანკიევი ც. (რედაქტორები). *ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა. ყოფილი ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების (S) კოლექცია*. ტომი V. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1967.
- ბრეგაძე ... 1973:** ბრეგაძე თ., ქავთარია მ., ქუთათელაძე ლ. (რედაქტორები). *ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ყოფილი საეკლესიო მუზეუმის (A) კოლექციისა*. ტომი I₁. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1973.
- ბრეგაძე ... 1976:** ბრეგაძე თ., კახაბრიშვილი ც., მგალობლიშვილი თ., ქავთარია მ., ქუთათელაძე ლ., ჯღამაია ც. (რედაქტორები). *ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ყოფილი საეკლესიო მუზეუმის (A) კოლექციისა*. ტომი I₂. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1976.
- ბრეგაძე ... 1980:** ბრეგაძე თ., ქავთარია მ., ქუთათელაძე ლ. (რედაქტორები). *ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ყოფილი საეკლესიო მუზეუმის (A) კოლექციისა*. ტომი I₃. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1980.
- ბრეგაძე ... 1985:** ბრეგაძე თ., ქავთარია მ., ქუთათელაძე ლ. (რედაქტორები). *ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ყოფილი საეკლესიო მუზეუმის (A) კოლექციისა*. ტომი I₄. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1985.
- ბრეგაძე ... 2004:** ბრეგაძე თ., კახაბრიშვილი ც., მეტრეველი ელ., ქავთარია მ., ჭანკიევი ც. (რედაქტორები). *ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ყოფილი საეკლესიო მუზეუმის (A) კოლექციისა*. ტომი II₂. თბილისი: [გამომცემლობა მითითებული არ არის], 2004.
- ბუკია 1998:** ბუკია მ. *ხობის მონასტრის მატრიანე*. კრებ.: საქართველოს ეკლესიის, ქართული სასულიერო მწერლობის და ქრისტიანული ხელოვნების ისტორიის საკითხები. თბილისი: გამომცემლობა „წმიდა ნინო“, 1998.

- ბუნიათოვი 1966:** Буниятов З. *Грузия и Ширван в первой половине XII века*. კრებ. საქართველო რუსთაველის ხანაში. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1966.
- ბურჯანაძე 1958:** ბურჯანაძე შ. (რედაქტორი). *ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა და გურია-ოდიშის სამთავროებისა (1466-1770 წწ)*. წიგნი I. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1958.
- გაბისონია 2006:** გაბისონია პ. *ქუთაისის საეპისკოპოსოს ისტორია*. ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაცია. თბილისი: [ხელნაწერის უფლებით], 2006.
- გაბიძაშვილი 2009ა:** გაბიძაშვილი ე. *ძველი ქართული მწერლობის ნათარგმნი ძეგლები. ბიბლიოგრაფია. 1. ჰაგიოგრაფია*. თბილისი: [გამომცემლობა მითითებული არ არის], 2009.
- გაბიძაშვილი 2009ბ:** გაბიძაშვილი ე. *ძველი ქართული მწერლობის ნათარგმნი ძეგლები. ბიბლიოგრაფია. 3. პოშილეტიკა*. თბილისი: გამომცემლობა „საქართველოს მაცნე“, 2009.
- გაბიძაშვილი ... 1975:** გაბიძაშვილი ე., გიუნაშვილი ე., დოლაქიძე მ., ნინუა გ. (რედაქტორები). *დიდი სჯულისკანონი*. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1975.
- გიგინეიშვილი ... 1979:** გიგინეიშვილი ბ., გიუნაშვილი ელ. (რედაქტორები). *შატბერდის კრებული X საუკუნისა*. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1979.
- გიგინეიშვილი ... 1989:** გიგინეიშვილი ბ., გოგუაძე ნ., კიკნაძე გ., ქურციკიძე ც., ცინდელიანი უ. (რედაქტორები). *ძველი აღთქმის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა*. წგნ.: წიგნი ძუელისა აღთქუმისანი. ნაკვეთი 1. შესაქმისად, გამოსლვათად. ყველა არსებული ხელნაწერის მიხედვით გამოსაცემად მოამზადეს: ბ. გიგინეიშვილმა და ც. კიკვიძემ. გამოკვლევა ბ. გიგინეიშვილისა. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1989.
- გიუნაშვილი 1972:** გიუნაშვილი ე. (რედაქტორი). *მცირე სჯულისკანონი*. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1972.
- გიუნაშვილი ... 1995:** გიუნაშვილი ე., სონღულაშვილი მ. (რედაქტორები). *ბიბლიის მეგზური. წმიდა წიგნების შინაარსის ზოგადი მიმოხილვა და ზოგიერთი მითითება საღვთო სიტყვის კვლევისადმი ინტერესის გასაღვივებლად*. შედგენილია სხვადასხვა წყაროზე დაყრდნობით. წიგნი განკუთვნილია ღვთისყანის მუშაკთათვის. შედგენილია ბ. გეცეს 1939 წლის გამოცემის საფუძ-

ველზე, ქართული ბიბლიის თავისებურებათა გათვალისწინებით. თბილისი: გამომცემლობა „BIBLIOTHECA CHRISTIANA“, 1995.

გრიგოლი ნოსელი 2004: წმიდა გრიგოლი ნოსელი. *საღმრთისმეტყველო, ეგზეტიკური და პანეგირიკული თხზულებები*. ძველი ქართული თარგმანები გამოსაცემად მოამზადეს: თ. დოლიძემ, ნ. ეფრემიძემ, მ. კობიაშვილმა, ექ. კოჭლამაზაშვილმა, გ. მეგრელაურმა, კ. ოლაძემ, ა. ღამბაშიძემ, მ. შამუგიამ, ექ. კოჭლამაზაშვილის საერთო რედაქციით. წგნ.: საქართველოს ეკლესიის კალენდარი 2005 წლისათვის. „ნათლისმცემლის“ წელიწადი. თბილისი: გამომცემლობა „ნათლისმცემელი“, 2004.

გუჩუა 1973: გუჩუა ვ. *საქართველოს პოლიტიკური ვითარება XV-XVI საუკუნეების მიჯნაზე*. წგნ.: საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტომი IV. საქართველო XVI საუკუნის დასაწყისიდან XIX საუკუნის 30-იან წლებამდე. თბილისი: გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, 1973.

გუჩუა 1985: გუჩუა ვ. *სარგის II ჯაყელი*. წგნ.: ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია. 9. თბილისი: საქართველოს სსრ გამსახკომის ბეჭდვითი სიტყვის კომბინატი, 1985.

გუჩუა 1986: გუჩუა ვ. *ევარყვარე I ჯაყელი*. წგნ.: ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია. 10. თბილისი: საქართველოს სსრ გამსახკომის ბეჭდვითი სიტყვის კომბინატი, 1986.

გუჩუა 1997ა: გუჩუა ვ. *ბაადურ ჯაყელი*. წგნ.: საქართველო. ენციკლოპედია. 1. თბილისი: [გამომცემლობა მითითებული არ არის], 1997.

გუჩუა 1997ბ: გუჩუა ვ. *ბექა I ჯაყელი*. წგნ.: საქართველო. ენციკლოპედია. 1. თბილისი: [გამომცემლობა მითითებული არ არის], 1997.

დავლიანიძე 2000: დავლიანიძე ლ. *კირაკოს განძაკელის ერთი ცნობის შესახებ*. კრებ.: ქართული წყაროთმცოდნეობა. IX. თბილისი: ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის გამომცემლობა „მემატიანე“, 2000.

დოლიძე 1953: დოლიძე ი. *ძველი ქართული სამართალი*. თბილისი: სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1953.

დოლიძე 1965: დოლიძე ი. (რედაქტორი). *ქართული სამართლის ძეგლები*. ტომი II. საერო საკანონმდებლო ძეგლები (X-XIX საუკუნეები). თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1965.

- დოლიძე 1970:** დოლიძე ი. (რედაქტორი). *ქართული სამართლის ძეგლები*. ტომი III. საეკლესიო საკანონმდებლო ძეგლები (XI-XIX სს.). თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1970.
- დოხანაშვილი 1985:** დოხანაშვილი ელ. (რედაქტორი). *მცხეთური ხელნაწერი (ეკლესიასტკე, სიბრძნე სოლომონისა, ქება ქებათა სოლომონისა, წინასწარმეტყველთა წიგნები – ესაია, იერემია, ბარუქი, ეზეკიელი)*. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1985.
- დუმიანი ... 1996:** Думин С., Гребельского П. (редакторы). *Дворянские роды Российской Империи*. ბაქრაძე 1864: III. Князья. Москва: Ликоминвест, 1996.
- დუმიანი ... 1998:** Думин Ст., Князь Чиковани Ю. *Князья Царства Грузинского*. Кн. Дворянские роды Российской Империи. Том IV. Под редакцией С. Думина и П. Гребельского. Москва: Ликоминвест, 1998.
- ემინი 1861:** Эминь Н. (редактор). *Всеобщая История Вардана Великаго*. Москва: Типография Лазаревского Института Восточных Языков, 1861.
- ემინი 1896:** *Изследования и статьи Н. О. Эмина, по армянской мифологии, археологии, истории и истории литературы (за 1858-1884 гг.)*. Съ приложениемъ переводовъ изъ армянскихъ историковъ. Москва: Типографія Варвары Гатцукъ, 1896.
- ენუქიძე ... 1963:** ენუქიძე თ., მეტრეველი ე., ქავთარია მ., ქუთათელაძე ლ., შანიძე მ., შარაშიძე ქრ. *ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა. ყოფილი ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების (S) კოლექცია*. ტომი III. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1963.
- ენუქიძე ... 1984:** ენუქიძე თ., სილოგავა ვ., შოშიაშვილი ნ. (რედაქტორები). *ქართული ისტორიული საბუთები (IX-XIII სს.)*. წგნ.: ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი. I. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1984.
- ვარდან არეველცი 2002:** ვარდან არეველცი. *მსოფლიო ისტორია*. ძველი სომხურიდან თარგმნეს ნ. შოშიაშვილმა და ე. კვაჭანტირაძემ. შესავალი, კომენტარები და საძიებლები დაურთო ე. კვაჭანტირაძემ. თბილისი: გამომცემლობა „არტანუჯი“. 2002.
- ვახუშტი 1885:** ვახუშტი. *საქართველოს ისტორია*. განმარტებული და შევსებული ახლად შექმნილის არხეოლოგიურისა და ისტორიულის ცნობებით დ. ბაქრაძის მიერ. ნაწილი I. ტფილისი: ა. კალანდაძის სტამბა, 1885.
- თარხნიშვილი 1994:** თარხნიშვილი მ. *ქართული ხელნაწერები და ძველი წიგნები რომის წიგნსაცავებში*. წგნ.: ქართული ეკლესიის ისტორია. მასალები და

გამოკვლევები. I. თარხნიშვილი მ. წერილები. თბილისი: გამომცემლობა „კანდელი“, 1994.

თაყაიშვილი 1891: თაყაიშვილი ექ. *ნიმუშები სამეგრელოს სიგელ-გუჯრებისა. I. სიგელი თოფურითა.* გაზ.: „ივერია.“ №213. ტფილისი: სტამბა მ. შარაძისა და ამხანაგობისა, 1891.

თაყაიშვილი 1898: Такайшвили Ев. *Заметки о двух рукописях апокрифического характера.* Сборник матеріаловъ для описанія местностей и племёнъ Кавказа. Выпускъ двадцать четвёртый. Тифлисъ: Типографія Канцеляріи Главнoначальствующаго Гражданскою Частію на Кавказе и К. Козловскаго, 1898.

თაყაიშვილი 1907: თაყაიშვილი ექ. *არხეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი.* წიგნი პირველი. ტფილისი: ელექტრონის სტამბა წიგნების გამომცემელ ქართველთ ამხანაგობისა, 1907.

თაყაიშვილი 1913: თაყაიშვილი ექ. *საისტორიო მასაღანი.* კრებ.: ძველი საქართველო. ტომი II. განყოფილება მესამე. ტფილისი: ელექტრო-მბეჭდავი სპირიდონ ლოსაბერიძისა, 1913.

თაყაიშვილი 1914: თაყაიშვილი ექ. *არხეოლოგიური მოგზაურობიდან სამეგრელოში.* წგნ.: თაყაიშვილი ექ. არხეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი. წიგნი მეორე. ტფილისი: ს. ლოსაბერიძის სტამბა, 1914.

თაყაიშვილი 1937: თაყაიშვილი ექ. *არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში 1910 წელს.* პარიზი: [გამომცემლობა მითითებული არ არის], 1937.

თაყაიშვილი 1949: თაყაიშვილი ექ. (რედაქტორი). *სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა ტაო-კლარჯეთის ბავრაციონთა შესახებ.* გამოცემა მესამე. კრებ.: მასაღები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის. ნაკვეთი 27. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1949.

თაყაიშვილი 1991: თაყაიშვილი ექ. *პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართული ხელნაწერები და ოცი ქართული საიდუმლო დამწერლობის ნიშანი.* წგნ.: დაბრუნება. ტომი I. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1991.

კლდიაშვილი 1986: კლდიაშვილი დ. (რედაქტორი). *თისლისა და ხახულის ხელნაწერების მინაწერები (მასაღები XIII-XVI საუკუნეების სამხრეთ საქართველოს ისტორიისათვის).* თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1986.

თოდრია ... 1988: თოდრია თ., თოდრია ა., ფუტყარაძე მ. *გარე კახეთის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები (გარეჯის ქვეყანა).* კრებ.: გარეჯი. კახეთის

- არქეოლოგიური ექსპედიციის შრომები. VIII. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1988.
- თოდუა 1979:** თოდუა მ. (რედაქტორი). *ქართულ-სპარსული ეტიუდები*. III. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1979.
- თორთლაძე 2000:** თორთლაძე ნ. *სამუელ ანეცის ქრონიკის ტექსტთან დაკავშირებული ზოგიერთი საკითხი*. კრებ.: ქართული წყაროთმცოდნეობა. IX. თბილისი: ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის გამომცემლობა „მემატიანე“, 2000.
- თოფურია 1975:** თოფურია პ. *აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის პოლიტიკური ერთეულები XI-XII საუკუნეებში*. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1975.
- კარბელაშვილი 1900:** კარბელაშვილი პ. (რედაქტორი). *იერარქია საქართველოს ეკლესიისა. კათალიკოსნი და მღვდელთ-მთავარნი*. თფილისი: მ. შარაძის და ამხანაგობის სტამბა, 1900.
- იმნაიშვილი 2001:** იმნაიშვილი ვ. *სინას მთიდან გრაცამდის (გრაცის ხელნაწერების ისტორია)*. თბილისი: [გამომცემლობა მითითებული არ არის], 2001.
- იმნაიშვილი 2004:** იმნაიშვილი ვ. *უძველესი ქართული ხელნაწერები ავსტრიაში. ხანმეტი ლექციონარი, ფსალმუნი, სვიმეონ სილოსის ცხოვრება, იოვანე ოქროპირისა და იაკობ მოციქულის ჟამისწირვები...* თბილისი: საგამომცემლო ფირმა შპს „ტრიადას“ სტამბა, 2004.
- იმნაიშვილი 2008:** იმნაიშვილი ვ. *უძველესი ქართული ხელნაწერები უცხოეთის წიგნთსაცავებში*. კრებ.: შოთა რუსთაველის სახელობის სტიპენდიანტთა შრომები. I ტომი. თბილისი: გამომცემლობა „ნეკერი“, 2008.
- იპოლიტე 1901:** Иполитъ. *Толкованіе Песни песней*. Грузинскій текстъ по рукописи X века, переводъ съ армянскаго (съ одной палеографическою таблицею). Исследоваль, перевелъ и издалъ Н. Марръ. Сб. Тексты и разисканія по армяно-грузинской филологіи. Книга третья. Санктпетербургъ: Типографія В. Ф. Киршбаума, 1901.
- ისტორიანი და აზმანი შარავანდეღთან 1959:** *ისტორიანი და აზმანი შარავანდეღთან*. წგნ.: ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტომი II. თბილისი: გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, 1959.
- კაკაბაძე 1912:** კაკაბაძე ს. *სჯულმდებელთა ბექას და აღბუღას ვინაობა*. ტფილისი: სტამბა „შრომა“, 1912.

- კაკაბაძე 1913:** კაკაბაძე ს. *თმოგველთა გვარის ისტორიისათვის*. ტფილისი: ელექტრო-მბეჭდავი ს. მ. ლოსაბერიძისა, 1913.
- კაკაბაძე 1921:** კაკაბაძე ს. *დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები*. წიგნი I. ტფილისი: ტფილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1921.
- კაკაბაძე 1924:** კაკაბაძე ს. *სასიხლო სიგელების შესახებ (ახლად მოპოებულ სასიხლო სიგელებთან დაკავშირებით)*. კრებ.: საისტორიო მოამბე. წიგნი II. ტფილისი: [გამომცემლობა მითითებული არ არის], 1924.
- კაკაბაძე ... 1949:** კაკაბაძე ს., გაგოშიძე პ. (რედაქტორები). *ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი. ქართულ ხელნაწერთა კოლექციის აღწერილობა*. I. თბილისი: საქართველოს სსრ შსს საარქივო სამმართველოს გამომცემლობა, 1949.
- კალანდია 2000:** კალანდია გ. *ეპისკოპოსობა და ოდიშის საეპისკოპოსოები*. კრებ.: ქართული დიპლომატია. წელიწდეული. 7. თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2000.
- კალანდია 2002:** კალანდია გ. *მოქვის საეპისკოპოსოს ისტორია*. ახალგაზრდა ისტორიკოსთა შრომების კრებული, მიძღვნილი ნოდარ (ნუკრი) შოშიაშვილის ხსოვნისადმი. თბილისი: 2002.
- კალინოვსკი 1885:** Калиновский А. *Где правда? История Афонского монастыря*. Санктпетербургъ: 1885.
- კეკელიძე 1918:** კეკელიძე კ. (რედაქტორი). *კიმენი*. ტომი I. იანვრის, თებერვლის, მარტის, აპრილის და მაისის თვეთა ტექსტები. ტფილისი: საქართველოს რკინიგზის სამმართველოს ტიპო-ლიტოგრაფია, 1918.
- კეკელიძე 1941:** კეკელიძე კ. *ქართული ლიტერატურის ისტორია. ძველი მწერლობა*. ტომი პირველი. თბილისი: სტალინის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1941.
- კეკელიძე 1957:** კეკელიძე კ. *მეთვრამეტე საუკუნის ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან*. წგნ.: კეკელიძე კ. ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან. IV. თბილისი: თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1957.
- კეკელიძე 1960:** Кекелидзе К. *Эпизод из начальной истории Египетского монашества*. წგნ. კეკელიძე კ. ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან. VII. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1961.

- კაკელიძე 1980:** კაკელიძე კ. *ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია*. ტომი პირველი. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1980.
- კვაჭანტირაძე 1989:** კვაჭანტირაძე ე. *ქრონოლოგიის საკითხები ვარდან არეველციის „მსოფლიო ისტორიაში“*. უფრნ.: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე. №2. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1989.
- კიკნაძე 1965:** კიკნაძე გ. *გიორგი მთაწმიდლის ერთი თარგმანის კიმენი და ლექსიკა*. კრებ.: ძველი ქართული მწერლობის ოთხი ძეგლი, X-XII საუკუნეთა ხელნაწერების მიხედვით. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1965.
- კლდიაშვილი 1986:** კლდიაშვილი დ. (რედაქტორი). *თისლისა და ხახულის ხელნაწერების მინაწერები (მასალები XIII-XVI საუკუნეების სამხრეთ საქართველოს ისტორიისათვის)*. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1986.
- კლდიაშვილი 2008:** კლდიაშვილი დ. *ქართული სამონასტრო სულთა მატრიანები. წიგნი I. სინას წმ. ეკატერინეს მონასტრის ქართველთა ეკლესიის სულთა მატრიანე*. გამომცემლობა „ნეკერი“: თბილისი, 2008.
- კლდიაშვილი ... 1991:** კლდიაშვილი დ., სურგულაძე მ., ცაგარეიშვილი ელ., ჯანდიერი გ. (რედაქტორები). *პირთა ანოტირებული ლექსიკონი, XI-XVII საუკუნეების ქართული ისტორიული საბუთების მიხედვით*. I. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1991.
- კლდიაშვილი ... 1993:** კლდიაშვილი დ., სურგულაძე მ. (რედაქტორები). *პირთა ანოტირებული ლექსიკონი, XI-XVII საუკუნეების ქართული ისტორიული საბუთების მიხედვით*. II. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1993.
- კლდიაშვილი ... 1999:** კლდიაშვილი დ., სხირტლაძე ზ. (რედაქტორები). *გარეჯის ეპიგრაფიკულ ძეგლები. ტომი I. ნაკვეთი I. წმ. დავითის ლავრა, უდაბნოს მონასტერი (XI-XVIII სს.)*. თბილისი: შეზღუდული პასუხისმგებლობის საზოგადოება „არადანი“, 1999.
- ლაშა გიორგისდროინდელი მემატრიანე 1955:** ლაშა გიორგისდროინდელი მემატრიანე. წგნ.: ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტომი I. თბილისი: გამომცემლობა „სახელგამი“, 1955.
- ლომინაძე 1954:** ლომინაძე ბ. *მასალები დასავლეთ საქართველოს XVII-XVIII საუკუნეთა ქრონოლოგიისათვის*. კრებ.: „მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის.“ ნაკვეთი 31. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1954.

- ლომინაძე 1955:** ლომინაძე ბ. *გელათი*. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1955.
- ლომინაძე 1966ა:** ლომინაძე ბ. *ბიჭვინტის სენიორიის ისტორიიდან XV-XVII საუკუნეებში*. წგნ.: ლომინაძე ბ. ქართული ფეოდალური ურთიერთობის ისტორიიდან. სენიორიები. I. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1966.
- ლომინაძე 1966ბ:** ლომინაძე ბ. *გარეჯის სენიორია*. წგნ.: ლომინაძე ბ. ქართული ფეოდალური ურთიერთობის ისტორიიდან. სენიორიები. I. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1966.
- ლომინაძე 1977:** ლომინაძე ბ. *აფხაზეთის საკათალიკოსო*. წგნ.: ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია. 2. თბილისი: საქართველოს მეცნიერებათა საბჭოს გამომცემლობათა, პოლიგრაფიისა და წიგნით ვაჭრობის საქმეთა სახელმწიფო კომიტეტის ბეჭდვითი სიტყვის კომბინატი, 1977.
- ლომინაძე 1979ა:** ლომინაძე ბ. *მონღოლთა ბატონობა საქართველოში და ბრძოლას მის წინააღმდეგ (XIII ს. 40 – XIV ს. 10-იანი წწ.)*. წგნ.: საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტომი III. საქართველო XI-XV საუკუნეებში. თბილისი: გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, 1979.
- ლომინაძე 1979ბ:** ლომინაძე ბ. *საქართველო XIV საუკუნის პირველ ნახევარში. მონღოლთა ბატონობის გადაშენება. გიორგი V ბრწყინვალე*. წგნ.: საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტომი III. საქართველო XI-XV საუკუნეებში. თბილისი: გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, 1979.
- ლომინაძე 1979გ:** ლომინაძე ბ. *საქართველო XV საუკუნის მეორე ნახევარში. ერთიანი საქართველოს საბოლოო დაშლა სამეფოებად და სამთავროებად*. წგნ.: საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტომი III. საქართველო XI-XV საუკუნეებში. თბილისი: გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, 1979.
- ლომინაძე 1980:** ლომინაძე ბ. *კათალიკოსი*. წგნ.: ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია. 5. თბილისი: საქართველოს მეცნიერებათა საბჭოს გამომცემლობათა, პოლიგრაფიისა და წიგნით ვაჭრობის საქმეთა სახელმწიფო კომიტეტის ბეჭდვითი სიტყვის კომბინატი, 1980.
- ლომინაძე 1997:** ლომინაძე ბ. *აღბულა II ჯაყელი*. წგნ.: საქართველო. ენციკლოპედია. 1. თბილისი: [გამომცემლობა მითითებული არ არის], 1997.
- ლომინაძე 1980:** ლომინაძე შ. *ივანე II ჯაყელი*. წგნ.: ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია. 5. თბილისი: საქართველოს სსრ მინისტრთა საბჭოს გამომცემლო-

ბათა, პოლიგრაფიისა და წიგნით ვაჭრობის საქმეთა სახელმწიფო კომიტეტის ბეჭდვითი სიტყვის კომბინატი, 1980.

ლომსაძე 1983ა: ლომსაძე შ. *მანუჩარ I ჯაყელი*. წგნ.: ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია. 6. თბილისი: საქართველოს სსრ გამომცემლობათა, პოლიგრაფიისა და წიგნის ვაჭრობის საქმეთა სახელმწიფო კომიტეტის ბეჭდვითი სიტყვის კომბინატი, 1983.

ლომსაძე 1983ბ: ლომსაძე შ. *მზეჭაბუკ ჯაყელი*. წგნ.: ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია. 6. თბილისი: საქართველოს სსრ გამომცემლობათა, პოლიგრაფიისა და წიგნის ვაჭრობის საქმეთა სახელმწიფო კომიტეტის ბეჭდვითი სიტყვის კომბინატი, 1983.

ლომსაძე 1986ა: ლომსაძე შ. *ქაიხოსრო I ჯაყელი*. წგნ.: ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია. 10. თბილისი: საქართველოს სსრ გამოსცემის ბეჭდვითი სიტყვის კომბინატი, 1986.

ლომსაძე 1986ბ: ლომსაძე შოთა. *ყვარყვარე II ჯაყელი*. წგნ.: ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია. 10. თბილისი: საქართველოს სსრ გამოსცემის ბეჭდვითი სიტყვის კომბინატი, 1986.

ლორთქიფანიძე 1966: ლორთქიფანიძე მ. *ლეგენდა ბაგრატიონთა წარმოშობის შესახებ*. კრებ.: კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1966.

ლორთქიფანიძე 1973: ლორთქიფანიძე მ. *ტაო-კლარჯეთი („ქართველთა სამეფო“)*. წგნ.: საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტომი II. საქართველო IV-X საუკუნეებში. თბილისი: გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, 1973.

ლორთქიფანიძე 1979ა: ლორთქიფანიძე მ. *საქართველოს საგარეო და შინაპოლიტიკური ვითარება XII საუკუნის მეორე მეოთხედიდან 80-იანი წლების დასაწყისამდე*. წგნ.: საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტომი III. საქართველო XI-XV საუკუნეებში. თბილისი: გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, 1979.

ლორთქიფანიძე 1979ბ: ლორთქიფანიძე მ. *საქართველოს შინაპოლიტიკური და საგარეო ვითარება X საუკუნის 80-იანი წლებიდან XI საუკუნის 80-იანი წლებამდე*. წგნ.: საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტომი III. საქართველო XI-XV საუკუნეებში. თბილისი: გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, 1979.

- ღორთქიფანიძე 1988:** ღორთქიფანიძე მ. *კარტველსკოე ცარსტო (ტაო-კლარჯეთი)*. კნ. Очерки истории Грузии. Том II. Грузия в IV-X веках. Тбилиси: Издательство „მეცნიერება“, 1988.
- მაისურაძე 1985:** მაისურაძე გ. *სტეფანოს ორბელიანი*. წგნ.: ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია. 9. თბილისი: საქართველოს სსრ გამსახეობის ბეჭდვითი სიტყვის კომბინატი, 1985.
- მაისურაძე ... 1999:** მაისურაძე მ., მამულაშვილი მ., ღამბაშიძე ა., ჩხენკელი მ. *ათონის მრავალთავი*. თბილისი: ს/ს „პირველი სტამბა“, 1999.
- მარი 1955:** მარი ნ. *იერუსალიმის ქართულ ხელნაწერთა მოკლე აღწერილობა*. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1955.
- მასალები ... 1909:** *Материалы по Археологии Кавказа, собранные экспедициями Императорскаго Московскаго Археологическаго Общества, снаряженными на Высочайше дарованные средства*. Выпускъ XII. Москва: Товарищество тип. А. Н. Мамонтова, 1909.
- მატიანე ქართლისა 1955:** *მატიანე ქართლისა*. წგნ.: ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტომი I. თბილისი: გამომცემლობა „სახელგამი“, 1955.
- მაცაბერიძე ... 1984:** მაცაბერიძე ვ., რუხაძე ჯ. *ონოკონი*. წგნ.: ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია. VIII. თბილისი: საქართველოს სსრ გამსახეობის ბეჭდვითი სიტყვის კომბინატი, 1984.
- მელიქსეთ-ბეგი 1940:** მელიქსეთ-ბეგი ლ. *გარეხჯის „მრავალმთის“ სომხური ეპიგრაფიკა და პოლიგლოტური წარწერა – ქართულ-სომხურ-სპარსულ-უიღურული*. აკად. ნ. მარის სახელობის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მოამბე. V-VI. თბილისი: სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის გამომცემლობა, 1940.
- მელიქსეთ-ბეგი 1949:** მელიქსეთ-ბეგი ლ. *საქართველოს ისტორიის წერილობითი წყაროების პუბლიკაციები (კატალოგი)*. I. თბილისი: საქართველოს სსრ შსს საარქივო სამმართველოს გამომცემლობა, 1949.
- მენაბდე 1962:** მენაბდე ლ. *ძველი ქართული მწერლობის კერები*. ტომი I. ნაკვეთი პირველი. თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1962.
- მენაბდე 1980:** მენაბდე ლ. *ძველი ქართული მწერლობის კერები*. II. თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1980.
- მეტრეველი 1950:** მეტრეველი ელ. (რედაქტორი). საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა. საქართველოს საისტორიო

და საეთნოგრაფიო საზოგადოების ყოფილი მუზეუმის ხელნაწერები (H კოლექცია). ტომი IV. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1950.

მეტრეველი ... 1957: მეტრეველი ელ., შარაშიძე ქრ. (რედაქტორები). *საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა. მუზეუმის ხელნაწერთა ახალი (Q) კოლექცია*. ტომი I. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1957.

მეტრეველი 1962: მეტრეველი ელ. *მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის (XI-XVII სს.)*. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1962.

მეტრეველი 1973: მეტრეველი რ. *შინაკლასობრივი ბრძოლა ფეოდალურ საქართველოში (XII საუკუნე)*. თბილისი: გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, 1973.

მეტრეველი 1978: მეტრეველი რ. *გიორგი III*. წგნ.: ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია. 3. თბილისი: საქართველოს სსრ მინისტრთა საბჭოს გამომცემლობათა, პოლიგრაფიისა და წიგნით ვაჭრობის საქმეთა სახელმწიფო კომიტეტის საგამომცემლო-პოლიგრაფიული გაერთიანება „განათლების“ კომბინატი, 1978.

მეტრეველი 1998: მეტრეველი ელ. *ათონის ქართველთა მონასტრის სააღაპე წიგნი*. თბილისი: გამომცემლობა „სკოლა“, 1998.

მეტრეველი ... 2007: მეტრეველი რ., ჯაღუგიშვილი ნ. *„მკვიდრი უმკვიდრო შვიკენ“*. *საარქივო მასალები ვახტანგ VI-ის მემკვიდრეთა ურთიერთობის შესახებ*. თბილისი: გამომცემლობა „არტანუჯი“, 2007.

მეფარიშვილი 1949: მეფარიშვილი ლ. (რედაქტორი). *ხელნაწერთა აღწერილობა. საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების ყოფილი მუზეუმის ხელნაწერები (კოლექცია H)*. ტომი V. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1949.

მოგ ზაურობა ... 1855: *Поездка въ Вольную Сванетию Полковника Бартоломея, въ 1853 году*. Сб. Записки Кавказскаго Отдела Императорскаго Русскаго Географическаго Общества. III. Тифлисъ: Типографія Канцелярїи Наместника Кавказскаго, 1855.

მურადიანი 1985: მურადიანი პ. *Армянская Эпиграфика Грузии. Картли и Кахети*. Ереван: Издательство АН Армянской ССР, 1985.

მუსხელიშვილი 1980: მუსხელიშვილი დ. *საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები*. II. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1980.

- მუსხელიშვილი 2003:** მუსხელიშვილი დ. *საქართველო IV-VIII საუკუნეებში*. თბილისი: ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის გამომცემლობა „მემატიანე“, 2003.
- ნიკო დადიანი 1962:** ნიკო დადიანი. *ქართველთ ცხოვრება*. ტექსტი გამოსცა, წინასიტყვაობა, გამოკვლევა, კომენტარები, საძიებლები და ლექსიკონი დაურთო შ. ბურჯანაძემ. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1962.
- ნიკოლაძე 1953:** ნიკოლაძე ევ. (რედაქტორი). *ხელნაწერთა აღწერილობა*. ტომი I. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1953.
- ნიკრაი ... 1984:** ნიკრაი. წგნ.: ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია. 7. თბილისი: საქართველოს სსრ გამომცემლობათა, პოლიგრაფიისა და წიგნის ვაჭრობის საქმეთა სახელმწიფო კომიტეტის ბეჭდვითი სიტყვის კომბინატი, 1984.
- ნიკრაი ... 2007:** ნიკრაი. წგნ.: საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის ენციკლოპედიური ლექსიკონი. ავტორ-შემდგენელი: ე. გაბიძაშვილი (ხელმძღვანელი), მ. მამაცაშვილი, ა. ღამბაშიძე. თბილისი: [გამომცემლობა მითითებული არ არის], 2007.
- ოდიშელი 1968:** ოდიშელი ჯ. (რედაქტორი). *მცირე ქრონიკები (კინკლესების ისტორიული მინაწერები)*. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1968.
- პაიჭაძე 1960:** პაიჭაძე გ. *რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიისათვის (XVIII საუკუნის I მეოთხედი)*. თბილისი: გამომცემლობა „საქმთავრაპოლიგრაფი“, 1960.
- პაიჭაძე 1973:** პაიჭაძე გ. *ქართლის სამხედრო-პოლიტიკური კავშირი რუსეთთან XVIII საუკუნის 20-იან წლებში*. წგნ.: საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტომი IV. საქართველო XVI საუკუნის დასაწყისიდან XIX საუკუნის 30-იან წლებამდე. თბილისი: გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, 1973.
- ჟამთააღმწერელი 1959:** ჟამთააღმწერელი. წგნ.: ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტომი II. თბილისი: გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, 1959.
- ჟორდანიას 1892:** ჟორდანიას თ. (რედაქტორი). *ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა*. I. ტფილისი: სტამბა მ. შარაძისა, 1892.
- ჟორდანიას 1897:** ჟორდანიას თ. (რედაქტორი). *ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა*. წიგნი მეორე (1213 წლიდან 1700 წლამდე). ტფილისი: სტამბა მ. შარაძისა და ამხანაგობისა, 1897.

- ქორდანია 1902:** Жордания Ф. (редактор). *Описание рукописей Тифлисского Церковного Музея Карталино-Кахетинского Духовенства*. Книга II. Тифлиς: Типография „Гутенберг“, 1902.
- ქორდანია 1903:** Жордания Ф. (редактор). *Описание рукописей Тифлисского Церковного Музея Карталино-Кахетинского Духовенства*. Книга I. Тифлиς: Типография „Гутенберг“, 1903.
- ქორდანია 1967:** ქორდანია თ. (რედაქტორი). *ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა*. წიგნი მესამე (1700 წლიდან XIX საუკუნის 60-იან წლებამდე). გამოსაცემად მოამზადეს გ. ქორდანია და შ. ხანთაძემ. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1967.
- საითიძე 2003:** საითიძე გ. *წმ. მღვდელმოწამე არქიმანდრიტი გრიგოლ ფერაძე (ცხოვრება და მოღვაწეობა)*. უფრ.: არტანუჯი. 11. თბილისი: გამომცემლობა „არტანუჯი“, 2003.
- სამეგრელო ... 1999:** *სამეგრელო, კოლხეთი, ოდიში (არქეოლოგიის, ენათმეცნიერების, ისტორიის, ხუროთმოძღვრებისა და ეთნოლოგიის ნარკვევები)*. თბილისი-ზუგდიდი: გამომცემლობა „ინტელექტი“, 1999.
- სარჯველაძე 1983:** სარჯველაძე ზ. *ვენაში დაცული „ქება ქებათაჲს“ ტექსტისათვის*. კრებ.: მრავალთავი. ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი. X. ეძღვნება ილია აბულაძის დაბადებიდან 80 წლისთავს. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1983.
- საქართველოს ... 2000ა:** *საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქები*. თბილისი: გამომცემლობა „ნეკერი“, 2000.
- საქართველოს ... 2000ბ:** *საქართველოს მეფეები*. თბილისი: გამომცემლობა „ნეკერი“, 2000.
- სილაგაძე ... 1997:** სილაგაძე ავ., თოთაძე ა. *გვარ-სახელები საქართველოში*. თბილისი: სააქციო საზოგადოება „ბეჭდვითი სიტყვის კომბინატი“, 1997.
- სილოგავა 1989:** სილოგავა ვ. (რედაქტორი). *კორიდეთის საბუთები (X-XIII სს.)*. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1989.
- სიჭინავა ... 2000:** სიჭინავა ა., ჩიტაია გ. (რედაქტორები). *ხობის ყოვლადწმიდა ღვთისმშობლის მიძინების მონასტერი*. ხობი-თბილისი: [გამომცემლობა მითითებული არ არის], 2000.

- სიხარულიძე 1981:** სიხარულიძე ფ. *მოსკოვში ქართველ მოღვაწეთა პანთეონის ისტორიისათვის*. ჟურნ.: საბჭოთა ხელოვნება. №12. თბილისი: საქართველოს კპ ცკ-ს გამომცემლობა, 1981.
- სიხარულიძე 1990:** სიხარულიძე ფ. *მოსკოვის ქართული კულტურის ცენტრის ისტორიიდან*. თბილისი: გამომცემლობა „განათლება“, 1990.
- სიხარულიძე 1991:** სიხარულიძე ფ. *მოსკოვის ქართული ახალშენის ისტორიიდან*. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1991.
- სიხარულიძე 1997:** სიხარულიძე ფ. *გერმანე*. წგნ.: საქართველო. ენციკლოპედია. 1. თბილისი: [გამომცემლობა მითითებული არ არის], 1997.
- სოლომონი 1987:** *ქება ქებათაჲ, თქუძული სოლომონისი*. წგნ.: ქართული მწერლობა. ტომი პირველი. თბილისი: გამომცემლობა „ნაკადული“, 1987.
- სოსაშვილი 1968:** სოსაშვილი გ. *სამთავისის ტაძარი (ძველის ისტორია ეპიგრაფიკული მასალის შუქზე)*. ჟურნ.: მაცნე. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების ორგანო. №3 (42). თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1968.
- სტეფნაძე 1990:** სტეფნაძე ჯ. *დემეტრე პირველი. ცხოვრება და მოღვაწეობა*. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1990.
- სტეფნაძე 1999:** სტეფნაძე ჯ. *მეფეთ-მეფე გიორგი III*. თბილისი: [გამომცემლობა მითითებული არ არის], 1999.
- სუმბატ დავითის-ძე 1990:** სუმბატ დავითის-ძე. *ცხოვრება და უწეება ბაგრატიონიანთა*. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო გ. არახამიამ. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1990.
- სხირტლაძე 1994:** სხირტლაძე ზ. *ივერიის ღმრთისმშობლის ხატის მოჭედილობა*. თბილისი: „ლიტას“ სტამბა, 1994.
- სხირტლაძე 1998:** სხირტლაძე ზ. *იოანე თოჯაბი – სინაზე მოღვაწე ქართველი მხატვარი*. ჟურნ.: ლიტერატურა და ხელოვნება. №3. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1998.
- ტატიშვილი 1959:** ტატიშვილი ვლ. *ქართველები მოსკოვში*. თბილისი: გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, 1959.
- ტიმოთე გაბაშვილი 1956:** ტიმოთე გაბაშვილი. *მიმოსღვა*. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ვლ. მეტრეველმა. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1956.

- ტულუში 1991:** ტულუში ა. *ჩიქვანთა გამთავრების ისტორიიდან სამეგრელოში*. ჟურნ.: რიწა. 1. სოსხუმი: აფხაზეთის ჟურნალ-გაზეთების გამომცემლობა, 1991.
- ფერაძე 1940:** Peradze Gr. *Über die georgischen Handschriften in Österreich*. In: Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes. XLVII. Band. 3. und 4. Heft. Wien. Ahnenerbe-Stiftung Verlag. 1940.
- ფერაძე 1995:** ფერაძე გრ. *უცხოელ პილიგრიმთა ცნობები პალესტინის ქართველი ბერებისა და ქართული მონასტრების შესახებ*. გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი წერილი და დამატებითი შენიშვნები დაურთო გ. ჯაფარიძემ. თბილისი: გამომცემლობა „კანდელი“, 1995.
- ფერაძე 2001:** ფერაძე გრ. *ქებათა ქება*. წგნ.: წმიდა მღვდელმონაწამე გრიგოლ (ფერაძე). „მამაო ჩვენოს“ განმარტება, ქადაგებები, ნარკვევები. თბილისი: 2001.
- ფერაძე 2004:** ფერაძე გრ. *ქართული ხელნაწერების შესახებ ავსტრიაში*. წერილი გერმანულიდან თარგმნა ც. კილაძემ. თარგმანის რედაქტორი – პროფესორი დ. თუმანიშვილი. გამოსაცემად მოამზადა და კომენტარები დაურთო თ. ჯოჯუამ. აღმ.: მწიგნობარი. '04. თბილისი: შეზღუდული პასუხისმგებლობის საზოგადოება „ფაგორიტი“, 2004.
- ფუთურიძე 1955:** ფუთურიძე ვლ. (რედაქტორი). *ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები*. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1955.
- ქადაგიძე 1985:** ქადაგიძე მ. *ქრონოლოგიის საკითხები თამარის მეორე ისტორიკოსის თხზულებაში*. ჟურნ.: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის „მაცნე“. №4. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1985.
- ქავთარია 1977:** ქავთარია მ. *ძველი ქართული პოეზიის ისტორიიდან. XVII-XVIII საუკუნეები*. თბილისი: გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, 1977.
- ქავთარია 2003:** ქავთარია მ. *დავით გარეჯის სამონასტრო-ლიტერატურული სკოლა*. კრებ.: ნათელი ქრისტესი – საქართველო. წიგნი I. თბილისი: ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2003.
- ქართული ... 1967:** *ქართული გაზეთების ანალიტიკური ბიბლიოგრაფია*. ტომი V. ნაკვეთი I (გაზ. „ივერია“. 1897-1900 წწ.). თბილისი: გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, 1967.

- ქაჯაია 1975:** ქაჯაია ლ. *ხელნაწერთა ინსტიტუტში შემოსული ახალი მასალა*. კრებ.: მრავალთავი. ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი. IV. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1975.
- ქაჯაია 1981:** ქაჯაია ლ. *ხანმეტი ჰაგიოგრაფიული კრებული*. კრებ.: მრავალთავი. ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი. IX. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1981.
- ქაჯაია 2001:** ქაჯაია ლ. *წმ. კვირიანესა და იუსტინას წამების ხანმეტი რედაქცია*. კრებ.: მრავალთავი. ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი. XIX. ეძვნება ილია აბულაძის დაბადებიდან 100 წლისთავს. თბილისი: [გამომცემლობა მითითებული არ არის], 2001.
- ქაჯაია 2006:** ქაჯაია ლ. *წმ. ქრისტინას წამების ხანმეტი ტექსტი*. გელათის მეცნიერებათა აკადემიის ჟურნალი. ისტორია, ფილოლოგია, ხელოვნებათმცოდნეობა, ფილოსოფია, თეოლოგია, კრეაციონიზმი, ეთნოგრაფია, ეკონომიკა, სამართალი. №3. თბილისი: გამომცემლობა „ინტელექტი“, 2006.
- ქუთათელაძე 1889:** ქუთათელაძე ა. *საისტორიო და საბიბლიოგრაფიო წერილი (ჯვარის მონასტერი და მისი მდგომარეობა 1845-მდე)*. გაზ.: ივერია. №70. ტფილისი: სტამბა ე. მესხისა, 1889; №72. ტფილისი: სტამბა ე. მესხისა, 1889; №73. ტფილისი: სტამბა ე. მესხისა, 1889.
- ქუთათელაძე 1955:** ქუთათელაძე ლ. (რედაქტორი). *საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა. ყოფილი საეკლესიო მუზეუმის ხელნაწერები (A კოლექცია)*. ტომი V. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1955.
- ქურციკიძე 2003:** ქურციკიძე ც. *ქართული ბიბლია*. კრებ.: ნათელი ქრისტესი – საქართველო. წიგნი I. თბილისი: ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2003.
- ყაუხჩიშვილი 1955:** ყაუხჩიშვილი ს. (რედაქტორი). *ქართლის ცხოვრება*. ტომი I. თბილისი: გამომცემლობა „სახელგამი“, 1955.
- ყაუხჩიშვილი 1959:** ყაუხჩიშვილი ს. (რედაქტორი). *ქართლის ცხოვრება*. ტომი II. თბილისი: გამომცემლობა „სახელგამი“. 1959.
- შარაშიძე 1948:** შარაშიძე ქრ. (რედაქტორი). *ხელნაწერთა აღწერილობა. საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების ყოფილი მუზეუმის ხელნაწერები (კოლექცია H)*. ტომი III. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1948.

- შარაშიძე 1954ა:** შარაშიძე ქრ. *საქართველოს ისტორიის მასალები (XV-XVIII სს.). გამოკვლევა და ტექსტები.* კრებ.: მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის. ნაკვეთი 30. თბილისი: საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1954.
- შარაშიძე 1954ბ:** შარაშიძე ქრ. (რედაქტორი). *საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა. ყოფილი საეკლესიო მუზეუმის ხელნაწერები (A კოლექცია).* ტომი IV. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1954.
- შარაშიძე 1961:** შარაშიძე ქრ. (რედაქტორი). *სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები (XV-XVI სს.).* თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1961.
- შარაშიძე 1982:** შარაშიძე ქრ. (რედაქტორი). *სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები (XIII-XV სს.).* თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1982.
- შოშიაშვილი 1997ა:** შოშიაშვილი ნ. *აბუსერისძე აბუსერ.* წგნ.: საქართველო. ენციკლოპედია. 1. თბილისი: [გამომცემლობა მითითებული არ არის], 1997.
- შოშიაშვილი 1997ბ:** შოშიაშვილი ნ. *აბუსერისძე გრიგოლ.* წგნ.: საქართველო. ენციკლოპედია. 1. თბილისი: [გამომცემლობა მითითებული არ არის], 1997.
- ცაგარეიშვილი 1978:** ცაგარეიშვილი ელ. (რედაქტორი). *სტეფანოს ორბელიანის „ცხოვრება ორბელიანთა“-ს ძველი ქართული თარგმანები.* თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1978.
- ცაგარელი 1886:** Цагарели Ал. *Сведения о памятникахъ грузинской письменности.* Выпускъ первый. Санктпетербургъ: Типографія императорской академіи наукъ, 1886.
- ცაგარელი 1888:** Цагарели Ал. *Памятники грузинской старины въ Святой Земле и на Синае.* Православный Палестинскій Сборникъ. Томъ IV. Выпускъ первый. Санктпетербург: Типографія В. Киршбаума, 1888.
- ცაგარელი 1894:** Цагарели Ал. *Сведения о памятникахъ грузинской письменности.* Томъ I. Выпускъ третій. Санктпетербургъ: Типографія императорской академіи наукъ, 1894.
- ცხვილოელი 1900:** ცხვილოელი პ. *ტბეთის ტაძრის სახარება, ტყავზედ დაწერილი 1162 წ.* გაზ.: „ივერია“. №229. ტფილისი: სტამბა მ. შარაძისა და ამხანაგობისა, 1900.
- წაქაძე 1983:** წაქაძე ნ. „ნისიმეს ცხოვრების“ სირიული, არაბული და ქართული ვერსიები (გამოკვლევა, ტექსტები, თარგმანები). თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1983.

- ჭინჭარაული 1998:** ჭინჭარაული ალ. *ტოპონიმ ოძრგვე-ს ეტიმოლოგიისათვის*. უურნ.: საქართველო. 1. თბილისი: გამომცემლობა „ირმისა“, 1998.
- ხანთაძე 1997:** ხანთაძე შ. *ბატონიშვილი*. წგნ.: საქართველო. ენციკლოპედია. 1. თბილისი: [გამომცემლობა მითითებული არ არის], 1997.
- ხახანაშვილი 1901:** Хахановъ Ал. *Очерки по исторіи грузинской словесности*. Выпускъ 3-й. Литература XIII-XVIII вв. Москва: Изданіе Императорскаго Общества при Московском Университете, 1901.
- ხორაგა 1996:** ხორაგა ბ. *ოდიშ-აფხაზეთის ურთიერთობა XV-XVIII საუკუნეებში*. თბილისი: გამომცემლობა „კერა XXI“, 1996.
- ხორაგა 1998:** ხორაგა ბ. *მოქველ ეპისკოპოსთა ქრონოლოგიური რიგი*. კრებ.: საისტორიო ძიებანი. წელიწადეული. I. თბილისი, [გამომცემლობა მითითებული არ არის], 1998.
- ხორაგა 2001:** ხორაგა ბ. *დადიანთა სამთავრო სახლის ახალი დინასტია*. თბილისი: გამომცემლობა „უნივერსალი“, 2001.
- ხოშტარია 1996:** ხოშტარია დ. *ქალაქი არტანუჯი და მისი სიძველენი*. უურნ.: არტანუჯი. ახალგაზრდა ისტორიკოსთა სამეცნიერო-პოპულარული უურნალი. 5. თბილისი: [გამომცემლობა მითითებული არ არის], 1996.
- ჯავახიშვილი 1913:** ჯავახიშვილი ივ. *ქართველი ერის ისტორია*. წიგნი I და II. ტფილისი: ელექტრომბეჭდავი „შრომა“, 1913.
- ჯავახიშვილი 1947:** ჯავახიშვილი ივ. *სინის მთის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა*. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1947.
- ჯავახიშვილი 1948:** ჯავახიშვილი ივ. *ქართველი ერის ისტორია*. წიგნი მეორე. თბილისი: სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1948.
- ჯავახიშვილი 1982:** ჯავახიშვილი ივ. *ქართველი ერის ისტორია*. წიგნი მესამე. ნაწილი მეორე (XV ს.). წგნ.: ჯავახიშვილი ივ. თხზულებანი თორმეტ ტომად. ტომი III. თბილისი: თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1982.
- ჯამბურია 1973:** ჯამბურია გ. *საქართველოს პოლიტიკური ვითარება XVII საუკუნის 30-90-იან წლებში*. წგნ.: საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტომი IV. საქართველო XVI საუკუნის დასაწყისიდან XIX საუკუნის 30-იან წლებამდე. თბილისი: გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, 1973.

- ჯანაშვილი 1908:** Джанашвили М. *Описание рукописей церковного музея Духовенства Грузинской Епархии*. Книга III. Тифлисъ: Типографія Товарищества „Шрома“, 1908.
- ჯაფარიძე 1995:** ჯაფარიძე გ. *საქართველო და მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყარო XII-XIII ს-ის პირველ მესამედში*. თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1995.
- ჯოჯუა 2001:** ჯოჯუა თ. *საქართველოს მეფის გიორგი III-ის აღსაყდრების თარიღი 1160 წელს გარეჯში გადაწერილი ხელნაწერის (Ven.4-ის) ანდერძის მიხედვით*. კრებ.: ისტორიის ინსტიტუტი 60 წლისაა. სამეცნიერო სესია, მიძღვნილი ისტორიის ინსტიტუტის დაარსების 60 წლისთავისადმი (მოხსენებების მოკლე შინაარსი). თბილისი: ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის გამომცემლობა „მემატიანე“, 2001.
- ჯოჯუა 2002ა:** ჯოჯუა თ. *XII საუკუნის გარეჯული კრებულის (Ven.4-ის) ერთი მინაწერი და აფხაზეთის უცნობი კათოლიკოსი ბართლომე (დაახლ. 1488-1519 წწ.)*. ურნ.: საქართველოს სიძველენი. 1. თბილისი: საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის საინფორმაციო ცენტრი, 2002.
- ჯოჯუა 2002ბ:** ჯოჯუა თ. *საქართველოს მეფის გიორგი III-ის აღსაყდრების თარიღი 1160 წელს გარეჯში გადაწერილი ხელნაწერის (Ven.4-ის) ანდერძის მიხედვით*. კრებ.: ოჩხარი. ჯ. რუხაძისადმი მიძღვნილი ეთნოლოგიური, ისტორიული და ფილოლოგიური ძიებანი. თბილისი: ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის გამომცემლობა „მემატიანე“, 2002.
- ჯოჯუა 2002გ:** ჯოჯუა თ. *წმიდა მღვდელმოწამე გრიგოლ ფერაძე და 1160 წელს გარეჯში გადაწერილი ერთი უცნობი ხელნაწერი*. კრებ.: ისტორიულ-ეთნოგრაფიული შტუდიები. V. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტში 2001 წლის 24-27 სექტემბერს ჩატარებული ინსტიტუტის 60 წლისთავისადმი მიძღვნილი ახალგაზრდა მეცნიერთა და ასპირანტთა დარგთაშორისი კონფერენციის მასალები. თბილისი: ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის გამომცემლობა „მემატიანე“, 2002.
- ჯოჯუა 2003ა:** ჯოჯუა თ. *XII საუკუნის გარეჯელი კალიგრაფი ნიკოლოზ ნიკრაი და მის მიერ გადაწერილი ორი ხელნაწერი (Ven.4 და H-1669)*. ახალგაზრდა მეცნიერთა ასოციაციის I რესპუბლიკური სამეცნიერო კონფერენციის შრომები. ქუთაისის აკ. წერეთლის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტი.

2003 წელი. 10-12 ოქტომბერი. თბილისი: გამომცემლობა „პროგრამა ლოგოსი“, 2003.

ჯოჯუა 2003ბ: ჯოჯუა თ. *XII საუკუნის გარეჯულ კრებულში (Ven.4-ში) დაცული ერთი დოგმატიკურ-პოლემიკური ტრაქტატის შესებ („წვალებისა წინამძღუართა შეხუენებაჲ“)*. კრებ.: ისტორიულ-ეთნოგრაფიული შტუდიები. VII. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტში 2003 წლის 24-25 ივნისს ჩატარებული აკადემიკოს ექ. თაყაიშვილისადმი მიძღვნილი ახალგაზრდა მეცნიერთა და ასპირანტთა დარგთაშორისი კონფერენციის მასალები. თბილისი: ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის გამომცემლობა „მემატიანე“, 2003.

ჯოჯუა 2003გ: ჯოჯუა თ. *მოქვის უცნობი ეპისკოპოსი ლუკა ოძრხელი (1360-იანი წწ.) და მისი ხუთი მინაწერი XII საუკუნის გარეჯული კრებულის (Ven.4-ის) აშეებიდან*. კრებ.: ისტორიულ-ეთნოგრაფიული შტუდიები. VI. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტში 2002 წლის 24-26 სექტემბერს ჩატარებული მ. ბროსეს დაბადებიდან 200 წლისთავისადმი მიძღვნილი ახალგაზრდა მეცნიერთა და ასპირანტთა კონფერენციის მასალები. თბილისი: ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის გამომცემლობა „მემატიანე“, 2003.

ჯოჯუა 2004: ჯოჯუა თ. *რამდენიმე ახალი ცნობა მოქველი ეპისკოპოსის ლუკა ოძრხელის (1360-იანი წწ.) ბიოგრაფიისათვის*. ახალგაზრდა მეცნიერთა ასოციაციის II რესპუბლიკური სამეცნიერო კონფერენციის შრომების კრებული. ქუთაისის აკ. წერეთლის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტი. 2004 წელი. 8-10 ოქტომბერი. თბილისი: გამომცემლობა „პროგრამა ლოგოსი“, 2004.

ჯოჯუა 2005: ჯოჯუა თ. *ვინმე გიორგი მონაზონის მიერ გადაწერილი X-XI საუკუნეების ოთხთავი ვენის ნაციონალური ბიბლიოთეკიდან (Ven.1)*. კრებ.: საქართველოს შუა საუკუნეების ისტორიის საკითხები. VIII. ეძღვნება აკადემიკოს ნ. ბერძენიშვილის დაბადების 110 წლისთავს. თბილისი: გამომცემლობა „არტანუჯი“, 2005.

ჯოჯუა 2006: ჯოჯუა თ. *არტანუჯელი პილიგრიმის გიორგი ლომას-ძის სავედრებელი (XV ს.) იერუსალიმში გადატანილი 1160 წლის გარეჯული კრებულის (Ven.4-ის) აშეებიდან*. კრებ.: ქართული წყაროთმცოდნეობა. XI. ეძღვნება ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორებს მ. ბერძენიშვილს და ლ. დავლიანიძეს.

თბილისი: ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის გამომცემლობა „მემატიანე“, 2006.

ჯოჯუა 2008: ჯოჯუა თ. *გელათელი მონაზონის – ლევან IV დადიანის ცოლყოფილის ნინო ბაგრატიონისა და მონაზონ ფებრონია ხევარიძის სავედრებლები (XVIII ს-ის I ნახ.) იერუსალიმში გადატანილი ერთი გარეჯული ხელნაწერის (Ven.4-ის) აშეებიდან.* კრებ.: ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის შრომები. VIII. ეძღვნება გელათის მონასტრის დაარსების 900 წლისთავს. თბილისი: გამომცემლობა „უნივერსალი“, 2008.

ჯუანშერი 1955: ჯუანშერი. *ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა.* წგნ.: ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტომი I. თბილისი: გამომცემლობა „სახელგამი“, 1955.